

નમો અરિહંતાણં
નમો સિધ્ધાણં
નમો આયરિયાણં
નમો ઉવજઝાયાણં
નમો લેએ સવ્વ સાહુણં
એસો પંચ નમુકકારો
સવ્વ પાવપ્પણાસણો
મંગલાણં ચ સવ્વેસિં
પઠમં હવઈ મંગલં

જિનાગમ પ્રકાશન યોજના

પ. પૂ. આચાર્યશ્રી ઘાંસીલાલજી મહારાજ સાહેબ
કૃત વ્યાખ્યા સહિત

DVD No. 2
(Gujarati Edition)

:: યોજનાના આયોજક ::

શ્રી ચંદ્ર પી. દોશી - પીએચ.ડી.

website : www.jainagam.com

SHRI AACHARANG SUTRA

PART : 02

શ્રી આચારાંગ સૂત્ર : ભાગ—૦૨

जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालजी-महाराज-
विरचितयाऽऽचारचिन्तामणि-व्याख्यया समलङ्कृतं
हिन्दीगुर्जरभाषासहितम्—

आचाराङ्गसूत्रम् ।

(द्वितीयो भागः, अध्य० २-४)

[प्रथमः श्रुतस्कन्धः]

नियोजक :—

संस्कृत-प्राकृतज्ञ-जैनागमनिष्णात-प्रियव्याख्यानि-
पण्डितमुनिश्री-कन्हैयालालजी-महाराजः

प्रकाशिका :—

श्री अ. भा. श्वे. स्था. जैनशास्त्रोद्धारसमितिः
राजकोट (सौराष्ट्र)

मूल्य रु. ७-०-०

મળવાનું ઠેકાણું :

શ્રી અ. ભા. શ્વે. સ્થાનકવાસી

જૈન શાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિ

ગ્રીન લોજ પાસે, રાજકોટ.

પ્રથમ આવૃત્તિ : પ્રત ૧૦૦૦

વીર સંવત : ૨૪૮૩

વિક્રમ સંવત : ૨૦૧૩

ઈસ્વી સન : ૧૯૫૭

: મુદ્રક :

મણિલાલ છગનલાલ શાહ

ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

વીકાંટા રોડ : : અમદાવાદ

સ્વાધ્યાય માટે ખાસ સૂચના

- (૧) આ સૂત્રના મૂલપાઠનો સ્વાધ્યાય દિવસ અને રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરે તથા ચોથા પ્રહરે કરાય છે.
- (૨) પ્રાતઃઉપાકાળ, સન્ધ્યાકાળ, મધ્યાહ્ન, અને મધ્યરાત્રિમાં બે-બે ઘડી (૪૮ મિનિટ) વંચાય નહીં, સૂર્યોદયથી પહેલાં ૨૪ મિનિટ અને સૂર્યોદયથી પછી ૨૪ મિનિટ એમ બે ઘડી સર્વત્ર સમજવું.
- (૩) માસિક ધર્મવાળાં સ્ત્રીથી વંચાય નહીં તેમજ તેની સામે પણ વંચાય નહીં. જ્યાં આ સ્ત્રીઓ ન હોય તે ઓરડામાં બેસીને વાંચી શકાય.
- (૪) નીચે લખેલા ૩૨ અસ્વાધ્યાય પ્રસંગે વંચાય નહીં.
  - (૧) આકાશ સંબંધી ૧૦ અસ્વાધ્યાય કાલ.
    - (૧) ઉલ્કાપાત—મોટા તારા ખરે ત્યારે ૧ પ્રહર (ત્રણ કલાક સ્વાધ્યાય ન થાય.)
    - (૨) દિગ્દાહ—કોઈ દિશામાં અતિશય લાલવર્ણ હોય અથવા કોઈ દિશામાં મોટી આગ લગી હોય તો સ્વાધ્યાય ન થાય.
    - (૩) ગર્જરવ—વાદળાંનો ભયંકર ગર્જરવ સંભળાય. ગાજવીજ ઘણી જણાય તો ૨ પ્રહર (છ કલાક) સ્વાધ્યાય ન થાય.
    - (૪) નિર્ધાત—આકાશમાં કોઈ વ્યંતરાદિ દેવકૃત ઘોરગર્જના થઈ હોય, અથવા વાદળો સાથે વીજળીના કડાકા બોલે ત્યારે આઠ પ્રહર સુધી સ્વાધ્યાય ન થાય.
  - (૫) વિદ્યુત—વિજળી ચમકવા પર એક પ્રહર સ્વાધ્યાય ન થા.
  - (૬) યૂપક—શુક્લપક્ષની એકમ, બીજ અને ત્રીજના દિવસે સંધ્યાની પ્રભા અને ચંદ્રપ્રભા મળે તો તેને યૂપક કહેવાય. આ પ્રમાણે યૂપક હોય ત્યારે રાત્રિમાં પ્રથમા ૧ પ્રહર સ્વાધ્યાય ન કરવો.
  - (૭) યક્ષાદીપ્ત—કોઈ દિશામાં વીજળી ચમકવા જેવો જે પ્રકાશ થાય તેને યક્ષાદીપ્ત કહેવાય. ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.
  - (૮) દ્યુમિક કૃષ્ણ—કારતકથી મહા માસ સુધી ધૂમાડાના રંગની જે સૂક્ષ્મ જલ જેવી ધૂમ્મસ પડે છે તેને ધૂમિકાકૃષ્ણ કહેવાય છે. તેવી ધૂમ્મસ હોય ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.
  - (૯) મહિકાશ્વેત—શીતકાળમાં શ્વેતવર્ણવાળી સૂક્ષ્મ જલરૂપી જે ધુમ્મસ પડે છે. તે મહિકાશ્વેત છે ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.
  - (૧૦) રજઉદ્ઘાત—ચારે દિશામાં પવનથી બહુ ધૂળ ઉડે. અને સૂર્ય ઢંકાઈ જાય. તે રજઉદ્ઘાત કહેવાય. ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨) ઔદારિક શરીર સંબંધી ૧૦ અસ્વાધ્યાય

(૧૧-૧૨-૧૩) હાડકાં-માંસ અને રૂધિર આ ત્રણ વસ્તુ અગ્નિથી સર્વથા બળી ન જાય, પાણીથી ધોવાઈ ન જાય અને સામે દેખાય તો ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો. કૂટેલું ઈંડુ હોય તો અસ્વાધ્યાય.

(૧૪) મળ-મૂત્ર—સામે દેખાય, તેની દુર્ગન્ધ આવે ત્યાં સુધી અસ્વાધ્યાય.

(૧૫) સ્મશાન—આ ભૂમિની ચારે બાજુ ૧૦૦/૧૦૦ હાથ અસ્વાધ્યાય.

(૧૬) ચંદ્રગ્રહણ—જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાય ત્યારે જઘન્યથી ૮ મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૨ મુહૂર્ત અસ્વાધ્યાય જાણવો.

(૧૭) સૂર્યગ્રહણ—જ્યારે સૂર્યગ્રહણ થાય ત્યારે જઘન્યથી ૧૨ મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૬ મુહૂર્ત અસ્વાધ્યાય જાણવો.

(૧૮) રાજવ્યુદ્ગત—નજીકની ભૂમિમાં રાજાઓની પરસ્પર લડાઈ થતી હોય ત્યારે, તથા લડાઈ શાન્ત થયા પછી ૧ દિવસ-રાત સુધી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૧૯) પતન—કોઈ મોટા રાજાનું અથવા રાષ્ટ્રપુરુષનું મૃત્યુ થાય તો તેનો અગ્નિસંસ્કાર ન થાય ત્યાં સુધી સ્વાધ્યાય કરવો નહીં તથા નવાની નિમણુંક ન થાય ત્યાં સુધી ઊંચા અવાજે સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨૦) ઔદારિક શરીર—ઉપાશ્રયની અંદર અથવા ૧૦૦-૧૦૦ હાથ સુધી ભૂમિ ઉપર બહાર પંચેન્દ્રિયજીવનું મૃતશરીર પડ્યું હોય તો તે નિર્જીવ શરીર હોય ત્યાં સુધી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨૧થી ૨૮) ચારે મહોત્સવ અને ચાર પ્રતિપદા—આષાઢ પૂર્ણિમા, (ભૂતમહોત્સવ), આસો પૂર્ણિમા (ઈન્દ્ર મહોત્સવ), કાર્તિક પૂર્ણિમા (સ્કંધ મહોત્સવ), ચૈત્ર પૂર્ણિમા (યક્ષમહોત્સવ, આ ચાર મહોત્સવની પૂર્ણિમાઓ તથા તે ચાર પછીની કૃષ્ણપક્ષની ચાર પ્રતિપદા (એકમ) એમ આઠ દિવસ સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨૯થી ૩૦) પ્રાતઃકાલે અને સન્ધ્યાકાળે દિશાઓ લાલકલરની રહે ત્યાં સુધી અર્થાત્ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તની પૂર્વે અને પછી એક-એક ઘડી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૩૧થી ૩૨) મધ્ય દિવસ અને મધ્ય રાત્રિએ આગળ-પાછળ એક-એક ઘડી એમ બે ઘડી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

ઉપરોક્ત અસ્વાધ્યાય માટેના નિયમો મૂલપાઠના અસ્વાધ્યાય માટે છે. ગુજરાતી આદિ ભાષાંતર માટે આ નિયમો નથી. વિનય એ જ ધર્મનું મૂલ છે. તેથી આવા આવા વિકટ પ્રસંગોમાં ગુરુની અથવા વડીલની ઈચ્છાને આજ્ઞાને જ વધારે અનુસરવાનો ભાવ રાખવો.

स्वाध्याय के प्रमुख नियम

- (१) इस सूत्र के मूल पाठ का स्वाध्याय दिन और रात्री के प्रथम प्रहर तथा चौथे प्रहर में किया जाता है ।
- (२) प्रातः ऊषा-काल, सन्ध्याकाल, मध्याह्न और मध्य रात्री में दो-दो घड़ी (४८ मिनट) स्वाध्याय नहीं करना चाहिए, सूर्योदय से पहले २४ मिनट और सूर्योदय के बाद २४ मिनट, इस प्रकार दो घड़ी सभी जगह समझना चाहिए ।
- (३) मासिक धर्मवाली स्त्रियों को स्वाध्याय नहीं करना चाहिए, इसी प्रकार उनके सामने बैठकर भी स्वाध्याय नहीं करना चाहिए, जहाँ ये स्त्रियाँ न हों उस स्थान या कक्ष में बैठकर स्वाध्याय किया जा सकता है ।
- (४) नीचे लिखे हुए ३२ अस्वाध्याय-प्रसंगों में वाँचना नहीं चाहिए—

(१) आकाश सम्बन्धी १० अस्वाध्यायकाल

- (१) **उल्कापात**—बड़ा तारा टूटे उस समय १ प्रहर (तीन घण्टे) तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (२) **दिग्दाह**—किसी दिशा में अधिक लाल रंग हो अथवा किसी दिशा में आग लगी हो तो स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (३) **गर्जाव**—बादलों की भयंकर गड़गड़ाहट की आवाज सुनाई देती हो, बिजली अधिक होती हो तो २ प्रहर (छ घण्टे) तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (४) **निर्घात**—आकाश में कोई व्यन्तरादि देवकृत घोर गर्जना हुई हो अथवा बादलों के साथ बिजली के कडाके की आवाज हो तब आठ प्रहर तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (५) **विद्युत**—बिजली चमकने पर एक प्रहर तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (६) **यूपक**—शुक्ल-पक्ष की प्रथमा, द्वितीया और तृतीया के दिनों में सन्ध्या की प्रभा और चन्द्रप्रभा का मिलान हो तो उसे यूपक कहा जाता है । इस प्रकार यूपक हो उस समय रात्री में प्रथमा १ प्रहर स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (७) **यक्षादीप्त**—यदि किसी दिशा में बिजली चमकने जैसा प्रकाश हो तो उसे यक्षादीप्त कहते हैं, उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (८) **धूमिका कृष्ण**—कार्तिक से माघ मास तक धूँए के रंग की तरह सूक्ष्म जल के जैसी धूमस (कोहरा) पड़ता है उसे धूमिका कृष्ण कहा जाता है इस प्रकार की धूमस हो उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

- (९) **महिकाश्वेत**—शीतकाल में श्वेत वर्णवाली सूक्ष्म जलरूपी जो धूमस पड़ती है वह महिकाश्वेत कहलाती है, उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (१०) **रजोद्घात**—चारों दिशाओं में तेज हवा के साथ बहुत धूल उड़ती हो और सूर्य ढँक गया हो तो रजोद्घात कहलाता है, उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

(२) ऐतिहासिक शरीर सम्बन्धी १० अस्वाध्याय—

- (११,१२,१३) **हाड-मांस और रुधिर** ये तीन वस्तुएँ जब-तक अग्नि से सर्वथा जल न जाएँ, पानी से धुल न जाएँ और यदि सामने दिखाई दें तो स्वाध्याय नहीं करना चाहिए । फूटा हुआ अण्डा भी हो तो भी अस्वाध्याय होता है ।
- (१४) **मल-मूत्र**—सामने दिखाई देता हो, उसकी दुर्गन्ध आती हो तब-तक अस्वाध्याय होता है ।
- (१५) **श्मशान**—इस भूमि के चारों तरफ १००-१०० हाथ तक अस्वाध्याय होता है ।
- (१६) **चन्द्रग्रहण**—जब चन्द्रग्रहण होता है तब जघन्य से ८ मुहूर्त और उत्कृष्ट से १२ मुहूर्त तक अस्वाध्याय समझना चाहिए ।
- (१७) **सूर्यग्रहण**—जब सूर्यग्रहण हो तब जघन्य से १२ मुहूर्त और उत्कृष्ट से १६ मुहूर्त तक अस्वाध्याय समझना चाहिए ।
- (१८) **राजव्युदगत**—नजदीक की भूमि पर राजाओं की परस्पर लड़ाई चलती हो, उस समय तथा लड़ाई शान्त होने के बाद एक दिन-रात तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (१९) **पतन**—कोई बड़े राजा का अथवा राष्ट्रपुरुष का देहान्त हुआ हो तो अग्निसंस्कार न हो तब तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए तथा उसके स्थान पर जब तक दूसरे व्यक्ति की नई नियुक्ति न हो तब तक ऊंची आवाज में स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (२०) **औदारिक शरीर**—उपाश्रय के अन्दर अथवा १००-१०० हाथ तक भूमि पर उपाश्रय के बाहर भी पञ्चेन्द्रिय जीव का मृत शरीर पड़ा हो तो जब तक वह निर्जीव शरीर वहाँ पड़ा रहे तब तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (२१ से २८) **चार महोत्सव और चार प्रतिपदा**—आषाढी पूर्णिमा (भूत महोत्सव), आसो पूर्णिमा (इन्द्रिय महोत्सव), कार्तिक पूर्णिमा (स्कन्ध महोत्सव), चैत्र पूर्णिमा (यक्ष महोत्सव) इन चार महोत्सवों की पूर्णिमाओं तथा उससे पीछे की चार, कृष्ण पक्ष की चार प्रतिपदा (ऐकम) इस प्रकार आठ दिनों तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

(२९ से ३०) प्रातःकाल और सन्ध्याकाल में दिशाएँ लाल रंग की दिखाई दें तब तक अर्थात् सूर्योदय और सूर्यास्त के पहले और बाद में एक-एक घड़ी स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

(३१ से ३२) मध्य दिवस और मध्य रात्री के आगे-पीछे एक-एक घड़ी इस प्रकार दो घड़ी स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

उपरोक्त अस्वाध्याय सम्बन्धी नियम मूल पाठ के अस्वाध्याय हेतु हैं, गुजराती आदि भाषान्तर हेतु ये नियम नहीं है । विनय ही धर्म का मूल है तथा ऐसे विकट प्रसंगों में गुरु की अथवा बड़ों की इच्छा एवं आज्ञाओं का अधिक पालन करने का भाव रखना चाहिए ।

विषयानुक्रमशिका

अनु. विषय

पाना नं.

(द्वितीय अध्यायन—प्रथम उद्देश)

- १ प्रथमाध्यायन के साथ द्वितीय अध्यायनका सम्बन्धकथन,
द्वितीय अध्यायन के छहों उद्देशों के विषयों का संक्षिप्त वर्णन । २८
- २ द्वितीय अध्यायन के प्रथम सूत्रका अवतरण और प्रथम
सूत्र । २८
- ३ शब्दादि कामगुण ही मूलस्थान अर्थात् मोहनीयादि के
आश्रय हैं, उन शब्दादि—कामगुणों से युक्त प्राणी
परितापयुक्त बना रहता है, और उसकी उस
परिस्थितिमें जो भावना रहती है उसका वर्णन । ३०
- ४ द्वितीय सूत्रका अवतरण और द्वितीय सूत्र । ३८
- ५ शब्दादिकामगुणमोहित प्राणी वृद्धावस्थामें मूढताको प्राप्त
करता है — इसका वर्णन । ३८
- ६ तृतीय सूत्रका अवतरण और तृतीय सूत्र । ४८
- ७ वृद्धावस्था में उस मनुष्य की जो दशा होती है—उसका
वर्णन । ५०
- ८ चतुर्थ सूत्रका अवतरण और चतुर्थ सूत्र । ५१
- ९ मनुष्य की वृद्धावस्थामें जो दुर्दशा होती है उसे विचार कर
संयमपालन में मुहूर्तमात्र भी प्रमाद न करे । ५६
- १० प्रथम सूत्रका अवतरण और प्रथम सूत्र । ६३
- ११ प्रमादी पुरुषोंके कार्य का वर्णन । ६३
- १२ छठे सूत्रका अवतरण और छठा सूत्र । ६७
- १३ माता पिता या पुत्र कोई भी घृहलोक—सम्बन्धी और
परलोकसम्बन्धी दुःखों से भयाने में समर्थ नहीं हैं । ६७
- १४ सप्तम सूत्रका अवतरण और सप्तम सूत्र । ६८
- १५ असंयत पुरुष उपलोगके लिये धनसंग्रह करता है और
उपलोग के समय उसे कासस्वासादि रोग हो जाते हैं, उस
समय उसके माता पिता और पुत्र कोई भी रक्षक नहीं
होते हैं । ६८

- १६ आठवें सूत्रका अवतरण और आठवां सूत्र । ६८
- १७ वृद्धावस्थामें कोई रक्षक नहीं होता और आल्यावस्था भी पराधीन होने के कारण दुःखमय ही है—ऐसा विचार कर युवावस्था को ही संयमपालन का योग्य अवसर समझना चाहिये । ६८
- १८ नवम सूत्रका अवतरण और नवम सूत्र । ७८
- १९ वार्द्धक्य और रोगों से जन्म तक श्रोत्रादि इन्द्रियों के परिज्ञान नष्ट नहीं हुआ है, तभी तक चारित्र्यानुष्ठानमें प्रवृत्त हो जाना चाहिये । ७८

॥ धृति प्रथमोद्देशः ॥

*

॥ अथ द्वितीयोद्देशः ॥

- १ प्रथम उद्देश के साथ द्वितीय उद्देश का सम्बन्धप्रतिपादन । ८२
- २ प्रथम सूत्रका अवतरण और प्रथम सूत्र । ८२
- ३ संसारकी असारता को जाननेवाला मुनि संयमविषयक अतिको दूर कर क्षात्रमात्रमें मुक्त हो जाता है । ८३
- ४ द्वितीय सूत्रका अवतरण और द्वितीय सूत्र । ८६
- ५ जिनाज्ञा से अहिर्भूत साधु भुक्तिभागी नहीं होता । ८७
- ६ तृतीय सूत्रका अवतरण और तृतीय सूत्र । ८०
- ७ अनगार कौन कहलाते हैं । ८०
- ८ यतुर्थ सूत्रका अवतरण और यतुर्थ सूत्र । ८३
- ९ विषयासक्तिवश परितप्त होकर धन की स्पृहासे दण्डसमारम्भ करनेवाला मनुष्य का वर्णन । ८३
- १० प्रश्चम सूत्रका अवतरण और प्रश्चम सूत्र । ८५
- ११ संयमी को दण्ड समारम्भ नहीं करना चाहिये । उद्देश समाप्ति । ८५

॥ धृति द्वितीयोद्देशः ॥

*

॥ अथः तृतीयोद्देशः ॥

- १ द्वितीय उद्देश के साथ तृतीय उद्देश का सम्बन्धप्रतिपादन । ८७
- २ प्रथम सूत्रका अवतरण और प्रथम सूत्र । ८७
- ३ पण्डित को उच्य कुलकी प्राप्ति से हर्ष नहीं करना चाहिये;
और न नीच कुलकी प्रप्तिसे क्रोध ही करना चाहिये । ८८
- ४ द्वितीय सूत्रका अवतरण और द्वितीय सूत्र । १००
- ५ किसी भी प्राणीका अहित नहीं करना चाहिये । प्राणियों के
अहित करनेवालों की दुःस्थिति का वर्णन । १०१
- ६ तृतीय सूत्रका अवतरण और तृतीय सूत्र । १०८
- ७ उच्यकुलाभिमानि मनुष्य प्राणियों का अहित करके
जन्मान्तर में कोई अन्धता आदि झल पाकर
सकलजननिन्दित होता हुआ, और कोई भेत-धर-
धनधान्य-स्त्री आदि परिग्रहमें आसक्त हो तप आदिकी
निन्दा करता हुआ विपरीत भुद्धिवाला हो जाता है । १०८
- ८ चतुर्थ सूत्रका अवतरण और चतुर्थ सूत्र । १११
- ९ संयमियों के कर्तव्य का निरूपण । ११२
- १० प्रश्नम सूत्रका अवतरण और प्रश्नम सूत्र । ११७
- ११ असंयमियों के श्रवण स्वप्नका वर्णन । ११८
- १२ छठे सूत्रका अवतरण और छठा सूत्र । १२०
- १३ असंयमीका अन्यायोपार्जित धन नष्ट हो जाता है, और
कुटुम्ब की चिन्ता से व्याकुल वह असंयमी कार्याकार्य को
नहीं जानता हुआ विपरीतभुद्धियुक्त हो जाता है । १२१
- १४ सातवें सूत्रका अवतरण और सातवाँ सूत्र । १२३
- १५ सुषको चाहनेवाला मूढमति असंयमी मनुष्य दुःखही
भोगता है इस बातको भगवान महावीर स्वामीने स्वयं
प्ररूपित किया है - इस प्रकार सुधर्मा स्वामी का कथन । १२३
- १६ आठवें सूत्रका अवतरण और आठवाँ सूत्र । १२६
- १७ पश्यक-तीर्थंकर गङ्गाधर आदि नरकादि गतिके भागी नहीं
होते हैं, बाल-अज्ञानी श्रव तो नरक आदि गति के भागी
ही निरन्तर होते रहते हैं—इसका प्रतिपादन और उद्देश-
समाप्ति । १२७

॥ इति तृतीयोद्देशः ॥

*

॥ अथ यतुर्थोद्देशः ॥

- १ तृतीय उद्देश के साथ यतुर्थ उद्देशका सम्बन्धप्रतिपादन । १३१
- २ प्रथम सूत्रका अवतराडा और प्रथम सूत्र । १३१
- ३ वृद्धावस्था में ही स्वासकासादि रोग होते हैं, ऐसी भात नहीं ! ये तो युवावस्था में ली होते हैं । उस रोगावस्था में उस प्राणी का रक्षक कोई सगा-सम्बन्धी नहीं होता है, और न वही प्राणी उस रोगावस्था से आकान्त अपने सगे-सम्बन्धीका रक्षक हो सकता है। १३२
- ४ द्वितीय सूत्रका अवतराडा और द्वितीय सूत्र । १३३
- ५ भोगसाधन धनकी विनशशीलताका वर्णन । १३३
- ६ तृतीय सूत्रका अवतराडा और तृतीय सूत्र । १३४
- ७ भोगसाधन धन विनश्वर है; अतः भोगकी स्पृहा और भोगके विचार का ली परित्याग कर देना चाहिये । १३४
- ८ चौथे सूत्रका अवतराडा और चौथा सूत्र । १४०
- ९ कामभोग का आसेवन महा लयस्थान है ऐसा जनकर अनगार क्या करे ? इसका उपदेश तथा उद्देश-समाप्ति । १४०

॥ छति यतुर्थोद्देशः ॥

*

॥ अथ प्रश्नमोद्देशः ॥

- १ यतुर्थ उद्देशके साथ प्रश्नमोद्देशका सम्बन्धप्रतिपादन । १४२
- २ प्रथम सूत्रका अवतराडा और प्रथम सूत्र । १४३
- ३ गृहस्थ कर्मसमारम्भ जिन हेतुओं से करते हैं, उन हेतुओं का प्रतिपादन । १४३
- ४ द्वितीय सूत्रका अवतराडा और द्वितीय सूत्र । १४४
- ५ लविष्य में उपभोग के लिये पदार्थों के संग्रहमें प्रवृत्त गृहस्थों के लीय संयमाराधनमें तत्पर अनगार को किस प्रकार रहना चाहिये । १४५
- ६ तृतीय सूत्र का अवतराडा और तृतीय सूत्र । १४६
- ७ साधुको क्याडा, कापाडा और उसके अनुमोदन से रहित होना चाहिये । १४६

८	यतुर्थ सूत्रका अवतरण और यतुर्थ सूत्र ।	१४८
८	हननकोटित्रिक और क्यङ्कोटित्रिकसे रहित साधुका वर्णन ।	१४८
१०	प्रश्चम सूत्रका अवतरण और प्रश्चम सूत्र ।	१५०
११	साधुको अेषाणीय आहारके सदृश अेषाणीय वस्त्रपात्रादि भी गृहस्थसे ही याचना चाहिये ।	१५१
१२	षष्ठ सूत्रका अवतरण और षष्ठ सूत्र ।	१५१
१३	मुनिको मात्राज्ञ होना चाहिये इसका वर्णन ।	१५२
१४	सप्तम सूत्रका अवतरण और सप्तम सूत्र ।	१५४
१५	श्रुतयारित्र रूप इस मार्गको आर्योंने प्रवेदित किया है । इस मार्ग पर स्थित हो कर जिस प्रकार कर्म से उपलिप्त न हो वैसा करना चाहिये ।	१५४
१६	अष्टम सूत्रका अवतरण और अष्टम सूत्र ।	१५५
१७	हिरण्य-सुवर्णादि तथा शष्पादि काम दुर्द्धन्द्व्य हैं । धन कामों को चाहनेवाले पुरुषकी जे दशा होती है उसका वर्णन ।	१५६
१८	नवम सूत्रका अवतरण और नवम सूत्र ।	१५८
१८	ज्ञाननेत्रयुक्त मुनिका वर्णन	१५८
२०	दशम सूत्रका अवतरण और दशम सूत्र ।	१६२
२१	साधुको कामभोगाशासे युक्त नहीं होना चाहिये; क्यों कि कामभोगाशासे युक्त साधु बहुमायी हो कर लोभ और वैर बढ़ानेवाला होता है । वह अपनेको अमर समझता है, धृष्ट-विनाश-आदि कारण से वह उच्य स्वर से रुदन करता है ।	१६२
२२	ग्यारहवां सूत्रका अवतरण और ग्यारहवां सूत्र ।	१६४
२३	बाल-अज्ञानी परतैर्थिक कामभोगस्पृहाकी चिकित्सा कामभोगसेवनही कहते हैं; इसलिये वे हननादिक क्रियासे युक्त होते हैं । परन्तु अनगार ऐसे नहीं होते हैं । उद्देश समाप्ति ।	१६५

॥ धृति प्रश्चमोद्देशः ॥

*

॥ अथ षष्ठोद्देशः ॥

- १ प्रश्चम उद्देशके साथ षष्ठ उद्देशका सम्बन्धप्रतिपादन । १६७
- २ प्रथम सूत्रका अवतरण और प्रथम सूत्र । १६७
- ३ षड्भुवनिकाय के उपधातका उपदेश नहीं देनेवाले
अनगार कभी भी पापायराण नहीं करते । १६७
- ४ द्वितीय सूत्र का अवतरण और द्वितीय सूत्र । १६८
- ५ जे छ भुवनिकायों या छ व्रतों में से किसी एक की विराधना
करता है वह छहों की विराधना करता है । सुभार्थी वह वायाल
होता है, और अपने दुःखसे मूढ हो वह सुभ के पदले दुःख
ही पाता है । वह अपने विप्रमादसे अपने व्रतों को विपरीत
प्रकार से करता है, अथवा वह अपने संसारको पढाता है,
या अकेन्द्रियादिरूप अवस्था को प्राप्त करता है । इसलिये
याहिये कि प्राप्तिधियों को जिनसे दुःख हो असे दुःखजनक कर्मों
का आचरण नहीं करे । इस प्रकार के कर्मों के अनायराण से
कर्मोपशान्ति होती है । १६८
- ६ तृतीय सूत्रका अवतरण और तृतीय सूत्र । १७२
- ७ ममत्वभुद्धि से रहित हो मनुष्य रत्नत्रयुक्त अनगार होते
हैं । १७२
- ८ चतुर्थ सूत्रका अवतरण और चतुर्थ सूत्र । १७३
- ८ मेधावी मुनि ममत्वभुद्धिको छोडकर, लोकस्वरूप को जानकर
आहारादिमूर्च्छारूप संज्ञा से रहित हो संयमानुष्ठान में
पराक्रम करे । १७३
- १० प्रश्चम सूत्रका अवतरण और प्रश्चम सूत्र । १७४
- ११ कर्मविदारण करनेमें समर्थ, पुत्रकलत्रादिको त्यागनेवाले
वीर चारित्रविषयक अरति और शब्दादिविषयक रतिको
दूर कर देते हैं; क्यों कि वे अनासक्त होते हैं; अत एव वे
शब्दादिविषयों में रागयुक्त नहीं होते । १७४
- १२ छठे सूत्रका अवतरण और छठा सूत्र । १७५
- १३ मुनि छष्टानिष्ट शब्दादि विषयों में रागद्वेष न करता हुआ
असंयमभुवन सम्बन्धी प्रमादको दूर करे, मौन ग्रहणकर
कर्मक्षपाण करे । सम्यकत्वदर्शी वीर मुनि प्रान्त और इक्ष
अक्ष सेवन करते हैं । प्रान्त-इक्ष अक्ष सेवन करनेवाले
मुनि कर्मका विनाश कर ओधन्तर, तीर्ण और मुक्त होते
हैं । असे ही मुनि विरत कहलाते हैं । १७५

- १४ सातवें सूत्रका अवतरण और सातवां सूत्र । १७८
- १५ दुर्वसु मुनि भगवान्की आज्ञाका विराधक हो कर तुच्छता
 एवं ग्लानिको प्राप्त करता है, और भगवान्की आज्ञाका
 आराधक सुवसु मुनि तुच्छता एवं ग्लानि को नहीं पाते हैं
 और तीर्थंकर गाड़ाधर आदि से प्रशंसित होते हैं । यह
 सुवसु मुनि लोकसंयोग से रहित हो मुक्तिगामी होते हैं । १७८
- १६ आठवें सूत्रका अवतरण और आठवाँ सूत्र । १८०
- १७ शारीरक—मानसिक दुःखजनक कर्मोंका जहाँ जिस प्रकार से
 पन्थ होता है, मोक्ष होता है, और विपाक होता है । उन
 सभों का तीर्थंकर गाड़ाधर आदिने प्ररूपण किया है । कुशल
 मुनि पन्थ और मोक्ष के उपायों को सर्वदा समझते हैं । उन
 पन्थ और मोक्षके उपायों को जान कर भव्य आस्त्रवद्धारों
 से दूर रहे । जो मुनि अन्य दर्शनों में श्रद्धान नहीं रखते हैं —
 जो मुनि अनन्यदर्शी होते हैं — वे अनन्याराम होते हैं
 और जो अनन्याराम होते हैं वे अनन्यदर्शी होते हैं । कुशल
 मुनिका उपदेश पुण्यात्मा और तुच्छात्मा दोनों के लिये
 परापर होता है । ऐसे मुनिका उपदेश द्रव्य, क्षेत्र, काल
 और भावके अनुसार ही होता है । १८४
- १८ नवम सूत्र का अवतरण और नवम सूत्र । १८४
- १९ धर्मोपदेशक श्रोताकी परीक्षा करके धर्मोपदेश करे । ऐसा
 धर्मोपदेशक ही प्रशंसित होता है । यह मुनि
 अष्टविधकर्मपाशसे पद्ध जूवों को छुड़ाता है, सभी दिशाओं
 में सर्वपरिज्ञायारी होता है और हिंसादि स्थानों से लिप्त नहीं
 होता है । कर्मों के नाश करने में कुशल, पन्थप्रमोक्षान्वेषी—
 रत्नत्रय का अन्वेषणशीलवह मुनि न पद्ध है न मुक्त है । १८४
- २० दशम सूत्रका अवतरण और दशम सूत्र । १८७
- २१ तीर्थंकर, सामान्य केवली और रत्नत्रयुक्त साधुओं ने
 जैसा आचरण किया है वैसा ही आचरण दूसरे साधु करे,
 तीर्थंकरादिकोंने जिस आचरणको प्रतिषिद्ध माना है उस
 आचरण से दूर रहें । १८७
- २२ ग्यारहवें सूत्र का अवतरण और ग्यारहवां सूत्र । १८८
- २३ पश्यक—तीर्थंकर गाड़ाधरादिक नरकादिगतिके भागी नहीं
 होते, बाल—अज्ञानी तो निरन्तर होते रहते हैं ।
 उद्देशसमाप्ति । द्वितीयाध्ययनसमाप्ति । १८८

॥ षति द्वितीयाध्ययनम् ॥

*

॥ अथ तृतीयाध्ययनम् ॥

॥ अथ प्रथमोद्देशः ॥

- १ द्वितीयाध्ययन के साथ तृतीय अध्ययनका सम्बन्धप्रतिपादन, यारों उद्देशों के विषयों का संक्षिप्त वर्णन । १८१
- २ प्रथम सूत्रका अवतरण और प्रथम सूत्र । १८१
- ३ अमुनि सर्वदा सोते रहते हैं, और मुनि सर्वदा जागते रहते हैं । १८२
- ४ द्वितीय सूत्रका अवतरण और द्वितीय सूत्र । १८४
- ५ द्रुःभञ्जनक प्राज्ञातिपातादि कर्म अहितके लिये होते हैं; इसलिये प्राज्ञातिपातादि कर्मोंसे विरत रहना चाहिये । १८४
- ६ तृतीय सूत्रका अवतरण और तृतीय सूत्र । १८६
- ७ जो शब्दादि विषयों में रागद्वेषरहित है—ऐसा ही प्राज्ञी आत्मवान्, ज्ञानवान्, व्रतवान्, धर्मवान् और ब्रह्मवान् होता है । ऐसा ही प्राज्ञी षड्भुवनिकायस्वरूप लोकके परिज्ञानसे युक्त होता है । वही मुनि कहलाता है । वही धर्मवित् और ऋषि है, एवं वही आवर्त्त और स्त्रोतके सम्बन्धको जानता है । १८६
- ८ यतुर्थ सूत्रका अवतरण और यतुर्थ सूत्र । १८८
- ९ आवर्त्त और स्त्रोतके सम्बन्धके जाननेवाला मुनि ब्राह्म और आभ्यन्तर ग्रन्थिसे रहित, अनुकूल और प्रतिकूल परीषहों को सहन करनेवाले, संयम विषयक अरति और शब्दादि विषयक रति की उपेक्षा करनेवाले होते हैं, और वे परिषहों की पड़ोषता को पीडाकारक नहीं समझते हैं । वे सर्वदा श्रुतचारित्र्यरूप धर्म में जागड़ रहते हैं, दूसरों का अपकार नहीं करना चाहते हैं । वे वीर अर्थात् कर्मविदारण करने में समर्थ होते हैं । इस प्रकारके मुनि द्रुःभ के कारणभूत कर्मोंसे मुक्त हो जाते हैं । १८८

१०	पाँचवें सूत्रका अवतरण और पाँचवाँ सूत्र ।	१८८
११	जरा और मृत्युके वशमें पडा हुआ मुनुष्य सर्वदा मूढ बना रहता है, इसलिये वह श्रुत्यारित्र धर्म को नहीं जनता है ।	२००
१२	छठे सूत्रका अवतरण और छठा सूत्र ।	२००
१३	आत्मकल्याणार्थी मुनुष्य आतुर प्राप्तिओं को देखकर, अप्रमत्त हो, संयमाराधनमें तत्पर रहे—इस प्रकार संयमाराधनमें तत्पर रहने के लिये शिष्यको आज्ञा देना ।	२००
१४	सप्तम सूत्र ।	२०१
१५	यह संसारपरिभ्रमाश्रय दुःख सावधकियाके अनुष्ठानसे होता है, ऐसा जनकर आत्मकल्याणके लिये अभ्युद्यत रहो इस प्रकार शिष्यके प्रति कथन । मायी और प्रमादी वारंवार नरकादियातनाको प्राप्त करता है । जे पुरुष शब्दादि विषयोंमें रागद्वेषरहित होता है, माया एवं प्रमाद से दूर रहता है, वारंवार मराशजनित दुःखके आने की आशंकासे भयभीत रहता है; वह श्रुत्यारित्र धर्ममें जगड़क हो मराश से छूट जाता है ।	२०१
१६	अष्टम सूत्र ।	२०२
१७	संसारी जेवोंके दुःखों के जननेवाले, कामभोगजनित प्रमादोंसे रहित, पाप कर्मों से निवृत्त वीर पुरुष आत्माके उद्धार करनेमें समर्थ होते हैं	२०२
१८	नवम सूत्रका अवतरण और नवम सूत्र ।	२०२
१९	जे शब्दादि विषयों में होनेवाला सावध कर्म के ज्ञाता हैं वे निरवध क्रियाश्रय संयम में होनेवाले दुःखोंके सहन की उपयोगिता को भी जननेवाले हैं, और जे निरवधक्रियाश्रय संयममें दुःखों के सहन की उपयोगिता को जननेवाले हैं वे शब्दादिविषयोंमें होनेवाले सावध कर्म के भी ज्ञाता हैं ।	२०४
२०	दशम सूत्रका अवतरण और दशम सूत्र ।	२०४
२१	कर्मरहित मुनिको नारकादि व्यवहार नहीं होता है; क्यों कि उपाधिका जनक कर्म है ।	२०४
२२	ग्यारहवें सूत्रका अवतरण और ग्यारहवाँ सूत्र ।	२०५
२३	कर्मको संसारका कारण जनकर कर्मके कारण प्राप्तातिपातादि का त्याग करे ।	२०५
२४	बारहवाँ सूत्र ।	२०६

- ૨૫ મુનિ કર્મસ્વરૂપ કા પર્યાલોચન કર સર્વજ્ઞ-જિન સમ્બન્ધી
ઉપદેશ, યા સંયમકો સ્વીકાર કર રાગદ્વેષસે રહિત હો
વીતરાગ હો જાતે હૈં । ૨૦૬
- ૨૬ તેરહવાં સૂત્ર । ૨૦૬
- ૨૭ કર્મકે કારણ રાગદ્વેષકા જ્ઞાનપૂર્વક પરિત્યાગ કર, સંસારી
લોગોં કો વિષયકષાયોં સે વ્યામોહિત જાન કર, તથા
વિષયાભિલાષરૂપ લોકસંજ્ઞાકા વમન કર મતિમાન્ મુનિ
સંયમારાધનમેં તત્પર રહે, સંયમ ગ્રહણ કર પશ્ચાત્તાપ ન
કરે । ઉદ્દેશસમાપ્તિ । ૨૦૭

॥ ઇતિ પ્રથમોદ્દેશઃ ॥

*

॥ અથ દ્વિતીયોદ્દેશઃ ॥

- ૧ પ્રથમ ઉદ્દેશ કે સાથ દ્વિતીય ઉદ્દેશ કા સમ્બન્ધપ્રતિપાદન,
ઔર દ્વિતીય ઉદ્દેશ કા પ્રથમ સૂત્ર । ૨૦૮
- ૨ પ્રાણિયોં કે જન્મવૃદ્ધિકા વિચાર કરો; સભી પ્રાણિયોં કો
સુખપ્રિય હોતા હૈં ઔર દુઃખ અપ્રિય હોતા હૈં - ઇસ વસ્તુ કો
સમજો । ઇસ પ્રકાર વિચાર કરનેવાલા પ્રાણી અતિવિદ્ય હો
કર - નિર્વાણપદ યા વહાં તક પહુંચાનેવાલે સમ્યગ્દર્શન
આદિ પરમ હૈં એસા જાન કર પરમાર્થદર્શી બનકર સાવધ
કર્મ નહીં કરતા । ૨૦૮
- ૩ દ્વિતીય સૂત્ર । ૨૦૯
- ૪ ઇસ મનુષ્યલોકમેં બન્ધન કે કારણભૂત મનુષ્યોં કે સાથ કે
સમ્બન્ધોં કો છોડો । આરમ્ભજીવી મનુષ્ય
એહિક-પારલૌકિક દુઃખોંકો ભોગનેવાલે હોતે હૈં । કામભોગોં
મેં અભિલાષા રખનેવાલે જીવ અષ્ટવિદ્ય કર્મોં કા સંયમ
કરતે રહતે હૈં ઔર કામભોગાદિજન્ય કર્મરજસે સંસ્લેષ્ટ હો
વારંવાર ગર્ભગામી હોતે હૈં । ૨૦૯
- ૫ તૃતીય સૂત્ર । ૨૧૦
- ૬ અજ્ઞ મનુષ્ય મનોવિનોદ કે નિમિત્ત પ્રાણિયોંકા સંહાર કર
આનંદ માનતા હૈં । બાલોં-અજ્ઞોં કા સંગ વ્યર્થ હૈં । ઉનકે
સંગ સે તો દ્વેષકી હી વૃદ્ધિ હોતી હૈં । ૨૧૦

- ७ यतुर्थ सूत्रका अवतराडा और यतुर्थ सूत्र । २११
- ८ आलों के संगसे द्वेष ही भढता है; इस हेतु अतिविध –
सम्यग्ज्ञानवान् प्राणी परम की, अर्थात्—सिद्धिगति नामक
स्थान की अथवा सर्वविरतिरूप चारित्र की सत्ता को भन कर,
नरकनिगोद्यादिके विविध दुःखोंके ज्ञानसे युक्त हो, पापानुबन्धी
कर्म नहीं करता है, न दूसरों से कराता है, न करनेवाले का
अनुमोदन ही करता है । वह धीर मुनि, अग्र और मूल का
विवेक कर के, कर्मों का छेदन कर निष्कर्मदर्शी हो जाता है । २११
- ८ प्रथम सूत्रका अवतराडा और प्रथम सूत्र । २१२
- १० यह निष्कर्मदर्शी मराडासे मुक्त हो जाता है, केवली होकर
दूसरों को भी मुक्त करता है । छहलोकादि भय को देखनेवाला
यही मुनि कहलाता है । मुनि परमदर्शी, विविक्तशुची
और उपशान्त आदि हो कर, पण्डितमराडाकी आकांक्षा
करता हुआ संयमाराधनमें तत्पर रहे । २१२
- ११ छठा सूत्र । २१३
- १२ पापकर्म बहुत प्रकारके कहे गये हैं, उनको दूर करनेके लिये
संयम में धृति धरो । संयमपरायडा मेधावी मुनि समस्त
पाप कर्मोंका क्षपाडा करता है । २१३
- १३ सातवाँ सूत्रका अवतराडा और सातवाँ सूत्र । २१४
- १४ अनेक विषयों में आसक्तचित्त संसारी पुरुषों की दृष्ट्याकी
पूर्ति नहीं होती । ऐसे पुरुष अन्यवधादि पापकर्मों में
ही निरत रहते हैं । २१४
- १५ अठवाँ सूत्र । २१६
- १६ इन अन्यवधादिकों का सेवन करके भरतादि—जैसे कोछ २
छन्हें निस्सार समञ्ज कर संयमाराधन में तत्पर हुये हैं ।
इसलिये इनको निस्सार समञ्ज कर ज्ञानी इनका सेवन
नहीं करे । २१६
- १७ नवम सूत्रका अवतराडा और नवम सूत्र । २१७
- १८ देव भी जन्ममराडाशील होते हैं; इसलिये उनके सुभ को
भी नश्वर समञ्ज कर श्रुतचारित्रधर्मका सेवन करो । २१७
- १९ दशम सूत्र । २१७
- २० श्रुतचारित्र धर्म के आराधनमें तत्पर मुनि किसी की हिंसा न
करे, न दूसरों से हिंसा करावे और न हिंसा करनेवाले की
अनुमोदना ही करे । २१७

२१	ग्यारहवाँ सूत्र का अवतरण और ग्यारहवाँ सूत्र ।	२१८
२२	स्त्रियों में अनासक्त, सम्यग्ज्ञानदर्शन चारित्रिके आराधन में तत्पर तथा पाप के कारणभूत कर्मों से निवृत्त मुनि वैषयिक सुख की भुगुप्सा करे ।	२१८
२३	बारहवाँ सूत्र ।	२१८
२४	झोधाटि का नाश करे, लोभ का झल नरक समझे, प्रक्षियों की हिंसा से निवृत्त रहे, मोक्ष की अभिलाषासे कर्मों के कारणों को दूर करे ।	२१८
२५	तेरहवाँ सूत्र ।	२१८
२६	ईस संसारमें समय की प्रतीक्षा न करते हुए तत्काल ही आह्वालयन्तर ग्रन्थिको ज्ञान कर परित्याग करे; स्त्रोत को ज्ञान कर संयमाचरण करे, ईस दुर्लभ नरदेहको पाकर किसी की भी हिंसा न करे । उद्देशसमाप्ति ।	२१८

॥ धृति द्वितीयोद्देशः ॥

*

॥ अथ तृतीयोद्देशः ॥

१	द्वितीयोद्देशके साथ तृतीयोद्देशका सम्बन्धप्रतिपादन, और प्रथम सूत्र ।	२२१
२	सन्धिको ज्ञान कर लोकके क्षायोपशमिक भवलोक के विषयमें प्रमाद करना उचित नहीं है । अथवा—सन्धि को ज्ञान कर लोक को—षड्भुवनिकायरूप लोक को—दुःख देना ठीक नहीं है ।	२२१
३	द्वितीय सूत्रका अवतरण और द्वितीय सूत्र ।	२२१
४	अपने को जैसे सुख प्रिय है और दुःख अप्रिय, उसी प्रकार सभी प्राणियों को है । इसलिये किसी भी प्राणी की न स्वयं घात करे, न दूसरों से घात करावे, न घात करनेवाले की अनुमोदना ही करे ।	२२२
५	तृतीय सूत्र का अवतरण और तृतीय सूत्र ।	२२२
६	मुनित्व किसे प्राप्त होता है ।	२२३
७	चतुर्थ सूत्रका अवतरण और चतुर्थ सूत्र ।	२२४

- ८ ज्ञानी पुरुष थारित्र में कली ली प्रमाद न करे,
जिनप्रवचनोक्त आहारमात्रा से शरीर—थापन करे । २२४
- ९ प्रश्चम सूत्रका अवतराडा और प्रश्चम सूत्र । २२५
- १० मुनि उत्तम, माध्यम अेवं अधम ँन सली रूपां में
वैराग्युक्त होवे । २२५
- ११ छठे सूत्रका अवतराडा और छठा सूत्र । २२६
- १२ ँ मुनि ँवों की गति और आगति को ँन कर रागद्वेषसे
रहित हो ँता है, वह समस्त ँवलोकमें छेदन, भेदन,
दहन और हनन—जन्म दुःखों से रहित हो ँता है । २२६
- १३ सातवें सूत्रका अवतराडा और सातवां सूत्र । २२७
- १४ मिथ्यादृष्टि ँव भूतकाल और भविष्यत्काल सम्बन्धी
अवस्थाओं को नहीं ँनते हैं । ँन्हें यह नहीं ज्ञात होता कि
ईसका भूतकाल कैसा था और भविष्यत्काल कैसा होगा ?,
कोई २ मिथ्यादृष्टि तो ऐसा कहते हैं कि जैसा ईस ँव
का अतीतकाल था वैसा ही भविष्यकाल होगा । २२७
- १५ आठवें सूत्रका अवतराडा और आठवां सूत्र । २२८
- १६ तत्त्वज्ञानी ँव अतीतकालिक और भविष्यत्कालिक
पदार्थों का चिन्तन नहीं करते, वे तो वर्त्तमानकाल के ँपर
ही सावधानता से दृष्टि रभते हैं । ईसलिये मुनि
विशुद्धाचारी या अतीतानागत कालके संकल्प से रहित हो
कर, निरतिथार संयमकी आराधना कर पूर्वोपार्जित सकल
कर्मोंका क्षपाडा करे । २२८
- १७ नवम सूत्र का अवतराडा और नवम सूत्र । २२९
- १८ अरति और आनन्दकी असारता का विचार कर, ँनके
विषय में विचलित न होता हुआ ध्यान मार्ग में विचरडा
करे, तथा सली प्रकार के हास्थों का परित्याग कर अलीनगुप्त
होते हुए संयमानुष्ठान में तत्पर रहे । २२९
- १९ दशम सूत्रका अवतराडा और दशम सूत्र । २३१
- २० पुरुष अपना मित्र अपने ही है । ँाहरमें मित्र ँोजना
व्यर्थ है । २३१
- २१ ग्यारहवें सूत्रका अवतराडा और ग्यारहवां सूत्र । २३२
- २२ ँ पुरुष कर्मों के दूर करनेकी ईछावाला है वह कर्मों को दूर
करनेवाला है और ँ कर्मों को दूर करनेवाला है वह कर्मों के
दूर करने की ईछावाला है । २३२

- २३ भारहवें सूत्रका अवतरण और भारहवां सूत्र । २३३
- २४ अपनी आत्माको बाह्य पदार्थों से निवृत्त कर, उसे ज्ञानदर्शनधारित्र से युक्त कर पुरुष दुःखसे मुक्त हो जाता है । २३३
- २५ तेरहवां सूत्र । २३४
- २६ सत्यको—अर्थात्—गुरु की साक्षिता से गृहीत श्रुतधारित्र धर्म सम्बन्धी ग्रहणी और आसेवनी शिक्षा को, अथवा आगमको विस्मृत न करते हुये तदनुसार आचरण करो । सत्यका अनुसरण करनेवाला मेघावी संसार समुद्रका पारगामी होता है और ज्ञानादियुक्त होने से श्रुतधारित्र धर्मको ग्रहण कर वह मुनि मोक्षपददर्शी होता है । २३४
- २७ चौदहवें सूत्रका अवतरण और चौदहवां सूत्र । २३५
- २८ रागद्वेष का वशवर्ती भुव क्षाणभङ्गुर भुवनके परिवन्धन, मानन और पूजनके लिये प्राज्ञातिपात आदि असत्कर्मों में प्रवृत्ति करते हैं । इस प्रकार वे परिवन्धन, मानन और पूजनके विषय में प्रमादशील हो जाते हैं, प्रमादी हो जन्म जरा मरणरूप दुःखार्णव में अपने को डुबो देते हैं, अथवा—इस प्रकार वे उन परिवन्धनादिकों में आनन्द मानते हैं; परंतु वे परिवन्धनादिक उनके हितके लिये नहीं होते । २३५
- २९ पन्द्रहवें सूत्रका अवतरण और पन्द्रहवां सूत्र । २३६
- ३० ज्ञानधारित्रयुक्त मुनि दुःखमात्रासे स्पृष्ट होकर भी व्याकुल नहीं होता । हे शिष्य ! तुम पूर्वोक्त अर्थ अथवा वक्ष्यमाण अर्थ को अच्छी तरह समझो । रागद्वेषरहित मुनि लोकालोक प्रपञ्च से मुक्त हो जाता है । २३६
- उद्देशसमाप्ति ।

॥ धृति तृतीयोद्देशः ॥

*

॥ अथ यतुर्थोद्देशः ॥

- १ तृतीय उद्देश के साथ यतुर्थ उद्देशका सम्बन्ध प्रतिपादन और प्रथम सूत्र । २३७
- २ शुभाद्यवसायपूर्वक संयमके आराधनमें तत्पर मुनि क्रोध, मान माया और लोभको दूर करनेवाला होता है; यह पात तीर्थंकरोंने कही है । तीर्थंकरों के उपदेशका अनुसरण करनेवाला साधु आद्यान का—अष्टादश पापस्थानों का, अथवा कषायों का – वमन करनेवाला और स्वकृत कर्मों का नाश करनेवाला होता है । २३७
- ३ द्वितीय सूत्रका अवतरण और द्वितीय सूत्र । २३८
- ४ जो एक को जानता है वह सभको जानता है, जो सभको जानता है वह एकको जानता है । २३८
- ५ तृतीय सूत्रका अवतरण और तृतीय सूत्र । २४०
- ६ प्रमादीको सभसे भय रहता है और अप्रमादीको किसीसे भी नहीं ! २४०
- ७ यतुर्थ सूत्रका अवतरण और यतुर्थ सूत्र । २४१
- ८ जो एकका उपशम करता है वह बहुतका उपशम करता है, जो बहुतका उपशम करता है वह एकका उपशम करता है । २४१
- ९ पांचवें सूत्रका अवतरण और पांचवां सूत्र । २४२
- १० धीर मुनि—षड्भुवनिकायलोकके दुःखकारण कर्मोंको जानकर, पुत्रकलत्रादि तथा हिरण्यसुवर्णादि की ममता छोड़कर चारित्रको ग्रहण करते हैं और परसे पर जाते हैं, ऐसे मुनि अपने भुवन की अभिलाषा नहीं रखते हैं । २४३
- ११ छठे सूत्रका अवतरण और छठा सूत्र । २४५
- १२ एकका विवेचन करते हुए दूसरोंका भी विवेचन करता है, दूसरोंका विवेचन करते हुए एकका भी विवेचन करता है । २४५
- १३ सातवें सूत्रका अवतरण और सातवां सूत्र । २४६
- १४ मोक्षालिलाषरूप श्रद्धावाला, जैनागमके अनुसार आचरण करता हुआ, मेधावी अप्रमत्त संयमी क्षपकश्रेणीको प्राप्त करता है । २४६
- १५ आठवें सूत्रका अवतरण और आठवां सूत्र । २४६
- १६ षड्भुवनिकायके स्वरूपको जिनोक्त प्रकारसे जानकर, जिससे षड्भुवनिकाय लोकको किसी प्रकारका भय न हो

उस प्रकारसे संयमाराधन करे ।	२४६
१७ नवम सूत्रका अवतराडा और नवम सूत्र ।	२४७
१८ शस्त्र परसे पर है और अशस्त्र परसे पर नहीं है ।	२४७
१८ दशम सूत्रका अवतराडा और दशम सूत्र ।	२४८
२० भावशस्त्र परसे पर होता है, अर्थात्—जो क्रोधदर्शी होता है वह क्रमशः तिर्यग्दर्शी=निगोदभवसम्बन्धी द्रुःखोंको देखनेवाला होता है ।	२४८
२१ ग्यारहवें सूत्रका अवतराडा और ग्यारहवां सूत्र ।	२४८
२२ पूर्वोक्त मेधावी मुनिको चाहिये कि क्रोधसे लेकर मोह तकके भावशस्त्रों का परित्याग कर क्रोधादिकके झलभूत गर्भद्रुःखादिसे लेकर निगोदद्रुःखपर्यन्त सभी द्रुःखोंको दूर करे—यह भात भगवान् तीर्थकरने कही है ।	२४८
२३ बारहवें सूत्रका अवतराडा और बारहवां सूत्र ।	२५०
२४ क्रोधादिको दूर करनेवाला अपने पूर्वोपाश्रित कर्मोंका क्षपाडा करनेवाला होता है ।	२५०
२५ तेरहवें सूत्रका अवतराडा और तेरहवां सूत्र ।	२५१
२६ पश्यकको, अर्थात्—केवलीको उपाधि, अर्थात्—द्रव्योपाधि भावोपाधि, अथवा—कर्मजनित नरकादिभव होता है क्या ?; पश्यकको उपाधि नहीं है । उद्देशसमाप्ति ।	२५१

॥ ष्ठी तृतीयाध्ययनम् ॥

*

॥ अथ चतुर्थाध्ययनम् ॥

॥ अथ प्रथमोद्देशः ॥

१ तृतीय अध्ययनके साथ चतुर्थ अध्ययनका सम्बन्धप्रतिपादन ।	२५२
२ प्रसङ्गतः सम्यक्त्वका निरुपाडा ।	२५२
३ सम्यक्त्व शब्दकी सिद्धि, सम्यक्त्वका लक्षाडा, सम्यक्त्वके लक्षाडाके विषयमें वादियों की विप्रतिपत्तिका निरसन ।	२५३
४ सम्यक्त्वका द्वैविध्य और दशविधत्वका सविस्तर विवराडा ।	२५८

૫	સમ્યક્ત્વકી સ્થિતિ ।	૨૬૪
૬	સમ્યક્ત્વકે પ્રાદુર્ભાવકી વ્યવસ્થા ।	૨૬૪
૭	સમ્યક્ત્વકા અન્તરકાલ ।	૨૬૫
૮	સમ્યક્ત્વકા ફલ ।	૨૬૫
૯	સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિકા ક્રમ ।	૨૭૭
૧૦	સમ્યક્ત્વમોહનીયકા સ્વરૂપ ।	૨૮૨
૧૧	મિશ્રમોહનીય ।	૨૮૩
૧૨	મિથ્યાત્વમોહનીય ।	૨૮૩
૧૩	પ્રથમ સૂત્રકા અવતરણા ઔર પ્રથમ સૂત્ર ।	૨૮૪
૧૪	સભી તીર્થકરોંદ્વારા પ્રતિપાદન સમ્યક્ત્વકા નિરૂપણા ।	૨૮૭
૧૫	દ્વિતીય સૂત્રકા અવતરણા ઔર દ્વિતીય સૂત્ર ।	૨૮૮
૧૬	યહ સર્વપ્રાણાતિપાતવિરમણાદિરૂપ ધર્મ-શુદ્ધ, નિત્ય ઔર શાસ્ત્રત હૈ । ઈસ ધર્મકો ભગવાન્ને ષડ્જીવનિકાયરૂપ લોકકો દુઃખ-દાવાનલકે અન્દર જલતે હુએ દેખકર પ્રરૂપિત કિયા હૈ । ભગવાન્ને ઈસ ધર્મકા પ્રરૂપણા ઉત્થિત અનુત્થિત આદિ સખોંકે લિયે કિયા હૈ ।	૨૮૮
૧૭	તૃતીય સૂત્રકા અવતરણા ઔર તૃતીય સૂત્ર ।	૨૯૦
૧૮	ભગવાન્કા વચન સત્ય હી હૈ, ભગવાન્ને વસ્તુકા સ્વરૂપ જિસ પ્રકાર પ્રતિપાદન કિયા હૈ વહ વસ્તુ વૈસી હી હૈ-ઈસ પ્રકારકે શ્રદ્ધાનલક્ષણા સમ્યક્ત્વકા પ્રતિપાદન કેવલ આર્હતાગમમેં હી કહા ગયા હૈ; અન્યત્ર નહીં !	૨૯૦
૧૯	ચતુર્થ સૂત્રકા અવતરણા ઔર ચતુર્થ સૂત્ર ।	૨૯૧
૨૦	ઉસ સમ્યક્ત્વકો પ્રાપ્ત કર, ધર્મકો ઉપદેશ-આદિ ઉપાયદ્વારા જન કર સમ્યક્ત્વકો પ્રશમ-સંવેગાદિદ્વારા પ્રકાશિત કરે, સમ્યક્ત્વકા પરિત્યાગ ન કરે ।	૨૯૧
૨૧	પ્રશ્ચમ સૂત્રકા અવતરણા ઔર પ્રશ્ચમ સૂત્ર ।	૨૯૨
૨૨	એહિક ઔર પાર લૌકિક ઈષ્ટ-અનિષ્ટ શબ્દાદિ વિષયોંમેં વૈરાગ્ય રખે ।	૨૯૨
૨૩	છઠા સૂત્ર ।	૨૯૩
૨૪	લોકૈષણા ન કરે ।	૨૯૩
૨૫	સાતવેં સૂત્રકા અવતરણા ઔર સાતવાં સૂત્ર ।	૨૯૩
૨૬	જિસકો લોકૈષણા નહીં હૈ ઉસકો સાવધ-વ્યાપારમેં પ્રવૃતિ કહાંસે હો ! અથવા-જિસકો યહ સમ્યક્ત્વપરિણતિ નહીં હૈ ઉસકો સાવધાનુષ્ઠાનસે રહિત કરનેવાલી વિવેકયુક્ત પરિણતિ કહાંસે હો !	૨૯૩

- २७ आठवें सूत्रका अवतराडा और आठवां सूत्र । २८४
- २८ इस सम्यक्त्वको जे मेंने कहा है उसे तीर्थंकरोंने देजा है,
गाड़ाधरोंने सुना है, लघुकर्मा भव्यजुवोंने माना है;
ज्ञानावरणीय के क्षयोपशमसे भव्यजुवोंने जना है । २८४
- २९ नवम सूत्रका अवतराडा और नवम सूत्र । २८४
- ३० जिनवचनमें श्रद्धाऽप सम्यक्त्वके अभावसे मातापिता
आदि के साथ सांसारिक संबन्ध रजता हुआ, मृत्युद्वारा
उनसे वियुक्त होता हुआ, या शब्दादि विषयोंमें आसक्ति
करता हुआ मनुष्य अकेन्द्रियादिक भवों में भटकता रहता
है । २८४
- ३१ दशम सूत्रका अवतराडा और दशम सूत्र । २८५
- ३२ दिन-रात मोक्षप्राप्तिके लिये उद्योगयुक्त और सर्वदा
उत्तरोत्तर प्रवर्द्धमान हेयोपादेयविवेकपरिणामसे युक्त
होते हुए तुम प्रभत्तों को-असंयतोंको आर्हत धर्मसे
अहिर्लूत समजो; और पञ्चविध प्रमादोंसे रहित हो
मोक्षप्राप्तिके लिये अविच्छिन्न प्रयत्न करो,
अथवा-अष्टविध कर्मशत्रुओंको जितनेके लिये पराक्रम
करो । उद्देशसमाप्ति । २८५

॥ एति प्रथमोद्देशः ॥

*

॥ अथ द्वितीयोद्देशः ॥

- १ प्रथम उद्देशके साथ द्वितीय उद्देशका संबन्ध-प्रतिपादन;
प्रथम सूत्रका अवतराडा और प्रथम सूत्र । २८६
- २ जे आस्त्रव-कर्मबन्धके काराडा हैं वे परिस्त्रव - कर्मनिर्जरा
के काराडा हो जते हैं, और जे परिस्त्रव - कर्मनिर्जरा के काराडा
हैं वे आस्त्रव - कर्मबन्ध के काराडा हो जते हैं । जे अनास्त्रव
- कर्मनिर्जराकारक व्रतविशेष हैं वे अपरिस्त्रव - कर्मबन्धके
काराडा हो जते हैं, जे अपरिस्त्रव - कर्मबन्धके काराडा हैं वे
अनास्त्रव - कर्मनिर्जराकारक व्रतविशेष हो जते हैं । २८७
- ३ द्वितीय सूत्र । ३००

- ४ जे आस्त्रव हें वे परिस्त्रव हें जे परिस्त्रव हें वे आस्त्रव हें,
जे अनास्त्रव हें वे अपरिस्त्रव हें जे अपरिस्त्रव हें वे
अनास्त्रव हें - एन पदोंको जनता हुआ ऐसा कौन मुनि हें
जे षड्भुवनिकायको पँधते हुआ और मुक्त होते हुआ
जिनागमानुसार जन कर, तथा सभी तीर्थंकरों द्वारा भिक्षा
- भिक्षुरूप से प्रतिजोषित अन्धकाराड़ा और निर्जराकाराड़ा
को जनकर धर्माचराडामें प्रवृत्त न हो ! ३००
- ५ तृतीय सूत्रका अवतराड़ा और तृतीय सूत्र । ३०१
- ६ प्रवचनज्ञानसे युक्त मुनि, हेयोपादेयको तथा यथोपदिष्ट
धर्म को जननेवाले संसारियों के लिये उपदेश देते हैं ।
ज्ञानीका उपदेश सुनकर, आर्त्त अथवा प्रमत्त भी प्रभुद्ध
हो जाते हैं । मैंने जे कुछ कहा है और मैं जे कुछ कहता हूँ
वह सत्य ही हैं । मैंने यह सभ भगवान्से सुनकर ही कहा है ।
मोक्षाभिलाषीको इसमें सम्यक्त्व-श्रद्धान रचना चाहिये । ३०१
- ७ यतुर्थ सूत्रका अवतराड़ा और यतुर्थ सूत्र । ३०३
- ८ संसारी भुव मृत्युसे नहीं भय सकते । वे धर्मसे अहिर्भूत
होनेके काराड़ा धृष्टाके अधीन रहते हैं, अति-असंयमी
होते हैं, काल-मृत्युसे गृहीत होते हैं, अथवा-आगामी
वर्षमें या उसके बाद के वर्षोंमें धर्माचराड़ा करनेके संकल्प
करते रहते हैं, और धान्यादि संग्रह करनेमें ही लगे रहते हैं;
ऐसे संसारी भुव अनन्तवार अकेन्द्रियादिक भवोंमें
जन्म लेते रहते हैं । ३०३
- ९ प्रश्चम सूत्रका अवतराड़ा और प्रश्चम सूत्र । ३०५
- १० इस लोकमें कितनेक भुवोंको वारंवार उत्पन्न होने के काराड़ा
उन से परिचय हो जाता है, नरकादि स्थानोंमें उत्पन्न हुआ
वे भुव नरकादि सम्बन्धी दुःखों का अनुभव करते हैं । ३०५
- ११ छठे सूत्रका अवतराड़ा और छठा सूत्र । ३०५
- १२ दूरकर्म करनेवाला भुव अहुतकाल तक नरकमें रहता है और
दूरकर्म नहीं करनेवाला भुव कभी भी नरकमें नहीं जाता है । ३०५
- १३ सातवाँ सूत्रका अवतराड़ा और सातवाँ सूत्र । ३०६
- १४ यतुर्दशपूर्वधारी और केवलज्ञानीके कथनमें थोडासा भी
अन्तर नहीं होता ! ३०६
- १५ अष्टम सूत्रका अवतराड़ा और अष्टम सूत्र । ३०७

- १६ एस मनुषयलोकमें कितनेक श्रमाड़ा ब्राह्मड़ा— सली प्राणी, सली भूत, सली जिव और सली सत्त्व हनन करनेयोग्य है, हनन करने के लिये आज्ञा देनेयोग्य हैं, हनन करनेके लिये ग्रहड़ा करने योग्य हैं और विषशस्त्रादिद्वारा मारने योग्य हैं; एसमें कोई दोष नहीं हैं एस प्रकार कहते हैं । यह सभ अनार्यवचन ही है । ३०७
- १७ नवम सूत्रका अवतरड़ा और नवम सूत्र । ३०८
- १८ सली प्राणी, सली भूत—आदि हनन करनेके योग्य हैं, एत्यादि जे कोई श्रमाड़ा—ब्राह्मड़ा कहते हैं, उनका यह कथन अनार्यवचन है एस प्रकार आर्योका कथन है । ३०८
- १९ दशम सूत्रका अवतरड़ा और दशम सूत्र । ३०९
- २० सली प्राणी, सली भूत आदि हनन करनेयोग्य नहीं हैं— एत्यादि कथन आर्योका है एस प्रकार स्वद्विान्तप्रतिपादन । ३०९
- २१ ग्यारहवें सूत्रका अवतरड़ा और ग्यारहवां सूत्र । ३१०
- २२ दुःख जैसे अपने लिये अप्रिय है उसी प्रकार वह सली प्राणी, भूत—आदिके लिये भी अप्रिय है । अतः किसीको दुःख नहीं देना चाहिये । उद्देशसमाप्ति । ३१०

॥ एति द्वितीयोद्देशः ॥

*

॥ अथ तृतीयोद्देशः ॥

- १ द्वितीय उद्देशके साथ तृतीय उद्देशका सम्बन्धप्रतिपादन, प्रथम सूत्रका अवतरड़ा और प्रथम सूत्र । ३१२
- २ धर्मसे वहिर्भूत लोगोंकी उपेक्षा करो, ऐसे लोगोंकी उपेक्षा करनेवाला मनुष्य ही विद्वान है । ३१२
- ३ द्वितीय सूत्रका अवतरड़ा और द्वितीय सूत्र । ३१३
- ४ विद्वान मनुष्य मनोवाक्कायके सावधव्यापाररूप दृष्टिके त्यागी होते हैं, अष्टविध कर्मोंके त्यागी होते हैं, उनके शरीर शोभा संस्कार आदिसे रहित होते हैं, अतएव वे सरल होते हैं एवं आरम्भजनित दुःखोंके अभिज्ञ होते हैं । विद्वानके एस स्वरूपको सम्यक्त्वदर्शी—केवलीने कहा है । ३१३
- ५ तृतीय सूत्र का अवतरड़ा और तृतीय सूत्र । ३१५

- ६ सम्यक्त्वदर्शी मुनि—सर्वज्ञ, यथावस्थित अर्थको प्रतिजोधित करनेवाले तथा अष्टविध कर्मोंको दूर करनेमें कुशल होते हुए सही प्रकारसे कर्मोंको जनकर ज्ञ और प्रत्याभ्यानरूप हो प्रकारकी परिज्ञाको कहते हैं । ३१६
- ७ यतुर्थ सूत्रका अवतरण और यतुर्थ सूत्र । ३१६
- ८ इस मनुष्यलोकमें आर्हत आगमका श्रवण, मनन और समाराधन करनेवाला, हेयोपादेयके विवेकमें निपुण, रागद्वेषरहित मनुष्य आत्माको स्वर्जन—धन—शरीरादिसे लिख्न समञ्जर शरीरमें आस्था न रहे । ३१७
- ९ पञ्चम सूत्र । ३१८
- १० तपस्या—आदिके द्वारा शरीरका शोषण करे, शरीरको शुद्ध बना दे । ३२०
- ११ छठे सूत्रका अवतरण और छठा सूत्र । ३२०
- १२ जैसे अग्नि शुद्धीकरणोंको लस्म कर डालती है उसी प्रकार आत्मा के शुभ परिणाम सम्यग्दर्शनादिमें सावधान और शब्दादि विषयोंमें रागरहित मनुष्य ज्ञानावरणीयादि अष्टविध कर्मोंको लस्म कर डालता है । ३२०
- १३ सातवें सूत्रका अवतरण और सातवां सूत्र । ३२१
- १४ मुनि इस मनुष्यलोकको परिमित आयुवाला जनकर प्रशम गुणकी वृद्धि करके झोधादि कषायोंका त्याग करे । ३२१
- १५ आठवां सूत्र । ३२२
- १६ हे मुनि ! झोधादिवश त्रिकरण—त्रियोगसे प्राप्तातिपात करनेसे जो प्राप्तिओंको दुःख होता है, या झोधादिसे प्रभवित मनवाले जन्मको जो मानसिक दुःख होता है उसको समझो, और झोथजनित कर्मविपाकसे भविष्यत्कालमें जो दुःख होता है उसे भी समझो । ऐसे झोधी व्यक्ति भविष्यत्कालमें नरकनिगोदादिभवसंभन्धी दुःखोंको भोगते हैं । दुःखागमके भयसे कांपते हुए जन्मोंको तुम दयादृष्टिसे देखो । ३२२
- १७ नवम सूत्रका अवतरण और नवम सूत्र । ३२३
- १८ जो भगवान् तीर्थकरके उपदेशमें श्रद्धायुक्त हैं, और उनके उपदेश को धारण करनेके कारण झोधादिकषायरूप अग्रिके प्रशान्त हो जानेसे शीतीभूत हो गये हैं, अतएव जो पापकर्मोंके विषयमें निदानरहित हैं, वे ही मोक्षसुखके भागी कहे गये हैं । ३२३

- १८ दशम सूत्रका अवतरण और दशम सूत्र । ३२५
- २० हे शिष्य ! जिसलिये क्रोधादिकषायोंसे युक्त शुच अनन्त
दुःख पाता है, इसलिये तुम आर्हतागम परिशीलन-जनित
सम्यग्ज्ञानसे युक्त अतिविद्वान् होकर क्रोधादिकषायजनित
सन्तापसे अपनेको बचाओ । उद्देशसमाप्ति । ३२५

॥ धृति तृतीयोद्देशः ॥

*

॥ अथ चतुर्थोद्देशः ॥

- १ तृतीय उद्देशके साथ चतुर्थ उद्देशका सम्बन्धप्रतिपादन,
प्रथम सूत्रका अवतरण और प्रथम सूत्र । ३२६
- २ मातापिता आदिके सम्बन्धो या असंयमको छोड़कर और
संयमको प्राप्तकर, शरीरको प्रथम प्रवर्ज्याकालमें साधारण
तपसे, बादमें प्रकृष्ट तपसे, और अन्तमें पण्डित मरण
द्वारा शरीरत्यागकी छ्छासे युक्त हो मासाद्धमांस
क्षपणानि तपोंसे पीडित-कृश करे । ३२६
- ३ द्वितीय सूत्रका अवतरण और द्वितीय सूत्र । ३२७
- ४ उपशमका आश्रयण करके कर्मविदारणमें समर्थ,
संयमाराधनमें जेहरहित, श्रवणपर्यन्त संयमाराधनमें
तत्पर और समिति एवं सम्यग्ज्ञानानि गुणोंसे युक्त हो
कर मुनि सर्वदा संयमाराधनमें प्रयत्नयुक्त रहे । ३२७
- ५ तृतीय सूत्रका अवतरण और तृतीय सूत्र । ३२७
- ६ मोक्षगामी वीरोंका यह संयमरूप मार्ग कठिनतापूर्वक
सेवनीय है । ३२७
- ७ चतुर्थ सूत्रका अवतरण और चतुर्थ सूत्र । ३२७
- ८ अन्तर्प्रान्त आहारादिसे और अनशनादिसे अपने शरीरके
मांस शोणितको सुभाओ । इस स्वशरीरशोषक मोक्षार्थी
पुरुषको तीर्थंकरोंने कर्मविदारण करनेमें समर्थ और
श्रद्धेयवचन कहा है । और जो ब्रह्मचर्य महाव्रतमें तत्पर
होकर कर्मोपययका क्षपण करता है वह भी श्रद्धेयवचन है । ३२७
- ९ प्रश्नम सूत्रका अवतरण और प्रश्नम सूत्र । ३२८
- १० साधु विषयोंसे अपनी धृन्दियोंको हटा कर भी ब्रह्मचर्यमें

स्थित हो कर भी और श्रद्धेयवचन हो कर भी यदि शब्दादि विषयभोगोंमें आसक्त होता है तो वह भाल अपने कर्मभन्धको काटनेमें समर्थ नहीं होता ! वह भाल मातापिता आदिके सम्भन्धकोया असंयम सम्भन्धको नहीं छोड़ पाता ! आत्महितको नहीं जननेवाला उस भालको भगवान् तीर्थंकरके उपदेशरूप प्रवचनका अथवा सम्यक्त्व का लाभ नहीं होता !

३२८

११ छठे सूत्रका अवतरण और छठा सूत्र ।

३३०

१२ जिसको पूर्वकालमें सम्यक्त्व नहीं मिला है और भविष्यकालमें भी जिसे सम्यक्त्व नहीं मिलनेवाला है उसे वर्त्तमानमें सम्यक्त्व कहांसे मिले ?

३३०

१३ सातवें सूत्रका अवतरण और सातवां सूत्र ।

३३१

१४ जे भोगविलाससे रहित होता है वही शुवाशुवादि पदार्थों का सम्यग्ज्ञाता तत्त्वज्ञ आरम्भसे उपरत होता है । यह आरम्भसे उपरमण होना ही सम्यक्त्व है । इस आरम्भोपरमण से श्रुत घोर दुःखजनक कर्मभन्धको, वधको और दुस्सह शारीरिक परितापको नहीं पाता है । अथवा जिस आरम्भसे श्रुत घोर दुःखजनक कर्मभन्ध और वधको तथा दुस्सह शारीरिक मानसिक पीरताप को पाता है ।

३३१

१५ आठवें सूत्रका अवतरण आठवां सूत्र ।

३३३

१६ हिरण्यरत्न मातापिता आदिका सम्भन्धरूप अथवा प्राणान्तिपातरूप बाह्य आस्त्रवको और विषयाभिलाषरूप आन्तर स्त्रोतको रोक कर इस लोकमें मनुष्योंके भीय मोक्षाभिलाषी हो सावधव्यापारका परित्याग करे । अथवा इस लोकमें मनुष्योंके भीय बाह्य स्त्रोतको छिन्न कर निष्कर्मदर्शी हो जावे ।

३३३

१७ नवम सूत्रका अवतरण और नवम सूत्र ।

३३४

१८ ज्ञानावरणीयादिक कर्म अवश्यमेव स्व-स्वज्ञजनक होते हैं—ऐसा जनकर आर्हतागमजनित सम्यग्ज्ञानवान् मुनि कर्मभन्धके कारण सावध व्यापारको छोड़ता है ।

३३४

१९ दशम सूत्रका अवतरण और दशम सूत्र ।

३३५

२० हे शिष्य ! जे कोई कर्मविदारण करनेमें उत्साहयुक्त, समितियुक्त, स्वहितमें उद्योगयुक्त अथवा—सम्यग्ज्ञाना दियुक्त, सर्वदा संयमाराधनमें सावधान, हेयोपादेयके

ઉપર સર્વદા દષ્ટિ રખનેવાલે, અવ્યાખ્યા અનન્દસ્વરૂપ
મોક્ષકે અભિલાષી ઔર કષાયોં સે નિવૃત્ત હોતે હુએ
યથાવસ્થિત લોકકી-કર્મલોક અથવા વિષયલોકકી ઉપેક્ષા
કરતે હુએ થે, વે ચાહે પૂર્વ-આદિ કિસી ભી દિશામેં રહે હુએ
હોં; સત્ય માર્ગ મેંહી સ્થિત થે ।

૩૩૫

૨૧ ગ્યારહવેં સૂત્રકા અવતરણ ઔર ગ્યારહવાં સૂત્ર ।

૩૩૬

૨૨ વીર-સમિત-આદિ વિશેષણોંસે યુક્ત ઉન મહાપુરુષોંકે
જ્ઞાનકા વર્ણન હમ આગે કરેંગે । કયા ઉનકો ઉપાધિ હૈ ?
પશ્યકકો ઉપાધિ નહીં હોતી હૈ । ઉદ્દેશ સમાપ્તિ ।

૩૩૬

૨૩ ચતુર્થ ઉદ્દેશકી ટીકાકા ઉપસંહાર ।

૩૩૭

॥ ઇતિ ચતુર્થોદ્દેશઃ ॥

પ્રથમાધ્યયન કે સાથ દ્વિતીય અધ્યયનકા સમ્બન્ધકથન,
દ્વિતીય અધ્યયન કે છહો ઉદેશો કે વિષયો કા સંક્ષિપ્ત વર્ણન ।

શ્રી આચારાંગ સૂત્રનું બીજું અધ્યયન

પહેલું અધ્યયન પુરું થયું, હવે બીજા અધ્યયનનો પ્રારંભ થાય છે. અધ્યયનનો સંબંધ એ પ્રકારે સમજવો જોઈએ કે પ્રથમ અધ્યયનમાં “પૃથિવ્યાદિ ષટ્કાયના જીવોના આરંભથી રહિત મુનિ હોય છે. આ વાત જે કહેવામાં આવી છે તે છ કાયના આરંભની નિવૃત્તિ, જ્યાં સુધી શબ્દાદિ વિષયોથી વિજય પ્રાપ્ત નહિ થાય ત્યાં સુધી થઈ શકતી નથી. આઅભિપ્રાયથી આ ‘લોકવિજય’ નામના બીજા અધ્યયનનો પ્રારંભ થાય છે. તેમાં છ ઉદ્દેશો છે. પ્રથમ ઉદ્દેશમાં ગણુધર ભગવાન તે વાતનું વર્ણન કરે છે કે સંયમી મુનીએ માતા પિતા આદિ જે પોતાના ઇષ્ટજન છે તેમાં આસક્તિ-મમત્વભાવ નહિ રાખવો જોઈએ ૧. બીજા ઉદ્દેશમાં તેણે સંયમમાં અરતિપરિણામને દૂર કરી દૃઢતા ધારણ કરવી જોઈએ, કોઈ વખત પણ અદૃઢતા આવી ન જાય તેનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ ૨. ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં-મુનિને માન ન કરવું જોઈએ, તેમજ ધનાદિક પરપદાર્થોમાં સદા અસારતાની ભાવના રાખવી જોઈએ ૩. ચોથા ઉદ્દેશકમાં-વિષયભોગોથી સર્વથા (મન-વચન-કાયાથી) વિરતિભાવ રાખવો જોઈએ ૪. પાંચમાં ઉદ્દેશકમાં-સર્વસાવધનકર્મોના અનુષ્ઠાનથી રહિત તે સંયમીએ પોતાના સંયમયાત્રાના નિર્વાહ માટે પોતાના આરંભ-કાર્યમાં પ્રવૃત્ત ગૃહસ્થ લોકોના સહારાથી વિહાર કરવો જોઈએ ૫. છઠ્ઠા ઉદ્દેશકમાં-લોકોના સહારે વિહાર કરનાર તે સંયમીને પોતાના પરિચિત અને અપરિચિત માતા-પિતા સાસુ-સસરા આદિથી મળવાની ઉત્કંઠા પણ ન રાખવી જોઈએ ૬.

ભાવાર્થ:—આ બીજા અધ્યયનનો પ્રારંભ કરીને સ્પષ્ટીકરણ કરતાં ટીકાકાર કહે છે કે પ્રથમ અધ્યયનમાં એ વાત કહેવામાં આવે છે કે મુનિયોએ પૃથિવી-કાયિક, અપૃકાયિક, તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક જીવોનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણીને તેના આરંભનો સદા પરિત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. કારણ કે

જ્યાં સુધી તે પૃથિવીકાયાદિક એકેન્દ્રિય જીવોના આરંભથી રહિત નહિ થશે ત્યાં સુધી તે યથાર્થ સંયમી બની શકતો નથી. માટે તેના આરંભનો ત્યાગ કરવો તેનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે. આ કર્તવ્ય તેનું ત્યારે નિર્દોષ રૂપથી મનાશે જ્યારે તે ઇન્દ્રિયજન્યી થશે. અન્યથા ઇન્દ્રિયોના શબ્દાદિક વિષયમાં લુપ્થ થવાથી તે આ ગુણથી શૂન્ય જ ગણાશે. આ વિષયનો વિશેષ ખુલાસો કરવા આ અધ્યયનને છ ઉદ્દેશોમાં વિભક્ત કરેલ છે. (૧) પ્રથમ ઉદ્દેશમાં એ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે સંયમી મુનિએ પોતાના માતા-પિતાદિક સ્વજનોમાં આસક્તિભાવ રાખવો ન જોઈએ. (૨) બીજા ઉદ્દેશમાં-લીધેલાં સંયમમાં કદિ પણ અરૂચિભાવ ન કરે પણ સંયમભાવમાં દૃઢતા આવતી રહે એવો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. (૩) ત્રીજા ઉદ્દેશમાં-મુનિએ “હું મોટો તપસ્વી છું. સાધુ છું, વિદ્વાન છું, મોટા કુળનો છું” ઇત્યાદિ મોટાપણાનો અહંકાર ન કરવો જોઈએ, તથા સાંસારિક સમસ્ત પદાર્થોનું તથા ધનાદિકના યથાર્થ સ્વરૂપનું ચિન્તન કરતા રહેવું જોઈએ, આ અભ્યાસથી તેના હૃદયમાં તેની અસારતાનું પૂર્ણ રૂપથી લાન થતું રહેશે જેથી તેનું મન તે તરફ કદી પણ લોલુપ થશે નહિ. (૪) ચોથા ઉદ્દેશમાં-વિષયભોગોનો વાસ્તવિક સ્વરૂપ વિચાર કરવાથી તેના હૃદયમાં તેના પ્રતિ સદા મન-વચન અને કાયાથી વિરતિપરિણામ જ જાગતો રહેશે. (૫) પાંચમાં ઉદ્દેશમાં-સમસ્ત પ્રકારના સાવધ કાર્યોથી દૂર રહેનાર તે સંયમીએ પોતાના સ્વીકૃત સંયમયાત્રા-નિર્વાહ માટે જે પોતાના નિમિત્તે બનાવેલાં આહાર-પાણી આદિમાં પ્રવૃત્ત છે તેની નેશ્રાયમાં વિહાર કરવો જોઈએ. (૬) છઠ્ઠા ઉદ્દેશમાં લોકની નેશ્રાયે વિહાર કરવા છતાં મનમાં પોતાના પરિચિત અને અપરિચિત પરિજનોથી મળવાને ઉત્સુકતા રાખે નહિ. આ બધી વાતોનો આ છ ઉદ્દેશોમાં-વિશેષ રૂપથી ખુલાસો કરવામાં આવશે.

દ્વિતીય અધ્યયન કે પ્રથમ સૂત્રકા અવતરણા ઔર પ્રથમ સૂત્ર ।

એમાં સર્વપ્રથમ-પ્રથમ ઉદ્દેશનો પ્રારંભ કરવાને માટે સૂત્રકાર-જીવોના લેહજ્ઞાનથી સમન્વિત સકળ ઉપાધિથી રહિત, ઉત્તમોત્તમગુણુવિશિષ્ટ, પંચ-મહાવ્રતારાધક, છ કાયના જીવોની રક્ષા કરવામાં દત્તાવધાન સંયમી મુનિને પોતાના આસજન-માતાપિતાદિકમાં મમતાભાવ નહિ રાખવો જોઈએ. તેનું વિવેચન કરે છે — ‘જે ગુણે સે મૂલઢાણે’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—જે મુનિ છ કાયના જીવોના સ્વરૂપને લક્ષી ભાંતી બાણીને કૃત-
કારિત અનુમોદિત અને મન, વચન કાયાથી તેના આરંભનો ત્યાગ કરે છે તે
પોતાના કર્તવ્ય માર્ગનો જ્ઞાતા કહેવાય છે, અને તે ગુણસ્થાન તેમજ મૂળ
સ્થાનના જ્ઞાનપૂર્વક કષાયાદિરૂપ લોકપર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર થાય છે. અથવા –
પોતાની બુદ્ધિથી અગર બીજા કોઈના કથનથી અથવા તીર્થંકરોના ઉપદેશથી
અથવા આચાર્યને સમીપે સાંભળીને એ બાણી લે છે કે જે ગુણ છે તે મૂળસ્થાન
છે, જે મૂળ છે તે ગુણસ્થાન છે. માટે તે ગુણાર્થી—અપરિમિત દુઃખથી રાગ-

શબ્દાદિ કામગુણ હી મૂલસ્થાન અર્થાત્ મોહનીયાદિ કે આશ્રય હૈ, ઉન
શબ્દાદિ—કામગુણોં સે યુક્ત પ્રાણી પરિતાપયુક્ત બના રહતા હૈ, ઔર
ઉસકી ઉસ

પરિસ્થિતિમેં જો ભાવના રહતી હૈ ઉસકા વર્ણન ।

દ્વેષરૂપપ્રમત્તદશાસંપન્ન થાય છે. આ પ્રકારે તે ગુણાર્થી વારંવાર વિષયમાં
આસક્ત થઈને માને છે કે—આ મારી માતા છે. આ મારો પુત્ર છે, આ મારી
પુત્રી છે, આ મારી વહુ છે, આ મારો મિત્ર છે, આ મારા માતામહુ આદિ છે.
આ મારા સંબંધીજનોના સંબંધીજન છે, આ મારા પરિચિત બંધુ છે, આ મારા
સુંદર ઉપકરણ છે, આ મારો વિનિમય—એક વસ્તુને વેચીને તેની કિંમતથી
ખરીદેલી વસ્તુ—છે, આ મારો ખાવાનો પદાર્થ છે, આ મારા પહેરવાના કપડા
છે. આ પ્રકારે આ જીવ આવા પૂર્વોક્ત પદાર્થોમાં જ પ્રમાદી બનેલો છે, અને
તેના માટે જ રાતદિન, શારીરિક, માનસિક અને વાચનિક અનેક કષ્ટોને ઉઠાવતો
કાળ અકાળના વિચારથી રહિત થઈને મનમાન્યું કાર્ય કરવા લાગે છે, કારણ કે
તે સંયોગનો અભિલાષી છે. તેથી બધા પ્રકારથી ધનનો અભિલાષી બની રહે છે.
આ અનુચિત માર્ગથી પણ ધનનો સંગ્રહ કરવામાં જરા પણ સંકોચ કરતો નથી.
લોભરૂપી મહાસર્પથી અસિત હોઈને કર્તવ્ય અકર્તવ્યના જ્ઞાનથી રહિત થઈને
કોઈ પણ રીતે જે ધનનો સંગ્રહ કરે છે તેનું નામ **આલુમ્પ** છે. આ જીવ
પ્રમાદી બનીને આ પ્રકારથી ધનનો સંગ્રહ કરવામાં રચ્યો પચ્યો રહે છે, આ

રીતે પોતાના હિત અને અહિતનો જરા પણ વિચાર ન કરતાં સહસા કર્મકારી થઈ જાય છે. તેવી જ રીતે તે શબ્દાદિ વિષયોમાં આસક્ત ચિત્ત કરીને તેના રક્ષણને માટે રક્ષણના સાધનોનો સંગ્રહ કરવામાં પોતાના હિતાહિતનો વિચાર કર્યા વગર બ્યાકુળ સત્ત્વિવસ છકાયના જીવોનું ઉપમર્દન (ઘાત) કરવામાં જ વારંવાર પ્રવૃત્તિ કરે છે.

ટીકાર્થ:—આ અધ્યયનનો અનન્તર અને પરમ્પર સૂત્રોથી સંબંધ છે. તેમાં અનન્તર સૂત્રોના સંબંધ આ પ્રકાર છે:—

જે મુનિ છકાયના જીવોનું સ્વરૂપ સારી રીતે જાણીને કૃત કારિત અને અનુમોદિત તેમજ મન, વચન, કાયાથી તેના આરંભનો ત્યાગ કરે છે, તે પોતાના કર્તવ્યને નિર્દોષ રીતિથી પાળે છે, અને તે પોતાના તપસંયમમાં પૂર્ણરૂપથી નિષ્ણાત બને છે. એવો તે સંયમીજન ગુણસ્થાન અને મૂળસ્થાનનો જાણકાર કષાયાદિકરૂપ લોકપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાવાળા હોય છે. પરમ્પર સૂત્રોમાં આ અધ્યયનનો સંબંધ આ પ્રકાર છે—તે સંયમીજન પોતાની બુદ્ધિથી અગર બીજાના કથનથી અથવા તીર્થંકર પ્રભુના ઉપદેશથી અથવા બીજા કોઈ આચાર્યની પાસેથી સાંભળી એવું જાણે છે કે ‘જે ગુણ છે તે મૂળસ્થાન છે’ ઇત્યાદિ. ચાર ગતિઓ નરકગતિ, તિર્યંચગતિ, મનુષ્યગતિ અને દેવગતિમાં ગમન અને આગમનરૂપથી આત્મા જે દ્વારા જન્મણુ કરે છે તેનું નામ ગુણ છે. આ ગુણ—શબ્દનો વાચ્યાર્થ (મુખ્ય અર્થ) શબ્દાદિક વિષય થાય છે. તે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયને પોતપોતાનો સ્વતંત્ર ગુણ છે.

જે મુનિ છ કાયના જીવોના સ્વરૂપને પોતાની જાણે, અગર બીજાના ઉપદેશથી જાણીને છ કાયના આરંભથી વિરત થાય છે, તે મુનિ પોતાના અંગીકૃત સંયમનું નિર્દોષ રીતિથી પાલન કરનાર હોવાથી કુશળ માનવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો જે મનોરૂ કે અમનોરૂ હોય તેમાં રાગ દ્વેષ રાખે ત્યાં સુધી છ કાયના આરંભથી નિવૃત્તિ થતી નથી. તેથી તે નિશ્ચિત છે કે—છકાયના આરંભનો ત્યાગ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં રાગ દ્વેષનો ત્યાગ કરવાથી જ થાય છે. તેના વિષયોમાં મગ્ન રહેનાર તેના આરંભનો ત્યાગ કરી શકતા નથી.

“ ન યારંભો વિના વહા ” ન ચારમ્મો વિના વઘાત્ ”

આ વાક્ય અનુસાર હિંસા વિના આરંભ થતો નથી. જ્યાં હિંસા છે ત્યાં સર્વ પ્રકારથી સંયમનું આરાધન નથી, માટે નિર્દોષ સંયમ પાળવામાં છકાય જીવોનો આરંભ કરવાનો ત્યાગ અવશ્ય ર કરવો પડે છે.

ગુણ શબ્દનો અર્થ—શબ્દાદિક વિષય છે, કારણ કે તેના સેવનથી આ આત્મા ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં ભટકતો ફરે છે. જાવું—આવવું એ તો એક ભારી ગમનાગમનનું ચક્કર આ જીવના પાછળ પડ્યું છે. કેઈ વખત નરકમાં જઈ રહે છે તો ક્યારેક માનવપર્યાયની પ્રાપ્તિથી વિષયભોગોમાં પોતાના જન્મને નિષ્ક્રમ કરે છે. ક્યારેક સ્વર્ગમાં જઈ ત્યાંની દિવ્યઋદ્ધિ આદિ જોઈને ગર્વિષ્ઠ થાય છે. ક્યારેક પશુપર્યાયમાં જઈ રહે છે.

આ વાત—“**યો ગુણઃ**” આ શબ્દોથી સૂત્રકારે પ્રકટ કરી છે. મૂળસ્થાન શબ્દનો અર્થ પ્રકટ કરવાને ટીકાકાર કહે છે કે—મૂળસ્થાન શબ્દના વ્યુત્પત્તિના ભેદથી અનેક અર્થ થાય છે, જેમ—“**મૂલં સંસારસ્તસ્ય સ્થાનમાશ્રયઃ કારણમ્**”

અર્થાત્ મૂળ નામ સંસારનું છે સ્થાન નામ કારણનું છે. સંસારનું જે કારણ છે તેનું નામ મૂળસ્થાન છે. તે શબ્દાદિક વિષય અથવા કષાય છે, અથવા મૂળ—મોહનીયનું જે સ્થાન—આશ્રય છે તેનું નામ મૂળસ્થાન છે, અથવા સંસારનું મૂળ સ્વરૂપ હોવાથી મૂળના જેવું છે, તે મૂળ છે. જ્ઞાનાવરણાદિક આઠ પ્રકારના પૌદ્ગલિક કર્મોનું નામ મૂળ છે, અને તેનો જે આધાર છે તેનું નામ મૂળસ્થાન છે. અથવા મૂળ નામ, મનુષ્યગતિ, દેવગતિ, તિર્યચગતિ અને નારકગતિરૂપ સંસારના કારણભૂત કષાયો પણ છે, તેના આધારનું નામ મૂળસ્થાન છે, તે શબ્દાદિક વિષય છે કારણ કે મનોરૂઝ અને અમનોરૂઝ શબ્દાદિક વિષયોની પ્રાપ્તિ થવાથી કષાયોનો ઉદય થાય છે, અને તેથી જીવને સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પ્રધાન કારણને પણ મૂળસ્થાન કહે છે. સંસારનું પ્રધાન કારણ શબ્દાદિક વિષય અથવા કષાય છે,

ગુણ અને મૂળસ્થાન, એની પરસ્પરમાં અપેક્ષા છે, આ વાતને પ્રગટ કરવાને માટે “**યો ગુણઃ સ મૂલસ્થાનં યન્મૂલસ્થાનં તદ્ ગુણઃ**” આ વાક્ય લગવાને કહ્યું છે—જે પ્રકારે પક્ષીથી ઇંડુ પેદા થાય છે અને ઇંડાથી પક્ષી પેદા થાય છે તે પ્રકાર મૂળસ્થાનથી ગુણ અને ગુણથી મૂળસ્થાન થાય છે. તેનો પરસ્પર કાર્ય-કારણ ભાવ અનાદિ કાળનો છે. પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી જીવને કષાયભાવ અને કષાયભાવથી પાંચ ઇન્દ્રિયોનો વિષય પ્રહણ થાય છે. “**જે ગુણે સે મૂલઢાણે**” આ વાક્યમાં “**જે**”ની છાયા “**યઃ**” માનીને “**ગુણે**”ને સમી વિલક્ષિતનું એકવચન માનીને આ પ્રકારે પણ અર્થ થાય છે કે જે ગુણમાં સ્થિત છે તે મૂળસ્થાનમાં સ્થિત છે. અર્થાત્ જે આત્મા શબ્દાદિક પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં રહેલો છે તે આત્મા સંસારનું મૂળ કારણ કષાયાદિ સ્થાનમાં રહેલો છે. આ પ્રકારે આવી પદ્ધતિથી ગુણ અને મૂળસ્થાનનો પરસ્પરમાં સૂત્રકારે કાર્યકારણ-

ભાવ પ્રકટ કર્યો છે. “इति” શબ્દ હેત્વર્થમાં છે. તેનો અભિપ્રાય એ છે—સંસારના સમસ્ત પ્રાણી ગુણાર્થી છે, કારણ કે તે અનાદિકાળથી મોહના આવેશથી યુક્ત છે માટે ગુણાર્થી આત્મા કષાયાદિ મૂળસ્થાનમાં સ્થિત જ છે, શબ્દાદિક પાંચ ઇન્દ્રિયોનો વિષય જેનું પ્રયોજન છે તે, અથવા શબ્દાદિક વિષયોમાં જેને અનુરાગ છે તે ગુણાર્થી છે. સાંસારિક સમસ્ત પ્રાણી શબ્દાદિક વિષયોના પ્રાર્થી થાય છે, તેના અભાવમાં તેની પ્રાપ્તિ માટે વારંવાર ચેષ્ટા કરતાં જ રહે છે. મળવાથી ફરી તેનો નાશ ન થાય તેનો પ્રયત્ન કરતા રહે છે. કદાચ પ્રાપ્ત થયેલાઓનો નાશ થાય તો તેના અભાવમાં તે અત્યંત શોકાકુળ બને છે, અને માનસિક વાચિક અને કાયિક કષ્ટોને ભોગવે છે. સત્ય છે, પ્રમત્ત રાગદ્વેષાવિષ્ટ આત્મા વિષયોમાં રાગની અધિકતાથી જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, તથા ઈષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત નહિ થવાથી અથવા પ્રતિકૂળ વસ્તુ મળવાથી તે વિષયમાં દ્વેષ કરે છે. આ પ્રકારે તે આવા વિષયોમાં આસક્તિ-પરિણામથી પ્રવૃત્તિ કરે છે. સંસારી જીવોના રાગ અને દ્વેષના વિષયભૂત પદાર્થોને સૂત્રકાર સ્પષ્ટ કરે છે અને કહે છે—“माता मे” ઇત્યાદિ. આ મારી માતા છે, આ મારા પિતા છે. આ પ્રકારે જીવને જે રાગ થાય છે તેનું પ્રધાન કારણ મોહ છે. આ મોહ આ સંસારમાં અનાદિ કાળથી જીવની સાથે લાગેલો છે. તથા બીજું કારણ બાહ્યાવસ્થામાં તેણે તેનું પાલન કર્યું છે. રાગાવિષ્ટ આ જીવ હમેશાં એ જ વિચારતો રહે છે કે મારા માતા પિતા મારા જીવતાં કોઈ વખત પણ ભૂખ તરસથી દુઃખી ન થાય. આવા જ્યાલથી તે કૃષિ, વાણિજ્ય, આદિ અનેક આરંભ કરે છે જેનાથી હિંસાદિજન્ય અનેક પાપોનો સંચય કરે છે. દુર્ગ્લંઘ સમુદ્રને ઓળંગીને એક દ્વીપથી બીજા દ્વીપોમાં જઈ વ્યાપાર ધંધા નિમિત્તે ભ્રમણ કરે છે. પૈસા કમાવા માટે અનેક અકાર્ય પણ કરે છે. જીવો! રાગનું સામ્રાજ્ય કેવું આશ્ચર્યકારી છે ?

આ મારી બહેન છે, એ પ્રકારના રાગનું કારણ એક માતા-પિતાથી ઉત્પન્ન થવું તે. સ્ત્રીમાં રાગનું કારણ, જીવનભર તે પોતાના અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરે છે. પુત્રમાં રાગનું કારણ તે રાતદિવસ સેવાદિ કાર્યમાં તદ્દલીનતા રાખે છે. પુત્રીમાં પણ રાગનું કારણ પોતાથી પેદા થઈ છે માટે. સંપૂર્ણ ધરનો ભાર સંભાળવામાં તથા પુત્રાદિકોની ઉત્પત્તિ દ્વારા પૌત્રાદિસુખનો અનુભવ કરાવવાથી પુત્રવધુમાં રાગ પેદા થાય છે. પુત્રકલત્રાદિમાં મહામૂઢ બનીને આ જીવ વિચારે છે કે—મારે પુત્ર ક્યારે થશે, ક્યારે મારી ગોદીમાં તે બેસીને મને સુશોભિત કરશે, કેવી રીતે તે વિદ્યાધ્યયન તેમજ ધનાદિક પ્રાપ્ત કરશે. મારી સ્ત્રી ક્યારે તેણી સુખચેત્ર ભોગવતી મને આનંદિત કરશે. ક્યારે મારી પુત્રી દોહિતને જન્મ આપશે, તેણીના

શ્વશુરગૃહમાં ધનની અધિકારિણી થશે કે નહિ? આ પ્રકાર તે મમત્વરૂપી મહાગ્રહ-પિશાચાદિ દ્વારા યુક્ત બનીને રાતદિન તેની જ ચિંતામાં પોતાના ભીતરની અંદર જ જળતો રહે છે. ઠીક છે, રાગથી અંધ બનેલ પ્રાણી અસુંદર પણ પર-પદાર્થોને સુંદર માને તથા ઉપાદેય-સુંદર પદાર્થોને હેય - અસુંદર માને, આમાં કોઈ અચરજની વાત નથી. સંસારમાં સમ્યગ્જ્ઞાનાદિક આ જીવનો ઉપાદેય ધર્મ છે. તેને રાગરૂપી ગ્રહથી અશોભનીક માને છે. તથા જે સ્ત્રી, પુત્ર, ભગિની, ઘર, ક્ષેત્ર આદિ અશોભનીય પરપદાર્થ હોય છે, તેને મોહરૂપી પ્રબળ મદિરાના નશાથી આકુળિત બુદ્ધિ થઈ રમણીય-ઉપાદેય માને છે તથા “સખિ-સ્વજન-સંગ્રન્થ-સંસ્તુતા મે” સખા-મિત્ર, સ્વજન-માતામહાદિ, સંગ્રન્થ-સ્વજનના સંબંધીજન, સંસ્તુત-વારંવાર દેખવાથી, મેળમેળાપથી જેની સાથે પરિચય થયો છે તે, અથવા પૂર્વમાં પરિચિત પિતા, કાકા વિગેરે, પાછળથી પરિચિત સસરા સાળા વિગેરે. આ મિત્ર, સ્વજન, સંગ્રન્થ, સંસ્તુત મારા છે. તેને માટે પણ તે “તેઓ સદા સુખી રહે” આ પ્રકારનો વિચાર કરીને રાગથી ગ્રસ્ત થાય છે. પોતાના સંબંધીજનના તથા સંબંધીના સંબંધી તેના સુખની કલ્પના કરવી સંયમીજનને માટે રાગરૂપ હોવાથી બંધનું જ કારણ શાસ્ત્રકારે પ્રકટ કર્યું છે. આ પ્રકારનો રાગ મોહની પર્યાય હોવાથી સંયમીજનને માટે સ્વાનુભૂતિમાં બાધક થાય છે માટે તેમાં નિવૃત્તિ જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

વિવિક્તોપકરણ—ઈત્યાદિ-મનોહર અથવા પ્રચુર ઉપકરણરૂપ ઘર, બગીચા હસ્તી, અશ્વ, રથ, આસન, પદાંગ વિગેરે વસ્તુઓને વિવિક્ત ઉપકરણ કહે છે.

પરિવર્તન શબ્દનો અર્થ વિનિમય છે. તેજના સમયમાં હસ્તિ વિગેરે પદાર્થોનું વેચવું અને મંદિના સમયમાં તે પૈસાથી હસ્તિ આદિ પદાર્થોનું ખરીદવું તે વિનિમય છે. કોઈ ઠેકાણે “વિચિત્ર” આવું પાઠાન્તર પણ છે જેનો અર્થ એ થાય છે કે ઘરમાં શોભાને માટે કારીગરોદ્વારા આંખ અને મનને લોભાવવા-વાળી અનેક પ્રકારની વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવો.

પ્રમત્તદશાસમ્પન્ન પ્રાણી એવો ગર્વ કરે છે કે-મેં આ ઘરમાં એક હાથીની જગ્યા અનેક હાથિઓનો સંગ્રહ કર્યો છે, તથા પહેલાં આ ઘરમાં શોભા માટે કોઈ સુંદર વસ્તુ ન હતી પણ મેં જ હમણાં આ તમામ નેત્ર તથા મનને લોભાવવાળી વસ્તુઓ ભેગી કરી છે.

મોહકાદિક ભક્ષ્ય પદાર્થ ભોજન છે. આચ્છાદન નામ વસ્ત્રનું છે. એકેન્દ્રિયથી નિષ્પન્ન સૂતરાઉ આદિક, વિલકેન્દ્રિયોથી પેદા થયેલાં રેશમી વિગેરે, તથા પંચેન્દ્રિયોથી બનાવેલાં મારાં રત્નકંબલાદિક પદાર્થોનો નાશ ન થઈ જાય, આવા પ્રકારના વિચારોથી તે મોહી જીવ સદા સંતપ્ત રહે છે. પ્રતિકૂળ ભોજનના મળવાથી પહેલાં સુંદર ખાંદેલાં ભોજનની યાદ કરીને વ્યાકુળચિત્ત થાય છે. અને વિચારે છે કે-મેં પહેલાં આવું ભોજન કોઈ વખત ખાધું નથી. સુંદર મોહકાદિક ભક્ષ્ય પદાર્થો જ

બાધેલાં છે. આ બધા પ્રકારની વિચારધારાનું મુખ્ય કારણ પદાર્થોમાં તેની અતિશય ગૃહ્યતા જ છે. કારણ કે આથી તેને જે જે વિષયમાં રાગ થાય છે તેથી તે ઈષ્ટ પ્રતીત થાય છે. અનિષ્ટ પ્રાપ્ત થવાથી અથવા ઈચ્છિત પદાર્થ ન મળવાથી તેના આત્મામાં તેથી દ્વેષની ભાવના જાગ્રત થાય છે. આ પ્રકાર આવા રાગાદિકના કારણભૂત માતા-પિતા સ્ત્રી આદિક પદાર્થોમાં ગૃહ્ય બનીને જ્યાં સુધી આ જીવલોકે જીવે છે ત્યાં સુધી પ્રમત્તદશાયુક્ત રહે છે. ‘આ પદાર્થ મારો છે, હું તેનો છું.’ આવા પ્રકારની કલ્પનાથી રાત દિવસ રાગાદિક ભાવોથી લિપ્ત બનીને અજ્ઞાનથી આચ્છાદિત જ્ઞાનવાળા હોઈ તેવા પદાર્થોમાં આસક્ત હોય છે. મમકાર એ જીવોનો એક પ્રબળ શત્રુ છે. બકરાની માફક “મૈ-મૈ” આ પ્રકારના શબ્દ બોલતાં બોલતાં આ જીવ અંતમાં કસાઈતુલ્ય ભયંકર કાળદ્વારા અસિત બને છે. મમકારને પ્રબળ શત્રુની ઉપમા તે માટે આપી છે કે જેમ પોતાના બલિષ્ઠ શત્રુ સમક્ષ જીવ વિવેકશૂન્ય બની આવળો (ગાંડો) બને છે, ઠીક તે પ્રકાર આ મમકારની સમક્ષ પણ જીવ પોતાના હિતાહિતના ભાનથી રહિત થઈ ઉન્મત્ત જેવો બને છે. તે વખતે તેને એ પણ ધ્યાન નથી હોતું કે માઈ સ્વરૂપ શું છે અને આ પરપદાર્થોનું સ્વરૂપ શું છે? કસાઈનો બકરો જેમ “મૈ-મૈ” કરતો કસાઈદ્વારા અંતમાં મોતને તાબે થાય છે તે પ્રકારે “મૈ-મૈ” કરવાવાળા આ જીવ પણ અંતમાં એક દિવસ આ દુષ્ટ ભયંકર કાળદ્વારા મરે છે. કહ્યું પણ છે—

અશનં મે વંસનં મે, જાયા મે બન્ધુવર્ગો મે ।

इति ‘मे-मे’-कुर्वाणं, कालवृको हन्ति पुरुषाजम् ॥ १ ॥

પુત્રા મે ભ્રાતા મે, સ્વજના મે ગૃહકલત્રવર્ગો મે ।

इति कृत-‘मे-मे’-शब्दं, पशुमिव मृत्युर्जनं हरति ॥ २ ॥

પુત્રકલત્રપરિગ્રહમમત્વદોષૈર્નરો વ્રજતિ નાશમ ।

कृमिक इव कोशकारः, परिग्रहाद् दुःखमाप्नोति ॥ ३ ॥ इति ॥

આનો અર્થ ઉપર આવેલ છે,

પાંચ ઇન્દ્રિયોના શબ્દાદિક વિષયોમાં ગુંથાયેલો પુરૂષ માતા-પિતા આદિને સુખી કરવાના હેતુથી ધન કમાવામાં જ હમેશા દુઃખનો અનુભવ કરે છે. અને રાત દિવસ વ્યાકુળ બની તેના સંબંધની ચિંતામાં અહીં-તહીં ધૂર્યા કરે છે, અને શારીરિક માનસિક અને કાયિક અનેક કષ્ટોનો સામનો કરે છે.

“અહશ્ચ રાત્રિ ચ” આ ઠેકાણે “ચ” શબ્દથી પક્ષ, માસ, ઋતુ, વર્ષ આદિનું ગ્રહણ થાય છે. વિચારતો રહે છે કે ક્યારે એવો વખત મળે જ્યારે હું બહાર જાઉં અને કંચવિકંચની વસ્તુઓને ખરીદી વેચી તેનાથી ખૂબ લાભ ઉઠાવું. એવી કયાં જગ્યા છે જ્યાં અમુક વસ્તુઓ સસ્તી મળતી હોય તથા એવી કયાં જગ્યા છે જ્યાં આ વસ્તુઓ અધિક ખપત હોવાથી તેજીથી વેચાઈ જાય. આ વખતે કઈ ચીજ ખરીદવાથી ફાયદો થશે, તથા કઈ વસ્તુનો સંગ્રહ કરવાથી લવિષ્યમાં અધિક લાભ થશે, ઇત્યાદિ વાતોની તેના હૃદયમાં સદા ઉથલપાથલ મચી રહે છે. એટલે સુધી કે સુવા વખતે તથા સુતાં સુતાં તેને આ વિષયનાં સ્વપ્નાં આવે છે અને કોઈ વખતે તે આવા વિચારોથી બડબડવા પણ લાગે છે. તેને નિદ્રા પણ ઠીક

આવતી નથી. બિચારા રાતદિન આવા જ વિચારોમાં મગ્ન બની સંતપ્ત થાય છે. કાળ અકાળનો તે જરા પણ વિચાર કરતો નથી. તેને જેવો અવસર તેવો જ અનવસર, તેને માટે અવસર અને અનવસરમાં કોઈ ભેદ નથી, તે તો પોતાની ઇચ્છાનુસાર અનર્ગળ પ્રવૃત્તિ કરે છે. અથવા જેમ ભૂતાધાવિષ્ટ-(ભૂતના વળગાડ-વાળાં) ભલા-ખૂરાનો વિચાર નથી કરી શકતા તે તો મનમાન્યો કામ કરે છે. તે પ્રકારે માતા-પિતા આદિ સાંસારિક પદાર્થોમાં જ આસક્ત મનવાળાં પ્રાણી અન્ય આત્મહિતકારી કાર્યોથી ઉપેક્ષિત વૃત્તિવાળાં બની કાળ-અકાળની જ્ઞાનકળાથી હમેશાં વિકળ જ બને છે. અવસર નહિ હોવાથી જેમ કાર્ય નથી કરતા તેમ અવસરમાં પણ કાર્ય નથી કરતા પણ જ્યાં ઇચ્છા થઈ કે સમય-અસમય બેમાં પિના કામ કરવા લાગે છે. જેમ અરિમર્દન નામનો રાજા સમયનો બાણકાર નહિ હોવાથી જ્યારે સિંહાદિ હિંસક પ્રાણી પ્રજાનો નાશ કરી રહ્યાં હતાં ત્યારે પ્રજાની રક્ષા કરી નહિ પણ જ્યારે પ્રજાની ધરબાદી થઈ ગઈ ત્યારે જો કે અવસર નહિ હોવા છતાં પ્રજાની રક્ષા માટે કોટ બનાવ્યો. તો જે પ્રકારે તે રાજા કાળાકાળ-સમુત્થાયી હોવાથી વિવેકી મનાતો નથી તે પ્રકારે જે પ્રાણી કાળાકાળસમુત્થાયી છે તે પણ સમય અસમયનો જ્ઞાતા નથી, જે કાર્યના ઉચિત કાળમાં કાર્ય કરવાના સ્વભાવવાળા હોય છે તે નિરંતર અવસર અનુસાર જ સાવધાન થઈ તે સમયમાં સમસ્ત ક્રિયાઓ કરે છે. રાગવાળો પ્રાણી કાળાકાળસમુત્થાયી કેમ બને છે ? તેને માટે સૂત્રકાર કહે છે—“ સંયોગાર્થી ” ઇત્યાદિ. તે સંયોગાર્થી છે. સંયોગ જ જેનું પ્રયોજન છે તે સંયોગાર્થી છે. શબ્દાદિક વિષયોમાં તેમ જ માતાપિતાદિકની સાથે જે સંબંધ છે તેનું નામ સંયોગ છે, અથવા હસ્તિ, અશ્વ, રથ, સ્ત્રી, મિત્ર, દ્વિપદ, ચતુષ્પદાદિ રૂપ પરિબ્રહ્મની સાથે સંબંધ પણ સંયોગ છે. એવા પ્રયોજનવાળો પ્રાણી સંયોગાર્થી કહેવાય છે. તે સંયોગાર્થી છે માટે કાળાકાળસમુત્થાયી છે. કાળાકાળસમુત્થાયી હોવામાં સંયોગાર્થીત્વ હેતુ છે, સંયોગમાં વ્યગ્રતા જ કાળાકાળની અવ્યવસ્થાનું કારણ થાય છે. “ અર્થાલોભી ” બધા પ્રકારે અર્થનો અભિલાષી થાય છે. તે અર્થ-લોભી છે. કુખ્ય અને અકુખ્યના ભેદથી ધન બે પ્રકારનું બતાવ્યું છે. રત્નાદિક કુખ્ય છે, સુવર્ણ-રજતરૂપ દ્રવ્ય અકુખ્ય છે. ‘ અર્થ-આ-લોભી ’ આ પ્રકારે આ વાક્યમાં પદચ્છેદ કરવાથી એવો અર્થ નિષ્પન્ન થાય છે કે જે આ સર્વ પ્રકારથી અર્થ-કુખ્ય અને અકુખ્યરૂપ દ્રવ્યનો લોભી-અભિલાષી-છે તે અર્થલોભી છે. આ ઠેકાણે પણ ‘ કાળાકાળસમુત્થાયી ’ આ વિશેષણની યોજના કરવી જોઈ એ તેથી એ ફલિતાર્થ થાય છે કે ધનાભિલાષી છે માટે કાળકાળસમુત્થાયી છે. કાળ અને અકાળના

નિયમનો જ્ઞાતા નથી, જે ધનનો અભિલાષી છે તે સમયની પ્રતીક્ષા કરતો નથી, ધન ઉપાર્જન કરવાનો અવસર નહિ હોવા છતાં “ ધન કમાવાનો સુંદર અવસર છે ” એમ માની કોઈ પણ પ્રકારે ધનની અભિલાષા કર્યા કરે છે. જે દ્રવ્યનો લુપ્તક હોય છે તે નિરંતર દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવામાં આસક્ત બની વર્ષાકાળમાં મૂસળધાર પાણી વરસતો હોય છતાં રાત્રિ સમય તે ભૂમિમાં કે જ્યાં જળ સ્થળ સમમાર્ગ અને વિષમમાર્ગની કાંઈ પણ ખબર પડતી નથી અને જ્યાં એક ડગલું પણ ભરવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે તેવી ભૂમિમાં પણ વ્યાપાર કરવા ગાડા આદિ કોઈ સાધનદ્વારા એક ગામથી બીજા ગામમાં અને નૌકાથી અપાર સમુદ્રનો પણ પાર કરી એક દ્વીપથી બીજા દ્વીપમાં આવે જાય છે, પ્રાણને પણ જોખમમાં મૂકીને ધનાભિલાષી ધન કમાવા દુર્ગમ પ્રદેશોમાં જઈ ધનનું ઉપાર્જન કરે છે તેમાં ફક્ત ધનનો લોભ જ કારણ છે. દ્રવ્યલોભી પોતાના પ્રાણના લોભે પણ અહીં-તહીં દ્રવ્ય કમાવાના ખ્યાલથી રખડતો ફરે છે, તથા કમાયેલા દ્રવ્યનું રક્ષણ કરવા રાત્રિના સમયમાં ચૌરાદિકના ભયથી સુખથી નિદ્રા પણ લેતો નથી. મમ્મણ શેઠ માફક દુઃખનો જ અનુભવ કરે છે. કહ્યું છે કે:—

“ ઉત્ખનતિ खनति निदधाति, रात्रौ न स्वपिति दिवापि च सशङ्कः ।

लिम्पति स्थगयति सततं, लाञ्छित-प्रतिलाञ्छितं करोति ॥ ૧ ॥

भुङ्क्ष्व न तावन्निर्व्यापारो जिमितुं नापि चाद्य मङ्क्ष्यामि ।

नापि च वत्स्यामि गृहे, कर्तव्यमिदं बह्वच ॥ ૨ ॥

जनयन्त्यर्जने दुःखं, तापयन्ति विपत्तिषु ।

मोहयन्ति च सम्पत्तौ, कथमर्थाः सुखावहाः ” ॥ ૩ ॥

અર્થ:-ધનલોભી પુરૂષ જમીનમાં દાટેલું પોતાનું ધન કોઈ વખત બહાર કાઢે છે, કોઈ વખત જમીનમાં દાટે છે, ક્યારેક પેટી આદિમાં રાખે છે, વળી રાત્રે ચોર આદિના ભયથી સુતો નથી અને કિવસે પણ શંકા કરે છે કે—“ માફ ધન કોઈ ચોરી ન જાય ” વળી ધનને દાટીને ઉપરથી લીંપે છે. તથા તે લીંપેલી જમ્મા ઉપર તે ધનની પિછાણ માટે નિશાની પણ કરે છે ॥ ૧ ॥ તે પુરૂં ખાતો પણ નથી તેમજ સાફ ખાવાને પ્રવૃત્ત થતો નથી. અને બોલે છે કે—હું આજે સ્નાન કરવાનો નથી તેમજ ઘેર પણ રહેવાનો નથી, કારણકે આજે મારે ઘણું કામ છે (૨) આ ધન, ઉપાર્જનકાળમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાવાળું છે અને તેનો નાશ થવાથી વધારે દુઃખનું કારણ થાય છે. વધી જતાં ઉપર તે મોહકધાયનો વધારો કરે છે તો હવે કહો ! ધન સુખનું કારણ કેવી રીતે થાય ? અર્થાત્ થઈ શકતું નથી. અર્થ અનર્થનું જ મૂળ છે પણ સુખનું નહિ ॥ ૩ ॥

અર્થલોભી વળી અયોગ્ય કાર્યમાં પણ પ્રવૃત્તિ કરે છે તે પ્રકટ કરે છે:-

આલુમ્પ: ‘ આ-સમન્તાત્ લુમ્પતિ-इति आलुम्प:-लुण्टाकः हठाद्वनापहारकः ’
જે જખરાઈથી બીજાનું ધન લુંટે-તેને આલુમ્પ કહે છે. લુંટ તે એવી મચાવે છે કે જાણે લોભરૂપી મહાસર્પથી ઉસાયેલો હોય, અને તેવે વખતે કર્તાવ્યા-

કર્તવ્યનું કાંઈ પણ ભાન નહિ રાખતાં ફક્ત એક જ લક્ષ્ય રાખે છે કે કોઈ પણ પ્રકારે દ્રવ્ય એકત્રિત કરી લઉં. આવા ખ્યાલથી તે ભયંકરમાં ભયંકર ભવિષ્યત્કાલીન કટુક વિપાકની પરવાહ પણ ન કરતાં લોકનિહિત-નિર્લાંછન, ખીજનું ગળું દબાવવું, ખીજનું ઘર ખાળવું, આદિ કૂર કર્મ કરે છે ‘સંસારમાં સાર વસ્તુ એક દ્રવ્ય જ છે’ એવું માનીને નિરંતર તેની પ્રાપ્તિ માટે મોહાધીન થઈ ફરતો રહે છે. દ્રવ્યપ્રાપ્તિ માટે તે “સહસ્રાકારઃ” હિતાહિતના વિવેકથી વિકળ થઈ અયોગ્ય કર્મ કરવા તત્પર થાય છે. જેમ મૂગાદિ પશુ ક્ષેત્રમાં વિસ્તીર્ણુ બળને દેખીને પણ તેની પરવાહ નહિ કરતાં ધાન્યાદિક ખાવાના લોભથી પોતાના મૃત્યુની પણ ઉપેક્ષા કરી બળમાં ફસે છે અને તેની અંદર ફસીને તેમાં જ મરે છે. તે પ્રકારે લોભથી આકુલિતમતિનો બનીને ધનના લાભ માટે તત્પર થયેલ જીવ પણ પોતાના અને ખીજના પ્રાણોનો ધાત કરવામાં કૂર કર્મોને કરે છે; દ્રવ્યના લાભ માટે પ્રયત્નશીલ બની તે પ્રાણી જેમ ધન કમાવાના ઉપાયો તરફ જ દેખે છે તે પ્રમાણે કષ્ટો તરફ દેખતો નથી અર્થાત્ પ્રાણી પોતાના નિજ જનની પણ ઈજ્જત કરતો નથી, ઉદ્દું તેને પણ હુંડવાની ફિકર કરે છે, કારણકે તે “ વિનિવિષ્ટચિત્તઃ ” અનેક પ્રકારથી ધન ઉપાર્જન કરવામાં આસક્ત-ચિત્તવાળો થાય છે. આ પ્રકારે તે “ ઋત્ર શસ્ત્રે પુનઃ પુનઃ ” માતા, પિતા, ભાઈ, બહિન, સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી, વહુ, મિત્ર, કાકા, સસરા અને હસ્તિ આદિ પદાર્થોમાં અથવા શબ્દાદિકવિષયોમાં વિનિવિષ્ટચિત્ત-તટ્વીન બનીને પડ્જીવ-નિકાયના ઉપમર્દનરૂપ શસ્ત્રમાં વારંવાર પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ સૂત્રનો ફલિતાર્થ એ થાય છે કે રાગાદિકોમાં તટ્વીનચિત્તવાળા સંયોગાર્થી, અર્થાલોભી, આલુભ્ય સહસ્રાકારી પ્રાણી તેવા પદાર્થોમાં તત્પર બનીને પડ્જીવનિકાયના આરંભમાં વારંવાર પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૧

દ્વિતીય સૂત્રકા અવતરણ ઔર દ્વિતીય સૂત્ર ।

કદાચ મનુષ્ય દીર્ઘાયુ હોત અથવા અજર અમર હોત તો માતાપિતાદિકમાં તેનું મમત્વ કરવું યુક્તિયુક્ત હતું પણ એવું તો છે નહિ, કારણકે નિરંતર તેના માથા ઉપર મોત ભમે છે, અને ઘડપણથી સમયાનુસાર તે જીર્ણકાય પણ થાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં મૃત્યુ અને જરાની વશમાં પડેલો તેના હૃદયમાં હમેશાં આકુળ-વ્યાકુળ પરિણામોની પરિણતિ જાગ્રત રહે છે તેમાં જ રાતદિવસ મગ્ન થએલો તે પોતે પોતાના કર્તવ્યા-કર્તવ્યના યોધથી જ વિકળ રહે છે ત્યારે તે પોતાના સગાં સંબંધી માતા પિતાદિકના અભિષ્વંગ-સંબંધ હોવા છતાં પણ પોતાની તરફથી તેમને માટે થોડો પણ પ્રયાસ કરી શકતો નથી:-જ્યારે પ્રયાસ કરી શકતો નથી ત્યારે તે કિંકર્તવ્યમૂઠ બની બળ્ય છે. પૂર્વોક્ત વાતને જ સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે-‘અપ્પં ચ જલ્લુ આહયં’ ઇત્યાદિ

શબ્દાદિકામગુણમોહિત પ્રણી વૃદ્ધાવસ્થામે મૂઢતાકો પ્રાપ્ત કરતા હે - ઇસકા વર્ણન ।

આ સંસારમાં કેટલાક મનુષ્યોની આયુ ઓછી છે. પૂર્ણ આયુને ભોગવતો છતાં પણ ન્યારે તે પ્રાણી વૃદ્ધાવસ્થાસંપન્ન થાય છે ત્યારે તેની શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય પોતાનો વિષય ગ્રહણ કરવામાં અસમર્થ બને છે. ચક્ષુઇન્દ્રિય, રૂપ દેખવામાં ક્ષીણશક્તિવાળી થાય છે. ઘ્રાણઇન્દ્રિય સુગંધ દુર્ગંધનો બોધ કરવામાં વિમુખ થઈ જાય છે. રસના-ઇન્દ્રિય પાંચ પ્રકારના રસાસ્વાદન રૂપ પોતાના કાર્યથી શિથિલ બની જાય છે અને સ્પર્શન-ઇન્દ્રિય પણ આઠ પ્રકારના સ્પર્શ બતાવવામાં અક્ષમ થાય છે. આ પ્રકારે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય ન્યારે આ અવસ્થામાં પોત-પોતાના કાર્યથી વિમુખ થાય છે ત્યારે આ પ્રાણી આ અવસ્થામાં કર્તવ્યાકર્તવ્યના જ્ઞાનથી શૂન્ય થાય છે.

ટીકાર્થ:—સૂત્રમાં “અર્પં ચ” આ ઠેકાણે જે “ચ” શબ્દ છે તેનાથી દીર્ઘ આયુતું ગ્રહણ થાય છે “જલુ” શબ્દ અવધારણુ-નિશ્ચય-અર્થમાં આવ્યો છે. પૂર્વકૃત કર્મ ભોગવવાને જે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે તે આયુ છે, અથવા જે દ્વારા જીવ એક ગતિથી બીજી ગતિમાં જાય છે તે આયુ છે, અથવા પોતાના દ્વારા કરેલા કર્માનુસાર પ્રાપ્ત નરકાદિ ગતિમાં રહેવાવાળા જીવને જે પોતાની સ્થિતિ સુધી બીજી ગતિમાં ન જવાદે તે આયુ છે, અથવા અંજલિમાં રહેલાં પ્રાણીની માફક જે પ્રતિક્ષણ ઘટતું જાય છે તે આયુ છે. આવી તમામ વ્યુત્પત્તિયો દ્વારા એ નિષ્કર્ષ નિકળે છે કે જે કર્મપુદ્ગલપુંજ આ જીવને પ્રાપ્ત થએલા ભવમાં રોકી રાખે તે આયુ છે, કારણકે સુખ-દુઃખના આધારભૂત અને દેહમાં રહેનાર જીવને આયુ જ તે તે ગતિમાં પોતાના ઉદયપર્યન્ત રોકી રાખે છે, આયુકર્મ જીવને ચારે ગતિમાં દુઃખ અને વૈષયિક સુખ નથી આપતું પણ જે જીવ જે ગતિની આયુને આંધીને તે પર્યાયનો ભોગ કરે છે. સુખ દુઃખના આધારભૂત તે જીવને તે ગતિમાં વિવક્ષિત પર્યાયમાં રોકી રાખે છે.

જેવી રીતે તેલ વગરનો દીવો થોડાજ સમયમાં ખુઝાઈ જાય છે તે પ્રકારે આયુકર્મ પણ તત્ત્વલવસંબંધી કર્મપુદ્ગલોના અભાવથી થોડાજ કાળમાં સમાપ્ત થાય છે. જેમ પાણીનું મોઝું, અને ચન્દ્રમાનો પાણીમાં પડતો પ્રતિબિમ્બ, અથવા વિજળી લાખ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ સ્થિર કરાતી નથી તેવી રીતે તત્ત્વલવસંબંધી આયુની સમાપ્તિ થવાથી તે એક પણ ક્ષણ રોકી અગર વધારી શકાતું નથી. આ અભિપ્રાય ચિત્તમાં ધારણ કરી સૂત્રકારે “**इह एकेषां मानवानाम् अल्पम् आयुष्कम्**” એમ કહ્યું છે. હવે આ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે:—

આ જગ્યાએ કેટલાક મનુષ્યોની જે આયુ અલ્પ કહેવામાં આવી છે તેથી એમ સમજવાનું છે કે જે મનુષ્ય રાતદિન સાવધ કાર્યોના અનુષ્ઠાનમાં જ રહેલો રહે છે, સંયમભાવથી રહિત છે તેવા મનુષ્યોના દીર્ઘકાલિક આયુકર્મ પણ આવા અનુષ્ઠાનથી ટુંકા જેવા થઈ જાય છે, તથા સંયમી જીવોના ટુંકા પણ આયુકર્મ નિરવધ અનુષ્ઠાનથી દીર્ઘ જેવા થાય છે. દીર્ઘકાલિક જન્મ-મરણના વિનાશથી જ આયુની સફળતા છે.

“**अल्पं च खलु आयुष्कम् इह एकेषां मानवानाम्**”

અહીં “**इह एकेषां मानवानाम् आयुः अल्पं भवति**”

આ પ્રકારે અન્વય લગાડવો જોઈએ. આયુની અલ્પતા ક્ષુદ્રક-ખદ્યાથી નાના-ભવની અપેક્ષાથી પ્રકટ કરેલ છે કારણકે મનુષ્ય અને તિર્યંચોના આયુકર્મની સ્થિતિ શાસ્ત્રમાં બે પ્રકારે વર્ણિત છે. (૧) જઘન્ય અને (૨) ઉત્કૃષ્ટ. જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહુર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટ ઉત્તરોત્તર એક સમયાદિની વૃદ્ધિથી લગાવી ત્રણ પદ્યની છે, આ યુગલિયાની અપેક્ષાથી છે. ભોગભૂમિમાં જીવને સંયમની પ્રાપ્તિ થવાનો અવસર નથી, માટે ત્રણ પદ્યની પરિમિત દીર્ઘ આયુ પણ અલ્પ જેવી છે. અર્થાત્ તેથી જીવનો નિજ કોઈ પણ પરમાર્થ સધાતો નથી, કેવળ ભોગાદિકોના ઉપભોગથી જ તે નિષ્ફળ થાય છે. સંયમારાધનથી જ કાળની એક ક્ષણ સુધીની સફળતા મનાય છે, તે પ્રકાર અન્તર્મુહુર્તથી લગાવી દેશોનપૂર્વ કોટિ-દેશ ઉન એક કરોડ પૂર્વ-પરિમિત આયુ પ્રાપ્ત થવાથી પણ તેમાં સંયમકાળનો અભાવ હોવાથી તે પણ અલ્પજ છે, અથવા અન્તર્મુહુર્તકાળપરિમિત આયુને છોડીને શેષ સમસ્ત આયુ અપવર્તનશીલ હોવાથી અને ક્ષણક્ષણમાં આયુનો ક્ષય હોવાથી **त्रिपल्योपमपरिमित** ત્રણ પલ્યોપમ આયુ પણ અલ્પજ છે.

દીર્ઘકાલિક આયુકર્મના પરમાણુઓને ખેંચીને થોડી સ્થિતિવાળા આયુકર્મના પરમાણુઓમાં સ્થાપિત કરવાનું નામ **अपवर्त्तन** છે.

સોપકમ અને નિરૂપકમના ભેદથી આયુ બે પ્રકારની છે. ભગવતી સૂત્રમાં ભગવાને આ વાત કહી છે:—

“**जीवा णं भंते ! किं सोवक्त्रमाउया निरुवक्त्रमाउया ?,**

गोयमा ! जीवा सोवक्त्रमाउया वि निरुवक्त्रमाउया वि”

इति (भ. श. २० उ. १०).

હે ભદ્રન્ત ! જીવ સોપકમ આયુવાળાં હોય છે કે નિરૂપકમ આયુવાળાં ? હે ગૌતમ ! જીવ બન્ને પ્રકારની આયુવાળા થાય છે. સોપકમ આયુવાળાં પણ થાય છે અને નિરૂપકમ આયુવાળાં પણ થાય છે.

જીવને જેટલો પોતાના ભવની આયુનો બંધ થયો છે તેટલાનો ઉદયાનુસાર ભોગ થયા વગર કોઈ નિમિત્તથી પહેલાં જ ક્ષય હોવાનું નામ સોપકમ આયુ છે, તેનાથી વિપરીત નિરૂપકમ આયુ છે. જે વખતે જીવ પોતાની આયુના તૃતીય ભાગમાં અથવા તૃતીય ભાગના પણ તૃતીય ભાગમાં ઓછામાં ઓછાં એક અગર બે આકર્ષોથી વધારેમાં વધારે સાત અગર આઠ આકર્ષોથી અથવા અન્ત સમયના અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણ કાળમાં પોતાના આત્માના પ્રદેશોની નાડિની અંદર રહેલાં આયુકર્મની વર્ગણના પુદ્ગલસ્કન્ધોને પ્રયત્નવિશેષથી આયુપણે પરિણામે છે, તે સમય નિરૂપકમ આયુનો બંધ કરે છે. તેનાથી વિપરીત સોપકમ આયુ બાંધે છે. આ પ્રકારના પ્રયત્નથી કર્મપુદ્ગલોનું અહણ કરવું આકર્ષ છે.

આ જીવ કેવી રીતે એક આકર્ષથી અથવા બે આકર્ષોથી તેમજ ત્રણ અથવા સાત આઠ આકર્ષોથી આયુ બાંધે છે ?

જે વખતે જીવ આયુ બાંધવાના તીવ્ર અધ્યવસાયથી જાતિનામનિધત્ત આયુનો બંધ કરે છે, તે વખતે એક આકર્ષથી જ તેનો બંધ કરે છે, મંદ અધ્યવસાયથી બે આકર્ષોથી, મન્દતર અધ્યવસાયથી ત્રણ આકર્ષોથી, મન્દતમ અધ્યવસાયથી પાંચ, છ, સાત અને વધારેમાં વધારે આઠ આકર્ષોથી જાતિનામનિધત્ત આયુનો બંધ કરે છે. આવી રીતે ગતિ-સ્થિતિ-અવગાહના-પ્રદેશ-અનુભાવ-નામ-નિધત્ત આયુઓનો પણ એ જીવ બંધ કરે છે. આયુબંધની સાથ અન્ય જાતિ ગતિઆનુપૂર્વી આદિનો નિયમથી જે બંધ થાય છે તેનું નામ નિધત્ત છે. કહ્યું છે કે:—

“ જીવા ણં મંતે ! જાહનામનિધત્તાઝયં કતિર્હિ આગરિસેર્હિ પકરતિ ? ગોયમા ! જહન્નેણં દોર્હિ વા તિર્હિ વા ડક્કોસેણં અદ્ધર્હિ. ” ઇતિ ।

આ સૂત્રનો અર્થ પૂર્વોક્ત રૂપથી જ છે.

સોપકમ આયુ તે છે જેના ઉપક્રમના કારણભૂત દંડ, ચામુક, શસ્ત્ર, રજ્જુ, અગ્નિ, જળ, વિષ, સર્પ, શીત, ઉષ્ણ, અરતિ, ભય, ક્રુધા, તૃષ્ણા, વ્યાધિ, મૂત્ર-પુરીષ, -લઘુનીત-બીઠીનીત નો નિરોધ, અતિભોજન, અજીર્ણ ભોજન, દોરી આદિ બાંધીને ઘસડવું, શ્વાસનો નિરોધ અને યંત્ર આદિથી ખીડવું, આદિથી અકાળમાં જ અંત થાય. કહ્યું છે:—

“ દંડ-કસ-સત્થ-રજ્જુ, અગ્ગી ડદ્દગ પડ્ડણં વિસં વાલા ।

તી-ડણ્ઠં અરદ્ધ મયં, ખુહા પિવાસા ય વાહી ય ॥ ૧ ॥

મુત્ત-પુરીસ-નિરોદ્ધે, જિણ્ણાજિણ્ણે ય મોયણે બહુસો ।

ઘંસણ ઘોલણ પીલણ આડસ્સ ઉવક્કમા પપ ॥ ૨ ॥

અર્થ પહેલાં આવેલ છે.

માટે સંયમરહિત જીવોની દીર્ઘકાલિક આયુ પણ અદ્ય જેવી જ છે, તેમા પણ હજારો વિઘ્નો આવે છે. વિચારીએ તો આ પાંચમાં કાળમાં વધારેમાં વધારે સો વર્ષની આયુ છે. આ સો વર્ષની આયુનો હિસાબ કરીએ તો માત્રમ પડશે કે અડધી આયુ તો સુવામાં જ જાય છે બાકીની જો અડધી આયુ છે તેમાં બાલઅવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થાનો સમાવેશ છે. આ અવસ્થાઓમાં જીવ કોઈ પણ પ્રકારે ધર્માદિક શુભ કાર્યોનું આચરણ કરી શકતો નથી. અનેક પ્રકારના રોગ-શોક અને વિયોગાદિજન્ય દુઃખ તેના અવશિષ્ટ જીવનને સદા ત્રસ્ત કરતા રહે છે. યૌવન અવસ્થામાં સ્ત્રીનો પ્રેમ તેને આરામ લેવા દેતો નથી, આ ઉપર છંદ છે:—

“ બાલપનમે જ્ઞાન ન લહ્યો, તરુણ સમય તરુણીરત રહ્યો ।

અર્ધમૃતકસમ વૃદ્ધાપનો, કૈસે રૂપ લલ્લે અપનો ॥ ૧ ॥

આવી હાલત છે આ જીવની. હવે કહો તેને સુખ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? આટલી થોડી આયુ હોવા છતાં તે અનેક પ્રકારની શિર પર ધૂમવાવાળી આપત્તિ વિપત્તિઓનો પણ જરા ખ્યાલ ન કરતાં રાત-દિન પર પદાર્થોને અપનાવવામાં જ મગ્યો રહે છે, અને પોતાના કર્તવ્યનો જરા પણ ખ્યાલ કરતો નથી. અંતમાં આયુની સમાપ્તિ થવાથી મૃત્યુશય્યા પર વિલાપ કરે છે. આ જીવનો કોઈ પણ રક્ષક થશે નહિ. આ બધા કુટુંબીજનો માટે પોતાના લોહીનું પાણી કરતો હતો તેનાથી જીવો થઈ જશે અને તેને કાગણ માસની હોળી માફક ચિતામાં સળગાવી દેશે.

આ પ્રકારે આયુની અદ્યતાને દેખીને પણ ચેતતો નથી, એજ એક, જીવની મૂર્ખતા છે. જેનાથી જીવું થવાનું છે તેવાઓના માટે રાત-દિન પરિશ્રમ ઉઠાવે છે. આ તેની અજ્ઞાનતા ઉપર જ્ઞાનીઓને મોટું આશ્ચર્ય થાય છે. અહીં સુધી—

“ અપ્યં સ્વલુ આડયં દ્વહમેવેસિ માણવાણં ” આ વાક્યનો અર્થ થયો છે.

હંડ કશા આદિ રૂપ ઉપક્રમના અભાવથી કદાચ આયુની પૂર્ણતા પણ જીવની પુરી થઈ તો આ જીવ વૃદ્ધાવસ્થામાં મરણાન્તિક કષ્ટોને ભોગવે છે આ વાત આગળના વાક્યોથી સ્પષ્ટ છે.

ન્યારે તે વૃદ્ધાવસ્થાસંપન્ન થાય છે ત્યારે તેનું શ્રોત્રેન્દ્રિયજ્ઞાન બિલકુલ અદ્ય થઈ જાય છે અર્થાત્ જે પ્રકારે તેની શ્રોત્રેન્દ્રિય તરૂણાવસ્થામાં કામ દેતી હતી તે પ્રકારે વૃદ્ધાવસ્થામાં દેતી નથી. આ સમયે દરેક ઈન્દ્રિય શિથિલ થઈ જાય છે ત્યારે એક જ ચીજ તેની તરૂણા રહે છે, તે ક્રૂતા તૃણા. “ તૃણા ચ તરુણાયતે । ”

“ શૃણોતિ ભાષાવર્ગણાપરિણતપુદ્ગલાન્ન ઇતિ શ્રોત્રમ્ । ”

ભાષાવર્ગણાના રૂપમાં પરિણત પુદ્ગલોને જે સુણે છે (સાંભળે છે) તેનું નામ શ્રોત છે. તે શ્રોત્ર દ્રવ્ય અને ભાવથી બે પ્રકારે છે. જેનો આકાર કદમ્બપુષ્પ સમાન છે, તે દ્રવ્ય શ્રોત્ર છે. જે દ્વારા ભાષાવર્ગણાના રૂપમાં

પરિણત પુદ્ગલ સ્કન્ધોને અહણુ કરે છે. તે ભાવશ્રોત્ર છે. તેના પણ બે ભેદ છે—(૧) લઙ્ઘિ, અને (૨) ઉપયોગ. ભાષાના રૂપમાં પરિણત પુદ્ગલસ્કન્ધોના જાણવારૂપ ક્ષયોપશમ છે તેનું નામ લઙ્ઘિ છે, અર્થાત્ શબ્દોની શક્તિનું જાણવું તેનું નામ લઙ્ઘિ, અને તે શબ્દોને જાણવારૂપ આત્માનો જે વ્યાપાર-યત્નવિશેષ છે તેનું નામ ઉપયોગ. પરિજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ, સર્વ પ્રકારથી અથવા સર્વ તરફથી ઘટ પટ આદિ શબ્દોનો વિષય કરવાવાળું જ્ઞાન. વૃદ્ધાવસ્થામાં શ્રોત્રજન્ય જ્ઞાન ક્ષીણપ્રાય થાય છે. કોઈ કહે છે કાંઈ અને વૃદ્ધ માણસ સાંભળે છે બીજું, તેથી આ અવસ્થામાં આ પ્રકારની હાલત આત્મામાં મૂઢતાને ઉત્પન્ન કરે છે.

“**પ્રકટા આત્મનો મૂઢતાં જનયતિ**” આ ઉત્તરપદનો સંબંધ પ્રત્યેકની સાથે લગાડવો જોઈએ, અર્થાત્ “**વાર્ધકે પરિહીયમાનૈઃ શ્રોત્રપરિજ્ઞાનૈઃ અભિક્રાન્તં વયઃ સમીક્ષ્ય મૂઢભાવં જનયતિ, પરિહીયમાનૈઃ ચશ્તુર્જાનૈઃ અભિક્રાન્તં વયઃ સમીક્ષ્ય મૂઢભાવં જનયતિ**” इत्यादि,

૬ પ્રાણી વૃદ્ધાવસ્થામાં બહેરો થાય છે, કારણકે તે વખતે તેની શ્રોત્રેન્દ્રિય શિથિલ થાય છે, જે પોતાના વિષયને સ્પષ્ટ રૂપથી નથી જાણતી, અર્થાત્ આ વખતે દરેક ઇન્દ્રિય શબ્દાદિક વિષયને અહણુ કરવામાં શક્તિહીન થાય છે અને તેને અહણુ કરવામાં અસમર્થ બને છે. આ કારણે બહેરો માણસ ધડાને વસ્ત્ર શબ્દના રૂપમાં સાંભળે છે અને હળવેથી બોલવા આવે તો સાંભળતો નથી. જેમ વૃદ્ધાવસ્થાના કારણે સઘળી ઇન્દ્રિયો શિથિલ બને છે તે પ્રકારે રોગાદિક કારણોથી પણ તેમાં શિથિલતા આવે છે તે પોતાની મેળે જાણવું જોઈએ, અને તેનો સંબંધ પણ દરેક ઇન્દ્રિયની પરિહીનતા સાથે જોડવો જોઈએ, અર્થાત્ જેમ શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં સ્વવિષય અહણુ કરવા રૂપ વ્યાપાર પ્રતિ પરિહીનતાનું કારણ રોગાદિકથી ઉત્પન્ન થતી શિથિલતા છે તેમ પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયને પોતપોતાનાં વિષયને અહણુ કરવા રૂપ વ્યાપારની પરિહીનતામાં રોગાદિક કારણ છે.

ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો આકાર મસૂરની દાળ જેવો છે. તેનો વિષય શુકલ, નીલ આદિ વર્ણ છે. આ અવસ્થામાં અથવા રોગાદિક કારણોથી ચક્ષુ ઇન્દ્રિય જ્યારે શુકલ-નીલાદિ રૂપ પોતાના વિષયને અહણુના જ્ઞાનથી રિક્ત થાય છે, દ્રાણુ-ઇન્દ્રિય જેનો આકાર અતિમુક્તક પુષ્પ સમાન છે. તે જ્યારે આ અવસ્થામાં અથવા રોગાદિક કારણોથી પોતાને ગન્ધ અહણુ કરવાના જ્ઞાનથી શૂન્ય થાય છે, રસના-ઇન્દ્રિય જેનો આકાર તાવેથા જેવો છે અને જે મધુર, તિક્ત આદિ રસોના વિષય કરે છે તે પણ આવી અવસ્થામાં અથવા રોગાદિક કારણોથી પોતાના વિષયને અહણુ કરવાના જ્ઞાનમાં અસમર્થ થાય છે, સ્પર્શન-ઇન્દ્રિય જેનો આકાર નિયત નથી પરંતુ અનેક પ્રકારના આકારને ધારણ કરે છે અને જેના વિષય આઠ પ્રકારના શીત-ઉષ્ણ આદિ સ્પર્શ છે તે પણ આ અવસ્થામાં અથવા રોગાદિક કારણોથી શિથિલ થાય છે ત્યારે આત્મામાં મૂઢતા ઉત્પન્ન થાય છે તે અનુભવસિદ્ધ વાત છે. મૂઢતા ઉત્પન્ન રવાનું કારણ એ છે કે આવી હાલતમાં દરેક બધી

ઇન્દ્રિયો પોત-પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવાના બોધથી વિકલ થાય છે. ઇન્દ્રિયોના જે આકારો બતાવ્યા છે તે શાસ્ત્રકારોએ આ પ્રકારે બતાવ્યા છે:—

“પુષ્પં ફલંબુયારં, ધનમસૂરાહમુત્તચંદો ય ।

હોઈ ચુરવ્વ-નાળાકિર્દય સોદિયાર્દેણં ॥૧॥”

ઇન્દ્રિય શબ્દનો અર્થ એ છે કે-‘ઇન્દ્ર’ નામ જીવનું છે, તેનું જે ચિહ્ન છે તે ઇન્દ્રિય છે, અર્થાત્ જે દ્વારા જીવની પિછાણ થાય તેનું નામ ઇન્દ્રિય છે. તે પાંચ પ્રકારની છે. તેમાં દરેક ઇન્દ્રિયના બે-બે ભેદ છે. (૧) દ્રવ્યેન્દ્રિય, (૨) ભાવેન્દ્રિય. પુદ્ગલ દ્રવ્યોની જે ઇન્દ્રિયાકાર રચના છે તેનું નામ દ્રવ્યેન્દ્રિય છે. તે દ્રવ્યેન્દ્રિય, નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણના ભેદથી બે પ્રકારે છે. દ્રવ્યેન્દ્રિયની રચના નિર્માણ-નામકર્મ અને અંગોપાંગ-નામકર્મ દ્વારા થાય છે. આ નિર્વૃત્તિન્દ્રિય, બાહ્યનિર્વૃત્તિ અને આભ્યંતર નિર્વૃત્તિ, આ પ્રકારથી બે ભેદ રૂપ છે. ઉત્સેધાશુલ્કના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ અત્યંત નિર્મળ આત્મપ્રદેશોની ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયોના પ્રતિનિયત આકારથી અવસ્થિત જે વૃત્તિ છે તેનું નામ આભ્યંતર નિર્વૃત્તિ છે, તેની ઉપમા તલવારની ધાર જેમ છે. તે આત્મપ્રદેશોમાં પુદ્ગલવિપાકી નિર્માણ નામકર્મ દ્વારા જે કર્ણશબ્દલી આદિ રૂપે તે તે ઇન્દ્રિયોના આકારોની રચના કરી છે તેનું નામ બાહ્યનિર્વૃત્તિ છે. જેમ સુથાર રથાદિક વસ્તુઓના પ્રતિનિયત આકારોને બનાવે છે તે પ્રકારે આ નિર્માણ નામકર્મ જે પુદ્ગલવિપાકી પ્રકૃતિ છે, તે ઇન્દ્રિયાકાર રૂપ પરિણત આત્મપ્રદેશોમાં પુદ્ગલદ્રવ્યોની પ્રતિનિયત ઇન્દ્રિયાકાર રૂપ રચના કરે છે. તેની ઉપમા તલવારથી આંખી છે. બાહ્ય નિર્વૃત્તિનો પ્રતિનિયત કોઈ આકાર નથી. તે અનેક પ્રકારના છે. જેમ આંખોમાં પપેટિકાદિ રૂપ રચના, તે ચક્ષુઇન્દ્રિયની બાહ્ય નિર્વૃત્તિ છે, પરંતુ આમ સર્વત્ર છે, તેમ નિયમિત નહિ. કોઈની આંખ મોટી હોય છે, કોઈની નાની. આભ્યંતર નિર્વૃત્તિ સમસ્ત ઇન્દ્રિયોની એક સરખી છે. નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિયના જે બાહ્ય અને આભ્યંતર ભેદ છે તે સ્પર્શન ઇન્દ્રિયને છાંડીને શેષ ચાર ઇન્દ્રિયોના છે તેમ સમજવાનું છે.

દ્રવ્યેન્દ્રિયનો બીજો ભેદ ઉપકરણ છે, એનો અર્થ ‘નિર્વૃત્તિનો જે ઉપકાર કરે’ એ છે. આ તલવારસ્થાનીય બાહ્ય નિર્વૃત્તિનો તથા તેની ધારાસ્થાનીય સ્વચ્છતરપુદ્ગલસમૂહરૂપ આભ્યંતર નિર્વૃત્તિની એક વિશેષ શક્તિ છે જે અનુપધાત અને અનુગ્રહથી નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિયની ઉપકારિકા માની છે.

આ ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય પણ આભ્યંતર અને બાહ્ય નિર્વૃત્તિનું ઉપકારક હોવાથી બે પ્રકારનું છે. (૧) આભ્યંતર ઉપકરણ, અને બાહ્ય ઉપકરણ, આભ્યંતર નિર્વૃત્તિનો જે ઉપકાર કરે તે આભ્યંતર ઉપકરણ છે અને બાહ્યનિર્વૃત્તિનો જે ઉપકાર કરે તે બાહ્ય ઉપકરણ છે. નિર્વૃત્તિ રૂપ અને ઉપકરણ રૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય

યદ્યપિ પુદ્ગલપરિણામાત્મક છે તો પણ તેનો જે ઇન્દ્રિય શબ્દથી વ્યવહાર કરેલ છે તેનું કારણ એ છે કે તે આત્માને પદાર્થજ્ઞાનમાં સહાયક છે, કારણકે દ્રવ્ય ઇન્દ્રિય વિના આત્માને પદાર્થજ્ઞાન થતું નથી, એજ કારણ છે કે વિગ્રહગતિમાં ભાવેન્દ્રિય થવાથી પણ દ્રવ્યેન્દ્રિય ના અભાવમાં જીવને બાહ્ય પદાર્થજ્ઞાન થતું નથી. દ્રવ્યેન્દ્રિય યદ્યપિ. આત્માને પદાર્થજ્ઞાન કરાવવામાં સહાયક છે, તો પણ તે ભાવેન્દ્રિયના સહયોગ વિના પદાર્થબોધમાં આત્માનો સહાયક થઈ શકતો નથી.

આત્મપરિણતિરૂપ ભાવેન્દ્રિય પણ લઙ્ઘિ અને ઉપયોગના ભેદથી બે પ્રકારે છે. તે તે ઇન્દ્રિયોના આવરણ કરનાર કર્મોના જે ક્ષયોપશમ છે તેનું નામ લઙ્ઘિ છે. ઇન્દ્રિયોના પોત-પોતાના વિષયોને જાણવા રૂપ જે વ્યાપાર છે તેનું નામ ઉપયોગ છે.

આત્મામાં લઙ્ઘિ-જાણવાની યોગ્યતા-હોવા છતાં તેને નિર્વૃત્તિ, ઉપકરણ, અને ઉપયોગની અપેક્ષા રહે છે, લઙ્ઘિના હોવા છતાં પણ તેના વિના આત્માને પદાર્થ-બોધ થતો નથી, એ પ્રકારે નિર્વૃત્તિ થવા છતાં પણ તેને ઉપકરણ અને ઉપયોગની અપેક્ષા રહે છે, અને ઉપકરણના સદ્ભાવમાં ઉપયોગની રહે છે.

શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય બાર યોજનથી આવેલા શબ્દને ગ્રહણ કરે છે. ચક્ષુઇન્દ્રિય કાંઈકે અધિક એકવીસ લાખ યોજનથી રૂપ જાણે છે. બાકીની ત્રણ ઇન્દ્રિયો નવ યોજનથી આવેલાં પોત-પોતાનાં વિષયને ગ્રહણ કરી શકે છે. આ ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષા ઇન્દ્રિયોનો વિષય બતાવ્યો છે. જઘન્યની અપેક્ષા ચક્ષુઇન્દ્રિય અંગુળના સંખ્યાતમાં ભાગમાં સ્થિત રૂપને ગ્રહણ કરે છે. બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયો અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ હેશમાં રહેલાં પોત-પોતાનાં વિષયને જાણે છે.

સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ અને શ્રોત્ર, આ ચાર ઇન્દ્રિયો પોત-પોતાનાં પૌદ્ગલિક વિષયોનો સ્પર્શ કરી જાણે છે માટે એ પ્રાપ્તકારી છે. ચક્ષુઇન્દ્રિય પોતાના વિષયને સ્પર્શ કર્યા વિના જાણી લે છે માટે તે અપ્રાપ્તકારી છે, અર્થાત્ આ

ઇન્દ્રિય પોતાની સાથે પોતાના વિષયનો સંયોગ થયા વિના દૂરથી જ પોતાના રૂપ વિષયનો પ્રકાશક છે.

શંકા—ઇન્દ્રિયોનેજ પોત-પોતાના વિષયરૂપ જ્ઞેયનો નિર્ણય કરનાર માનવી જોઈએ એથી અતિરિક્ત આત્માને માનવાની શું આવશ્યકતા છે?

ઉત્તર—આમ કહેવું વ્યાજબી નથી. કારણકે જ્યારે ઇન્દ્રિયો નષ્ટ થાય છે ત્યારે તેના દ્વારા પૂર્વાનુભૂત પદાર્થનું સ્મરણ થાય છે. કદાચ ઇન્દ્રિયોનેજ પદાર્થની જ્ઞાતા માનવામાં આવે તો પછી જે તેના વિનાશ પછી અનુભૂત પદાર્થની સ્મૃતિ થાય છે તે થવી જોઈએ નહિ. માટે અન્યથાનુપપત્તિ (જેના નહિ હોવાથી નથી થતું) રૂપ અનુમાનથી ઇન્દ્રિયોથી અતિરિક્ત આત્માના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ થાય છે.

શંકા—કદાચ ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન આત્માના અસ્તિત્વની સ્વીકૃતિ માનવામાં આવે તો પછી “**ચક્ષુષા દૃશ્યતે, શ્રોત્રેણ શ્રુયતે**” ઇત્યાદિ જે વ્યવહાર થાય છે તે થવો જોઈએ નહિ.

ઉત્તર—શંકા ઠીક છે, પરંતુ વિચારવાથી આપમેળેજ તે શંકાનું સમાધાન થાય છે કારણકે ઇન્દ્રિયો આત્માને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં પ્રકૃષ્ટ સાધકો છે. આ કારણે ત્યાં “**ચક્ષુષા દૃશ્યતે, શ્રોત્રેણ શ્રુયતે**” ઇત્યાદિકરણત્વ રૂપ કારકપણે ત્રીણ વિભક્તિનો પ્રયોગ થાય છે, માટે જ્યારે આત્માને વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં પ્રકૃષ્ટ ઉપકારક છે તેથી જ મેં આ શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયથી મન્દ શબ્દ સાંભળ્યો અને આ શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયથી મન્દતર શબ્દ સાંભળ્યો ઇત્યાદિ પ્રયોગ ઠીક બેસે છે.

શંકા—આત્માના વિજ્ઞાન રૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં અત્યન્ત સાધિકા હોવાથી સ્પર્શ-નાદિકોને કદાચ આપ ઇન્દ્રિય રૂપે સ્વીકાર કરો છો તો પછી વાક્ર પાણિ, પાદ, પાયુ (ગુદા) અને જનનેન્દ્રિય આ સઘળાંને ઇન્દ્રિય રૂપે આપે સ્વીકારવાં જોઈએ કારણ કે આ બધા આત્માને પોત-પોતાનાં અનુરૂપ કાર્યથી પ્રકૃષ્ટ સાધક થાય છે માટે સાંખ્ય સિદ્ધાંતમાં તેઓને ઇન્દ્રિય રૂપે સ્વીકાર્યા છે તો પછી આપે ઇન્દ્રિય રૂપે આ ઠેકાણે કેમ સ્વીકાર ન કર્યો?

ઉત્તર—આમ કહેવું ઠીક નથી. અહીંતો આત્માને જે વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં અત્યન્ત ઉપકારક છે તે ઇન્દ્રિયો છે અને તે સ્પર્શનઆદિ છે. વાક્ (વાણી) પાણિ (હાથ), વિગેરે સાંખ્યાદિ સિદ્ધાંતની માનેલી ઇન્દ્રિયો આત્માને વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં શ્રોત્ર આદિની માફક પ્રકૃષ્ટ ઉપકારક નથી માટે તે વાક્ આદિમાં ઇન્દ્રિયત્વનો વ્યપદેશ જ સિદ્ધ થતો નથી. સામાન્ય રીતિથી જો આ વાત માની લેવા આવે કે જે કરણ થાય છે તે ઇન્દ્રિયો હોય છે માટે કરણ થવાથી વાક્, પાણિ વિગેરેમાં પણ ઇન્દ્રિયત્વનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ તો પછી આ પ્રકારે આત્માને માટે પોત-પોતાના વ્યાપારમાં સામાન્ય રુપે કરણ થવાવાળાં ઉદરાદિક-પેટ વિગેરેનું પણ ઇન્દ્રિયપણું માનવું પડે ત્યારે ઇન્દ્રિયોની જે સાંખ્ય સિદ્ધાન્તકારોએ અગીયાર સંખ્યા નક્કી કરેલ છે તે સિદ્ધ થતી નથી, તેથી પણ અધિક ઇન્દ્રિયો આવી રીતે સિદ્ધ થાય છે.

શંકા—શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયથી જ રૂપાદિક અન્ય ઇન્દ્રિયોના વિષયોની પ્રત્યક્ષ કેમ થતાં નથી?

ઉત્તર—આમ કહેવું ઠીક નથી. કારણકે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયને પોત-પોતાનો વિષય નિયત છે તેથી તે બીજા વિષયની આહુક બનતી નથી. શાસ્ત્રકાર પણ એમ કહે છે કે ઇન્દ્રિયો ભિન્ન ભિન્ન વિષયવાળી છે માટે તેઓ પોત-પોતાના વિષય સિવાય અન્ય ઇન્દ્રિયોના વિષયની બોધક થતી નથી.

શંકા—માનો, આ વાત સ્વીકારવામાં આવે તો પછી રસના ઇન્દ્રિયથી રસના જ્ઞાનનાં સમયમાં શીત, ઉષ્ણ, કર્કશ, કઠણાદિક સ્પર્શનું જે જ્ઞાન થાય છે તે કેમ થાય છે?

ઉત્તર—સ્પર્શન ઇન્દ્રિય સર્વવ્યાપક છે, માટે રસના ઇન્દ્રિયના પ્રદેશમાં પણ તેની સત્તા હોવાથી રસપ્રતીતિના સમયમાં પણ સ્પર્શના જ્ઞાનની સુલભતા થાય છે.

શંકા—જે પ્રકારે શ્રોત્રાદિકોમાં ઇન્દ્રિયના વ્યપદેશ થાય છે તેમ મનમાં પણ ઇન્દ્રિયત્વનો વ્યપદેશ કેમ થતો નથી?

ઉત્તર—શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયો પોત-પોતાના વિષયો ગ્રહણ કરવામાં જે પ્રકારે સ્વતંત્ર છે તે પ્રકારે મન નથી. કારણકે તે તે ઇન્દ્રિયોનું ઉપકારક માત્ર

છે, તે ઇન્દ્રિયોથી જાણ્યા વગર પદાર્થનો સ્વતંત્ર રૂપે નિર્ણાયક થતું નથી, કારણકે જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોથી નિર્ણીત પદાર્થમાં જ તેની પ્રવૃત્તિ છે. માટે તેમાં સ્વતંત્ર રૂપે ઇન્દ્રિયપણું નથી. એક સમયમાં એક ઇન્દ્રિયથી એક જ ઉપયોગ થાય છે. એક સમયમાં બે ઉપયોગ થતા નથી.

શંકા—કદાચ એક સમયમાં બે ઉપયોગ થતા નથી તો પછી જે વખતે પાપડ ખાવામાં આવે છે તે સમયે જે પંચેન્દ્રિયજન્ય તેનું જ્ઞાન છે તે ન હોવું જોઈએ ? દેખો, ખાતી વખતે પાપડનો ચર-ચર અવાજ થાય છે અને તે શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ છે તે વખતે ચક્ષુઇન્દ્રિય તેના રૂપની ઓધક થાય છે, ઘ્રાણઇન્દ્રિય તેના ગંધની, રસના ઇન્દ્રિય તેના રસની, અને સ્પર્શન ઇન્દ્રિય તેના કર્કશ કઠણ આદિ સ્પર્શની ઓધક થાય છે તે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયથી એક જ સમયમાં તે તે વિષયનો લિપ્ત લિપ્ત ઓધ થાય છે. તો શા માટે થાય છે ?

ઉત્તર:—આ પાંચ ઇન્દ્રિયોથી થવાવાળાં જ્ઞાનમાં પણ સમયનો ભેદ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી જાણી શકાતો નથી. જેમ કમલના સેંકડો પત્તા વિંધવાથી તે ‘એક સાથ જ વિંધાઈ ગયા’ એવો ઓધ થાય છે, પરંતુ તેઓ એકી સાથ વિંધાએલ નથી, એકી સાથ વિંધાવાનો તેમાં ખાલી ભ્રમજ છે. કેમ કેમથી જ તે વિંધાય છે, પરંતુ તેના વિંધાવાનો સમય અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમાં કેમિકતાનો ઓધ થતો નથી. ઉપયોગનો કેમ આ પ્રકારે:—છે. આત્મા મનથી સંબંધિત છે, મન ઇન્દ્રિયોથી ઇન્દ્રિયો પદાર્થોથી સંબંધિત થઈ પોત-પોતાના વિષયની આહક થાય છે માટે મનની ‘અંતઃકરણ’ એ સંજ્ઞા સાર્થક છે, કારણકે તે અન્તરંગ કરણ છે અને ઇન્દ્રિયો બહિરંગ કરણ છે. પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયની સાથ તેનો કેમ-કેમથી જ ગમન રૂપ સંબંધ છે માટે તે સર્વાનુગામી છે.

આટલે સુધી ઇન્દ્રિયસંબંધી વિચાર કર્યો, હવે પ્રકૃત અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે.

વૃદ્ધાવસ્થામાં અથવા કોઈ રોગાદિક કારણે જ્યારે પ્રાણી સમસ્ત ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયોને ગ્રહણ કરવામાં શક્તિવિકલ દેખે છે ત્યારે તે કર્તાવ્યમૂઢ બને છે. આ વાતનું વર્ણન કરે છે. “અમિકંતં ચ જ્ઞાતુ વયં” ઇત્યાદિ ।

પ્રાણિયોની કાલકૃત જે બાહ્ય-યૌવનાદિરૂપ અવસ્થા છે તેનું નામ વય છે. તેનું અલિકાન્ન-અભિ=જરા અને મૃત્યુના સંમુખ કાન્ત=પ્રાપ્ત દેખીને પ્રાણી એકદા-વૃદ્ધાવસ્થા અથવા રોગોદયમાં કર્તાવ્ય-કર્તાવ્યના વિવેકની શૂન્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રાણિઓની ત્રણ પ્રકારની અવસ્થા છે. એક બાહ્યાવસ્થા, બીજી યૌવનાવસ્થા અને ત્રીજી વૃદ્ધાવસ્થા, તેમાં બાહ્ય અને તરૂણ અવસ્થાને વ્યતીત દેખીને

વૃદ્ધાવસ્થાને સકળ ઇન્દ્રિયની શક્તિથી રિક્ત અને મૃત્યુકાળ નજીક આવેલી દેખીને આ કાળમાં પ્રાણી મૂઢ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ‘મારું કર્ત્ત્વ્ય શું છે અને અકર્ત્ત્વ્ય શું છે’ એ વાતનો તે સમયે તેવો વિચાર જ વિસરાય જાય છે, તે વખતે શ્રોત્ર, ચક્ષુ, શ્રાણુ, રસના અને સ્પર્શન, આ બધી ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયના જ્ઞાનથી ક્રમે ક્રમે અથવા એકી સાથે, અથવા થોડા થોડા અંશમાં રિક્ત થાય છે. પછી તેને કર્ત્ત્વ્ય અને અકર્ત્ત્વ્યનું ભાન કેવી રીતે રહે, કારણ કે કર્ત્ત્વ્ય અકર્ત્ત્વ્યનું ભાન ઇન્દ્રિયોદ્વારા જ ગ્રહણ કરેલાં વિષયોમાં માનસિક વિચારધારાથી થાય છે, જ્યારે આ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયના બોધથી વિકલ બને છે ત્યારે તેના વિષયોમાં જે માનસિક વિચારધારા બંધાતી હતી તે કેવી રીતે બંધાઈ શકે? માટે તે વખતે તે આ પ્રકારના બોધથી રહિત થઈને એક પ્રકારનો ઉન્મત્ત અને કર્ત્ત્વ્યમૂઢ થાય છે.

અથવા—આર્ષવાક્ય હોવાથી—સોયપરિણાણેહિ પરિહીયમાણેહિ ” ઇત્યાદિ

તૃતીય સૂત્રકા અવતરણ ઔર તૃતીય સૂત્ર ।

વાક્યોમાં પ્રથમા વિલક્ષિતના સ્થાનમાં ત્રીજી વિલક્ષિતનો પ્રયોગ કરેલ છે, માટે પ્રથમા વિલક્ષિતનો આશ્રય લઈ તેનો અર્થ આ પ્રકાર થશે—નષ્ઠ થનારા તે શ્રોત્રાદિક—પરિજ્ઞાન તે વખત—વૃદ્ધાવસ્થા અગર રોગોદયમાં જીવને કર્ત્ત્વ્યમૂઢ બનાવે છે, કારણ કે વૃદ્ધ તે વખતે નિરંતર ચિન્તાથી બળતો રહે છે. તેની પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયની શક્તિ નષ્ઠ થાય છે, તે ક્ષુધા તૃષ્ણાથી પીડિત રહે છે. તેના તૃષ્ણાની વૃદ્ધિ થતી જ રહે છે. આવી હાલતમાં તેને આત્મકલ્યાણની વાત જ સારી લાગતી નથી માટે તે કલ્યાણ માર્ગથી ઘણો દૂર રહે છે. અર્થાત્ તે આત્મકલ્યાણ કરી શકતો નથી. ૨

૮

વૃદ્ધાવસ્થામાં આ જીવની કેવી દશા થઈ જાય છે તેના માટે કહે છે:-
“જેહિ વા સર્હિ” ઇત્યાદિ.

મૂલાર્થ:-જેની સાથે તે રહે છે તે આત્મીયજન પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં અથવા રોગાદિક સમયમાં તેનો તિરસ્કાર કરવા લાગી જાય છે. તે પણ તે આત્મીયજનોની તેવી હાલતમાં નિંદા કરવા લાગી જાય છે. માટે હે આત્મન! તે પરિચિત બંધુ તારી રક્ષા કરવા માટે, તને શરણુ દેવામાં સમર્થ નથી, અને તું પણ પોતાના પરિચિત બંધુઓની રક્ષા કરવામાં તેમજ શરણુ દેવામાં સમર્થ નથી. તે અવસ્થામાં તે વૃદ્ધ હાસ્યને યોગ્ય હોતો નથી, તેમજ ક્રીડાને લાયક પણ રહેતો નથી, અને રતિમાં પણ સમર્થ થતો નથી, તેમજ વિભૂષાને લાયક પણ રહેતો નથી.

“યૈર્વા સાર્થં સંવસતિ” આ ઠેકાણે જે વા શબ્દ છે તે અર્થાન્તરનું સૂચક છે તેથી એ વાત પ્રગટ થાય છે કે-એ જેની સાથે નહિ રહેતા તે કદાચ તેનો તિરસ્કાર અગર તેની નિંદા કરે તો કોઈ અચરજની વાત નથી, પરંતુ આશ્ચર્ય તો એ વાતનું છે કે ચિરપાલિત જે પુત્ર ભાઈ અને સ્ત્રી સાથે તે ઘણા અનુરાગથી રહે છે અને જેનો તેણે પોતાની જીવન અવસ્થાને સમયે સર્વ પ્રકારથી ધનાદિક કમાઈને આદરથી રક્ષણુ કર્યું છે. એવા તે આત્મીય જન પણ પોતાના આવા ઉપકારી માણસનો આ વૃદ્ધાવસ્થામાં અથવા રોગા-કાન્ત થવાથી તેનો તિરસ્કાર કરવા લાગી જાય છે. તે તેના પ્રતિ એવા પ્રકારથી વ્યવહાર કરે છે કે જાણે પોતાના શત્રુની સાથે વ્યવહાર કરતા હોય. નોકર-ચાકર પણ તેની કોઈ વાત સાંભળતા નથી, અથવા સાંભળે તો તેની વાતનો કોઈ મહત્વ સમજતા નથી. ઘરવાળા આ સમયમાં એ કહે છે કે-એની આ અવસ્થાએ ખુદ્દિ મારી ગઈ છે. “સાઠ વર્ષે મનુષ્યની ખુદ્દિ બ્રહ્મ થાય છે.” આ વાત સત્ય છે, જેને બોલવાનો પણ ઢંગ નથી, રાત-દિવસ બડ-બડ કર્યા કરે છે. દરેકથી જેમ-તેમ ખરાબ ખરાબ શબ્દો બોલી નાંખે છે. શું કરવું એને મોત પણ આવતી નથી. એને હજાર વાર કહ્યું કે ઝાઝું બોલો નહિ, ચુપ રહ્યા કરો, પરંતુ એ માનતો જ નથી, રાત-દિન આ ઠેકાણે અહો લગાવી બેસી જ રહે છે, એનાથી

એટલું પણ નથી બનતું કે અહીંયાથી ઉઠી બીજી જગ્યાએ જઈ બેસે. જ્યારે દેખો ત્યારે ખાટ પર જ પડી રહે છે. આમ તો એને કોઈ મતલબ જ નથી, કારણ કે કમાઈ કમાઈને તો અમે લાવીએ છીએ. આવા પ્રકારના અનેક કઠોર વચનોથી અથવા અંશુકો બતાવી બતાવીને તેનો અનાદર કરતા જ રહે છે અને તેને ધિકાર્યા જ કરે છે.

આ અવસ્થામાં બીજાની શું વાત કહેવી - અર્થાત્ બીજી વ્યક્તિ અને પોતાનાં સગાં સંબંધી લોક આ વૃદ્ધની સેવા ચાકરી આદર સત્કાર ન કરે તો કોઈ અચરજની વાત નહિ. પરંતુ તે પોતે પોતાના શરીર સંબંધી કાર્ય કરવામાં પણ અસમર્થ બને છે. તે ઉઠવા ચાહે છે તો પણ ઉઠી શકતો નથી, સાંભળવાની દેખવાની સુંઘવાની અને ચાખવાની તથા સ્પર્શની ઈચ્છા કરે છે તો પણ પોતાની તે તે પદાર્થોથી વિષય કરવાવાળી ઈન્દ્રિયોની શક્તિ ક્ષીણ હોવાથી ન તો શબ્દને સાંભળી શકતો, ન તો રૂપને દેખી શકતો, નથી ગંધને પારખી શકતો, નથી રસને ચાખી શકતો અને કઠોર તેમજ કર્કશ સ્પર્શને પીછાણી શકતો નથી.

એવી અનેક પ્રકારની દુર્દશાને ભોગવતાં તે વૃદ્ધ સદા ચિત્તમાં સંતપ્ત રહ્યા કરે છે, તથા શરીરના નવ દ્વારોથી સદા નીકળતાં કાનનો મેલ તથા ખેંખાર આદિ અપવિત્ર વસ્તુઓને દેખીને નિત્ય ગ્લાનિ ભોગવ્યાં કરે છે. પરંતુ કાંઈ પણ કરી શકતો નથી. એ તો એ જ વિચારે છે કે મારી મૃત્યુ ક્યારે આવે જેથી આ દુઃખથી છુટકારો મળી જાય, પરંતુ તેના આ વિચારથી કાંઈ બની શકતું નથી. એ તો બિચારો ખાટલા ઉપર પડ્યો પડ્યો કફ-ખાંસી શ્વાસ આદિ રોગોથી દુઃખી થતો રહે છે. કફ આદિ મળોને તે બાહ્યરે દેંકવાની ઈચ્છા કરે છે તો પણ શારીરિક અશક્તિથી તે તેના કપડા ઉપર જ પડી જાય છે. બાહ્યર મલ ત્યાગની ભાવના હોવા છતાં પણ ઉઠવાની અશક્તિથી ખાટલા ઉપર જ ઝાડો પેશાબ થઈ જાય છે તે તેમાં જ લથ-પથ પડ્યો રહે છે, અને દુઃખી પણ થાય છે. પરંતુ કાંઈ પણ કરી શકતો નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં તેને પોતાને પણ પોતાનું શરીર રૂચિકર પ્રતીત થતું નથી. કહ્યું છે—

“શિરઃ શ્વેતં દન્તાવલિરપિ ગતા સ્નાયુનિચયઃ;

પ્રયાતઃ શૈથિલ્યં પલ્લમપિ નૈરસ્યવલિતમ્ ।

સ્વયં સ્વં સંનિન્દન્ લગુડશરણો મન્દકરણો,

મનોભાવાભિહ્વા કિમુ જરસિ કાન્તા ન હસતિ ? ॥ ૧ ॥

શરીરં સક્કોચં વ્રજતિ ચરણૌ મન્દગતિકૌ,

મુખં લાલાપન્નં નયનમપિ નાલોકિતુમલમ્ ।

ન વાક્યં મન્યન્તે પરિજનગણાઃ છ્વો ન ભજતે,

જરાયાં હા ! કષ્ટં તનુજનુરપિ દ્વેષ્ટિ જનકમ્’ ॥ ૨ ॥ ઇતિ ।

અર્થ ખુલ્લો છે.

વૃદ્ધાવસ્થામાં તેના સમસ્ત પોતાના જન જેનાથી ધૃણા કરવા લાગી જાય છે. આ વિષયમાં એક કથા આપવામાં આવી છે:—

રાજગૃહ નામના પ્રસિદ્ધ નગરમાં દેવદાસ નામનો એક શેઠ રહેતો હતો. જે અનેક ગુણોથી અલંકૃત હતો. જેનું શરીર સંસારમાં સાર બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરવા-વાળા સુંદર સૌન્દર્યથી સુશોભિત હતું, જેના ઘરે સુંદર કીંમતી વસ્ત્રોની કમીના ન હતી. જેનું ઘર હંમેશા હાથી-ઘોડા અને રથોથી ભરેલું રહેતું હતું. સંપત્તિ જેની દાસી હતી. એક વખત તેણે યૌવન અવસ્થામાં શુભ કર્મના ઉદયથી વ્યાપારથી દસ કરોડ સુવર્ણમુદ્રા કમાયો. તે સ્ત્રી પુત્રાદિક પરિજનો માટે ચંદ્ર-માની માફક આનંદ ઉત્પન્ન કરતો હતો. તેને ચાર પુત્રો હતા. તેણે એક વખત પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાની ધનસંપત્તિ પોતાના સમસ્ત પુત્રોમાં વહેંચી આપી, અને તેમના તરફથી બિલકુલ નિશ્ચિત થઈ ગયો. તે પુત્ર પણ પોતપોતાની સ્ત્રીઓને “તમે અમારા પિતાની સારી રીતે સેવા કરજો” એવો આદેશ આપીને પોતપોતાના કામે લાગી ગયા. થોડા સમય પછી મોટા પુત્રની સ્ત્રી પોતાના સસરાની સેવા કરવામાં આગસ કરવા લાગી. પુત્ર જે વખત ઘેર આવે અને પિતાને કુશલ સમાચાર તથા સેવા કરવાની વાત પૂછે ત્યારે તે વૃદ્ધ કહેતો કે ભાઈ શું કહું? આ વહુ તો મારી જરા પણ ખાતર બરદાસ કરતી નથી, આવી વાત સાંભળીને ન્યારે તેનો પતિ તેણીથી નારાજ થાય છે ત્યારે તેણી પોતાના પતિને કહે છે કે તમને મારા ઉપર વિશ્વાસ નથી તો પછી તમારા પિતાજીની સેવા બીજી વહુથી કેમ કરાવતાં નથી? આવા પ્રકારના તેણીના કહેવા પરથી ન્યારે તેણે પિતાની સેવા માટે બીજી વહુને નિયુક્ત કરી તો તે પણ પહેલી વહુની માફક તેની સેવામાં મન્દ મન્દ આદરવાલી થવા લાગી. ત્યારે તેનો પતિ પણ ન્યારે તેને ભલું બુઝું કહેતો તો તે પણ તેની સેવા કરવાથી વિમુખ બની જતી. આ પ્રકારે બીજી વહુઓ તથા પુત્ર, પૌત્રી અને નોકર ચાકર પણ તેની સેવા કરવામાં ક્રમે-ક્રમે વિમુખ બની ગયાં. ન્યારે આ પોતાની હાલત તે વૃદ્ધ દેખી તો તેના ચિત્તમાં ઘણો જ સંતાપ પેદા થયો અને તે અત્યંત ખેદભિન્ન બની ગાંડાની માફક બની અનેક પ્રકારના કષ્ટોનો અનુભવ કરવા લાગ્યો. બધા ઘરવાળાએ તેને છોડી દીધો. તે બીલકુલ કમળોર થઈ ગયો. એક ડગલું પણ ચાલવાની તેનામાં શક્તિ ન રહી. તે પોતાના ખાટલાની પાસે જ ઓડા પેશાબનો ત્યાગ કરવા લાગ્યો. તેના વસ્ત્રો પણ મેલા રહેવા લાગ્યા. તેના હાંતો પહેલાથી જ પડી ગયા હતા. ઘરવાળામાંથી કોઈનો પણ તેના પ્રતિ જરા જેટલો પણ પ્રેમ ના રહ્યો. લોજન પણ તેને અનાદરપૂર્વક આપવામાં આવતું હતું. આ પોતાની હાલતને દેખીને તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે—“હાય ! મેં યૌવન અવસ્થામાં ધન કમાવામાં જ પોતાનો સમય વ્યતીત કર્યો. કુટુંબનું ભરણ પોષણ કરવામાં જ ચિત્તને લગાવ્યું. કલ્યાણમાર્ગની તરફ સદા ઉદાસી રહ્યો, તેનું થોડું પણ આરાધન ન કર્યું. હવે આવી અવસ્થામાં હું શું કરી શકું? આટલું આટલું કરવા છતાં પણ આ લોકો મારા તરફ પણ જોતા નથી. જેનું મેં પહેલાં સારી રીતે લાલન-પાલન અને જેની સાથે મારો ધનિષ્ઠ પ્રેમ રહ્યો છે, સંસારમાં જેને

આત્મીય કહે છે તે જ મારી ઉપેક્ષા કરી રહ્યાં છે. તો હવે એવો કોણ છે જે આત્મસાધનાથી રહિત મારા જેવા અભાગીની તરફ ધ્યાન આપે ? આ બધા લોકો મને દેખીને હસે છે. હાય ! હવે હું શું કરું ?” ઇત્યાદિ રૂપથી તે વિલાપ કરવા લાગ્યો અને પશ્ચાત્તાપની અગ્નિમાં જલીને “હું જલદી કેમ મરતો નથી ?” આ પ્રકારે વારંવાર વિચારવા લાગ્યો અને દુઃખી થવા લાગ્યો.

જ્યારે જ્યારે તે આ અવસ્થામાં ખેતી, વ્યાપાર, હાથી, ઘોડા અને રથ આદિ વિષયમાં પોતાના પુત્રોથી પૂછતો તો તેઓ કહેતા કે—“અરે ! બડબડ શું કર્યા કરો છો ? ચુપચાપ કેમ બેસતા નથી ? તમારે તેનાથી શું મતલબ છે ? ખાલી કાગડા સમાન અમારે નહિ સાંભળવા જેવી વાણીને સંભળાવો છો. ‘શું થઈ રહ્યું છે ? શું નથી થઈ રહ્યું ?’ એ બધું જાણવાની તમારે શું જરૂર છે ? આ પ્રકારનું જાણવાથી પણ તમારો કયો સ્વાર્થ સિદ્ધ થવનો છે ? તમે તો ચુપ જ રહ્યા કરો અને જે કાંઈ પણ ખાવા પીવાનું મળે છે તેમાં સંતોષ રાખો” ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં કઠોર વચનોથી વારંવાર તેઓ તેનો તિરસ્કાર કરીને તે વૃદ્ધ શેઠને દુઃખી કરતા હતા.

વૃદ્ધાવસ્થામાં એક તો મનુષ્યને સ્વભાવતઃ પહેલાની અપેક્ષા અધિક વાચાલતા આવે છે માટે પોતાના સગાં સંબંધીઓ દ્વારા જે કાંઈ પણ અનાદરસૂચક વ્યવહાર તેની સાથે થાય છે, તે જ્યાં સુધી પોતાના પાડોશીઓને તે ન કહે ત્યાં સુધી તેને શાંતિ થતી નથી. હવે આ વાતને સૂત્રકાર સૂચિત કરે છે—

“ સોઽપિ તાન્ નિજકાન્ પશ્ચાત્ પરિવદતિ ”

તે વૃદ્ધ તે પોતાના પુત્ર કલત્ર અને નોકર આદિ પોતાના આત્મીયજનોની આ પ્રકારે નિંદા કરવા લાગે છે કે—જેનું પાલન પોષણ કરવામાં મેં જરા પણ કસર નહિ રાખી, જેની સેવામાં રાત દિવસ એકજ માન્યો, એવું સમજીને કે સ્ત્રી પુત્રાદિકોનું પાલન પોષણ કરવું એ સર્વોત્તમ કાર્ય છે. મેં ધન ઉપાર્જન કરવામાં કાંઈ કસર રાખી નહિ. સંસારભરના સર્વ અનર્થ કર્યા, અને આકુળ-

વ્યાકુળ ચિત્ત રાખી અસાધધાનીપૂર્વક પોતાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી, અને હજી સુધી પણ મેં જેના કારણે કલ્યાણ માર્ગથી દૂર રહ્યો તે આજ મારા ખાવામાં - પીવામાં પહેરવામાં સગવડ કરી આપવાજરા પણ મન લગાડતા નથી, તે કેટલા દુઃખની વાત છે ? અરે ! અધિક શું કહેવું, તે લોકોને તો હવે માફ ખોલવું પણ જેર જેવું લાગે છે. આ પ્રકારના વચનોથી તે વૃદ્ધ તે આત્મીય જનોની નિંદા કરે છે અને તેને ધિક્કારે છે તેને માટે સૂત્રકાર કહે છે કે—

“ નાલં તે તવ ત્રાણાય વા શરણાય વા ” इति

હે આત્મન ! જે પરપદાર્થોનું તેં પોતાની રક્ષા માટે પાલન પોષણ કર્યું છે તે કોઈ તારી આ વૃદ્ધાવસ્થાજન્ય દુર્બલતાથી અથવા આ સમયમાં થનાર અનેક કષ્ટરૂપ આપત્તિઓથી તારો ઉદ્ધાર કરી શકતા નથી, અને તને શરણ દેવામાં પણ સમર્થ નથી. આ વાક્યમાં જે “વા” શબ્દ આવ્યો છે તે આ વાતનો સૂચક છે કે કદાચ પૂર્વ પુણ્યના ઉદયથી કોઈ આવા આત્મીય જન મળ્યા હોય જે માતા-પિતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં ભક્તિ કરતા હોય, તેમની દરેક પ્રકારની સેવા આકરો કરવામાં કોઈપણ પ્રકારની કસર રાખતા ન હોય, તેનો જરા પણ તિરસ્કાર કરતા નથી તો પણ આ વૃદ્ધાવસ્થામાં થનાર જે કષ્ટો છે ભલે તે શારીરિક હોય કે માનસિક હોય, અગર વાચિક હોય, તેનાથી તેઓ તેમનો ઉદ્ધાર કરી શકતા નથી.

વૃદ્ધાવસ્થામાં કદાચ તે વૃદ્ધ ચાહે કે—‘ હું મારા સેવક પુત્ર કલત્રાદિકો, જે રાત દિવસ મારી સેવા કરવામાં જ લાગ્યા રહે છે અને જે બિચારા દુઃખોથી પીડિત થઈ રહ્યાં છે, હું તેમને કષ્ટથી નિર્મુક્ત કરી દઉં ’ તો તેનો આ પ્રકારનો પણ વિચાર વ્યર્થ જ છે. આ વાતને પ્રગટ કરવા સૂત્રકાર કહે છે—

“ त्वमपि तेषां नालं त्राणाय वा शरणाय वा ” इति

ભાઈ ! વૃદ્ધાવસ્થામાં તારે આ પ્રકારની ચિંતા કરવી ઠીક નથી, કારણ કે તું પોતે અશક્ત છે ત્યારે તું આવી દુર્દશામાં ફસેલાં પોતાનાં પુત્ર કલત્રાદિકોનો

ઉદ્ધારક કેવી રીતે બની શકે છે, અને કેવી રીતે તેને આશ્રય આપી શકાય. તમે પોતે આ સમયે રક્ષા કરાવવા યોગ્ય અને આશ્રય લેવા યોગ્ય છો.

આ સૂત્રમાં પણ જે ‘વા’ શબ્દ આવ્યો છે તેનાથી એ બોધ થાય છે કે તારા પુત્ર કલત્રાદિક કદાચ દુઃખમગ્ન છે અને તારી સેવામાં પણ તત્પર છે તો પણ તું તેમનો રક્ષક બની શકતો નથી. કારણ કે જ્યારે તું સ્વયં પોતાના શારીરિક કાર્ય કરવામાં અસમર્થ છે તો પછી કેવી રીતે મહાકષ્ટસાધ્ય તેનું ભરણ પોષણ આદિ કાર્ય કરવા વિચાર પણ કરી શકે.

વૃદ્ધ પોતાની અવસ્થામાં સ્વયં હાંસીને પાત્ર છે, તે બીજાના હાંસી કેવી રીતે કરી શકે? તેનું વર્ણન કરે છે:—“સ ન હાસાય” જે સ્વયં હાંસી મળકનો પાત્ર છે તે બીજાઓની હાંસી કેવી રીતે કરી શકે, માટે કોઈ કદાચ નિહિત આચારવાળા છે તો તેઓ તેની હાંસી કરવાને યોગ્ય જ નથી.

“ન ક્રોડાયૈ ન રતયે” આ સૂત્રમાં એ પ્રગટ કરેલ છે કે વૃદ્ધાવસ્થામાં પુરૂષ ક્રીડા કરવાને અસમર્થ બની જાય છે તથા તે વિષયસેવન માટે પણ યોગ્ય રહેતો નથી.

આ ઠેકાણે ક્રીડાનો અર્થ અક્ષાદિકો-પાસાઓથી ખેલવું, ઠેકવું, કુદવું, દોડવું તથા વ્યાયામ કરવો, ઇત્યાદિ છે. આ ક્રીડા વૃદ્ધ કેવી રીતે કરી શકે, કારણ કે તે વૃદ્ધાવસ્થામાં બિલકુલ અશક્ત થઈ જાય છે. રતિનો અર્થ છે આલિંગનાદિક તેના પણ ઉપલોક્તા તે બની શકતો નથી, કારણ કે વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયો શિથિલ બને છે. અર્થાત્ શોભા માટે પણ ધારણ કરેલાં અલંકાર પણ તેને શોભા આપી શકતાં નથી. કડા, કુંડલ, કેયૂર-ભુજબંધ આદિ અલંકાર તેની શોભામાં વૃદ્ધિ કરતા નથી પણ તેના માટે હાસ્યનું કારણ બને છે. કહ્યું છે કે:—

ચતુર્થ સૂત્રકા અતરણ ઔર ચતુર્થ સૂત્ર ।

“ન ભૂષણ માતિ ન હાસ્યમસ્ય, ન વિભ્રમો નૈવ જના અર્ચીનાઃ ।

પ્રવર્તતે તત્ર યદા તુ વૃદ્ધો, વિડમ્બનાં યાતિ પરાં તદા સઃ” ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

આ પ્રકારે તેને ભૂષણ શોભા દેતા નથી. તેની હાંસી પણ તેની સુંદરતા વધારી શકતી નથી. તે વિલાસ પણ કરી શકતો નથી. તેની પાસે રહેતા માણસો પણ તેના કહેવામાં રહેતા નથી. અગર તે ઉપર કહેલી વાતોમાં પ્રવૃત્તિ કરે તો તે આ વૃદ્ધાવસ્થામાં વિડંબના પામીને પોતાના પુત્ર સ્ત્રી આદિથી તિરસ્કાર જ પામે છે. તથા ઘડપણથી જર્જરિત શરીર બનેલું હોઈ તેના માટે ક્રીડા, રતિ, વિભૂષાદિક કોઈ પણ શોભા માટે યોગ્ય નથી.

અપ્રશસ્ત મૂલસ્થાનોનું વર્ણન થઈ ચુક્યું. હવે પ્રશસ્ત મૂલસ્થાનોનું વર્ણન કરે છે:—અથવા તે પુત્ર કલત્રાદિક મારી રક્ષા માટે અગર મને શરણ પ્રદાન કરવા માટે સમર્થ બની શકતા નથી, એવો વિચાર કરી ધીર વીર પુરૂષનું

કર્તવ્ય છે કે તે એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ ન કરે. આ વાતની પુષ્ટિ કરવા સૂત્ર-કાર કહે છે કે—

“ **इत्येव समुद्विग** ” इत्यादि, यौवन अवस्थाમાં पुत्र-मित्रादिकમાં आसक्त બનીને આ પ્રાણી સાવધ વ્યાપારમાં લવલીન રહે છે અને જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે ત્યારે તે એ બધા કાર્યોને કરવામાં અશક્ત બની જાય છે, એવો વિચાર કરી સંયમ પાલન કરવા માટે ઉદ્બુક્ત થઈને સંયમી મુનિ સંયમનું પાલન કરવાને આ અવસરનો સારી રીતે વિચાર કરી એક ક્ષણનો પણ પ્રમાદ ન કરે, કારણ કે આયુષ્ય અને યૌવન બન્ને વીતી જાય છે.

સૂત્રમાં “ **इत्येव** ” આ શબ્દ પૂર્વોક્ત કથનની પુષ્ટિ કરે છે. અર્થાત્ જ્યારે આ વાત પ્રમાણભૂત બની ચૂકી છે કે યૌવન અવસ્થામાં પુત્ર મિત્ર કલત્રાદિકોમાં આસક્ત બનેલ પ્રાણી સાવધ વ્યાપાર કરવામાં લવલીન થાય છે. પરંતુ તે પ્રાણી જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે ત્યારે આ બધા કાર્યો કરવામાં પોતાને સર્વથા અસ-

મનુષ્ય કી વૃદ્ધાવસ્થાमें जो दुर्दशा होती है उसे विचार कर
संयमपालन में मुहूर्तमात्र ली प्रमाद न करे ।

મર્થ માને છે. જ્યારે આવી હાલત છે તો તે આ પ્રકારની પરિસ્થિતિને દૂર કરવા માટે સર્વોત્તમ પ્રયત્ન કરે કે સંયમમાં પોતાને લગાવી દે, કારણ કે સંયમનું અનુષ્ઠાન કરવું તે જ આ રોગનો ઉપાય છે. તેનું પાલન-સેવન કર્યા વગર આ લ્લોભવનો રોગ મટતો નથી. સંયમારાધન, મનુષ્યગતિ સિવાય અન્ય કોઈ ગતિમાં થઈ શકતું નથી. તેથી સૂત્રકાર પ્રગટ કરે છે કે આ સંયમરૂપી ઔષધિનું પાન તે કરી શકે છે જે ધીર છે અને પરીપક્વ ઉપસર્ગ આવવા છતાં પણ જે પોતાના કર્તવ્યથી દૂર થતાં નથી. તેનું નામ સિદ્ધાંતની પરિભાષામાં ધીર છે. આ વાતની પુષ્ટિ—“ **ब्रह्मविहाराण** ” આ પદથી તથા “ **धीरे** ” આ પદથી સૂત્રકારે કરેલ છે. અહોવિહાર શબ્દનો અર્થ સંયમ છે, કારણ કે તેમાં વિચરણ કરવાયાળાં પ્રાણી દેહમાં મમત્વબુદ્ધિ રાખવાયાળાઓને માટે આશ્ચર્ય પેદા કરવા-વાળા હોય છે. તેની અનેક પ્રકારની તપશ્ચર્યા અને કાયકલેશાદિક બાહ્ય તપને દેખીને સંસારી બહિરાત્મા જીવ આશ્ચર્યચકિત થાય છે. તે વિચારે છે—ધન્ય છે

તે સંયમીજનને, આ પ્રકારની તપશ્ચર્યાને, જેથી શરીરમાં પણ મમતા રહેતી નથી. માટે આ પ્રકારનું સંયમારાધન “**પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનની-જઠરે શયનં**” આ મહારોગનું જરૂર મહા ઔષધ છે, તેની પ્રાપ્તિ માટે હે પ્રાણી, તું એક ક્ષણ પણ ઢીલ ન કર. એ વાતનો વિચાર પણ ન કર કે—“હમણું તો ખાવા પીવાના દિવસો છે—એશઆરામ ભોગવવાનો સમય છે, ન્યારે વળી વૃદ્ધાવસ્થા આવશે ત્યારે સંયમારાધન કરી લઈશ.” કારણ કે કોણ કહી શકે છે કે વૃદ્ધાવસ્થા આવશે. વૃદ્ધાવસ્થા આવ્યા પહેલાં જ કદાચ તું આ પર્યાયથી પર્યાયાન્તરિત થઈ ગયો તો પછી તારી આ કલ્પના નકામી જ રહી જવાની. અને વૃદ્ધાવસ્થામાં ન્યારે પ્રત્યેક ઈન્દ્રિય શિથિલ થાય છે, શરીર પણ અસક્ત બને છે, કરવાની ભાવના હોવા છતાં પણ કાંઈ પણ કરી શકતો નથી તો પછી આ સંયમનું આરાધન કેવી રીતે બની શકે. કદાચ પહેલાથી સંયમારાધનની શક્તિ આત્મામાં આવી ગઈ હોત તો વૃદ્ધાવસ્થામાં સંયમારાધન પૂર્વ સંસ્કારને વશથી થઈ પણ જાય પરંતુ આ પ્રકારની યોગ્યતા તો તને હવ્વુ સુધી પ્રાપ્ત જ નથી થઈ. આ યોગ્યતા ન્યારે પ્રત્યેક ઈન્દ્રિય બળવાન હતી, શરીર પણ સશક્ત હતું, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ રૂપ સામગ્રી અનુકૂળ હતી, તે અવસ્થામાં આવી શકત. પરંતુ તે અવસ્થા તો તેં પુત્ર મિત્ર કલત્રાદિકોમાં આસક્તિને વશવર્તી બની ગુમાવી અને સાવધાનુષ્ઠાનો કરવાથી પોતાની આત્મપરિણુતિને કલુષિત કરી, ત્યારે ભલા કહો તો ખરા; સહસ્રા આ કાર્ય તારાથી હવે કેવી રીતે બની શકશે?, આ ઉપર સૂત્રકાર કહે છે કે:—હે ભવ્ય પ્રાણી ! તું “**મુહુત્તમવિ નો પમાયપ**” એક ક્ષણનો પણ પ્રમાદ ન કર અને મન વચન અને કાયાથી તથા કૃત, કારિત અને અનુભોદનાથી અર્થાત્ નવ કોટિથી આ સંયમનું આરાધન કર, કનક કામિની આદિ પદાર્થ જેને તું ભ્રમવશ હવ્વુ સુધી પોતાના માનતો આવ્યો છે અને જેને મેળવવામાં અને પાલન પોષણ કરવામાં તેં પોતાના હિત અહિતનો પણ વિવેક હુમ્મ કરી નાખેલ છે. ભલા ! તેના સ્વરૂપનો વિચાર કર અને દેખ કે તેના સંયોગથી તારા આત્મામાં કયાં સુધી શાંતિ જાગ્રત થાય છે. કદાચ તે વાસ્તવિક શાંતિ પ્રદાન કરવામાં અસમર્થ છે તો તું તેનો નવકોટિથી પરિત્યાગ કરી દે. આ પરિત્યાગથી તારા આત્મામાં અપૂર્વ સંસ્કાર જાગ્રત થશે તો આ તારી દીન-દશાનો અંત કરી દેશે, આ પદાર્થોનો ભોગ અથવા સંગ્રહ ખુજલીને ખણવા બરાબર છે. જે પ્રકારે ખુજલીને ખણવાવાળો વ્યક્તિ, તે વખતે ખણવાથી આનંદ આવે તેમ માને છે. અને કહ્યું પણ છે:—

“જો નહીં મજા દેખા હલવા પુરી खानेमें, સો મજા દેખા एक खाजके खजवानेमें”

જ્યારે તે ખણુવારૂપ કાર્યને બંધ કરવામાં આવે અને પછી તેની જે જલનરૂપ વેદના થાય છે તે તેજ જાણે છે. તે પ્રકારે આ વિષયોનું સેવન પણ છે. તેવો વિચાર કરી મન વચન આદિ રૂપ નવ કોટિથી તેનો ત્યાગ કરીદે. આ વાતની પુષ્ટિ “અહો વિહારાપ” આ પદમાં લાગેલાં “અહો” એ પદ કરે છે. એ તો નિશ્ચિત છે કે આત્મામાં પૂર્વસંસ્કાર જેટલું કાર્ય કરે છે તેટલું વર્તમાન સંસ્કાર નહિ. બચ્ચું જ્યારે માતાના પેટથી ઉત્પન્ન થાય છે તો તેની સ્તન્યપાન-પ્રવૃત્તિમાં પૂર્વસંસ્કાર જ સર્વ પ્રથમ કામ કરે છે. અમે એ પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરીએ છીએ કે કુંભાર પોતાના ઘટરૂપ કાર્યને નિષ્પન્ન કરવા માટે આકમાં જબર્દસ્ત બ્રમી પેદા કરે છે, આ જબરજસ્ત બ્રમી ફક્ત વર્તમાનમાં જ તેને તેમાં ઉત્પન્ન કરેલ નથી પણ એકની પછી એક જે તે તેમાં બ્રમી કર્યા કરે છે-વારંવાર લાકડીથી ધુમાડ્યા કરે છે તેથી જ તે ઉત્પન્ન થયેલ છે, આ બ્રમીરૂપ સંસ્કાર દ્વારા તેણે ઘટરૂપ પોતાના કાર્યને નિષ્પન્ન કર્યું છે, તે પ્રકારે આત્મા પણ પૂર્વ પૂર્વ પરપદાર્થોનાં ભોગવવા આદિરૂપ વાસના-સંસ્કારથી સાંસારિક પરપદાર્થોને ભોગવવા તથા અપનાવવાની તરફ જ ઝુકે છે. આ સંસ્કારોને સર્વથા પ્રક્ષીણ કરવાની શક્તિ કદાચ કોઈ જગ્યોએ હોય તો તે ફક્ત સંયમમાં જ છે. આ સંયમનું આરાધન નવકોટિથી હોવું જોઈએ, ઉપર ઉપરના દેખાવ પુરતું ન હોવું જોઈએ.

“અહો વિહારાપ” આ પદમાં જે “અહો” એ શબ્દ છે તે આશ્ચર્ય-વાચક છે, પૂર્વોક્ત પ્રકારથી એક તો આ પદની સાર્થકતા પ્રગટ કરી છે. બીજું આ પ્રકારથી પણ આ પદની સાર્થકતા ટીકાકાર પ્રગટ કરીને કહે છે કે-એ પણ એક આશ્ચર્યની વાત છે કે જ્યારે આ આત્મા સાંસારિક વાસનાઓથી વાસિત હતો તે વખતે કોઈને પોતાને મિત્ર, કોઈને પોતાનો શત્રુ માનીને રાત દિવસ રાગ અને દ્વેષથી પુરેપુરો પગથી માથા સુધી ફસાએલો હતો, અર્થાત્ જકડાએલો હતો. ઇષ્ટ અનિષ્ટ પદાર્થોની કદપનાથી રાતદિવસ આર્ત રૌદ્ર ધ્યાન કરવામાં મસ્ત રહેતો હતો. પરંતુ જ્યાં સંયમની લગામ તેના હાથમાં આવે છે ત્યાં તે એવા પ્રકારની કદપનાથી સર્વથા રહિત થાય છે. કારણ કે પદાર્થોમાં ઇષ્ટની કદપના ઈન્દ્રિયોના અનુકૂળ પદાર્થોમાં જ થાય છે. પ્રતિકૂળ પદાર્થોમાં અનિષ્ટની કદપના. પરંતુ જ્યારે સંયમની દોરી તેને ગ્રાસ થાય છે ત્યારે અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ બધું એક

જ થઈ જાય છે—એક જ જેવું માલૂમ પડે છે. લગામ જ તો ઘોડાને બેસનારના અધીનમાં કરે છે. ઇન્દ્રિયો રૂપી ઘોડા પણ આ સંયમરૂપ લગામથી આત્માને આધીન થઈ રહે છે. ત્યારે “સમો નિંદાપસસાસુ તદ્વા માણાવમાણઓ” અર્થાત્ તે નિંદા અને પ્રશંસાને તથા માન અને અપમાનને સમાન સમજે છે એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે આ અનુભવસિદ્ધ વિષય છે. શું સંયમીઓના સમક્ષ પરસ્પર વિરોધી જીવ મૈત્રીભાવ ધારણ કરીને બેઠેલાં નથી સાંભળ્યાં ?, સંયમ તે અંજન છે કે જેનાથી આંતરચક્ષુઓની એ કલ્પના કે “આ મિત્ર છે, આ શત્રુ છે” બિલકુલ નષ્ટ થઈ જાય છે. તે સંયમી જીવ હજી સુધી બાહ્ય જગતમાં વિચરણુ કરે છે તો પણ તે બાહ્ય જગતમાં તે જલમાં કમલની માફક અલિપ્ત જ રહે છે, માટે શત્રુ, મિત્ર, ઇષ્ટ, અનિષ્ટ, એ બધી કલ્પનાઓ મમત્વજન્ય ખુદ્ધિનો પિકાર ભાનીને તે તેનાથી એકદમ દૂર થઈ જાય છે. આ અભિપ્રાયને લઈને ટીકાકારે “યદ્વા સકલપ્રાણિગણેષુ મૈત્રીભાવેન” એ પદ્યથી તેનો ખુલાસો કરેલ છે. સમતાભાવ સંયમનો સર્વપ્રથમ ગુણ છે. જેમ સૂર્યના ઉદયથી અંધકારનો નાશ થાય છે તે પ્રકારે સંયમરૂપી સૂર્યના ઉદયથી આત્માથી વિષમતાની કલ્પનારૂપ અંધકારનો નાશ થાય છે.

આ પ્રકારથી પણ “અહો વિહારાપ” આ સૂત્રમાં ‘અહો’ પદની સાર્થકતા ટીકાકાર પ્રગટ કરે છે—“અન્તર્મુહૂર્તાન્તર્ગતાષ્ટસમયમાત્રસંસ્પૃષ્ટત્વેઽપિ અનન્તકર્મનિર્જરકત્વેન” ૪૮ મીનીટના સમયને એક મુહૂર્ત કહે છે. આ મુહૂર્તના ભીતરના સમયને અન્તર્મુહૂર્ત કહે છે. તે અસંખ્યાત સમયોનો એક કાળ છે, સમય, વ્યવહાર કાળનો બધાથી સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ હિસ્સો છે. કાલ બે પ્રકારનો છે. ૧ નિશ્ચયકાલ, ૨ વ્યવહારકાલ, સમય, ઘડી, ઘંટા, પલ, મુહૂર્ત, વર્ષ આદિ બધો વ્યવહારકાલ છે, વર્તવું જેનું લક્ષણ છે તે નિશ્ચયકાળ છે, કારણ કે શાસ્ત્રમાં ‘વટ્ટણાલક્ષણો કાલો’ કહેલ છે.

સદ્ભાવોથી કદાચ અષ્ટ સમય માત્ર પણ સંયમનું આરાધન કરી લેવામાં આવે તો તે અનંત કર્મોની નિર્જરાનું કારણ માનેલ છે. અમે દેખીએ છીએ અગ્નિની થોડી પણ ચિનગારી જ્યારે રૂના ઢગલા ઉપર પડી જાય છે તે બધુ રૂ બાળી નાખે છે, તે પ્રકારે અષ્ટ સમય માત્ર પણ સંયમનું સેવન જીવોના અનન્ત કર્મોના નિર્જરાનું કારણ બને છે તેમાં કઈ અચરજની વાત છે ?

અજ્ઞાની જીવ કરોડો લવોથી પણ જેટલા કર્મોની નિર્જરા નથી કરી શકતો તેટલા કર્મોની નિર્જરા ત્રણ ગુણિના ધારક સંયમી મહાત્મા ઉચ્છૈસમાત્રમાં કરી લે છે, આ બધો મહિમા સંયમનો જ છે. માટે સંયમભાવ અચરજકારી છે, માટે મનુષ્યજન્મને સફળ બનાવવા માટે એ આવશ્યક કર્તવ્ય છે કે સંયમનું આરાધન કરવામાં આવે. એ દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ કે-સંયમ-પ્રાપ્તિની યોગ્યતા મનુષ્યજન્મમાં જ છે. તેમાં પણ કદાચ અનાર્થ ક્ષેત્રમાં જન્મ થયો ત્યાં અનાર્થોની સંગતિ મળી તો જે પ્રકારે કડવી તુંબડીના સંગથી દૂધની હાલત થાય છે ઠીક તે જ હાલત આ આત્માની પણ થાય છે, રાતદિવસ દુર્વિચારોનું તેની સંગતિમાં પડવાથી તાંતો લાગ્યો રહે છે, ધર્મકર્મનું આ અવસ્થામાં ભાન નહિ રહેતું હોવાથી બેહોશીનો નશો રહ્યા કરે છે. માફ શુભ કર્તવ્ય શું છે? હેય શું છે? ઉપાદેય શું છે? લક્ષ્ય શું છે? અલક્ષ્ય શું છે? ઇત્યાદિ સમસ્ત વાતોનો વિચાર તેનાથી દૂર રહે છે. જ્યારે આ પ્રકારની પરિસ્થિતિ રહે છે ત્યારે આ ઠેકાણે સંયમ જેવી શુદ્ધ પ્રવૃત્તિની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે? બંદકે નહિ જ. કદાચ આર્થ ક્ષેત્રમાં જન્મ થયો તો પણ હુબ્બુલમાં જન્મ થયો તો ત્યાં પણ તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી, કારણ કે તે જગ્યાએ એટલી યોગ્યતા જ નથી કે જેનાથી સંયમભાવને ધારણ કરવાની ભાવના જાગ્રત થાય. હિંસા, જીક, ચોરી, કુશીલ અને પરિગ્રહ જેવા પાંચ આશ્રવોનું જ વિશેષતર ત્યાં સંગ્રહ થયા કરે છે તેથી તે મનુષ્યજન્મ મળ્યો ના મળ્યા બરાબર જ થઈ જાય છે. મનુષ્યપર્યાય પણ મળી આર્થક્ષેત્ર મળ્યું. ઉત્તમ કુળમાં જન્મ પણ મળ્યું. પરંતુ મૂળમાં જ કમીના બની તો તે જન્મથી જ કયો લાભ મળી શકે? માટે તે જન્મ ત્યારે સફળ બની શકે છે જ્યારે તેનાથી બોધિની પ્રાપ્તિ થાય. કદાચ બોધિની પ્રાપ્તિ જ ન થઈ તો સર્વવિરતિ ક્યાંથી થશે. સર્વવિરતિ-સાધુનું ચારિત્ર જ શ્રેયની પ્રાપ્તિનું પ્રધાન કારણ કહેવામાં આવ્યું છે, માટે આ તમામ વાતોની પ્રાપ્તિની ઉત્તરોત્તર હર્લભતા જાણીને ધીર પુરૂષને જોઈએ કે પોતાના જન્મને સફળ કરવા સંયમારાધન પ્રતિ મુહૂર્ત માત્ર પણ પ્રમાદ ન કરે. આ વાતનો ટીકાકાર-

“અનન્તકાલદુર્લભમાનુષજન્માડ્ડર્યક્ષેત્રશોભનકુલોત્પત્તિબોધિલાભસર્વવિરતિપ્રાપ્તિ-
રૂપાવસરોડનાદૌ સંસારે જીવેન લબ્ધઃ, इत्यनुभूय धीरो मुहूर्त्तमपि नो प्रमादयेत्”
આ પંક્તિઓથી ખુલાસો કરેલ છે, અર્થાત્ દુર્લભ મનુષ્યજન્મ, આર્યક્ષેત્ર,
ઉચ્ચકુળમાં જન્મ, ઓધિનો લાલ, સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્રની પ્રાપ્તિરૂપ અવસર
જીવે અનંતકાળથી પ્રાપ્ત કરેલ છે. એવો વિચાર કરી ધીર વીર સંયમી જન મુહૂર્ત
માત્ર પણ સંયમારાધન કરવામાં પ્રમાદશીલ ન બને. મનુષ્યજન્મનું મળવું ઘણું
જ દુર્લભ છે, તેની દુર્લભતા શાસ્ત્રકારોએ ૧૦ દષ્ટાન્તોથી શાસ્ત્રમાં પ્રગટ કરી
છે. પ્રથમ તો મનુષ્યજન્મની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે, તેમાં પણ આર્યક્ષેત્રમાં
જન્મ મળવો એ મહાદુર્લભ છે, આર્યક્ષેત્રમાં પણ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ થવો એ
પણ દુર્લભ છે, તેમાં પણ ઓધિનો લાલ થવો ઘણું જ કઠિનતર છે. તેમાં પણ
સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્રનું આરાધન કરવું તે દુર્લભતમ છે. માટે આ અનાદિ સંસારમાં
કદાચ આ પૂર્ણ સાધન સામગ્રીની પ્રાપ્તિ તારે હાથે આવી છે તો હે
પ્રાણી ! તું સંયમભાવથી એક મુહૂર્ત પણ પ્રમાદી બનીશ નહિ. ધીર વીર થઈ
તેમાં કેટલાએ ઉપસર્ગ આવે અને ગમે તેટલા પરિષેહોના ઢગલા તારા માર્ગમાં
આડા આવે તો પણ સંયમનું આરાધન કર. જેથી પ્રાપ્ત થયેલો આવો અવસર તારા
હાથથી ચાલ્યો ન જાય. પરીષદ અને ઉપસર્ગ આવવા છતાં જે સંયમમાર્ગથી
વિચલિત ન થાય તેનું નામ જ ધીર છે. સાચો ધીર વીર તે છે જે આ પવિત્ર
સંયમનું આરાધન કરી પોતાના જન્મને સફળ બનાવે છે.

આ ઠેકાણે જે ‘એક મુહૂર્ત પણ પ્રમાદ ન કરે.’ એવું કહ્યું છે તે ઇક્ષસ્થ
જીવોના ઉપયોગની અપેક્ષા કથન સમજવું જોઈએ. કારણ કે ઇક્ષસ્થોનો ઉપ-
યોગ એક મુહૂર્ત સુધી જ સ્થિર રહે છે પછી ઉપયોગાન્તર થઈ જાય છે.
શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્ત તો આ વાતનું પ્રતિપ્રાદન કરે છે કે એક સમય પણ પ્રમાદ
ન કરે. “**समयं गोयम ! मा पमायष**” હે ગૌતમ ! એક સમય પણ પ્રમાદી ન બન.

આના માટે સૂત્રકાર આ વાતનો વિચાર કરી સંયોધન કરી કહે છે કે-હે
પ્રાણી ! કોઈ વિશિષ્ટ પૂર્વપુણ્યોદયથી જ તને આ દુર્લભતમ મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિ થઈ

છે તો તેને સફળ બનાવવા માટે તું સંસારની અસારતાનો વિચાર કર, જેથી તારું મન સાંસારિક પદાર્થોમાં લુપ્ત ન બને. સંસારની અસારતાનો વિચાર જ તો સાંસારિક પદાર્થોમાં તુચ્છતાની લાવના બ્રહ્મત કરે છે, જે પદાર્થો માટે તે રાત દિવસ એક કરી નાખે છે, જ્યારે તે પદાર્થોનું સ્વરૂપ વિચાર કરે છે તો નિયમિત: તેના ચિત્તમાં તેનાથી વિરક્તિભાવ બ્રહ્મત થાય છે. દૃષ્ટિનો ભેદ તે જ વિરક્તિભાવ છે. જે પદાર્થોના પરિણમનમાં તે પોતાનું પરિણમન માનતો હતો તથા પ્રાપ્તિ ન થવાથી આકુલિત બનતો હતો, તે પદાર્થોમાં અસારતા અગર તુચ્છતાની લાવના બ્રહ્મત થવાથી તેનાથી તેની દૃષ્ટિ બદલી જાય છે, અને “ભોગોના નિમિત્તથી આત્મામાં કર્મનો બંધ થાય છે” એવું સમજીને તેનાથી ઉદાસીનવૃત્તિ ધારણ કરી લે છે, ત્યારે જે પ્રકારે એક ઘાસના તણુબદા માટે સાધારણ મનુષ્યને પણ રાગ થતો નથી તેમ દ્વેષ થતો નથી, ઠીક તે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ, પર પદાર્થોમાં દૃષ્ટિભેદ થવાથી તેની થઈ જાય છે. ત્યારે તે પ્રત્યેક પદાર્થના પરિણમનમાં જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા-સ્વરૂપ જ રહે છે, આકુલિત અગર મોહી બનતો નથી. આ પરિસ્થિતિ આ સંયમભાવમાં દૃઢ રૂપથી સ્થિર રાખે છે, માટે તે એક ક્ષણ પણ પ્રમાદી બનતો નથી. આ વાતનો ખુલાસો—“ **અત્યેતિ વયો યૌવનં ચ** ” આ વાક્યથી સૂત્રકારે કરેલ છે. પ્રમાદી નહિ બનવામાં આ હેતુરૂપથી કથન કરેલ છે કૌમાર યૌવનાદિ અવસ્થાઓનું નામ વય છે. સૂત્રકાર કહે છે કે—દેખો હે લવ્ય જીવ ! પરપદાર્થોમાં રાગી દ્વેષી અગર મોહી થતાં કૌમાર-યૌવનાદિ અનેક પૂર્વભવોની અવસ્થાઓ વ્યતીત થયેલ છે. પરંતુ તે પોતાનો કાંઈ પણ સુધાર કર્યો નહિ, માટે આ વર્તમાન સમય જે તને મળેલ છે તેને સફળ કરવાની કોશિશ કર. આ લવની પણ એ બાલ યૌવનાદિ અવસ્થાઓ વ્યતીત થઈ જવાની છે—સ્થિર રહેવાવાળી નથી, માટે હવે તો તેનાથી પોતાનું કલ્યાણ કરી લે. માનીલ્યો કે—બાલ અવસ્થામાં અલ્પજ્ઞાન હોવાથી આત્મા કલ્યાણ માર્ગમાં અગ્રેસર ન બની શકે તો પણ યૌવન અવસ્થામાં તો બની શકે છે, પરંતુ તું તો તેને પણ વ્યર્થ ખોઈ બેસે છે, કારણ કે બધી અવસ્થાઓમાં યૌવન અવસ્થાની જ મુખ્યતા છે. આ અવસ્થામાં જ પ્રાણી કાંઈક પણ કરી શકે છે. ધર્મ, અર્થ અને કામાદિ સાધન બધું આ અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે, એ જ્યાંલથી ‘વય’ તેમાં તેનો સમાવેશ હોવા છતાં પણ “યૌવન” આ પદનું પૃથક્ રૂપથી ગ્રહણ કરેલ છે. માટે તે યૌવન અવસ્થા વ્યર્થ વ્યતીત ન થાય એ પ્રકારથી સંયમી પુરૂષે તે અવસ્થા અપ્રમાદદશાસમન્વિત બની

સફળ બનાવી લેવી જોઈએ, કારણ કે આ અવસ્થા સદા સ્થાયી નથી, સંધ્યાના રાગ અને મેઘછાયા ની માફક સ્વલ્પકાળમાં જ દેખતાં—દેખતાં નષ્ટ થવાવાળી છે, માટે તેની સફળતા કરવામાં જ બુદ્ધિમાની છે. ॥ સૂ૦૪ ॥

જે વ્યક્તિ, ‘સંયમનું’ પાલન કરવું તે હિતાવહ છે’ તેમ સમજતો નથી તે પુત્રકલત્રાદિ પદાર્થોમાં આસક્તચિત્ત થઈ આ અસાર સંસારમાં જ જામણુ કરતો રહે છે, કલ્યાણ માર્ગનું આરાધન નહિ કરવાના કારણે અસંયમ જીવનમાં તે પોતાનો સમય વ્યતીત કરે છે. અને સંયમ જીવન ધારણ કરવાની વાત કહેવા ઉપર તે દુરભિનિવેશવશવર્તી હોઈ તેના તરફ જરા પણ ધ્યાન આપતો નથી. તથા એવું કાર્ય કરતો રહે છે કે જે કરવામાં અનેક ત્રસ જીવોનો ઘાત થાય છે તે વાતને સૂત્રકાર પ્રગટ કરે છે—

પ્રમાદી પુરુષોકે કાર્ય કા વર્ણન ।

‘જીવિષ્ણુઃ જી’ ઇત્યાદિ. આ જીવનમાં જે પ્રમાદી બનેલ છે તે ‘આ કાર્ય મારા પૂર્વજોએ કરેલ નથી એ હું કરીશ’ એવું સમજીને ત્રસ સ્થાવર જીવોનો ઘાતક થાય છે, તેનું છેદન કરવાવાળો થાય છે, તેનું ભેદન કરવાવાળો થાય છે, તેનું લુપ્તન કરવાવાળો થાય છે, વિલુપ્તક થાય છે, અપદ્રાવક થાય છે, ઉત્રાસક થાય છે.

જીવન તેનું જ સફળ છે જે આ અલ્પ જીવનમાં પણ સંયમદ્વારા પોતાનું આત્મહિત કરી લે છે. ધન્ય છે તે મહાત્માઓને જે વિપુલ વિભૂતિના ભોક્તા બનીને પણ તેને જીર્ણવૃણની સમાન છોડી દે છે, અને આત્મકલ્યાણના માર્ગમાં અગ્રેસર થાય છે. ચક્રવર્તિઓ અગર તીર્થંકરોની પાસે કંઈ વસ્તુની ખોટ હતી, જેનો વૈભવ અતુલ્ય હતો. છ ખંડની વિભૂતિના જે ભોક્તા હતા. દેવતા અને ઇંદ્ર જેની સેવામાં સદા ઉપસ્થિત રહેતા હતા. એક ક્ષણ માત્ર પણ જેણે સાંસા-

રિક કષ્ટનો અનુભવ કરેલ નથી. તે પણ આ સંયમ જીવનની પ્રાપ્તિ માટે તેનો તૃણવત્ ત્યાગ કરી આત્મકલ્યાણના માર્ગમાં અગ્રગામી થયા.

એ જાણેલી હકીકત છે. બધા ભરત ચક્રવર્તી જેવા નથી. જ્યાં આરંભ અને પરિગ્રહનો નિવાસ છે કે ત્યાં શાંતિમય જીવન નહિ. નિરાકુલતામય આત્મ-પરિણતિ નહિ. ચત્નાચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ નહિ. ઈન્દ્રિયસંયમ અથવા પ્રાણિસંયમ જેવી સુંદર વસ્તુનું જ્યાં દર્શન નથી. રાત-દિવસ આધિ-વ્યાધિ અને ઉપાધિના ભારથી દબાએલો આ પ્રાણી આત્મિક શાંતિના સાચા નિર્મળ સ્ત્રોતથી દૂર જ રહ્યા કરે છે. ફક્ત જુદી કલ્પનાથી જ પોતાને સુખી અને શાંતિનો ઉપસોક્તા માનતો રહે છે. જ્યાં જેટલો અધિક આરંભ થશે ત્યાં તેટલું જ અધિક જીવોનું ઉપમર્દન થશે. આરંભ પરિગ્રહના સદ્ભાવમાં ચત્નાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ જ બની શકતી નથી, અચત્નાપૂર્વક પ્રવૃત્તિનું નામ જ પ્રમત્તદશા છે. આ પ્રમત્તદશાની નિવૃત્તિ-સર્વવિરતિરૂપ સંયમના અનુષ્ઠાન વિના બની શકતી નથી, કારણ કે સંયમના અનુષ્ઠાનમાં ત્રસ અને સ્થાવર જીવોના ઉપમર્દનનો ત્યાગ નવ કોટિથી થઈ જાય છે.

આ સંયમારાધન માટે એમ કહેવામાં નથી આવતું કે હમણા સમય નથી પણ સમય આવશે ત્યારે સંયમનું આરાધન કરી લેશું. એ તો એક બહાનું માત્ર છે. જે સમયનું બહાનું લઈ સંયમારાધનથી વિમુખ થઈ જાય છે તે તેના આત્માની કમજોરી છે. જ્યાંસુધી એ કમજોરી દૂર કરવામાં નહિ આવે ત્યાંસુધી અસંયમ જીવનથી છુટકારો પણ મળી શકતો નથી.

સંયમારાધનસન્મુખ હોવા માટે આત્મકમજોરી જાણવાની અને જાણીને તેને દૂર કરવાની સખ્ત આવશ્યકતા છે અમે જાણીએ છીએ કે અમારા ઘરમાં સાપ ઘુસેલો છે પરંતુ જ્યાં સુધી અમે તેને નહિ બહાર નિકાલીએ ત્યાં સુધી અમારું જાણપણું નકામું છે.

જીવન અદ્ય છે. સ્ત્રી પુત્રાદિકોની પ્રાપ્તિ આ જીવને અનંતવાર થયેલ છે. સંયોગ અને વિયોગ, એ બે સંસારના પર્દાપર નાટક થતાં જ રહે છે. અમારી સાથે જે જન્મ્યા હતાં તે ચાલી ગયાં, અમે પણ ક્યારેક ચાલ્યા જઈશું, પરંતુ સર્વવિરતિ-સંયમારાધનનો અવસર આ જીવને હાથ નહિ આવ્યો. કદાચ આવ્યો હોત તો જે અમારા લયોલવના સંસારમાં ચક્કર લાગી રહ્યા છે તે ક્યારના

પણ બંધ થઈ જાત. માટે જ્યારે જીવન ક્ષણભંજર છે તો તે દ્વારા સંયમની જેટલી પણ આરાધના થઈ શકે તેટલી શુદ્ધ મન-વચન-કાયાથી કરી લેવી જોઈએ. તેમાં જ બુદ્ધિમાની છે. શુદ્ધ આરાધિત થોડો પણ સંયમ અનંત કર્મોની નિર્જરાનું કારણ મનાય છે. જે પ્રકારે સંતમ લોહાનો ગોળો ચારે બાજુથી પાણીને ખેંચે છે, તે પ્રકારે અસંયમ જીવન પણ વિષય કષાયોદ્ધારા ચારે તરફથી કામણુ વર્ગણાઓને ખેંચીને તેને કર્મરૂપ પરિણમન કરી તેનાથી લિપ્ત થઈ જાય છે. અસંયમી કામણુ વર્ગણાઓને ખેંચી તેને કર્મરૂપ શા માટે પરિણમાવે છે? તેનો ઉત્તર આપતા સૂત્રકાર કહે છે-‘ જીવિષ્ણુઃ જિજ્ઞાસુઃ પમત્તા સે હંતા ’ ઇત્યાદિ.

નિરંતર આયુષ્ય વ્યતીત થઈ રહ્યું છે, અંજળીમાં રાખેલા પાણી માફક ક્ષણ ક્ષણમાં આયુકર્મની સ્થિતિ ઘટી રહી છે તો પણ પ્રાણી અસંયમ જીવનવાળા જ બની રહે છે. વિષય અને કષાયોમાં જ લવલીન થઈ રહે છે. રાતદિન વિકથા અને કષાય અને પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષય સેવન કરવામાં જ મગ્ન રહે છે. પ્રમાદી વ્યક્તિ સકષાય યોગવાલા થાય છે. સકષાય યોગવાલા હોવાથી જ તેની પ્રવૃત્તિ ષડજીવનિકાયનું ઉપમર્દન કરવામાં જ બની રહે છે. તેને આ વાતનો જરા પણ વિચાર આવતો નથી કે-મારી આ પ્રવૃત્તિથી ત્રસ અને સ્થાવર જીવોનો ઘાત થઈ રહ્યો છે. અનેક અનર્થ-કારી પાપમય ક્રિયાઓને કરતાં જરા પણ થડકતો નથી. માટે તે પ્રમાદી વ્યક્તિ શબ્દાદિ વિષયોમાં ગૃહ બનીને આ ત્રસ સ્થાવર જીવોનો ઘાત કરવાવાળો બને છે, જ્યાં અચતનાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ છે ત્યાં પ્રમત્ત યોગ હોવાથી હિંસા થયા કરે છે, માટે પ્રમાદી વ્યક્તિ ‘હંતા’ કહેવાય છે. જે રાતદિવસ પોતાની પ્રવૃત્તિને કુત્સિત કરવાવાળી ક્રિયાઓના સેવનમાં લગાડતો રહે છે. તે એક પ્રકારે એક તરફથી એવો વિવેકશૂન્ય થઈ જાય છે કે તેને તે કામથી જરા પણ ધૂણા અગર સંકોચ થતો નથી. દયા જેવી વસ્તુ તેના હૃદયમાં દેખવામાં આવતી નથી. જે પ્રકારે ઠક ઠક શબ્દ થવા છતાં પણ કંસારાની જગ્યા પાસેનું કળુતર નિર્ભય બની પોતાના સ્થાન પર જ બેસી જ રહે છે. અર્થાત્ તે જગ્યા ઉપર બેસવામાં તેને જરા પણ સંકોચ થતો નથી, તે પ્રકારે જે વારંવાર હિંસા, જુડ, આદિ પાંચ આશ્રવોનું સેવન કરવામાં તત્પર રહે છે તે એટલા દયારહિત અને તે કાર્ય કરવામાં વિવેકશૂન્ય બની જાય છે કે તેવા ક્રમો કરવામાં તે જરા પણ લાજ મર્યાદા રાખતો નથી, અગર તેવા કામ કર્યા વિના તેને ચેન પડતું નથી. કદાચ તે બહારમાં તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ન કરે તો પણ માનસિક પ્રવૃત્તિ તેની સુતાં ઉડતાં બેસતાં

તે તરફ જ સચેત બની રહે છે. શાસ્ત્રકારોએ હિંસાના મુખ્ય બે ભેદ કહ્યાં છે. ૧ દ્રવ્યહિંસા, અને ૨ ભાવહિંસા. પ્રાણીઓના પોતપોતાના ચોખ્ખા પ્રાણોનો વિયોગ કરવું તે દ્રવ્યહિંસા, તથા ભાવ-અંતઃકરણની કલુષિત વૃત્તિ કરવી તે ભાવહિંસા છે. પર્યાપ્તવસ્થામાં એકેન્દ્રિય જીવોને ૪ પ્રાણ હોય છે, બેઘન્દ્રિય જીવોને ૬, તેન્દ્રિય જીવોને ૭, ચોરેન્દ્રિય જીવોને ૮, અસંજી પંચેન્દ્રિય જીવોને ૯ અને સંજી પંચેન્દ્રિય જીવોને ૧૦.

એકેન્દ્રિય જીવ સૂક્ષ્મ અને બાહરના ભેદથી બે પ્રકારના હોય છે, સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવ જે આ લોકમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, તેનો કોઈ પણ નિમિત્તથી ઘાત થતો નથી. બાહર એકેન્દ્રિય જીવોનો ઘાત થાય છે, માટે પ્રમાદી વ્યક્તિ પોતાની પ્રવૃત્તિથી પૃથિવીકાયિક, અપકાયિક, તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક એકેન્દ્રિય જીવોનો તથા બેઘન્દ્રિય આદિ ત્રસ જીવોનો ઘાતક માનેલ છે. રાગાદિક ભાવોનો ઉદ્દેશ પ્રત્યેક અવસ્થામાં રહે છે. તેના વિના કોઈ પણ પ્રાણી જીવોનો ઘાત કરવામાં પ્રવૃત્ત નથી થતો. માટે તેની ઉદ્દેશતા જ ભાવહિંસા છે. અને રાગાદિકોની ઉત્પત્તિ સ્વયં ભાવહિંસા છે માટે પ્રમાદી વ્યક્તિ બહારમાં હિંસાદિક કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત ન હોય તો પણ તે પ્રમત્ત હોવાથી હિંસક માનવામાં આવે છે. માટે પ્રમાદીને શાસ્ત્રકારોએ હિંસક કહ્યો છે, પ્રમાદી જે પ્રકારે પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં લોલુપી બનીને ત્રસ સ્થાવરોનો ઘાત કરે છે તે પ્રકારે તે તેનું છેદન ભેદન પણ કરે છે, પછી તે લુપ્તચિત્તા-કોઈની ગાંઠ કાપવી, ખિસ્સુ કાતરવું, આદિ કાર્ય કરે છે. વિલુપ્તચિત્તા-ગ્રામઘાતાદિ કાર્ય કરે છે. અપદ્રાવચિત્તા-વિષ શસ્ત્રાદિકોના પ્રયોગથી કોઈને મારે છે. ઉત્ત્રાસચિત્તા-કંકર પથ્થર ફેંકીને કોઈને ડરાવે છે, અનેક અનર્થોને કરવાવાળી, હણવું, છેદવું, ભેદવું, આદિ ક્રિયાઓનું જે આ ઠેકાણે પ્રદર્શન કર્યું છે, તેનો અભિપ્રાય દ્રક્ષ્ય એટલો જ છે કે જે સંસારમાં જ ફસેલા છે તે કાલાકાલના જ્ઞાનથી રહિત બની પર જીવો વિષે અનેક અનર્થોને પેદા કરવાવાળી અનેક પ્રકારની ઘાતાદિક ક્રિયાઓને નિરંતર કરતા રહે છે. શંકા:—અનર્થકારી ક્રિયાઓને આ પ્રાણી કેમ કરે છે ? ઉત્તર—“અકૃતં કરિષ્યામીતિ મન્યમાનઃ”

અર્થાત્ ‘જે પહેલાનાં અન્ય પૂર્વજોએ કાર્ય નથી કર્યું તે બધું હું કરીશ.’ આવા અભિપ્રાયને વશવર્તી બનીને તે પ્રાણી તેવા અનર્થોત્પાદક ક્રિયાઓને કર-

વામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તે સંસારમાં ફસેલા છે. સ્ત્રી-પુત્રાદિકોમાં ગૃહ બનેલા છે. તેના નિર્વાહ માટે સર્વ પ્રથમ દ્રવ્યની તેને જરૂર પડે છે, પરંતુ નિર્વાહલાયક સાધનોને કરતાં છતાં પણ મનમાન્યું દ્રવ્ય તેને પ્રાપ્ત થતું નથી માટે તેની પ્રાપ્તિ માટે તે ન્યાય અન્યાય માર્ગનો પણ વિચાર ન કરીને ચેન કેન પ્રકારેણ દ્રવ્યના સંગ્રહ માટે હણુવાદિ ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે.

અથવા—“અકૃતં કરિષ્યામિ” એનો એ પણ અર્થ થાય છે કે—‘જે મકાન વિગેરે અથવા બગીચા વિગેરે અમારા પૂર્વજેએ નહિ બનાવ્યા તે હું બનાવીશ’ એવો વિચાર કરીને જ્યારે તે તેની તૈયારી કરાવવામાં પ્રયત્નશીલ થાય છે તે વખતે જે સ્થાન પર તેને બગીચા વિગેરેની તૈયારી કરાવવાની છે તે સ્થાનની તે સફાઈ કરાવવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. કદાચ તેવા સ્થાનપર કોઈ ઝાડી વિગેરે આડુ ખડું હોય તો તેને તે કપાવી નાંખે છે, અથવા જે શક્ય હોય છે તેને પોતે કાપે છે. આ પ્રકાર આ પ્રમાણે વ્યક્તિ સ્ત્રી પુત્રાદિકોમાં ગૃહ બની અકૃત કરવામાં લાગી જાય છે માટે આ સ્થિતિમાં તે ષડ્જીવનિકાયનો ઘાતક થાય છે ॥ સૂ. ૫ ॥

છઠે સૂત્રકા અવતરણ ઔર છઠા સૂત્ર । /

માતા પિતા યા પુત્ર કોઈ ભી ઇહલોક-સમ્બન્ધી ઔર પરલોકસમ્બન્ધી
દુઃખોં સે બચાને મેં સમર્થ નહીં હૈં ।

આવી રીતે હણુવાના પ્રકારવાળા અનુચિત વ્યાપારો કરવામાં પ્રયત્નશીલ તે પ્રાણી ધન કમાવાની ઇચ્છાથી બીજા અન્ય દ્રીષ્ટોમાં પણ જાય છે, પરંતુ કદાચ ત્યાં પણ સમગ્ર કાર્યનું સાધનભૂત પ્રભૂત ધન અર્થાત્ યથેચ્છ ધનનો લાભ જ્યારે ત્યાં પણ મળતો નથી તો તે ઘણો ખિન્ન થઈ જાય છે, અને આ પરિસ્થિતિમાં તે શું કરે છે તે પ્રકટ કરવામાં આવે છે:—‘જેહિં વા સર્જિ સંવસદ’ ઇત્યાદિ અર્થ પુલ્લો છે.

વિશેષાર્થ—જે માતાપિતા આદિની સાથે તે રહે છે તે તેની બાહ્ય અવસ્થામાં સર્વ પ્રથમ સેવા આકરી કરે છે તેની સહાયતા કરે છે, તેનું પાલણુ-પોષણ કરે છે, તે પણ જ્યારે યુવાવસ્થા આદિથી સમૃદ્ધ થઈ જાય છે ત્યારે તે પોતાના માતાપિતા આદિની વૃદ્ધાવસ્થામાં ધન આદિથી સહાયતા, સેવા, અને તેમનું પાલન-પોષણ કરે છે. આ પ્રકારે પારસ્પરિક પોષ્ય-પોષક ભાવ હોવા છતાં પણ તે તેમની રક્ષા માટે કે શરણુ દેવામાં સમર્થ થતો નથી, તેમજ તેઓ પણ તેની રક્ષા અને શરણુ દેવામાં અસમર્થ બને છે.

સંસારની એ રીતિ છે કે પ્રત્યેક પ્રાણી પોતપોતાના કુટુંબીઓની સ્ત્રી-પુત્રાદિકોની મોહાધીન થઈ દરેક પ્રકારથી સેવા, સુશ્રૂષા, સંરક્ષણ પાલન પોષણ કર્યા કરે છે. આવી વૃત્તિ ફક્ત મનુષ્યોમાં જ છે તેમ નહિ પણ પશુપક્ષીઓમાં પણ છે તેમ દેખાવામાં આવે છે. તેઓ પણ ઇષ્ટ સંયોગમાં હર્ષ પામે છે અને તેના વિયોગમાં દુઃખી થાય છે. જેમ ચકલીઓ માળામાં રહે છે અને બચ્ચાં બચ્ચી દે છે, અને જ્યારે બહારથી ખાવાનું લઈ આવે છે ત્યારે તેના નાના નાના બચ્ચાં તેને દેખતાં જ ચૈ—ચૈ કરી બહાર નીકળે છે અને તેની આસપાસ કુદવા માંડે છે અને તેની તરફ પોતપોતાની ચાંચ ખેલીને ખેંચી જાય છે. તે પોતાની ચાંચથી

તેની ચાંચમાં કાંઈક ખાવાનું ધરે છે તે તેઓ ખાઈ જાય છે. અને ઘણા ખુશ થાય છે.

જ્યારે પશુ પક્ષિઓની આ પરિસ્થિતિ છે તો પછી મનુષ્ય તો સમજદાર વ્યક્તિ માનવામાં આવે છે તેને પોતાના ઇષ્ટ બંધુ જનોને, પુત્રાદિકોને ખાળવામાં વૃત્તિ બધાથી વધારે હોઈ શકે તેમાં કોઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. પરંતુ આલોક પરલોક સંબંધી દુઃખોનો ઉદય થવાથી નથી તું તેમનો ત્રાણ અને શરણ દેવામાં સમર્થ થતો, અને નથી તેઓ તને ત્રાણ અને શરણ દેવામાં સમર્થ થતાં ॥ સૂ. ૬ ॥

સત્તમ સૂત્રકા અવતરણા ઔર સત્તમ સૂત્ર । /

અસંયત પુરૂષ ઉપલોગકે લિયે ધનસંગ્રહ કરતા હૈ ઔર ઉપલોગ કે સમય ઉસે કાસસ્વાસાદિ રોગ હો જાતે હૈં, ઉસ સમય ઉસકે માતા પિતા ઔર પુત્ર કોઈ ભી રક્ષક નહીં હોતે હૈં ।

જે પ્રકારે સ્વજન વિગેરે આ જીવના રક્ષક નથી બની શકતા તે પ્રકારે કષ્ટસંપાદિત સુરક્ષિત ધન પણ તેનું રક્ષક બનતું નથી. આ વાતને સૂત્રકાર કહે છે—

‘ **उवाच्यसेसेण वा** ’ ઇત્યાદિ—આ સંસારમાં કેટલાક અસંયત સંસારી જીવ પોતાના ઉપલોગ માટે નાના પ્રકારની સાવધ ક્રિયાઓદ્વારા અનર્થકારી ધનનું ઉપાર્જન કરી ખાવા-પીવાથી અવશિષ્ટ ધનનો સંચય કરે છે, અને તેનો ઉપલોગ કરી તે સમય ઇચ્છાનુકૂળ આહાર વિહાર કરે છે, પરંતુ જ્યારે અશાતાનો ઉદય આવે છે ત્યારે તેના શરીરમાં કાસ શ્વાસ આદિ અનેક પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. આ અવસ્થામાં તેના નેત્ર અને નાસિકાથી પાણી નીકળવા લાગે છે. કુષ્ઠ આદિ રોગના કારણે હાથ પગ ગળવા લાગે છે, તે વખત તેના પોતાના કુટુંબી-પુત્રકલત્રાદિક પણ ‘અમને પણ રોગ ન લાગી જાય’ આ ભયથી તેને છોડી દે છે. અથવા કોઈ વખત તે પણ કોઈ કારણવશ તેઓને છોડી દે છે. કદાચ પરસ્પર કોઈ કોઈને ન પણ છોડે તો પણ ઐહિક અને પારત્રિક દુઃખોથી કોઈ કોઈની રક્ષા કરી શકતા નથી. ॥ સૂ. ૭ ॥

જ્યાં સુધી વૃદ્ધાવસ્થા વિગેરે નથી આવી ત્યાં સુધી શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મ સેવન કરવામાં પ્રયત્ન કરતો રહેવો જોઈએ, આ વાતને સૂત્રકાર પ્રદર્શિત કરે છે:—

‘ **પવં જાણિત્તુ** ’ ઇત્યાદિ—હે મેધાવી!—હે સર્વવિરતિસંપન્ન ! હે પરમાર્થના જાણુકાર મુનિ ! કોઈ પણ સ્વજનાદિક એક બીજાને ત્રાણ અને શરણ માટે સમર્થ બનતા નથી. આ પ્રકારે પૂર્વોક્ત રીતિથી પ્રત્યેક પ્રાણીના સુખ દુઃખને જાણીને અર્થાત્ ‘ પોતાના કરેલા પાપ પુન્યના ફળ અવશ્ય ભોગવવા પડે છે ’ એવું સમજીને તથા અવસ્થાને પણ અનભિક્ષાન્ત દેખીને, તથા જ્યાં સુધી રોગાદિકનો ઉદય થયો નથી, બધી ઇન્દ્રિયો પોતપોતાની શક્તિમાં સમર્થ છે, અને સ્વજનાદિએ છોડેલ નથી, અર્થાત્ જ્યાંસુધી સ્વજનાદિ આદર કરે છે ત્યાંસુધી આત્માનું શ્રેય સાધી લેવું જોઈએ. એવી અવસ્થાને અર્થાત્ પરિવાદદોષયુક્ત વૃદ્ધાવસ્થા, પોષણ-દોષવાળી બાલ્યાવસ્થા અને પરિહારદોષવાળી રોગાવસ્થાને સોચીને તું સંયમારાધનના અવસરને ભલિભાંતિ જાણુ.

વૃદ્ધાવસ્થામે કોઈ રક્ષક નહીં હોતા ઔર બાલ્યાવસ્થા લી પરાધીન હોને કે કારણ દુઃખમય હી હૈ—એસા વિચાર કર યુવાવસ્થા કો હી સંયમપાલન કા યોગ્ય અવસર સમજના ચાહિયે ।

ભલે સુખી હોય યા દુઃખી પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાના કૃત-કરેલા શુભાશુભ કર્મના ફળને ભોગવવું પડે છે. એ નિશ્ચિત સિદ્ધાન્ત છે કે ફળ આપ્યા વિના કર્મ કોઈ વખત નાશ થતાં નથી.

આત્માને પૌદ્ગલિક વર્ગણા પરતંત્ર કરે છે તેનું નામ જ કર્મ છે. આ લોકમાં કાજળની શીશી માફક સર્વત્ર કાર્મણ વર્ગણાએ ભરેલી છે. એ પૌદ્ગલિક છે. આત્માના ક્રોધાદિ કષાયોના નિમિત્તથી તેમાં સ્થિતિબંધ અને અનુભાગ બંધરૂપ ફળ દેવાની શક્તિ આવે છે. કર્મબંધની શાસ્ત્રકારોએ ૪ પ્રકારની અવસ્થાઓ બતાવેલી છે. ૧ પ્રકૃતિબંધ, ૨ સ્થિતિબંધ, ૩ અનુભાગબંધ, અને ૪ પ્રદેશબંધ. જ્ઞાનાવરણીયાદિક અષ્ટવિધ કર્મોમાં આત્માના તે તે ગુણની ઘાત કરવાની જે શક્તિ છે તેનું નામ પ્રકૃતિબંધ છે. પ્રકૃતિ નામ સ્વભાવનું છે. જેમ લીંબડાનો સ્વભાવ કડવો હોય છે તે પ્રકાર જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો સ્વભાવ આત્માના જ્ઞાનગુણનો ઘાત કરવાનું હોય છે. દર્શનાવરણીય કર્મનો સ્વભાવ આત્માના દર્શનગુણનો ઘાત કરવાનો છે. વેદનીય કર્મનો સ્વભાવ આત્માને સુખ અને દુઃખ આપવાનો છે. મોહનીય કર્મનો સ્વભાવ આત્માના સ્વભાવને પરપદાર્થોમાં

શુદ્ધ બનાવવાનો છે. આયુકર્મનો સ્વભાવ નિયત સમય સુધી જીવને તે તે પર્યાયમાં રોકી રાખવાનો છે. નામકર્મનો સ્વભાવ ચિત્રકારની માફક શરીરશિક્ષકોને અનેક રૂપમાં પરિણામવાનો છે. ગોત્રનો સ્વભાવ ઉંચ નીચ કુળમાં પેદા કરાવવાનો અને અન્તરાય કર્મનો સ્વભાવ આત્માના વીર્યનો ઘાત કરવાનો છે. પ્રદેશબંધ તે જ છે, જેની મારફત દૂધ અને પાણી માફક આત્મા અને કર્મને અનન્તાનન્ત પ્રદેશોનો એકીભાવ જેવો સંબંધ થઈ જાય છે. એ બન્ને પ્રકારના બંધ મન વચ્ચે કાયાના યોગોથી થાય છે. સ્થિતિબંધ-કર્મોમાં આત્માની સાથે રહેવાની મર્યાદાને કહે છે, કુળ દેવાની શક્તિની હીનાધિકતાને અનુભાગબંધ કહે છે. એ સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ કષાયોથી થાય છે. કર્મોનો આત્મા સાથે બંધ થાય છે, તેનો એ મતલબ નથી કે આત્મા કર્મ બની જાય છે, અથવા કર્મ આત્મારૂપ બની જાય છે. પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં એક અશુદ્ધિનું નામની શક્તિ રહ્યા કરે છે, જેની મારફત એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યરૂપ બની શકતું નથી. આ શક્તિના સદ્ભાવથી પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના સ્વરૂપમાં સદા કાયમબની રહે છે. દરેક દ્રવ્યમાં આ છ ગુણો કે જેને સામાન્ય ગુણ કહે છે તે સદા નિવાસ કરી રહેલા છે. ૧ અસ્તિત્વ—આ ગુણના નિમિત્તથી દ્રવ્યનો કોઈ વખત નાશ નથી થતો. ૨ વસ્તુત્વ—આ ગુણના નિમિત્તથી દ્રવ્ય ક્ષણ-ક્ષણમાં કોઈને કોઈ કામ કર્યા જ કરે છે. ૩ દ્રવ્યત્વ—આ ગુણના નિમિત્તથી દ્રવ્યમાં એક અને ભિન્ન પ્રકારની અવસ્થાઓ બદલાય કરે છે. ૪ અગુરુલઘુત્વ—એના નિમિત્તથી દ્રવ્ય સદા પોતાની મર્યાદામાં જ રહે છે, કોઈ પણ તેનો ગુણ બીજા ગુણરૂપ બની શકતો નથી, અને બીજો ગુણ પણ તેમાં બહારથી આવી મળી શકતો નથી. ૫ પ્રદેશવત્ત્વ—આ ગુણના નિમિત્તથી દ્રવ્યનો કોઈ ને કોઈ આકાર અવશ્ય થાય છે. ૬ પ્રમેયત્વ—આ ગુણના નિમિત્તથી દ્રવ્ય કોઈ ને કોઈ જ્ઞાનનો વિષય થઈ રહે છે.

આત્મા અને પુદ્ગલમાં એક એવી વૈભાવિક શક્તિ છે કે જેનાથી એ બન્ને અનાદિ કાળથી અન્યોન્ય સંયુક્ત હોવાને કારણે સ્વભાવથી અન્યથા હોવારૂપ વિભાવ અવસ્થામાં પડેલ છે, તેની આ વિભાવ અવસ્થા અનાદિ કાળની છે. આજ નવી પેદા થયેલ નથી.

એનાથી જીવમાં પુદ્ગલના નિમિત્તથી વિભાવ-અન્યથા ભાવરૂપ પરિણમન અને વિભાવદશાસંપન્ન જીવના નિમિત્તથી પુદ્ગલમાં વિભાવ-(કર્મ)-રૂપ પરિણમન થયા કરે છે. તેનું આ પરિણમન અનાદિ કાળનું છે. આજનું નહિ.

પ્રશ્ન—કદાચ આત્મા પહેલાં શુદ્ધ હતો તેમ માની લેવામાં આવે તો શુ હરકત છે ?

ઉત્તર—ઘણી ભારી હાનિ છે. આ પ્રકારની માન્યતામાં કર્મના સંબંધના પહેલા આત્માને શુદ્ધ માનવું પડશે. અને પછી તેને કર્મનો સંબંધ માનવાથી સિદ્ધાત્માઓને પણ કર્મનો સંબંધ માનવો પડશે. એવું તો છે નહિ. શુદ્ધમાં અશુદ્ધતા આવી શકતી નથી. સિદ્ધ અવસ્થા શુદ્ધ અવસ્થા છે. અશુદ્ધથી શુદ્ધ છે. માટે બંધથી જ મોક્ષ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન—કર્મના ક્ષણ દેવાની બીજી કોઈ વિશેષ વિધિ છે ?

ઉત્તર—હા. છે. જ્યારે કર્મ બંધાય છે ત્યારે તેને પાકવા માટે થોડો વખત જોઈએ, બાંધેલા કર્મ તે વખત ઉદયમાં આવવા લાગતા નથી તેનો હિસાબ તો ખેતરમાં પડેલા બી માફક છે. જે પ્રકારે ખેતરમાં વાવેલા બી થોડા વખત પછી પાકે છે તે પ્રકારે બાંધેલા કર્મને પાકવામાં પણ થોડો વખત લાગે છે. તે સમયનું નામ અબાધાકાલ છે. આ અબાધાકાલનો એ હિસાબ છે કે એક કોડકોડી સાગરની સ્થિતિવાળા કર્મમાં તેની અબાધા ૧૦૦ વર્ષની પડે છે ૭૦ કોડકોડી સાગરની સ્થિતિવાળા મોહકર્મમાં ૭૦૦૦ વર્ષનો અબાધાકાળ પડે છે આ હિસાબથી કરોડ સાગરની સ્થિતિવાળા કર્મનો અબાધાકાળ અન્ત-મુદ્ધૂર્ત માત્ર જ પડે છે. આથી તે વાત જણાય છે કે જેટલો થોડો સ્થિતિનો કર્મ બંધાશે તેટલો જલ્દી ક્ષણ દેવાને તૈયાર થઈ જશે, અને એજ કાસણથી આ ભવમાં બાંધેલા કર્મ જીવને આ ભવમાં ઉદય આવે છે.

પ્રશ્ન—બાંધેલા કર્મનું તેવું જ ક્ષણ મળે છે અગર તેમાં કાંઈ પરિવર્તન પણ થાય છે ?

ઉત્તર—જીવોના પરિણામોના નિમિત્તથી ફલોપલોગમાં પરિવર્તન પણ થઈ જાય છે, આ પરિવર્તનને—ઉત્કર્ષણ, અપકર્ષણ, સંક્રમણ, અને ઉદ્દીરણ કહે છે. બાંધેલા કર્મોની સ્થિતિ અગર તેના અનુભાગમાં જીવોના ભાવોના નિમિત્તથી જે વૃદ્ધિ થાય છે તેને ઉત્કર્ષણ કહે છે. પહેલાં બાંધેલા કર્મોની સ્થિતિ અને અનુભાગમાં જીવોના ભાવોના નિમિત્તથી જે ઘટતી થાય તેને અપકર્ષણ કહે છે. જીવોના ભાવોના નિમિત્તથી પાપનો પુણ્યમાં, અને પુણ્યનો પાપમાં જે પરિવર્તન થાય છે, તેનું નામ સંક્રમણ છે. કોઈ કર્મને કોઈ નિમિત્તના કારણથી પોતાની ઠીક સ્થિતિના પહેલાં ઉદયમાં લાવીને જે ખપાવી નાંખે છે તેનું નામ ઉદ્દીરણ છે.

આ કર્મોની ઉત્તર પ્રકૃતિઓ કેટલી છે? અને તેનું શું સ્વરૂપ છે? તથા દેશ-
ઘાતિ અને સર્વઘાતિ પુણ્યરૂપ અને પાપરૂપ પ્રકૃતિઓ કેટલી અને કઈ કઈ છે?
તથા દેશઘાતિ પ્રકૃતિઓમાં સર્વઘાતિસ્પર્ધક કેટલાં છે.? ઇત્યાદિ સમસ્ત વાતોનો
વિચાર શાસ્ત્રોમાં સારી રીતે કરવામાં આવેલ છે. આ પ્રકાર કર્મોનો સંક્ષેપમાં
સ્વરૂપ સમજીને એવું પ્રગટ કરેલ છે કે આ કર્મના નિમિત્તથી આત્મા આ
સંસારમાં ભટકતો અને અનેક દુઃખોને સહન કરતો રહે છે. કર્મ આત્માને
સંસારમાં લમાવે છે. આત્મા પણ સ્વયં તેનો નિમિત્ત બનીને સંસારમાં ભમતો
રહે છે. કર્મોથી દુઃખી થવાવાળા જીવ સંસારી છે. તે સદા આ સંસારમાં એજ
કારણથી ભ્રમણ કર્યા કરે છે. તેના આ પરિવ્રમણને દેખીને જ્ઞાની જન તેને
સંબોધન કરીને કહે છે કે:—

“ બ્રાહ્મણં મરણેન જન્મ જરયા વિગુચ્છલં યૌવનં,
સન્તોષો ધનલિપ્સયા શમસુખં ભોગશયા દેહિનામ્ ।
લોકેર્મત્સરિભિર્ગુણા વનમુવો વ્યાલેર્નપા દુર્જનૈ,—
રસ્થ્યૈર્થેણ વિમૂતિરપ્યપહતા ગ્રસ્તં ન કિં કેન વા ? ” ॥૧॥

હે સંસારી જીવો ! કહો દુનિયામાં એવી કઈ વસ્તુ છે કે જે નિર્ભય છે.
દેખો મૃત્યુનો જન્મને, ઘડપણનો વિજળી સમાન અંચળ યુવાવસ્થાને, ધનની તૃષ્ણાનો
સંતોષને, ભોગની આશાનો માનસિક શાંતિને, મત્સરભાવવાળા દુર્જનોનો ગુણોને,
સર્પો અને હિંસકોનો જંગલી જનાવરોને, દુષ્ટોનો રાબડોને, અને અસ્થિરતાનો
ઐશ્વર્યને મહાભય છે. એકને એકનો ભય લાગેલો છે. એકથી એક અસિત
છે, પછી તેમાં શાંતિની ભાવના રાખવી કુવાના કિનારા ઉપર એસીને નિર્ભયતાની
સાથે ઉંઘ લેવા બરાબર છે. માટે તો જ્ઞાની પદે પદે સંબોધિત કરી કરીને
કહેતાં રહે છે કે અરે ભવ્ય !

“ તત્ત્વં ચિન્તય સતતં ચિત્તે, પરિહર ચિન્તાં નશ્વરવિત્તે ”

સદા તું સારાસારનો વિચાર કરતો રહે, કારણ કે નાશ થનારા ધનાદિકની
ચિન્તાથી વ્યર્થ પોતાની જાતને વ્યાકુલ બનાવીશ નહિ. શું તને ખબર નથી કે
જેવી રીતે માંસ ઉપર ગીધ અવારનવાર ધૂસ્યા કરે છે તે પ્રકારે તને ખાવા
માટે કાલ તારા શિર ઉપર ધૂમ્મી રહ્યો છે. લોકોને મરતાં તું નિત્ય જીવે છે. પ્રત્યેક
દિવસ વૃદ્ધોને અસહ્ય કષ્ટની યાતનાઓથી પીડિત ભાળે છે, અને સંસારીજીવોને
પણ તરેહ તરેહના ભયોથી ઘેરાએલાં અને નાના પ્રકારના સંકટોને સહન કરતાં

તું સ્વયં પોતાની આંખોથી દેખે છે, છતાં તું વિષયના લોભથી મમતાના કાંટામાં ફસી પોતાનો નાશ કરી રહ્યો છે. માછલી અને વાંદરાની માફક તું બંધનમાં ફસેલો પણ ત્યાંથી બહાર નીકળવા ચાહતો નથી. શું તને ખબર નથી કે તારી પણ એક દિવસ આ દશા થવાની છે. માટે એજ અવસર કલ્યાણ કરવાનો છે. કહ્યું પણ છે:—

“યાવત્સ્વસ્થમિદં કલેવરગૃહં યાવત્ત્વ દૂરે જરા,

યાવત્ત્વેન્દ્રિયશક્તિરપ્રતિહતા યાવત્ક્ષયો નાયુષઃ ।

આત્મશ્રેયસિ તાવદેવ વિદુષા કાર્યઃ પ્રયત્નો મહાન્ ,

પ્રોદીપ્તે ભવને ચ કૂપસ્થનનં પ્રત્યુદયમઃ કીદશઃ ? ” ॥ ૧ ॥

હે ભવ્ય ! જ્યાં સુધી આ તારું સરીર સારી હાલતમાં છે, તેમાં કોઈ પણ રોગે નિવાસ નથી કર્યો, જ્યાં સુધી ઘડપણ દૂર છે, જ્યાં સુધી ઈન્દ્રિયોની શક્તિ બની રહી છે, જ્યાં સુધી આયુના દિવસો બાકી છે, ત્યાં સુધી તું આત્મ-કલ્યાણ કરવાની એકા સારી રીતે કરતો રહે. ઘર બળવા લાગે ત્યારે કુવો ખોદવાનો શું અર્થ ? ॥ ૧ ॥

આ પૂર્વોક્ત વાતોને ધ્યાનમાં રાખીને સૂત્રકાર કહે છે—“પવં જાણિતુ” ઇત્યાદિ. ‘હે પંડિત !’ આ શબ્દના અર્થનું ટીકાકાર—હે મેધાવી !, હે સર્વવિરતિસંપન્ન !, હે પરમાર્થજ્ઞ !, આ ત્રણ પદોથી વિવેચન કરે છે—સાર અને અસાર તત્ત્વનું વિવેચન કરવાવાળી બુદ્ધિનું નામ મેધા—પ્રજ્ઞા છે. તેના બળ ઉપર હે પ્રાણી ‘ઉપાદેય શું વસ્તુ છે. હેય શું છે’ આ વાતનો વિચાર કરી શકે છે. આવી પવિત્ર વિચારધારાથી તેના આત્મામાં ભેદવિજ્ઞાન જાગૃત થાય છે, તેથી તે આ સારી રીતે જાણી લે છે કે—“પ્રણો હં નતિથિ મે કોઈ” “હું એકલો છું. મારું આ સંસારમાં કોઈ નથી. આ પર પદાર્થોનો કેવલ મારા આત્માની સાથે સંયોગ સંબંધ છે. તાદાત્મ્ય સંબંધવાળા જ્ઞાનાદિગુણ મારી આત્માની સાથે સદા રહેવાવાળા છે. આ સંયોગી પદાર્થોનું નિયમથી વિયોગ થશે, જેનો તાદાત્મ્ય સંબંધ છે તેઓ તો આ આત્માથી ત્રિકાળમાં પણ દૂર થઈ શકતા નથી. જે પોતાનો નિજગુણ છે તે અમને ઉપાદેય છે, બાકી હેય છે” આવા પ્રકારની વિશુદ્ધ ભાવનાથી તેના આત્મામાં તે પદાર્થોથી વૈરાગ્યવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વૈરાગ્ય વૃત્તિથી આત્મામાં કોઈ અપૂર્વ વીર્યોદ્ધાસ પેદા થાય છે. તેની મારફતે આત્માથી અનંતાનુબંધી ચોકડીનો અને દર્શનમોહનીયની પ્રકૃતિઓનો ક્ષય, ક્ષયોપશમ, અગર ઉપશમ થાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તેને ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, અને ક્ષાયિક સમ-કિત પેદા થાય છે. હજી આત્મામાં ચારિત્રમોહનીય કર્મની સત્તા મોબુદ છે,

તેનાથી તેને દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ પણ પ્રાપ્ત થયેલ નથી. પરંતુ સમકિતની પ્રાપ્તિ થયા બાદ જ્યારે તે આગળ વધવાનો પ્રયાસ કરે છે ત્યારે તેને દેશવિરતિ થાય છે, અથવા સર્વવિરતિ. દેશવિરતિથી મુક્તિ નહિ માટે જ્યારે એ પોતાના પુરૂષાર્થની દિશાને આગળ વધારે છે, ત્યારે સર્વવિરતિના લાભથી તે પોતાને પવિત્ર કરે છે, અને વાસ્તવિક તપ સંયમનો આરાધક બની જાય છે, એટલે પરમાર્થજ્ઞ-પરમ=ઉત્કૃષ્ટ જે અર્થ=આત્માનું સ્વરૂપ તેનો જ્ઞાતા થાય છે. દેશવિરતિમાં આત્મા પ્રાણાતિ-પાતાદિક પાંચ આશ્રવોનો એક દેશથી ત્યાગી થાય છે અને સર્વવિરતિમાં તેનો સર્વ પ્રકારથી ત્યાગ થઈ જાય છે. ત્યાં સમસ્ત જીવો ઉપર સમતાભાવ રહે છે. આત્માનું નિજ સ્વરૂપ જે જ્ઞાતા-દ્રષ્ટાપન છે તે આ તપ સંયમની અવસ્થામાં પ્રગટ થઈ જાય છે.

સૂત્રમાં “**દુઃખં પત્તેયં સાયં**” જે પદ છે તે આ વાતની પુષ્ટિ કરે છે- તે દુઃખ અને સુખ પાપ અને પુણ્યથી થાય છે, માટે “સંસારના સમસ્ત પ્રાણી-ઓને રોગાદિક વેદના આદિના સમયે પોતાનાથી કરેલા કર્મોનો વિપાક અવશ્ય લોગપવો પડે છે.” એવું સમજીને હે ભવ્ય ! જ્યાં સુધી પોતાના શરીરમાં રોગાદિકનો ઉદય નથી થતો, અને જ્યાં સુધી સચેષ્ટતા બનેલ છે, અને જ્યાં સુધી સ્વજન સંબંધી પોતાનાથી વિરક્ત નથી થતાં ત્યાં સુધી આત્મકલ્યાણ કરવામાં અગ્રેસર બની જા, અને આ સંયમારાધન રૂપ પવિત્ર કાર્યને ન છોડ, કારણ કે-

“**હાથ પાંચમેં जब तक बल है, आखीमें है तेजप्रकाश,
श्रवणशक्ति है, बुद्धि उपस्थित, रोगादिकका हुआ न ब्राल ।
धर्म आचरण कर ले प्राणी, धरकर मनमें उत्तम साज,
को जाने कल रहा न कल तो. क्यों जाने देते हो आज ॥ १ ॥**”

“**अनभिक्रान्तं च वयः सम्प्रेक्ष्य**”

સમય સમય આયુ ઘટે છે, ક્ષણે ક્ષણે કાયા ક્ષીણ થાય છે. જેમ માટીનું ઢેકું પાણી લાગતાં જ ગળી જાય છે તેમ દેખતાં દેખતાંમાં આ શરીર ગળી જાય છે, માટે તું પોતાના આત્મકલ્યાણ તરફ પ્રવૃત્તિ કર. કારણ કે વયના વ્યતીત થવાથી પરિવાદ, પોષણ અને પરિહાર આદિક દોષ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેવી હાલતમાં સંયમનું પાલન થવું અશક્ય છે, માટે સૂત્રકાર કહે છે કે- જ્યાં સુધી સંયમ ધારણ કરવાની યોગ્ય અવસ્થા વ્યતીત થઈ નથી ત્યાં સુધી ધર્માચરણરૂપ અવસરને હાથથી જવા દો નહિ. અર્થાત્ આજ અવસ્થા છે જેમાં ધર્માચરણ પ્રાણી કરી શકે છે. સૂત્રમાં ‘**ચ**’ શબ્દ અર્થાન્તરનો બોધક છે

તેથી એ પ્રતીત થાય છે કે-પૂર્વોક્ત પરિવાદાદિ ત્રણ દોષોમાંથી કોઈ એક પણ દોષથી જે અસ્પૃષ્ટ-રહિત છે અને અવસ્થા પણ ધર્માચરણ કરવાની જેની વીતી ગઈ છે. પરંતુ કદાચ તે દૃઢ સંહનનવાલા છે તો પણ પ્રવ્રજ્યા-ભાગવતી દીક્ષાને યોગ્ય છે. જેમ ભગવાનના માતાપિતાએ દેવાનંદા અને ઋષભદત્તે પોતાની વૃદ્ધા-વસ્થામાં દીક્ષા ધારણ કરી હતી.

અથવા--“અનભિક્રાન્તં ચ જલુ વયઃ સંપ્રેક્ષ્ય ક્ષણં જાનીહિ પણ્ડિત !” આ વાક્ય, સંયમમાં કષ્ટ પામતાં શિષ્યજનોમાં જે નિરૂત્સાહિત બનેલ છે, તેને ઉત્સાહ વધારવા માટે કહેવામાં આવેલ છે. તેને ઉત્સાહ વધારીને તેઓ કહે છે કે-હે પંડિત ! આ વખત તમે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવાની અવસ્થાવાળા છો, તથા પરિવાદાદિક દોષત્રય વગર પણ છો જેથી તમે જ્યાં સુધી આ અવસ્થામાં છો ત્યાં સુધી સંયમ ગ્રહણ કરવા માટે પ્રયત્નશીલ રહો, આ અભિપ્રાયથી સૂત્રકારે ‘પંડિત’ આ સંબોધનથી તેને સંબોધિત કરેલ છે, કારણ કે-શિષ્યજન સ્વયં આ પ્રકારની પોતાની અવસ્થાને સમજી શકે છે માટે આ સંબોધન તેને માટે સંગત બેસે છે.

-- અથવા શિષ્ય માટે સૂત્રકાર ફરીવાર કહે છે કે-હે અનભિક્રાન્તયોવન શિષ્ય ! દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ ના ભેદથી ક્ષણ (અવસર) ચાર પ્રકાર છે.

(૧) સર્વવિરતિરૂપ અવસ્થા જીવને જે ક્ષણે પ્રાપ્ત થાય છે તેનું નામ દ્રવ્ય ક્ષણ છે કારણ કે-આ જીવ અવ્યવહાર રાશિથી વ્યવહાર રાશિમાં આવે છે ત્યાં પૃથિવીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિય જીવોમાં જન્મ ગ્રહણ કરે છે, પછી તે કર્મસ્થિતિને ભોગવતાં ક્રમથી બેઘન્દ્રિય જીવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, આ પ્રકાર સ્થાવર અને ત્રસ પર્યાયની પ્રાપ્તિ દ્રવ્યક્ષણ છે. તેમાં પણ બેઘન્દ્રિયાદિક પર્યાયો સિવાય પંચેન્દ્રિય પર્યાયની પ્રાપ્તિ, તેમાં પણ સંજીવણની પ્રાપ્તિ, તેમાં પણ મનુષ્યપર્યાયની પ્રાપ્તિ, ત્યાં પણ વિશિષ્ટ જાતિ-ઉંચ કુળ-માં જન્મ, દીર્ઘાયુ મેળવવું, નિરોગ શરીર પ્રાપ્ત થવું, તેમાં પણ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થવી, ઇત્યાદિ. એ બધું દ્રવ્ય

ક્ષણ છે. આ બધી વાતો તને પ્રાપ્ત થયેલ છે, કારણ કે દેવગતિ અને નરકગતિમાં તત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વસામાયિક અને તત્ત્વાવબોધરૂપ શ્રુતસામાયિકની ઉપલબ્ધિ જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. તિર્યંચગતિમાં કોઈ કોઈ જીવને દેશવિરતિનો લાભ થાય છે. સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ તો આ જીવને મનુષ્ય જન્મમાં જ થાય છે માટે આ ઠેકાણે તેજ દ્રવ્યક્ષણ છે. સામાયિક ચાર પ્રકારનું છે. ૧ સમ્યક્ત્વ, ૨ શ્રુત, ૩ દેશવિરતિ અને ૪ સર્વવિરતિ.

અહીં દ્રવ્યક્ષણનો વિચાર કર્યો છે. સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્રની ઉત્પત્તિ અથવા પ્રાપ્તિની મુખ્યતાથી મનુષ્યપર્યાયને જ પ્રધાનતયા દ્રવ્યક્ષણ કહ્યું છે, કારણ કે સર્વ વિરતિરૂપ ચારિત્ર સિવાય આત્મા બીજી કોઈ અવસ્થાથી કર્મોના ક્ષય કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરતા નથી. મોક્ષપ્રાપ્ત કરવો તે તેની સ્વાભાવિક અવસ્થા છે. જેમ તુંબડી ઉપર માટીનો લેપ લગાડવાથી તે પાણીની નીચે ખેસી જાય છે, ઠીક તે પ્રકારે આ જીવ પણ કર્મમલથી લિપ્ત હોવાના કારણે સંસારરૂપ સમુદ્રની અંદર ખેસી જાય છે. જેમ જેમ જેવો તે તુંબડી ઉપરનો માટીનો લેપ પાણીથી ગળીને હડી જાય છે તેમ તેમ તે તુંબડી પાણી ઉપર આવે જાય છે. ખિલકુલ નિર્લેપ થવાથી તે પાણી ઉપર તરવા લાગે છે. તે પ્રકારે જેમ જેમ કર્મમલનો લેપ આ જીવાત્માથી છુટી જાય છે તેમ તેમ તે પણ પોતાની શુદ્ધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરતો રહે છે. એક દિવસ એવો પણ આવે છે કે તે કર્મમલના લેપથી સર્વથા નિર્લેપ થઈ જાય છે. સર્વથા નિર્લેપ થવું તે તેની શુદ્ધ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ છે. આ કર્મોનો નાશ કરવાની દશા, સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્રની પ્રાપ્તિથી જ જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. એકેન્દ્રિયાદિક પર્યાયોમાં તેની પ્રાપ્તિ જીવને થતી નથી, કારણ કે સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ જ્ઞાનના વિકાસ સિવાય થતી નથી. જ્ઞાનનો વિકાસ મનુષ્ય પર્યાય સિવાય અન્યત્ર નથી થતો, માટે પ્રધાનતયા તેને જ દ્રવ્યક્ષણ કહેલ છે. જ્ઞાનના વિકાસનો અભિપ્રાય પાંચ આશ્રવોની નિવૃત્તિથી છે. જ્ઞાનથી પાંચ આશ્રવોની સર્વથા નિવૃત્તિ થાય તે જ્ઞાનનો વિકાસ છે. હજી દેવપર્યાયમાં ભવપ્રત્યય અવધિ હોય છે તથાપિ તે જગ્યાએ જે સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્રની યોગ્યતા નથી તેનું ખાસ કારણ એ છે કે તે જ્ઞાનથી ત્યાં પાંચ આશ્રવોની નિવૃત્તિ થતી નથી. એ પ્રકારે નરકમાં પણ પાંચ આશ્રવોની નિવૃત્તિના અભાવથી દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી.

જે ક્ષેત્રમાં સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ આ જીવને થાય છે તેનું નામ ક્ષેત્રક્ષણ છે. અઘોલોકગ્રામસંવલિત અર્થાત્ સલિલાવતીવિજયયુક્ત તિર્યગ્લોકમાં, ત્યાં પણ સમ્યક્ષેત્રમાં જ, ત્યાં પણ પંદર કર્મભૂમિઓમાં જ, ત્યાં પણ ભરતક્ષેત્રની અપેક્ષાથી સાઠાપચીસ (૨૫૫) દેશોમાં આ જીવને ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે ક્ષેત્રરૂપ અવસર પણ દુર્લભ છે. કારણ કે અન્ય ક્ષેત્રોમાં સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુતસામાયિક, આ બંનેની ઉપલબ્ધિ, તથા કોઈ કોઈને દેશવિરતિરૂપ ચારિત્રની ઉપલબ્ધિની સંભાવના છે, પરંતુ તે જગ્યાએ જીવોને સર્વવિરતિનો લાભ થતો નથી.

ઉર્ધ્વલોક, અઘોલોક અને તિર્યાગ્લોક, આ પ્રકારે ક્ષેત્ર ત્રણ પ્રકારના છે. તેમાં ઉર્ધ્વલોકમાં દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિરૂપ સામાયિક ધારણ કરવાનો અવસર જ નથી. સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુતસામાયિક, આ બેની જીવને ત્યાં પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. અઘોલોકમાં પણ અઘોલોકગ્રામ (સલિલાવતીવિજય) ને છોડીને ઉર્ધ્વલોકની માફક જ સમજવું જોઈએ, અર્થાત્ અઘોલોકમાં-અઘોલોકગ્રામ-સલિલાવતી વિજયમાં ચારે સામાયિકને પ્રાપ્ત કરી લેવાનો અવસર છે, પરંતુ બીજી જગ્યાએ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુત એ બે સામાયિકોને પ્રાપ્ત કરવાનો જ અવસર છે, તિર્યગ્લોકમાં મનુષ્યક્ષેત્રથી બહાર સર્વવિરતિરૂપ સામાયિકના અતિરિક્ત બાકીના ત્રણ સામાયિકોની ઉપલબ્ધિનો અવસર જીવને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ચારે પ્રકારની સામાયિકની પ્રાપ્તિ તો જીવને મનુષ્યક્ષેત્ર-અઢીદ્વીપમાં જ થાય છે.

જે કાળમાં સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ આ જીવને થાય છે તેનું નામ કાલક્ષણ છે. કાલ બે પ્રકારે છે-ઉત્સર્પિણીકાલ અને અવસર્પિણીકાલ, આમાં ઉત્સર્પિણીકાલ છ પ્રકારે, અને અવસર્પિણીકાલ પણ છ પ્રકારે છે, ઉત્સર્પિણીના ૬ ભેદ-૧ દુષ્પમદુષ્પમા, ૨ દુષ્પમા, ૩ દુષ્પમસુષમા, ૪ સુષમદુષ્પમા, ૫ સુષમા, ૬ સુષમસુષમા, એ છે. આ પ્રકારે અવસર્પિણીના પણ (૧) સુષમસુષમા, (૨) સુષમા (૩) સુષમદુષ્પમા, (૪) દુષ્પમસુષમા, ૫ દુષ્પમા, ૬ દુષ્પમદુષ્પમા, આ છ ભેદ છે. જે કાળમાં જીવોને જ્ઞાનાદિ શુભ લાવોની વૃદ્ધિ તથા આયુષ્ય અવગાહના આદિની અને વર્ણુ ગંધ રસ સ્પર્શના પર્યાયોની વૃદ્ધિ થાય છે તે ઉત્સર્પિણી છે, અને જે કાળમાં જીવોને જ્ઞાનાદિ શુભ લાવોનો હાસ તથા આયુષ્ય અવગાહના આદિનો અને વર્ણુ ગંધ રસ સ્પર્શની પર્યાયોનો હાસ થાય છે તે અવસર્પિણી છે. તેમાં અવસર્પિણીના સુષમદુષ્પમા-ત્રીજા કાળમાં દુષ્પમસુષમા-ચોથા કાળમાં અને દુષ્પમા-પંચમ કાળમાં, તથા ઉત્સર્પિણીના દુષ્પમસુષમા-ત્રીજા કાળમાં અને સુષમદુષ્પમા નામક ચોથા કાળમાં સર્વવિરતિરૂપ સામાયિકની પ્રાપ્તિ જીવને થાય છે. આ કથન નવીન ધર્મપ્રાપ્તિની અપેક્ષાથી કહ્યું છે. પૂર્વપ્રતિપત્તની અપેક્ષાથી સંહરણાવસ્થામાં લોકત્રયમાં સમસ્ત કાળોમાં સર્વવિરતિરૂપસામાયિકની ઉપલબ્ધિ જીવને થાય છે.

લાવક્ષણ બે પ્રકારના છે. ૧ કર્મલાવક્ષણ અને ૨ નોકર્મલાવક્ષણ. ચારિત્ર-

મોહનીય કર્મનો-ક્ષય, ક્ષયોપશમ અને ઉશમ-રૂપ અવસ્થાઓમાં કોઈ પણ અવસ્થારૂપ થવું, તે કર્મભાવક્ષણ છે, તેમાં ઉપશમશ્રેણીમાં ચારિત્રમોહનીય કર્મની ૨૧ પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ થવાથી અન્તર્મુહૂર્ત પરિમિત જે ઉપશમચારિત્ર થાય છે તે ઉપશમચારિત્રનો ક્ષણ છે. ચારિત્રમોહનીય કર્મની ૨૧ પ્રકૃતિઓનો સર્વથા ક્ષય થવાથી અન્તર્મુહૂર્તપરિમિત જે છદ્મસ્થ અને યથાખ્યાત ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે તત્સ્વરૂપ ક્ષાયિકચારિત્રનું ક્ષણ છે, ક્ષયોપશમચારિત્ર ક્ષણનું ચારિત્રમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે, તેનો કાળ ઉત્કૃષ્ટ દેશઉત્તર એક કરોડ પૂર્વનો છે.

કર્મભાવક્ષણનો મતલબ છે ચારિત્રનો આવરક (રોકવાવાળા) ચારિત્રમોહનીય કર્મનો ક્ષય, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમની પ્રાપ્તિનો અવસર, તેમાં ચારિત્રમોહનીય કર્મની અપ્રત્યાખ્યાનાદિ ૨૧ પ્રકૃતિઓનું ઉપશમ જે ચારિત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે તેનું નામ ઉપશમચારિત્ર છે. આ ઉપશમશ્રેણીમાં થાય છે. તેનો કાળ અન્તર્મુહૂર્ત છે. અપ્રત્યાખ્યાનાદિ ૨૧ પ્રકૃતિઓના સર્વથા ક્ષયથી જીવને જે ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે તેનું નામ ક્ષાયિકચારિત્ર છે. ઉપશમશ્રેણીમાં ઉપશમચારિત્ર અને ક્ષપક શ્રેણીમાં ક્ષાયિકચારિત્ર થાય છે. ઉપશમશ્રેણીના સ્થાન ૮-૯-૧૦ અને ૧૧માં ગુણસ્થાન છે. ક્ષપકશ્રેણીનું સ્થાન ૮-૯-૧૦ અને ૧૨માં ગુણસ્થાન છે. ૧૨ મા ગુણસ્થાન સુધી જીવને છદ્મસ્થાવસ્થા રહે છે. યથાખ્યાતચારિત્ર ૧૧-૧૨-૧૩ અને ૧૪ માં ગુણસ્થાનમાં થાય છે. છદ્મસ્થાવસ્થાના ચારિત્રનું છદ્મસ્થ ચારિત્ર અને સંપૂર્ણ મોહનીય કર્મના ક્ષય અથવા ઉપશમથી આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિર હોવું તેને યથાખ્યાતચારિત્ર કહે છે. અનંતાનુબંધી આદિ ૧૨ કષાયોનો ઉદયભાવી ક્ષય તથા તેના નિષેકોનો સદવસ્થારૂપ ઉપશમ. અને સંજ્વલન તથા નોકષાયનું યથાસંભવ ઉદય હોવા પર જે ચારિત્ર થાય છે તેને ક્ષાયોપશમિકચારિત્ર કહે છે. તેનું બીજું નામ સરાગસંયમ પણ છે.

નોકર્મભાવક્ષણ—આળસ, મોહ, અવર્ણવાદાદિકનો અભાવ થવાપર જે સમ્યક્ત્વાદિરૂપ સામાયિકની પ્રાપ્તિ થયા કરે છે તે નોકર્મભાવક્ષણ છે, કારણ કે આળસ અને મોહાદિકથી ઉપહત થયેલ પ્રાણી સંસારનો નિર્મૂળ ઉચ્છેદન કરવામાં સમર્થ મનુષ્યભવને પ્રાપ્ત કરીને પણ બોધિ આદિને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. નોકર્મભાવક્ષણને કોઈ કોઈ આચાર્ય રિક્તક્ષણ પણ કહે છે.

નવમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર નવમ સૂત્ર ।

આ પ્રકરણને સંક્ષેપ કરતાં ટીકાકાર કહે છે:- ત્રસપયાંયાવોંશંષ્ટ માનવ-
લવસ્પરૂપ (૧) દ્રવ્યક્ષણુ છે, આર્યક્ષેત્રરૂપ (૨) ક્ષેત્રક્ષણુ, ધર્માનુષ્ઠાનનો સમય
(૩) કાલક્ષણુ અને ક્ષયોપશમાદિરૂપ (૪) ભાવક્ષણુ છે, માટે હે પરમાર્થેશ !
મેઘાવી ! આ પ્રકારના ચતુર્વિધ ક્ષણુને ધર્માચરણ કરવા માટે અત્યંત દુર્લભ
માનીને સંયમપાલન કરવામાં લગાવો. નહિ તો સમય નીકળી જવા પછી અંતમાં
પશ્ચાત્તાપ સિવાય કંઈ પણ હાથ આપશે નહિ, માટે આ પ્રાપ્ત થયેલ ચતુર્વિધ
ક્ષણુને સંયમારાધનથી સંસ્કૃત કરો ॥ સૂ. ૮ ॥

વાર્ષક્ય ઔર રોગોં સે જબ તક શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોં કે પરિજ્ઞાન નષ્ટ નહીં હુએ
હેં, તભી તક ચારિત્રાનુષ્ઠાનમેં પ્રવૃત્ત હો જાના ચાહિયે ।

આ પ્રકાર અત્યંત કઠિનતાથી પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય આ ક્ષણુને મેળવીને જ્યાં
સુધી શ્રોત્રાદિક પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયની પોતપોતાનાં વિષયને જાણવાની શક્તિ કમ-
જોર થતી નથી ત્યાં સુધી આત્મકલ્યાણ માટે પ્રયાસ કરતા રહેવો જોઈએ, એ
વાત સૂત્રકાર કહે છે:-

‘ જાવ સોયપરિણામણા ’ ઇત્યાદિ. જ્યાં સુધી વૃદ્ધાવસ્થા અગર કોઈ
રોગથી તાંડે કર્ણુ-ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પોતાના વિષયને ઝડપ કરવાની શક્તિથી
વિકલ નથી થયું, નેત્ર-ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન જ્યાંસુધી પોતાનો વિષય ઝડપ કરવાનાં
સામર્થ્યથી રહિત નથી થયું, શ્રાણુ-ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન જ્યાંસુધી પોતાના જ્ઞેયને
જાણવાની શક્તિથી ક્ષીણ નથી થયું, જિહ્વા-ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન જ્યાંસુધી પોતાના
પદાર્થને ઝડપ કરવાના સામર્થ્યથી રહિત નથી થયું, સ્પર્શન-ઇન્દ્રિયજન્ય
જ્ઞાન જ્યાં સુધી કર્કશ કઠોરાદિ પોતાના વિષયને ઝડપ કરવાની શક્તિથી હીન

નથી થયું ત્યાં સુધી અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોના જ્ઞાનની વિદ્યમાનતામાં જ હે લબ્ય પ્રાણી! તું પોતાનું કલ્યાણ અર્થાત્ જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર આરાધનરૂપ નિજ પ્રયોજનને સિદ્ધ કરી લે. એ નિશ્ચિત છે વૃદ્ધાવસ્થા આવવાથી અગર કોઈ ભયંકર રોગ થવાથી ઇન્દ્રિયોની શક્તિઓ અગર સ્વયં ઇન્દ્રિયો જ ક્ષીણ થાય છે. જે વખતે શીતલા નીકળે છે તે વખતે કઈ વ્યક્તિઓની આંખો કૂટી જાય છે, કાન પણ બહેરા થઈ જાય છે, લકવાની ખીમારીમાં સ્પર્શન ઇન્દ્રિય શૂન્ય બની જાય છે, વચન—વાણી પણ ઠીક નીકળતી નથી, ચાલતી વખતે પગ કચાંચ રાખે છે અને પગ પડે છે કચાંચ. કહ્યું પણ છે:—

“ગાત્રં સંકુચિતં ગતિર્વિગલિતા બ્રષ્ટા ચ દન્તાવલિ-
દૃષ્ટિર્નદ્યતિ વર્ધતે વધિરતા વક્ત્રં ચ લાલાયતે ।

વાક્યં નાદ્રિયતે ચ બાન્ધવજનો માર્યા ન શુશ્રૂષતે,

હા ! કષ્ટં પુરુષસ્ય જીર્ણવયસઃ પુત્રોઽપ્યમિત્રાયતે ” ॥૧॥

“દૃષ્ટિઃ ઘટી પલટી તનકી છાંબિ બંક ભઈ ગતિ લંક નઈ હૈ,

રૂષ રહી પરની ઘરની અતિ રંક મયો પરયંક લઈ હૈ ।

કાંપત નાર (નાડ) બહૈ મુખ લાર મહામતિ સંગતિ છાર ગઈ હૈ,

અંગ ઉપંગ પુરાને પરે તિલના ઊર ઔર નવીન ભઈ હૈ ” ॥૧॥

“વ્યાઘ્રીવ તિષ્ઠતિ જરા પરિતર્જયન્તી,

રોગાશ્ચ શત્રવ ઇવ પ્રહરન્તિ દેહમ્ ।

આયુઃ પરિભ્રવતિ ભિન્નઘટાદિવામ્ભો,

લોકસ્તથાપ્યદિતમાચરતીતિ ચિત્રમ્ ” ॥૧॥

આ વૃદ્ધાવસ્થા અર્ધામૃતક જેવી છે, આ અવસ્થામાં બુદ્ધિ નષ્ટપ્રાય થાય છે, બલ પણ ઓછું થાય છે, વાંકાપણું આવે છે, દાંત પડી જાય છે, બાલ સફેદ થાય છે, આંખોથી ઓછું દેખાય છે, કાનોથી શબ્દ સંભળાતો નથી, હાથ પગ ઢીલા અને ચાલવા ફરવાથી લાચાર બને છે, કફ અને શ્વાસનું જોર વધે છે, વૈરીઓની માફક સમસ્ત રોગ આ અવસ્થામાં બહાર લેવા માટે બાહ્ય એકદમ તુટી પડે છે, તૃષ્ણાની પ્રબલતા આ અવસ્થામાં થાય છે, પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય વિષય ગ્રહણ કરવાની શક્તિથી શૂન્ય થાય છે. જેવી રીતે કબુતર પર બાજ ઝડપ મારવાની તક શોધે છે, અથવા બિલાડી ઉંદર પકડવાની તાક લગાવી બેસે છે, તેવી રીતે મોત પણ આ અવસ્થામાં પ્રાણપંખેડને પકડવા તૈયાર રહે છે. જે પ્રકારે વાદળોની અંદર સૂર્યનો પ્રકાશ ઢંકાઈ જાય છે તે પ્રકારે આ અવસ્થામાં જીવાનીતું બળ છુપાઈ જાય છે. મોરની ધ્વનિ સાંભળવાથી જેમ ચંદનવૃક્ષોમાં

લટકેલા સાપોના બાંધન ઢીલા પડે છે તેમ ખાંસીના ખુદલ-ખુદલ શબ્દથી આ અવસ્થામાં હાડકાઓની સંધિયો શિથિલ બની જાય છે.

આ વૃદ્ધાવસ્થા એક ભયંકર વ્યાધિની માફક સામે આવીને નિર્ભય રૂપથી ખડી થઈ જાય છે, તે વખતે શત્રુઓની માફક રોગ પણ પ્રહાર કરવામાં ચુકતા નથી, કુટેલા ઘડામાંથી પાણીની માફક આયુ નિકળવા માંડે છે, તો પણ આશ્ચર્યની વાત છે કે પ્રાણી પોતાના આત્મકલ્યાણની તરફ ધ્યાન દેતા નથી. માટે જ્યાં સુધી વૃદ્ધાવસ્થા અગર કોઈ રોગથી તારી શારીરિક શક્તિ ક્ષીણ નથી થઈ, અને પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય જ્યાં સુધી સશક્ત બનેલી છે ત્યાં સુધી સૂત્રકાર કહે છે કે—“ આત્માર્થ સમનુવાસયેત્ ” આત્મા માટે હિતકારી સમ્યક્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની પ્રાપ્તિથી પોતાને ભાવિત કરે.

અહીં આત્મા માટે હિતકારી સમ્યક્ચારિત્રનું પ્રધાનતયા ગ્રહણ થાય છે, કારણ કે યથાખ્યાતચારિત્ર વિના કેવળજ્ઞાન તથા કેવળદર્શન નથી થતું. ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં યથાખ્યાતચારિત્રની પૂર્ણતા થતાં જ આ આત્મા “ અ ઇ ડ ક્ષ લ્ ” આ પાંચ હ્રસ્વ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ કાલ તક ત્યાં રહીને મુક્તિમાં બિરાજે છે. આ અપેક્ષાથી ચારિત્રની આ ઠેકાણે પ્રધાનતા કહી છે. સમ્યક્દર્શનની પૂર્ણતા એથા ગુણસ્થાનમાં, સમ્યગ્જ્ઞાનની પૂર્ણતા તેરમા ગુણસ્થાનમાં, અને ચારિત્રની પૂર્ણતા ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં શાસ્ત્રકારોએ બતાવી છે.

આ પૂર્વોક્ત અર્થને સુધર્માસ્વામી જમ્ખૂસ્વામીથી કહે છે કે—હે જમ્ખૂ! મેં જેવી રીતે ભગવાન પાસેથી સાંભળ્યું છે તેવું જ તમને કહ્યું છું. ॥ સૂ૦ ૯ ॥

॥ બીજા અધ્યયનનો પહેલો ઉદ્દેશ સમાપ્ત ॥ ૨-૧ ॥

આચારાંગ સૂત્રના બીજા અધ્યયનનો બીજો ઉદ્દેશ

પહેલાં ઉદ્દેશનું વર્ણન સમાપ્ત થયું. હવે બીજા ઉદ્દેશનું વર્ણન કરે છે. તેનું વર્ણન કરવાનો અભિપ્રાય એ છે કે મહેલા ઉદ્દેશમાં જે વાત બતાવવામાં આવી છે કે “વિષયકષાય અને માતાપિતા આદિ જે લોક છે તે ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાથી અર્થાત્ કષાયોને જીતવાથી અને માતાપિતા આદિનો સ્નેહ નિવારણથી સંયમીને મોક્ષના કારણભૂત ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને લોક ઉપર વિજય કરવાથી જ્યાં સુધી રોગાદિક અને જરાવસ્થા વિગેરે જે સંયમને ધારણ કરવામાં પ્રતિબંધક છે. તે આ શરીરને આવીને ઘેરતા નથી. તેનાં પહેલાં આત્મ-કલ્યાણ માટે સંયમનું આરાધન કરી લેવું જોઈએ.

પ્રથમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર પ્રથમ સૂત્ર ।

સંયમીને કહાયિત્ મોહના ઉદયથી અજ્ઞાન અને લોભાદિ કોઈ કષાયના ઉદયથી અથવા પોતાના કોઈ દોષના વશથી સંયમમાં જે અરતિલાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને જેમ તેમ પણ દૂર કરવામાં આવે, અને જે શબ્દાદિ વિષયોમાં લોભુપી બનેલાં છે અને સંયમનું પાલન કરે છે તેઓ સંયમનું અલ્પ કાળ સુધી અગર અધિક સમય સુધી પાલન કરીને પણ પૂર્વોક્ત દોષથી અથવા મોહના ઉદયથી સંયમમાં જેઓ શિથિલ બની જાય છે તેઓ સંયમમાં શિથિલ બની ન જાય અર્થાત્ સંયમમાં તેઓની દૃઢતા બની રહે અને વિષયોની તરફથી તેઓની આસક્તિ ઘટે આ વાતનું વર્ણન આ બીજા ઉદ્દેશમાં સૂત્રકાર કરે છે:—‘અર્હ’ ઇત્યાદિ.

અને ચારિત્રને અંગીકાર કરવા માટે જેની ઇચ્છા જાગૃત બનેલી છે પરંતુ મોહના ઉદયથી તેના મનમાં હજી સુધી અરતિલાવ મોજીદ છે અને જેઓએ ચારિત્રને ધારણ કરી લીધું છે પરંતુ લીધા પછી લોભાદિથી કોઈ કોઈ સમય તેને તેમાં અરતિલાવ પેદા થાય છે. તે વખતે તેણે શું કરવું જોઈએ તેનું નિર્ણય

સંસારકી અસારતા કો જાનનેવાલા મુનિ સંયમવિષયક અરતિકો દૂર કર ક્ષણમાત્રમેં મુક્ત હો જાતા હૈ ।

આ બીજા ઉદ્દેશમાં સૂત્રકાર કરે છે—“અરઈ” ઇત્યાદિ.

જેણે સંસારની અસારતા જાણી છે, અને ચારિત્રને પણ અંગીકાર કરેલ છે તે અરતિભાવને દૂર કરે તો ક્ષણ ભરમાં મુક્ત થઈ જાય. ચારિત્રને જેણે અંગીકાર કરેલ છે તેનો એ ધર્મ છે કે કેટલા પણ પરિપક્વ અને ઉપસર્ગો ઉત્પન્ન થાય તો પણ પોતાના ચારિત્રધર્મનું નિર્દોષ રીતિથી પાલન કરે, પરંતુ જ્યાં સુધી કષાયોનો પૂર્ણ વિનાશ નથી થતો ત્યાં સુધી જીવથી તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ થતી નથી, કારણ કે જે ચારિત્રનું આ ઠેકાણું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે ક્ષાયોપશમિક છે. ક્ષાયોપશમિક ચારિત્ર ત્યારે જ થાય છે—જ્યારે ચારિત્ર મોહનીય કર્મની રૂપ પ્રકૃતિઓથી સર્વધાતી પ્રકૃતિઓના થોડાં સ્પર્શકોના—અનન્તાનન્ત કર્મ વર્ગીણાઓના સમુદાયનો એક સ્પર્શક થાય છે. તેના ઉદયભાવી ક્ષય થાય તથા થોડા સર્વધાતિ સ્પર્શકોના સદવસ્થારૂપ ઉપશમ થાય અને દેશધાતિ પ્રકૃતિનો ઉદય થાય. આ અવસ્થાનું નામ ક્ષાયોપશમ છે.

આ દશામાં દેશધાતિ પ્રકૃતિનો તો ઉદય રહે છે, તે ચારિત્રનો બિગાડ કરતી નથી, પરંતુ જેનો ઉપશમ થયેલ છે તે કદાચ નિમિત્ત બનીને ઉદયમાં આવી જાય છે તો તે અવશ્ય જ ચારિત્રમાં જીવને અરતિભાવ અગર તેનાથી ભ્રષ્ટ કરે છે. આ વાતને લક્ષમાં રાખીને સૂત્રકાર સંયમો જનને કહે છે કે—‘અરતિં આવર્તેત’ સંયમધારી મેઘાવી સંયમમાં અરતિને દૂર કરે. સંયમમાં ધૃતિ ધારણ કરવી, તેનું નામ રતિ છે. રતિનો અભાવ અરતિ છે. પાંચ આચારનું પાલન કરવું સંયમ છે. આ વિષયમાં સંયમી જનને કષાયોના સંસર્ગથી અથવા માતા-પિતા-મિત્ર-સ્ત્રી આદિના સંસર્ગથી અરતિભાવ પેદા થઈ જાય છે ત્યારે ટીકાકાર આ વાત પર પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કરતાં કહે છે કે—વાત પણ ઠીક છે. કારણ કે વિષયોમાં આસક્તિરૂપ રતિનો સદ્ભાવ થવાથી સંયમમાં અરતિભાવ જીવોને ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ મેઘાવી મુનિ સંસારની અસારતાને લલીલાંતિ જાણે છે. તેથી તેનું કર્તવ્ય છે કે તે અરતિભાવને દૂર કરે, નહીં તો કંડરીકની માફક તેને નરકગામી થવું પડશે, અને સંયમમાં રતિ કરવાથી પુંડરીકની માફક તેને

સદ્ગતિનો લાલ થશે. જીવોને અરતિનાં કારણે દુઃખ થાય છે, પરંતુ સંયમને નિર્દોષ રીતિથી પાલન કરવાથી કોઈ પણ દુઃખ થતું નથી. કદાચ કોઈ પ્રકારના કર્મોદયથી તેને દુઃખ પણ આવી પડે તો તે દુઃખ તે જીવને સંયમમાં અરતિ લાવતું કારણ થતું નથી, એ વાત નીચે લખેલા શ્લોકથી પ્રગટ કરી છે—

“ક્ષિતિતલશયનં વા, પ્રાન્તભૈશ્વાશનં વા,
સહજપરિમલો વા, દુષ્ટદુર્ભાષિતં વા ।
મહતિ ફલવિશેષે, નિત્યમભ્યુચ્ચતાનાં,
ન મનસિ ન શરીરે, દુઃખમુત્પાદયન્તિ ” ॥ ૧ ॥

ફિરમી—“તળસંથારનિસળ્ળો વિ મુણિનિવરો નદુરાગમયમોહો ।

જં પાવડ મુત્તિસુહં, તં કત્તો ચક્કવટ્ટી વિ ” ॥ ૧ ॥

એનો લાવ એ છે કે—ભૂમિ ઉપર સુવું, અન્ત પ્રાન્ત-ભિક્ષા સેવન કરવી, લહે કોઈ તિરસ્કાર કરે અને દુષ્ટ ખોટા ખોટા વચન પણ બોલે તો પણ જે સાધુપુરુષ ઉત્તમ કળનો લાલ કરવામાં સાવધાન છે તેને આવી વાતોથી મનમાં અને શરીરમાં કોઈ પણ કષ્ટ થતું નથી. “તળસંથારનિસળ્ળો” ઘાસની શય્યા પર બેઠેલા, રાગ મદ મોહ રહિત મુનિ નિવૃત્તિ લાવથી જે નિર્લોભતારૂપ સુખનો અનુભવ કરે છે તે સુખનો અનુભવ રત્નસિંહાસન ઉપર બેઠેલો ચક્રવર્તી પણ કરી શકતો નથી. ॥ ૧ ॥

શક્તિ-ચારિત્રમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ચારિત્રની જેને પ્રાપ્તિ થયેલી છે, અને પછી ચારિત્ર મોહનીયની કોઈ એક પ્રકૃતિના ઉદયથી તેમાં જેને અરતિ-લાવ થયો છે એવા અરતિલાવયુક્ત મેઘાવી માટે આપનો એ ઉપદેશ—“ગૃહીત-ચારિત્રમાં અરતિલાવને દૂર કરે” લાગુ થાય છે. પરંતુ જે મેઘાવી છે તે તો સંસારના સ્વરૂપનો બાણકાર હોય છે, તેમાં અરતિપણુના સદ્લાવનો તો અસંભવ જ છે, કારણ કે જે પ્રકારે છાયા અને તડકાનો એક જગ્યાએ એકી સાથ રહેવું અશક્ય છે તે પ્રકારે મેઘાવિત્વને અરતિલાવને પણ એક જગ્યાએ સાથ રહેવું વિરૂદ્ધ જ છે, પછી એ બન્નેનું એક જગ્યાએ બેઠાણુ કહેવું કેવી રીતે સંભવ થઈ શકે, આ વાત બીજી જગ્યાએ પણ બતાવી છે કે:—

“તજ્ઞાનમેવ ન ભવતિ, યસ્મિન્નુદિતે વિભાતિ રાગગણ: ।

તમસઃ કુતોઽસ્તિ શક્તિર્દિનકરકિરણાગ્રતઃ સ્થાતુમ્ ” ॥ ૧ ॥

તે જ્ઞાન જ્ઞાન જ નથી કે જેના ઉદય થવાથી રાગાદિગણનો સદ્લાવ રહે, સૂર્યનો ઉદય થવાથી શું અંધકાર રહી શકે છે? કદિ નહિ ॥ ૧ ॥

જે મોહરૂપી બ્રહ્મથી ઉન્નમત્ત થઈ રહેલ છે એવા અજ્ઞાની જીવ જ સંયમમાં અરતિ અને શબ્દાદિ વિષયોમાં રતિ કરે છે. પરંતુ જે મેઘાવી હોય છે તે જેમ હાથી નાના વૃક્ષથી ઘર્ષણ કરતો નથી તે પ્રકાર સંસારના તુચ્છ પદાર્થોમાં રતિ નથી કરતાં પણ તેની તેમાં અરતિ અને સંયમમાં રતિ જ રહે છે. વળી આ ઠેકાણે મેઘાવીને અરતિ હોવાનો સંભવ પણ કેમ હોય.

ઉત્તર—ચારિત્રને પ્રતિ જ્ઞાન હેતુ હોય છે. જ્ઞાનરૂપ કારણના અભાવમાં ચારિત્રરૂપ કાર્યનો અભાવ રહે છે, એ બધા માને છે. આ ઠેકાણે જ્ઞાનમાં અને અરતિમાં વિરોધનું કથન નથી કર્યું. પણ રતિ અરતિનો વિરોધ હોવાથી ચારિત્ર-મોહનીયના ઉદયથી સંયમમાં અરતિ થાય છે. જ્ઞાન અને અજ્ઞાનમાં જ વિરોધ છે. સંયમમાં અરતિનો અને જ્ઞાનનો કોઈ વિરોધ નથી માટે મેધાવી હોવા છતાં પણ સંયમમાં અરતિનો સદ્ભાવ થાય છે તેથી કોઈ પ્રકારનો આમાં વિરોધ નથી.

ટીકાકારનો એ અભિપ્રાય છે કે જેણે ચારિત્ર-સંયમ અંગીકાર કરેલ છે તે જ્ઞાની છે તો પણ તેને ચારિત્રમોહના ઉદયથી તેમાં અરતિભાવ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. કેમકે ચારિત્રના પ્રતિ જ્ઞાન હેતુ-કારણ છે, જ્યાં કારણનો અભાવ છે ત્યાં કાર્યનો પણ અભાવ થાય છે. જ્યાં જ્ઞાનરૂપ કારણનો સદ્ભાવ જ નથી ત્યાં તેના કાર્યરૂપ ચારિત્રનો સદ્ભાવ કેવી રીતે હોઈ શકે? બદકે નથી થતો. માટે તેને જ્ઞાનસંપન્ન થવું જ જોઈએ. તેને અરતિભાવ ઉત્પન્ન થવામાં કયો વિરોધ આવે છે? સહાનવસ્થાનરૂપ સાથે નહિ રહેવા રૂપ વિરોધ ત્યાં જ થાય છે જે પરસ્પરમાં વિરોધી હોય છે. જેમ ઠંડી અને ગરમી એ પરસ્પરમાં વિરોધી છે તેનું એકી સાથે એક જગ્યાએ રહેવું બની શકતું નથી. પ્રકૃતમાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન, રતિ અને અરતિ, એ પરસ્પર વિરોધી બે ધર્મ છે તેઓનું પણ એક જગ્યાએ અવસ્થાન (રહેવું) બની શકતું નથી, લીધેલાં ચારિત્રમાં રતિ જ્ઞાનપૂર્વક જ થશે. માટે તે જ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમ સાથે ચારિત્ર મોહનીયના ક્ષયોપશમનું કાર્ય છે અને અરતિ જ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમ સાથે ચારિત્ર મોહનીયના ઉદયનું કાર્ય છે, ઉદયમાં અને ક્ષયોપશમમાં ઘણું જ અંતર ર્થનો એક ક્ષયોપશમનું કાર્ય છે. એક ઉદયનું કાર્ય છે માટે એ બન્ને-રતિ અને અરતિ પરસ્પર વિરોધી વાતો યુગપત્ એકત્ર રહી શકતી નથી.

શંકા—રતિ અને અરતિ એ ચારિત્રમોહનીયના ભેદસ્વરૂપ નોકપાયનું કાર્ય છે તેને ક્ષયોપશમ અને ઉદયજન્ય કેમ કહે છે?

ઉત્તર—શંકા ઠીક છે. ત્યાં જે રતિ અને અરતિ જે નોકપાયના ઉદયથી માનેલ છે તેનાથી એમાં ભેદ છે. આ ઠેકાણે રતિ શબ્દનો વાચ્યાર્થ ચારિત્રના નિર્દોષ રૂપથી પાલન કરવાની ભાવના અને તદ્દનુકૂલ પ્રવૃત્તિ છે, અને અરતિનો

અર્થ એ છે કે-લીધેલા સંયમનું પાલન કરવામાં પ્રમાદને નહિ છોડતા તે. આડી અવળી પ્રવૃત્તિ કરવી. નોકપાયના ઉદયથી જે રતિ અને અરતિ થાય છે તે રાગ અને દ્વેષનું વાચક છે માટે પૂર્વોક્ત કથન નિર્દોષ છે.

જેને સંયમમાં આરતિ નથી તેને શું થાય છે? તે કહે છે—

જેને સંયમમાં અરતિ નથી તે ક્ષણમાં મુક્ત થાય છે. અત્યન્ત સૂક્ષ્મ કાળને ક્ષણ કહે છે ક્ષણ કાળનો બધાથી નાનો હિસ્સો છે માટે સૂક્ષ્મ કાળનો ખીજો કોઈ અંશ નથી. સંયમમાં તે શક્તિ છે કે જીવને એક ક્ષણમાં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવી આપે છે. અગ્નિ લાકડાને જે પ્રકારે બાળે છે તે પ્રકારે સંયમ પણ કર્મરૂપી ઈંધનને ભસ્મ કરી આ જીવને એક ક્ષણમાં શુદ્ધ કરી નાંખે છે.

અથવા ‘ક્ષણે મુક્તઃ’ આ ઠેકાણે આર્ષ વાક્ય હોવાથી ત્રીજી વિભક્તિના અર્થમાં સાતમી વિભક્તિ સમજવી જોઈએ, અને ‘ક્ષણેન મુક્તઃ’ આ પ્રકારે પરિવર્તન હોવાથી એક ક્ષણથી મુક્ત થઈ જાય છે. એ અર્થ થાય છે, તેનો ભાવ એ છે કે યથાખ્યાત ચારિત્રમાં જ્યારે આ જીવની રતિ-રમણ થાય છે, ત્યારે તે ‘અ ઇ ઉ ઋ ઌ’ આ પાંચ હ્રસ્વ અક્ષરોના ઉચ્ચારણ કરવામાં જેટલો સમય લાગે છે તેટલા સમય માત્રમાં સિદ્ધગતિને પ્રાપ્ત કરી લે છે. અર્થાત્ સંયમને નિર્દોષ રીતિથી પાળવાથી થોડાજ કાળમાં તે જીવ મુક્તિનો લાભ કરી લે છે. ॥ સૂ. ૧ ॥

દ્વિતીય સૂત્રકા અવતરણા ઔર દ્વિતીય સૂત્ર ।

જેની ચારિત્રમાં રતિ નથી તે આ ચતુર્ગતિરૂપ સંસારસાગરમાં દુઃખોના અનંત ઓળને ઉઠાવતાં આંહીતહીં ભ્રમણ કરે છે, એ વાતને સૂત્રકાર પ્રગટ કરે છે—

‘અણાણાપ’ ઇત્યાદિ. જ્ઞાનાચારાદિકમાં પ્રવૃત્તિ કરવા રૂપ જે જિનેન્દ્ર ભગવાનનો આદેશ છે તેનું નામ આજ્ઞા છે, તેનાથી વિપરીત પ્રવૃત્તિ અનાજ્ઞા છે.

આ અનાજ્ઞાથી જે સ્પૃષ્ટ છે અર્થાત્ જે પરિષદ અને ઉપસર્ગોના આવવા પર ચંચલ થઈ જાય છે. લીધેલા ચારિત્રમાં અતિલાવ સખવાવાળાં બની જાય છે તે કંડરીક આદિ કર્તાવ્યા-કર્તાવ્ય વિવેકશૂન્ય મનુષ્ય અજ્ઞાન અથવા મિથ્યાત્વ મોહનીયથી સર્વથા યુક્ત હોવાથી તે ચારિત્રથી અવશ્ય ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે.

સૂત્રમાં ‘અપિ’ શબ્દ નિશ્ચય અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે તેનો સંબંધ ‘નિવર્તન્તે’ આ ક્રિયા સાથે થાય છે, જેણે સર્વસાવધનિવૃત્તિરૂપ ચારિત્ર ધર્મને પ્રાપ્ત કરી લીધો છે તેવો માણસ કદાચ મોહના ઉદયથી પરિષદ અને ઉપસર્ગ આવવાથી પોતાના ચારિત્રથી વિચલિત થાય છે તો તેને ચારિત્ર ભ્રષ્ટજ સમજવો જોઈએ. અર્થાત્ તે ભ્રષ્ટચારિત્રી છે. એવી વ્યક્તિ પોતાને સાધુના વેષથી સુસન્નિજત કરી લોકોની દૃષ્ટિમાં સાધુપણાનો ઢોંગ રચે છે, જો કે તેના અંતરંગમાં તે વેષથી જરા પણ પ્રેમ હોતો નથી તો પણ બાહ્યમાં તે પોતાની પ્રવૃત્તિ આ પ્રકારથી પ્રદર્શિત કરે છે કે-જાણે તે સાચો નિર્ઝન્ય છે. આ વાતનો ખુલાસો ‘અપરિગ્રહાઃ’ આ પદથી સૂત્રકારે કર્યો છે. જે મૂર્છાલાવથી ગ્રહણ કરે છે તેનું નામ પરિગ્રહ છે આ પરિગ્રહ જેને વિદ્યમાન નથી તે અપરિગ્રહ છે. દંડી શાક્યાદિક અને અવસન્ન પાસંથાદિક ‘અમે નિર્ઝન્ય છીએ’ ‘અથવા આગળ ચાલીને નિર્ઝન્ય થઈ જશું’ આ અભિપ્રાયથી સાધુવેષ અને ચારિત્રને ગ્રહણ કરી તેની આડથી પોતાની વૈષયિક વાસનાની તૃપ્તિ કરી લે છે. તેની આ પ્રકારે બાહ્ય પ્રવૃત્તિ દેખીને લોક ધાર્મિક ભાવનાથી તેની દરેક પ્રકારથી સેવા કરે છે. જે વસ્તુની તેને આવશ્યકતા હોય તેની પૂર્તિ કરતા રહે છે, આ સાધુપણાના બહાનાથી જે કંઈ પણ મળે છે ફક્ત તેનાથી પોતાની વૈષયિક વાસનાની જ પૂર્તિ કરે છે. વાસ્તવિક સર્વસાવધવિરતિરૂપ ચારિત્રનું આચરણ તેનાથી દૂર જ રહે છે. આ વાતની પુષ્ટિ ‘સમુત્થાય લબ્ધ્વાન્ કામાન્ અભિગાહન્તે’ આ પંક્તિથી સૂત્રકારે કહ્યું છે. સર્વસાવધવિરતિરૂપ ચારિત્રને પ્રાપ્ત કરવાને માટે બાહ્ય અને

આભ્યન્તર કારણોની જરૂરત હોય છે. બાહ્ય કારણોથી આટલું કામ નથી બનતું જેટલું અન્તરંગથી. ચારિત્રના અંગીકાર કરવામાં યદ્યપિ ઉપાદાન કારણ આત્મા છે પરંતુ આ બે-બાહ્ય, આભ્યન્તર-કારણોથી ઉપાદાનમાં તે શક્તિ આવી જાય છે કે જેનાથી તેને પોતાને માટે સંયમમાં રતિ અને સંસાર શરીર અને ભોગોમાં અરતિ આપમેળે આવે છે. પ્રકૃતમાં અહીં આ ચારિત્રમોહનીયનો ઉપશમાદિક અન્તરંગ કારણ છે, અને પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી સર્વથા વિરતિભાવની ભગૃતિ બાહ્ય કારણ છે, જેમ અગ્નિ અને ધૂમની (પરસ્પર અનિયતિ) વિષમ વ્યાપ્તિ છે તે પ્રકારે સમ્યક્ચારિત્રની સાથે અન્તરંગ કારણ ચારિત્રમોહનીયના ઉપશમાદિક વિષમ વ્યાપ્તિ નથી. અર્થાત્ પરસ્પર સમનિયત છે. જ્યાં ચારિત્રમોહનીયનો ઉપશમાદિક છે ત્યાં નિયમથી સમ્યક્ચારિત્ર છે. અને જ્યાં સમ્યક્ચારિત્ર છે ત્યાં નિયમથી ચારિત્રમોહનીયનો ઉપશમાદિક છે. આ પ્રકારે સમ્યક્ચારિત્ર અને ચારિત્રમોહનીયના ઉપશમાદિકોની સમ વ્યાપ્તિ (પરસ્પર નિયતિ છે) પરંતુ અન્તરંગમાં ચારિત્ર મોહનીયના ઉપશમાદિકના અભાવમાં જે બાહ્યમાં સર્વસાવધ વિરતિરૂપ ચારિત્રની સત્તા માલમ પડે છે તે કેવળ એક ઢોંગ છે. તે ઢોંગ ઉલ્ટો જીવને કર્મબંધનું કારણ થાય છે, એવી વ્યક્તિ ચારિત્રનો ઢોંગ રચીને તેની આડમાં પોતાના વિષય કષાયોની જ પુષ્ટિ કરે છે, યદ્યપિ સૂત્રમાં ‘અપરિગ્રહ’ આ શબ્દથી કેવળ પાંચમાં મહાવ્રતનું જ ગ્રહણ બતાવ્યું, છે પરંતુ અવશિષ્ટ ચાર મહાવ્રતોનું પણ એમ એક પદથી ગ્રહણ થાય છે.

આ પ્રકારે જે વાસ્તવિક રૂપથી અપરિગ્રહી નથી પણ પરિગ્રહત્યાગનો ઢોંગ રચે છે તેનાથી એ પણ સમજી લેવું જોઈએ કે જે વાસ્તવિક રૂપથી અર્હિસાદિ મહાવ્રતધારી નથી પણ અર્હિસા-મહાવ્રતી આદિ હોવાનો ઢોંગ કરે છે તેઓ કેવળ લોકોની પ્રતારણા કરવા માટે જ પોતાની એવી પ્રવૃત્તિ કરે છે. દ્રવ્યલિંગી સાધુઓની પ્રવૃત્તિ આ ઢબની હોય છે. તેના આત્મામાં સમકિત જ્યોતિનો બિલકુલ જ પ્રકાશ નથી હોતો કે જેના સહભાવથી મહાવ્રતોમાં સમ્યક્પણું આવે. તેના ઉપરના મહાવ્રતો છે. જે પ્રકારે નટ અનેક વેષોને ધારણ કરે છે પણ અન્તરંગમાં તે તે વેષોના પરિણામોથી સર્વથા શૂન્ય રહે છે, તે પ્રકારે એ દ્રવ્યલિંગી પણ બાહ્યથી મહાવ્રતી હોવાનો કેવળ એક ઢોંગ જ કરે છે, જેનાથી તેનો આત્મા બિલકુલ રંજિત થતો નથી, ભલે તેની પ્રવૃત્તિથી બાહ્યજન રંજિત થાય, પરંતુ તેનો આત્મા સ્વતઃ તદ્દનુકૂળ પ્રવૃત્તિથી શૂન્ય હોવાથી બિલકુલ

પણ રંજિત થતો નથી, હિંસા, બુઠ, ચોરી, આદિ આશ્રવોમાં જ તેની અંતરંગ લાલસા બની રહે છે જેથી તે લોકોને ઠગતા રહે છે. એવી પ્રવૃત્તિ તેની કેમ થાય છે તેનું કારણ બતાવતાં સૂત્રકાર કહે છે કે—

‘ અનાજ્યા મુનયઃ પ્રત્યુપેક્ષન્તે ’ મહાવ્રતોને ધારણ કરવાનો ઢાંગ તે લોક એ માટે કરે છે કે—તેઓ ભગવદ્વ્યાજ્ઞાથી બહિર્ભૂત છે. ભગવાનની આજ્ઞા ગ્રહણ કરેલા મહાવ્રતોને અંતરંગની સાચી લાગણીથી પાળવાની છે. પાંચ આશ્રવોના નવ કેટિથી ત્યાગ કર્યા વિના તેનું પાલન થતું નથી. જે આ પ્રકારની આજ્ઞાથી બહિર્ભૂત છે અને “ જે અમે કહીએ છીએ તે સત્ય અને શુદ્ધ છે ” આ પ્રકારની સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિશાલી છે તે મુનિવેષધારી સાધુ શબ્દાદિક પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. ‘ અન્ન મોહે પુનઃ પુનઃ સન્ના નો હવ્યાય નો પારાય ’ મોહ એ પ્રકારનો છે—એક દ્રવ્યમોહ અને બીજો ભાવમોહ. મધાદિક દ્રવ્યમોહ છે, સંસાર અને અજ્ઞાન ભાવમોહ છે. કામભોગોમાં આસક્તિ તેનું નામ મોહ છે, તે ભોગોની આશક્તિમાં જીવની પ્રવૃત્તિ અજ્ઞાનથી થાય છે. કામભોગોની પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજના મધાદિકના સેવનથી જીવોને મળે છે, માટે તેને દ્રવ્યમોહ કહ્યો છે, વિષયાભિલાષી મૂઢ જીવ આ મોહમાં અત્યંત અને વારંવાર પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં પણ નથી યથેચ્છ કામભોગાદિ ભોગવી શકતા, અને નથી સંયમનું પાલન કરી શકતા. જેમ નદીની મઝધારમાં નિમગ્ન થયેલ પ્રાણી નથી આ પાર જઈ શકતું કે નથી તે પાર જઈ શકતું. એ પ્રકારે આવા પ્રાણી, નથી આ લોકના રહેતા અગર નથી પરલોકના રહેતા. નથી તેઓ સાચા ગૃહસ્થી બની શકતા, અને નહિ સાચા મુનિ. નદીની મઝધારમાં નિમગ્ન પ્રાણી જેમ મઝધારમાં જ ડુબી જાય છે તે પ્રકારે આ પ્રાણી પણ સાધુવેષ છોડીને વિષયોમાં લલલીન બની વચમાં જ લટકતા રહે છે. નથી તેઓ સાધુ છે અગર નથી તેઓ ગૃહસ્થી. સંયમ પાળવામાં જેના ચિત્તમાં દ્રઢતા છે જ નહિ, પરંતુ મુનિનો વેષ ધારણ કરી લીધો છે. હિરણ્ય-સુવર્ણ ધન-ધાન્ય, ગૃહ-ગૃહિણી પુત્ર-મિત્રાદિકનો મુનિવ્રત ધારણ કરવા પહેલાં જ ત્યાગ કરેલ છે માટે ગૃહસ્થી જીવન માટે ઉપયોગી વસ્તુનો સદ્ભાવ ન હોવાથી નથી તેનામાં ગૃહસ્થીપણું અને આ ચારિત્રને સમ્યક્ રીતિથી પાલન નહિ કરવાથી મુનિપણું પણ નથી ॥ સૂ૦ ૨ ॥

તૃતીય સૂત્રકા અવતરણ ઔર તૃતીય સૂત્ર ।

જે સંયમમાં રતિ અને શબ્દાદિ વિષયોમાં અરતિ કરે છે તે કેવા હોય છે? તેનો ખુલાસો કરે છે.—

‘ વિમુક્તા હુ તે જણા ’ ઇત્યાદિ—કાર્યકારણમાં અભેદવિવક્ષા હોવાથી પાર

અનગાર કૌન કહલાતે હૈં ।

શબ્દનો અર્થ મુક્તિ અને મુક્તિના કારણભૂત સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર છે. આ પારને પ્રાપ્ત કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે તે પારગામી કહેવાય છે.

જે મુમુક્ષુ છે તે અનેક પ્રકારની સાંસારિક ભાવનાઓથી રહિત હોય છે. ‘ વિમુક્ત ’ આ પદમાં ‘ વિ ’નો અર્થ અનેક પ્રકારની ભાવના છે. ‘ મુક્ત ’ શબ્દનો અર્થ દ્રવ્ય અને ભાવથી રહિત થવું ‘ હુ ’ શબ્દનો અર્થ નિશ્ચય છે. અર્થાત્ જેને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થાય છે એવો પ્રાણી નિયમતઃ દ્રવ્યથી—ધનાદિક અને પરિવારના સંસર્ગથી, તથા ભાવથી—વિષયકષાયાદિકોથી પ્રતિસમય રહિત થાય છે.

લોભમોહનીયના ઉદયથી પરવસ્તુને અહણ કરવાની ઇચ્છા તેનું નામ લોભ છે. તેથી વિપરીત અલોભ છે. ‘ જુગુપ્સમાન ’ શબ્દનો અર્થ જીતવાવાલા અને નિઝાદ કરવાવાળા છે. વિમુક્ત હોવામાં તે હેતુગર્ભિત વિશેષણ છે તેથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે તે વિમુક્ત એટલા માટે છે કે તેઓએ લોભને સંતોષથી નિગૂહીત કરેલ છે.

સૂત્રમાં પહેલાં બહુવચનનો પ્રયોગ કરેલ છે બાદમાં જે સર્વત્ર એક વચનનો પ્રયોગ થયેલ છે તે જાતિની અપેક્ષાથી સમજવું જોઈએ.

પરવસ્તુને અપનાવવાની ઇચ્છા લોભમોહનીયના ઉદયથી થાય છે. લોભ બે પ્રકારના છે. એક બાહરલોભ, બીજો સૂક્ષ્મલોભ.

બાહરલોભનો સદ્ભાવ આગમમાં દેમા ગુણસ્થાન સુધી, તથા સૂક્ષ્મલોભનો સદ્ભાવ ૧૦માં ગુણસ્થાન સુધી પ્રગટ કરેલ છે, માટે જ્યાંસુધી આગળ આગળના ગુણસ્થાનોની પ્રાપ્તિ નથી થઈ ત્યાં સુધી એવા જીવોને લોભનો ઉદય રહે જ છે, માટે જ્યારે લોભનો ઉદય છે તો તેનું કાર્ય પણ ત્યાં હોવું જોઈએ? આ શંકાનું નિરાકરણ કરતા સૂત્રકાર કહે છે કે—‘ લોભમ્ અલોભેન જુગુપ્સમાનઃ ’ તે જીવ લોભકષાયને સંતોષથી જીતે છે. મુમુક્ષુ જીવ પરવસ્તુના લાભથી આકૃષ્ટ અને અલાભથી અસંતુષ્ટ થતાં નથી.

લોભનું નિરાકરણ કરતાયકા ટીકાકાર કહે છે કે—જીવોને સંસારરૂપી ખાડામાં પડવાનું સર્વ પ્રથમ કારણ લોભ જ છે. લોભ જીવોને આકૃષ્ટિતપરિણામી બનાવી

દે છે. લુપ્થક રાત દિવસ વ્યાકુળ જ બની રહે છે, ‘કયા વખતે કયારે કેવી રીતે ધનાદિકતું અર્જન કરું’ આવી આશાથી પ્રેરિત થઈ ઓળંગી ન શકાય તેવા પર્વતોને પણ પાર કરવાની ઇચ્છા કરે છે, અપાર સમુદ્રને તરવાની પણ ભાવના રાખે છે, દુર્ગમ-પહાડી ઝાડીઓમાં પણ ભ્રમણ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, પોતાના ભાઈઓને પણ મારવાના મનોરથો સેવે છે, જ્યાં કોઈ જઈ શકતું નથી તેવા ભયંકર સ્થાનમાં જવાની પણ હિંમત કરે છે, ઘણા ભારે ઝોળા પણ ઉઠાવે છે, દુઃસહ ભૂખને પણ સહન કરી લે છે, પાપ કરવાને માટે પણ તૈયાર થઈ જાય છે, પોતાનું કુળ, શીલ, જાતિ અને ધૈર્યને પણ વખત મળતાં છોડવાને તૈયાર થઈ જાય છે. અધિક કેટલું કહેવું – અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી આચ્છાદિત આ લોભરૂપી મહારાત્રિમાં આ જીવ આત્મધનને પ્રાણાતિપાતાદિકપાપરૂપી ચોરોથી હંમેશાં લુટાવતો રહે છે. મોહરૂપી અંધકારથી યુક્ત લોભી જીવ ચિત્તરૂપી ગહન જંગલમાં લોભરૂપી પિસાચને હંમેશાં નચાવતો રહે છે. જેવી રીતે પાણીમાં જીવિંચાનકા અહીંતહીં ચક્કર ફર્યા કરે છે, વાયુની લહરોમાં લઘુ તૃણ જેમ ઉડતા રહે છે, આકાશમાં શરતકાલીન મેઘમાલા અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં જેમ ધૂમ્મા કરે છે તે પ્રકારે લોભાકુલિત ચિત્તવાળા પ્રાણી પણ સંસારમાં આંહી તહીં ભૂમ્યા કરે છે, લોભી જનના સમસ્ત ગુણો દોષરૂપમાં જ પરિણત થાય છે. જેમ કહ્યું છે—

“લોમેન બુદ્ધિચ્છલતિ, લોભો જનયતે તૃષામ્

તૃષાર્તો દુઃખમાપ્નોતિ, પરત્રૈહ ચ માનવઃ” ॥ ૧ ॥

લોભથી બુદ્ધિ ચ્છલિત થાય છે. લોભ તૃષ્ણાને પેદા કરે છે. તૃષ્ણાથી પીડિત પ્રાણી આ લોકમાં અને પરલોકમાં દુઃખોને પામે છે ॥ ૧ ॥

સૂત્રમાં લોભકષાયને સંતોષથી નિગ્રહ કરવાનું જે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે એક ઉપલક્ષણ છે. તેથી ક્રોધ, માન, માયાનો પણ પોતપોતાનાં પ્રતિપક્ષી ભાવોથી નિગ્રહ કરવાનું સમજી લેવું જોઈએ. કારણ કે લોભની માફક મુમુક્ષુઓને માટે ક્રોધ માન આદિ પણ હેય છે. ચાર કષાયોમાં અંતિમ કષાય લોભ છે. તેના ત્યાગના ઉપદેશથી ક્રોધાદિકનો ત્યાગ કરવો સ્વતઃ સિદ્ધ થઈ જાય છે. કહ્યું પણ છે—

“ત્રિવિધં નરકસ્યેદં, દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્ત્રયં ત્યજેત્” ॥ ૧ ॥

આ શ્લોકથી અન્યત્ર પણ કામ ક્રોધ અને લોભને નરકનું દ્વાર અને પોતાના નાશનું કારણ બતાવ્યું છે.

શંકા—લોભને જેમ સંતોષથી જીતાય છે તેમ ક્રોધાદિ કષાયોને જીતવા કયા કયા ભાવોની જરૂરત હોય છે?

ઉત્તર—દશવૈકાલિક સૂત્રમાં આ કષાયોને જીતવા માટે એ ભાવોને પ્રગટ કર્યા છે—

“ ઉવસમેણ દૂષે કોહં, માણં મહવયા જિણે ।

માયમજ્જવભાવેણ, લોભં સંતોષઓ જિણે ” ॥

ઉપશમથી ક્રોધને, માર્દવ-નમ્ર ભાવથી માનને, આર્જવભાવથી માયાને અને સંતોષથી લોભને છૂટાય છે. અસંતોષરૂપી રોગનું ઓષધ લોભપરિત્યાગ છે. કહ્યું પણ છે—

“ યથાઽઽહારપરિત્યાગો, -જ્વરિતસ્યૌષધં મતમ્ ।

લોભસ્યૈવં પરિત્યાગ, -સ્ત્વસન્તોષસ્ય મેષજમ્ ” ॥ ૧ ॥

જેમ રોગીના જ્વરને નષ્ટ કરવા માટે આહારનો પરિત્યાગ દવાનું કામ કરે છે તે પ્રકારે અસંતોષને નષ્ટ કરવા માટે લોભનો પરિહાર પણ ઉત્તમ ઔષધીનું કામ આપે છે. આ કથનથી એ સિદ્ધાન્ત ભલીભાંતિ પુષ્ટ થાય છે કે-જે લોભાદિકોને તેના પ્રતિપક્ષી સંતોષાદિકોના મારફત નષ્ટ કરે છે તે જ વાસ્તવમાં પારગામી છે. એવી વ્યક્તિ પ્રાપ્ત થયેલ કામભોગોમાં ફસતી નથી, એ વાતની પુષ્ટિ ‘લઘ્વાન્ કામાન્ નામિગાહતે’ એ ઉપદેશથી સૂત્રકારે કરી છે, કારણ કે જેણે લોભાદિકનો પરિહાર કરેલ છે તેને કામભોગાદિક કદી પણ પરાસ્ત કરી શકતા નથી.

કોઈ વ્યક્તિ લોભાદિ કષાયોથી હીન છે, પરંતુ કોઈ કારણથી કદાચ તેણે ચારિત્ર ગ્રહણ કરેલ છે તો તે વ્યક્તિના ચિત્તમાં કદાચ ફરીથી પણ લોભનો ઉદય થાય છે તેની તે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છોડવાયોગ્ય છે. આ દેખાવા માટે, અને જે સર્વદા લોભરહિત થઈ સંયમને ધારણ કરે છે તે અણગાર-સાધુ છે, આ વાતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે આગળના સૂત્રનું અવતરણ કરીને સૂત્રકાર કહે છે કે-જે વ્યક્તિ આ પૂર્વોક્ત લોભ વિના અર્થાત્ લોભથી રહિત થઈને ચારિત્રને ગ્રહણ કરે છે તે ચાર ધાતિયા કર્મોને નષ્ટ કરી ભરતાદિ જેવા બનીને કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન પામીને દુનિયાના ચર-અચર સમસ્ત પદાર્થોને સ્પષ્ટ રૂપથી સમસ્ત ગુણ અને સમસ્ત પર્યાયોથી યુક્ત બાણે છે અને દેખે છે.

શંકા—લોભના નાશથી કર્મોનો અભાવ કેવી રીતે થઈ શકે ?

ઉત્તર—એમ કહેવું ન જોઈએ, કારણ કે લોભના ક્ષયથી મોહનીયનો ક્ષય થાય છે. તેનો ક્ષય થવા પછી શેષ ધાતિયા કર્મોનો ક્ષય થાય છે, ધાતિયા કર્મોનો અભાવ થતાં જ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાથી ભવો-પગ્રાહી અધાતિયા કર્મોનો ક્ષય થાય છે. આ પકાર પરંપરા સંબંધને લઈને લોભના વિનાશથી આત્મા અકર્મા બને છે. આ વિશેષણની સાર્થકતા સિદ્ધ થઈ બય છે. સર્વ પ્રથમ મોહનીય કર્મનો ક્ષય થાય છે, સમસ્ત કર્મોમાં મોહનીય કર્મ સેનાપતિ છે. જેમ સેનાપતિ પરાસ્ત થવાથી સેના અશક્ત બને છે તે પ્રકારે મોહનીય કર્મનો ક્ષય થતાં જ કર્મોની સેના પણ ક્ષીણ થઈ બય છે. મોહનીયના ક્ષયથી જ્ઞાનાવરણીય દર્શનાવરણીય અને અંતરાયનો ક્ષય થાય છે, તેનાથી કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

~

ચતુર્થ સૂત્રકો અવતરણ ઔર ચતુર્થ સૂત્ર ।

‘લોહો સવ્વવિણાસણો’ લોહ સમસ્ત અનર્થોની જડ છે. એ પ્રકારે પર્યાયલોચન કરીને તે સંયમી કોઈ પણ સાંસારિક પદાર્થની ઇચ્છા કરતા નથી. એ પ્રકારે જેની પ્રવૃત્તિ છે તે જ સાચો અણુગાર છે. અર્થાત્ તે જ તત્વદર્શિયોદ્ધારા યથાખ્યાતચારિત્રસમન્વિત મુનિ કહેવામાં આવે છે. ॥ સૂ. ૩ ॥

જે પ્રાણિઓને કષ્ટ દેવાવાળી અને તેના પ્રાણોનો નાશ કરવાવાળી ક્રિયાઓ કરે છે તે સકર્મા છે. તે પાપોને દૂર કરવાની ભાવનાથી અને આશંસા-અલભ્ય

વિષયાસક્તિવશ પરિતપ્ત હોકર ધન કી સ્પૃહાસે દણ્ડસમારમ્ભ કરનેવાલા મનુષ્ય કા વર્ણન ।

વસ્તુના લાભની ઇચ્છાથી જે જે ક્રિયાઓ કરે છે તેને આ સૂત્રમાં પ્રગટ કરતાં સૂત્રકાર કહે છે—

‘અહો ય રાઓ’ ઇત્યાદિ. ‘અહો ય રાઓ’ અહીંયાથી લઈને ‘પત્ય સત્યે પુણો પુણો’ અહીં સુધીના પદોનું વ્યાખ્યાન પ્રથમ ઉદ્દેશમાં આપવામાં આવેલ છે ત્યાંથી જાણી લેવું જોઈએ. વિષયોમાં આસક્ત ધનનો ઇચ્છુક પ્રાણી રાત દિવસ સંતપ્તચિત્ત બની જીવોના ઉપમર્દન કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરતો રહે છે. અને ‘મને આત્મબળ પ્રાપ્ત થાય’ એવા ખ્યાલથી તે પોતાના સંતોષ માટે પ્રાણિયોના પ્રાણોનો ઉપઘાત કરે છે. પોતાનું માંસ વધારવા માટે માંસ ખાય છે અને તેને માટે તે પંચેન્દ્રિયાદિક પ્રાણિઓની હિંસા કરે છે—‘જે માંસ મને પ્રાપ્ત થયું છે, જેને હું શિકાર કરીને લાવ્યો છું તેને હું એકલો જ ખાઉં’. પોતાના સગાસંબંધિઓમાં તથા મિત્રોમાં પણ તેનું વિતરણ કરું, કારણ કે પરસ્પરના આવા પ્રકારના આદાન

પ્રદાનથી મને તેઓનું બળ પ્રાપ્ત થશે, કદાચ મારા ઉપર કોઈ આપત્તિ આવે તો તેઓ મને મદદગાર બનશે, તેમની સહાયતાથી અને સહાનુભૂતિથી હું આવેલી આપત્તિથી કોઈ પણ જાતના કષ્ટ વગર સુરક્ષિત થઈ જઈશ’ ‘દેવોનું બળ મને પ્રાપ્ત થશે.’ તેથી તે નૈવેદ્ય આદિ માટે પચન-પાચનાદિક આરંભ કરે છે. ‘રાજની કૃપા મારા ઉપર બની રહે’ તે ભાવનાથી તે તેની જુદી ખુશામત કરે છે, સેવા કરે છે, તેની પ્રત્યેક સારી નકારી વાતોમાં હા માં હા મિલાવે છે. ‘ખુશામતમાં જ આમદ છે’ આવી તુચ્છ કામનાથી તે દરેક પ્રકારથી પોતાને કષ્ટમાં નાખીને પણ તેની પ્રત્યેક વાતને શિરનો મુગટ બનાવવામાં સંકોચ કરતો નથી. ‘હું જે ચોરોને મદદ કરીશ અને તેમને મદદ પહોંચાડીશ અગર તેમનો સહવાસ કરીશ તો મને તેમની હુંટના દ્રવ્યમાંથી હિસ્સો-(ભાગ) મળતો રહેશે’ આ ભાવનાથી તે ચોરોનું પણ બળ પ્રાપ્ત કરે છે. જેની આવવાની કોઈ નિશ્ચિત તિથિ નથી તેનું નામ અતિથિ છે. એવા અતિથિઓની તે ફક્ત ‘તેમના આશિર્વાદરૂપ બળ મને મળે’ એ વિચારથી સેવા કરે છે. તેમના નિમિત્તે પ્રાણિઓની હિંસા પણ કરે છે. કૃપણની સેવા પણ તેનું બળ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી કરે છે. ‘શાક્યાદિ શ્રમણોનો સાથ મને મળે’ તે માટે તે તેમને માટે પચન-પાચનાદિ કરે છે. સૂત્રમાં જે આ પ્રકારથી અનેક બળોનું કથન કરેલ છે તેનો ભાવ એ છે કે-તે જેને પોતાના ઇષ્ટ અર્થનો સાધક સમજે છે તેનું બળ પ્રાપ્ત કરવા માટે તેની ભલી પ્રકાર પરિચર્યા કરે છે. જેનાથી પ્રાણીની હિંસા થાય છે તેનું નામ દંડ છે. તેનો તે અનેક પ્રકારના કાર્યોથી સર્વતઃ આદાન-બ્રહ્મ કરે છે. વ્યર્થના પાપારંભ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થઈને તે પ્રાણીઓના પ્રાણોનું અપહરણ કરી પાપનો ભારી બોજ પોતાના માથે રાખે છે. ‘કદાચ હું આ કામને નહિ કરું તો મને પૂર્વોક્ત આત્મબલાદિનો લાભ થશે નહિ.’ આ વાતનો વિચાર કરી તેના અલાભના ભયથી પ્રાણિઓની હિંસાદિક ક્રિયાઓને-અનેક અનર્થકારી સાવધ વ્યાપારોને તે કરે છે. એ આત્મબલાદિક જે આ જીવને આ લોકમાં દંડ બ્રહ્મણું કારણ છે, કેવળ તેના નિમિત્ત જ અનર્થોને તે નથી કરતો પણ પાર-લૌકિક કાર્યો માટે પણ પરમાર્થથી અનભિજ્ઞ બનીને આ દંડનું પાત્ર બને છે. આ અભિપ્રાયને ‘પાપમોક્ષઃ’ આ પદથી સૂત્રકાર પ્રગટ કરે છે-નરક નિગોહાદિ ગતિઓને જીવ જેના દ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે તેનું નામ પાપ છે. ‘પાપથી મારી મુક્તિ થઈ જશે, અર્થાત્ હું પાપરહિત થઈ જઈશ’ એ ધારણાથી ઓતપ્રોત થઈને તે નાનાવિધ હવનીય દ્રવ્યોથી હવન કરે છે. અનેક અનર્થવિધાયક સાવધ કાર્યોને કરવાથી દંડ-પ્રાણુતિપાતાદિ-નો અધિકારી થાય છે. આવા કાર્યોથી પાપમુક્ત બનતો નથી પણ નરક નિગોહાદિ ગતિઓમાં તે જીવનું પતન થાય છે. સૂત્રમાં ‘ઈતિ’ એ શબ્દ હેતુ અર્થનો બોધક છે, જેનો ભાવ એ છે કે તે એમ સમજે છે કે

‘પાપોથી મારી મુક્તે થઈ જશે, હું નિષ્કલંક બની સ્વર્ગોદે લાલ કરી લઈશ’ એવું માનીને તે પારલોકિક કાર્યો કરવા માટે છ કાયનો આરંભ કરે છે. આ પ્રકારના સાવધ વ્યાપારોથી નાનાવિધ દુર્ગતિઓને દેવાવાળા અને અનેક જન્મ જન્માન્તરોમાં પણ જેનો નાશ ન થાય તેવો પાપનો ભાર જ તે વહે છે.

પ્રથમ સૂત્રકા અવતરણા ઔર પ્રથમ સૂત્ર ।

‘આર્જસાચૈ’ આ પદથી આ બાત સૂત્રકાર સૂચિત કરે છે કે—તે અલભ્ય વસ્તુને પામવાની ઇચ્છાથી પણ દંડનો સમારંભ કરે છે, ‘આ વસ્તુ મારી પાસે નથી પણ આત્મબલાદિ કાર્યો કરવાથી તે મને આજ નહિ તો કાલ, કાલ નહિ તો પરમ દિવસ મળી જશે, કદાચ અહીં નહિ મળે તો પરલોકમાં મળશે’ આ ભાવથી દંડનું સમાધાન (છ કાયનો આરંભ) કરે છે. ॥ સૂ. ૪ ॥

સંયમી કો દણ્ડ સમારંભ નહીં કરના ચાહિયે । ઉદ્દેશ સમાપ્તિ ।

આવા પ્રકાર કડવા વિપાકવાળા દંડના આધાનને સારી રીતે બાણીને શું કરવું જોઈએ તે કહે છે—

‘તં પરિણાય’ ઇત્યાદિ. સંયમમાં જેને પ્રેમ છે, સંસારનો સ્વભાવ જોણે ભલી પ્રકારે બાણી લીધો છે એવા મેધાવી મુનિ શસ્ત્રપરિજ્ઞામાં પ્રતિપાદિત અપ્રશસ્ત ગુણ અને મૂળસ્થાનસ્વરૂપ વિષયકષાયાદિકને તથા આત્મબલાદિ લાભ માટે દંડસમાધાન (આરંભ—સમારંભ) ને સ્પરિજ્ઞાથી બાણીને સ્વયં આત્મબળ પ્રાપ્ત કરવાના ખોટા અભિપ્રાયથી આચરિત એ પૂર્વોક્ત કાર્યોથી પ્રાણુતિપાત આદિ દંડનો સમારંભ કરવો નહિ, કારણ કે આ કાર્યોના કરનાર પ્રાણીને પાપારંભ સિવાય બીજો કોઈ પ્રશસ્ત ફળનો લાભ થતો નથી. એ વાતને બાણીને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞાથી તેનો ત્યાગ કરે, એટલું જ નહિ પણ બીજાથી પણ તે પૂર્વોક્ત કાર્યોથી તે દંડનો સમારંભ ન કરાવે, અને આ પ્રકારથી દંડનો સમારંભ

કરવાવાળાની અનુમોદના પણ ન કરે, અર્થાત્ કરવા, કરાવવા, અને અનુમોદવારૂપ એ દંડસમારંભનો સર્વથા ત્યાગ કરે.

આ પ્રકાર શ્રીસુધર્માસ્વામી જંબૂસ્વામીને કહે છે કે—તે રત્નત્રયરૂપ મોક્ષનં માર્ગ છે, મોક્ષનું અન્વેષણ જેનાથી થાય છે તે માર્ગ શબ્દનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ છે આ માર્ગનું નિરૂપણ આર્ય—તીર્થ કર અને ગણુધરાદિકોએ બાર પ્રકારની પરિષદમ કયું છે. વિષયકષાયાદિક જે આત્માનું પતન કરવાવાળા છે તેનાથી જે જલદ વિરક્ત થાય છે તે આર્ય છે, અને તે તીર્થ કર ગણુધરાદિ દેવ છે. કારણ કે તેઓ સ્વયં તેનાથી વિરક્ત બની બીજાઓને તેનાથી વિરક્ત થવાનો ઉપદેશ આપે છે. તેઓ આત્મકલ્યાણકારી મોક્ષમાર્ગના અનુપમ પથિક હોય છે, અં બીજાઓને પણ તે માર્ગના પથિક બનવા માટે ઉપાયોનું પ્રતિપાદન કરે છે. અ પાંચમા કાળમાં જે મોક્ષમાર્ગની પ્રરૂપણા મુનિ અને આચાર્યોદ્ધારા થાય છે તેમ્ મૂળસ્તોત તીર્થ કરાદિ જ છે. એવું સમજીને કુશળ આત્માર્થીનું કર્તવ્ય છે. કે—તે પોતાના આત્માને આ દંડસમારંભદ્વારા આવવાવાળા કર્મોથી લિપ્ત ન બનાવે, એવો ઉપદેશ કરતાં સૂત્રકાર કહે છે—

“યથાઽન્ન કુશલો નોપલિમ્પે:” હે ભવ્ય જીવ ! તું પૂર્વોક્ત કથનથી એ ભલી પ્રકારે બાણી ચુક્યો છે કે આ આત્મબલાદિક કાર્યોથી દંડસમાદાન થાય છે, અને તેનાથી કર્મબંધ સિવાય આત્માને કોઈ લાભ થતો નથી, માટે તું એ ખાતનો વિચાર કરી આત્માર્થી બન, અને જે પ્રકારથી તારો આત્મા કર્મોથી લિપ્ત ન બને એવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિથી તેવા સમારંભોથી સર્વથા પોતાની રક્ષા કર. જેમ પાણીમાં રહેલાં કમળ પાણીથી લિપ્ત નથી થતાં તે પ્રકારે દંડસમાદાનથી આત્મા લિપ્ત ન બને તેવું કર. ‘इति ब्रवीमि’ આનો અર્થ પહેલાં કરવામાં આવેલ છે. ॥ સૂ. ૫ ॥

બીજા અધ્યયનનો બીજો ઉદ્દેશ સમાપ્ત. ૨-૨.

શ્રી આચારાંગસૂત્રના બીજા અધ્યયનનો ત્રીજો ઉદ્દેશ

બીજા ઉદ્દેશનું કથન સમાપ્ત થયું, હવે ત્રીજા ઉદ્દેશનો પ્રારંભ થાય છે. બીજા ઉદ્દેશમાં સંયમીએ સંયમમાં રતિ અને વિષયાદિકમાં અરતિ કરવી જોઈએ. એ વાત કહેવામાં આવી છે. આ ઉદ્દેશમાં એનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે કે ગૃહીત (ગ્રહણ કરેલાં) સંયમમાં રતિ અને વિષયાદિકમાં અરતિ સંયમીજનને ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે કષાયો દૂર કરવામાં આવે. કષાયોનો પરિત્યાગ, જ્યાં સુધી માનનો ત્યાગ અને ધનની અસારતાનો વિચાર નહિ કરવામાં આવે ત્યાંસુધી તે બની શકતું નથી. માટે સંયમી મુનિએ ‘મારી ઉત્પત્તિ ઉંચ ગોત્રમાં થયેલી છે’ તેવાં અભિમાનનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ.

આં ઠેકાણે “જહેત્ય કુશલે નોર્વાલિપેઝ્જાસિ” આ અનન્તર સૂત્રની સાથે સંબંધ છે, એનો ભાવ એ છે કે-હે શિષ્ય ! તું ઉંચ ગોત્રમાં ઉત્પત્તિના અભિમાનાદિમાં જેવી રીતે ન ફસે તેવી પ્રવૃત્તિ પોતાની કર.

પ્રથમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર પ્રથમ સૂત્ર ।

‘સે આયબલે’ ઇત્યાદિ પરંપરાસૂત્ર સાથે પણ સંબંધ છે જેથી શિષ્યને સંબોધન કરતાં આચાર્ય એ વાતનો ઉપદેશ આપે છે કે પોતાના માન માટે આત્મબલ આદિ દ્વારા તારે ઢંડસમારંભ ન કરવો જોઈએ.

નીચેના સૂત્રનું અવતરણ કરવા માટે સૂત્રકાર શિષ્યને કહે છે કે-હે શિષ્ય ! ઉચ્ચ ગોત્રમાં ઉત્પત્તિથી માન, અને નીચ ગોત્રમાં જન્મ લેવાથી અપમાનનો વિચાર કરી હર્ષ અને ક્રોધ કરવો તને યોગ્ય નથી. કારણ કે કર્મના પ્રભાવથી તેં પૂર્વના અનેક ભવોમાં તે પ્રાપ્ત કર્યા છે એ વાત પ્રગટ કરવામાં આવે છે-‘સે અસઈ’ ઇત્યાદિ.

પણિડત કો ઉચ્ચ કુલકી પ્રાપ્તિ સે હર્ષ નહીં કરના ચાહિયે;
ઔર ન નીચ કુલકી પ્રાપ્તિસે કોધ હી કરના ચાહિયે ।

જીવાત્માના જન્મ મરણ જ્યાં સુધી તેને મુક્તિની પ્રાપ્તિ નથી થઈ ત્યાં સુધી થતાં રહે છે, કોઈ વખત તે નીચ ગોત્રના ઉદયથી લોકનિહિત કુળમાં જન્મ લે છે તો કોઈ વખત ઉંચ ગોત્રના ઉદયથી લોકપૂજિત કુળમાં. આ ઉંચ નીચ ગોત્રમાં જન્મની પ્રાપ્તિ થવી તે કર્મનું કાર્ય છે. તેમાં કોઈની ઇચ્છા કામ કરતી નથી. માટે ઉંચ ગોત્રમાં જન્મ લેવાથી હર્ષિત થવું, અને નીચ ગોત્રમાં જન્મ લેવાથી દુઃખી થવું આત્માને માટે તે યોગ્ય નથી, કારણ કે પર્યાયોમાં ઉલટ ફેર થયા જ કરે છે. સંસારી જીવ કર્મોથી યુક્ત છે, માટે જે નીચ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન હોવાથી પોતાનું અપમાન સમજે છે તેને માટે સૂત્રકાર કહે છે કે-તું અનેકવાર લોકમાન્ય ઉચ્ચકુળ ભેઃગકુળ આદિમાં ઉત્પન્ન થઈ ચુકેલ છે, તથા જે ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ લેવાથી પોતાનું માન-મોટાપણું સમજે છે તેના પ્રત્યે સૂત્રકાર કહે છે કે-ભાઈ તું પણ નીચ કુળ જે કઠીઆરા આદિનો વંશ છે તેમાં અનેકવાર જન્મ લઈ ચુકેલ છે. ગોત્ર શબ્દનો અર્થ કુળ છે. ઉંચ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન હોવાથી નથી આત્મા અધિક મોટો થઈ જતો અને નથી નીચ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થવાથી નીચો થઈ જતો. કારણ કે બંને ગોત્રોના બન્ધાધ્યવસાય સ્થાનના કંડકો એકસરખા છે. તેઓની સંખ્યા સમાન છે. (કર્મના અંશનું નામ કંડક છે.) માટે “નોઈહેત” જીવનું કર્તવ્ય છે કે-તે જાતિમદ, કુળમદ, બળમદ અને રૂપ વિગેરેનો મદ કરવાની કદિ પણ મનથી ચેષ્ટા પણ ન કરે. આ પ્રકારે જ્યારે આ જીવ ઉંચનીચ ગોત્રને અનેક વાર પૂર્વ જન્મોમાં પ્રાપ્ત કરી ચુકેલ છે, અને તેના બંધનો પણ જ્યારે સમાન કર્મનો અંશ છે તો એવો કયો પ્રાણી હશે જે આ પરિસ્થિતિને જાણી જોઈને પણ ગોત્રવાદી-ગોત્રાભિમાની થશે કે-“મારું જ એવું પરમ માનનીય સુંદર ગોત્ર છે બીજા કોઈનું તેવું ગોત્ર નથી” આ પ્રકારે કહેવાના સ્વભાવ વાળા-સાહસ કરવાવાળા હશે, અને ઉત્કર્ષને બીજાઓના પ્રતિ પ્રગટ કરવાના ભાવનાવાળા હશે? માટે જ્યારે એ નિશ્ચિત છે.

કે ઉંચ ગોત્રમાં અને નીચ ગોત્રમાં અનેકવાર જન્મ મરણ આ જીવે કરેલ છે તો પછી “મારો જન્મ ઉંચ કુળમાં જ હોય” આ પ્રકાર ત્યાં ઉત્પન્ન થવા માટે કોણ અભિલાષી હશે ? માટે જે હોયોપાદેયના વિવેકથી યુક્ત છે એવો પંડિત-ભવ્યાત્મા જીવ ઉંચ કુળમાં ઉત્પન્ન થવાથી ન તો હર્ષ કરે, અને નીચ કુળમાં જન્મ લેવાથી ન વિષાદ કરે. આ વાતનો વિદ્વાને કોઈ વખત અહંકાર કરવો ન જોઈએ કે—હું ઉંચ કુળનો છું. અને તેનો પણ વિષાદ નહિ કરવો જોઈએ કે—હું નીચ કુળનો છું. કારણ કે આ સંસારનો આ પ્રવાહ અનાદિ કાળથી આ પ્રકારે ચાલી રહ્યો છે. આગળ પણ એવો જ ચાલશે. જે આજ ઉંચ કુળના છે કાલ તેજ નીચ કુળના બની જાય છે. બીજા સ્વર્ગના દેવ જેનો ઉંચ ગોત્રનો ઉદય છે તે વ્યવીને એકેન્દ્રિય-પૃથિવી-પાણી-વનસ્પતિ જીવોમાં જન્મ લઈ નીચ ગોત્રના ઉદયવાળા બની જાય છે, તો પછી ઉંચ ગોત્ર અને નીચ ગોત્ર એ સદા એક જીવમાં સ્થિર રહેવાવાળો ધર્મ તો છે જ નહિ, પછી આ વિષયમાં હર્ષવિષાદ કરવો નિષ્કારણ છે. અનેક જન્મોમાં આ જીવને પ્રકૃષ્ટ કુલોની અને અપ્રકૃષ્ટ કુલોની અનેકવાર પ્રાપ્તિ થયેલી છે પછી હર્ષ અને શોક કરવાથી આત્માને કયો લાભ મળી શકે છે. કદાચ તે અભૂતપૂર્વ કુળ જીવને પ્રાપ્ત થયેલ હોય તો તેની પ્રાપ્તિમાં હર્ષ વિષાદ કરવો ઉચિત મનાત, પરંતુ તેવું તો છે નહિ, માટે એવો વિચાર કરી જ્ઞાનીએ આ વિષયમાં હર્ષ વિષાદ નહિ કરવો જોઈએ. પણ સદા હમેશાં એવો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે—

આ સંસારમાં અનાદિ કાળથી અનેકયોનિયોમાં ભ્રમણ કરવાવાળા આ આત્માને અનેકવાર સર્વ સુખદુઃખના સ્થાનભૂત ઉંચ નીચ ગોત્રોને પ્રાપ્ત કરેલ છે. પછી તેની પ્રાપ્તિમાં તને આશ્ચર્ય શું છે. અનન્ત જન્મ જન્માન્તરોમાં આ જીવે અનેક પ્રકારના સુખોને પ્રાપ્ત કર્યા છે. અને અપમાનથી, સ્થાન આદિના ચ્યુત હોવાથી, વધ બંધન અને ધનના નાશથી અનેક રોગોને તથા અનેક પ્રકારના દુઃખોને સહન કર્યા છે.

કહ્યું પણ છે—

“ સર્વસુખાન્યપિ બહુશઃ, પ્રાપ્તાન્યડ્ટતા મયાડ્ઠ સંસારે ।

ઉચ્ચૈઃસ્થાનાનિ તથા, તેન ન મે વિસ્મયસ્તેષુ ” ॥ ૧ ॥

તથા—“અવમાનાત્પરિધ્નિશાઢ્ઘબન્ધનશ્ચયાત્ ।

પ્રાપ્તા રોગાશ્ચ શોકાશ્ચ, જાત્યન્તરશતેષ્વપિ ” ॥ ૨ ॥ ઇતિ

અધિક શું કહેવામાં આવે. જ્યારે વર્તમાન પર્યાયમાં જ આ જીવની અનેક અવસ્થાઓ થાય છે તે નજરે દેખાય છે તો જન્મ જન્માંતરોમાં તેની અનેક અવસ્થાઓ થાય, અનેક વાર ઉંચ નીચ ગોત્રમાં જન્મો થાય છે એમાં આશ્ચર્યની વાત કંઈ છે. એવો દૃઢ વિશ્વાસ કરી આત્માર્થીને માટે આ અવસ્થાઓમાં કોઈ વખત પણ હર્ષ અને શોકનું સ્થાન હોવું ન જોઈએ.

સૂત્રમાં ગોત્રપદ ઉપલક્ષણ છે માટે આઠ મહોત્—(૧) જાતિમદ, (૨) કુળ મદ, (૩) યજ્ઞમદ, (૪) રૂપમદ, (૫) લાભમદ, (૬) તપમદ, (૭) સૂત્રમદ, (૮) ઐશ્વર્યમદનું ગ્રહણ થાય છે. મદ પણ અહંકાર જ છે માટે તેનો પણ પરિત્યાગ કરી દેવો જોઈએ, કારણ કે જાતિ વિગેરેનું હીનપણું હોવા છતાં પણ આત્મા કાલ લઙ્ગિધ આદિના પ્રાપ્ત થવાથી ધર્મનો અધિકારી બની જાય છે, ધર્મપ્રાપ્તિમાં જાતિ વિગેરે બાધક થતા નથી.

દ્વિતીય સૂત્રકા અવતરણ ઔર દ્વિતીય સૂત્ર ।

જેવી રીતે દેશદેશાન્તરમાં ભ્રમણ કરવાવાળા પ્રાણીને કોઈ વખત કોઈ સ્થાનપર સુખ, કોઈવખત કોઈ જગ્યાએ દુઃખ મળે છે. કોઈ વખત ગામમાં વસે છે કોઈ વખત વગડામાં પણ રહેવાનો પ્રસંગ આવે છે કોઈ વખત પ્રશસ્ત ભૂમિ પર તે સુખ જાય છે કોઈ વખત કાંટાવાળી ભૂમિમાં પણ પડ્યું રહેવું પડે છે. કોઈ વખત મીઠું સ્વચ્છ પાણી પીવા મળે છે કોઈ વખત ખાડું મલિન પાણી પણ પીવા મળે છે તો પણ આ બધા વિષયોમાં તે સુખ અગર દુઃખ માનતો નથી. તેને પોતાના લક્ષ્ય સ્થાને પહોંચવા માટે આ બધું કરવું પડે છે તે પ્રકારે પ્રકૃતમાં પણ મુક્તિને ચાહવાવાળા સંયમીમુનિ માટે ઉંચ નીચ ગોત્રની પ્રાપ્તિમાં પણ હર્ષ શોક કરવો ઉચિત નથી. આ પ્રકારના વિચારથી માન આદિનો જ્યારે આત્માથી અલાવ થઈ જાય છે ત્યારે કષાયનો અલાવ સ્વતઃ સિદ્ધ હોવાથી સંયમીને સંયમ લાવમાં દૃઢતા અને વિષયાદિકોમાં અદૃઢતા આવી જાય છે. માટે સમ્યગ્જ્ઞાનાદિક સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ હોવાથી સંયમી મુનિને મુક્તિનો લાભ કાલાન્તરમાં અગર આ લવમાં થાય છે.

આ પૂર્યોક્ત કથનથી સંયમી મુનિએ આ વાતનો પણ સદા વિચાર રાખવો જોઈએ કે—માન અને અપમાનના કારણકલાપોની ઉપસ્થિતિ હોવાથી હર્ષ અને વિષાદ કરવું માડું કર્તાવ્ય નથી. ॥ સૂ૦ ૧ ॥

કિસી ભી પ્રાણીકા અહિત નહીં કરના ચાહિયે । પ્રાણિયોં કે અહિત કરનેવાલોં કી દુખસ્થા કા વર્ણન ।

સાંસારિક પ્રાણિયોને સાતાવેદનીયના ઉદયથી સુખ અને સુખકારક સામગ્રી, અને અસાતાવેદનીયના ઉદયથી દુઃખ અને દુઃખકારક સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે, એવો વિચાર કરી કોઈ પણ પ્રાણિનું જરા પણ અહિત નહિ કરવું જોઈએ. અહિત આચરણનું જે ફળ હોય છે તે કહે છે—

‘મૂર્ખાઈ જાણ’ ઇત્યાદિ. પ્રત્યેક જીવાત્મા ભલે તે દરિદ્રી હોય અગર ભિક્ષુક હોય, ભલે ધની હોય ચાહે ગુણી હોય. ભલે કોઈ પણ પ્રકારના હોય પણ ‘અમોને શાંતિનો લાભ થાઓ, સુખ થાઓ’ ભલે નાસ્તિક હોય કે આસ્તિક પણ બધાનું આ એક જ લક્ષ્ય છે. એનાથી પ્રતિકૂળ કોઈ પણ કારણ મળશે નહિ. એક ભિક્ષુક જે ઘરઘરનો ભિખારી બનીને પોતાના પેટનો નિર્વાહ કરે છે તેનાથી પણ એ પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો તે પણ એ જ કહેશે કે શું કરું મને શાતા-સુખ નથી, માટે આ પ્રકારના તેના કથનથી એ વાત સત્ય સાબિત થાય છે કે તે પણ શાતા-સુખ મેળવવાનો અભિલાષી છે. કિડીને પણ કોઈ અડે છે તો તે પણ ભયથી દૂર ભાગે છે. વૃક્ષની નીચે કોઈએ અગ્નિ સળગાવી હોય તો તે તેના આ તાપથી સુકાઈ જાય છે. લગ્નવંતી એક જાતની વનસ્પતિ હોય છે જે અડકવાથી સંકુચિત થઈ જાય છે. આ બધાની આ બાહ્ય ચેષ્ટાઓથી એ માલમ થાય છે કે—તેની અંદર રહેવાવાળો આત્મા પણ શાતા અર્થાત્ સુખનો અભિલાષી છે. મતલબ એ છે કે ભલે કોઈ પણ જાતનો જીવ હોય પણ તે શાતા-સુખનો અભિલાષી છે. આ ઠેકાણે એ પ્રશ્ન થાય છે કે તે શાતા-સુખ કેવી રીતે અને કઈ જગ્યાએ પ્રાપ્ત થઈ શકે? ભવામિનંદી જીવ આ વાતનો સહસા ઉત્તર આપશે કે—તે શાતા-સુખ સાંસારિક પદાર્થોના સેવનથી જ મળી શકે છે. પરંતુ એવું ધારવું તે ગલત છે. જો એ જ પ્રમાણે હોય તો પછી ચક્રવર્તી જેવા વિશાળ વૈભવના ભોક્તા તેના પરિત્યાગ કેમ કરત? કોઈ આર્થિકશાસ્ત્રવેત્તા કહેશે કે ધનની પ્રાપ્તિમાં જ શાતા-સુખ સમાયા છે. પરંતુ તે વિચાર પણ ઠીક નથી, કારણ કે કદાચ તે સિદ્ધાંત સ્વીકૃત કરવામાં આવે તો પછી આજ જે ભીખ માંગી પોતાનો ગુજારો કરવાવાળા દરિદ્રી જીવ છે તેની પાસે જઈને તેને કહેવામાં આવે કે—‘અમે તને બે લાખ રૂપિયા આપીશું તું પોતાના શરીરનું પાશર માંસ અમને કાપીને આપી દે’ તો તે પણ તમારી આ માંગણી પુરી કરશે નહિ. માટે શું વધારે કહેવું? એ વાત નિશ્ચિત છે કે આવા ક્ષણિક વિનશ્વર પદાર્થોમાં સાચી સુખશાંતિ પ્રદાન કરવાની

યોગ્યતા નથી, એ તો અમારી કલ્પના છે, જે અમે તેમાં સુખ શાન્તિ માની રાખેલ છે. જે જડ અને સ્થૂળ વસ્તુઓમાં સુખની કલ્પના કરીને સાધારણ મનુષ્ય પણ જીવતોડ પરિશ્રમ કરે છે. તેના પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ તેને સુખ મળતું નથી. કારણ કે તેમાં સુખ પ્રદાન કરવાની શક્તિ છે જ નહિ. એટલા માટે આજ સારો સંસાર ભલે વૈભવસંપન્ન હોય અગર દરિદ્રાવસ્થાપન્ન હોય, દુઃખી જ છે. એ દુઃખ ત્યાં સુધી મટી શકતું નથી જ્યાં સુધી સુખનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ હાથ ન લાગે, અગર તેના સ્થાનનું પૂર્ણ જ્ઞાન ન થાય.

વાસ્તવિક સુખ શું છે ? તેનો એક માત્ર ઉત્તર છે—નિરાકુળતા. કારણ કે સંસારમાં જ્યારે કોઈ વખત ઇચ્છાઓના શાંત થવાથી જરાક સુખની અનુભૂતિ થાય છે ત્યારે તેથી એ વાતનો અનુમાન કરવામાં આવે છે કે—કોઈ એવી પણ અવસ્થા છે કે જે ઠેકાણે તેનો પૂર્ણ રૂપથી વિકાશ છે, તે નિરાકુળતા સિવાય બીજી કોઈ અવસ્થા નથી. આ નિરાકુળતાનો પૂર્ણ ભોક્તા પરમાત્મા છે. તેનો અભિલાષી પ્રત્યેક સંસારી જીવ છે. આ અભિપ્રાયને હૃદયમાં રાખીને સૂત્રકાર કહે છે કે—“મૂલેષુ જાતોદિ પ્રત્યુપેક્ષ્ય સાતમ” હે ભવ્ય ! પ્રત્યેક જીવમાં વ્યક્ત અને અવ્યક્ત રૂપથી સાતારૂપ જે સુખ છે, તેની અભિલાષા છુપાયેલી છે, તે વાતનો તું તારી પોતાની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કર. આ સૂત્રના અવતરણમાં જે સાતાવેદનીયજન્ય સુખના અભિલાષી પ્રત્યેક જીવને બતાવવામાં આવ્યા છે, તે આ નિરાકુલતારૂપ સુખના પરંપરાકારણ હોવાથી પ્રકટ કર્યા છે, કારણ કે એ નિશ્ચિત સિદ્ધાંત છે—જે સાતાવેદનીય કર્મના ઉદયથી સાંસારિક વૈભવજન્ય સુખ પ્રાપ્ત થશે તે ક્ષણિક વિનશ્વર હશે, અને તેનો ઉદય દુઃખોથી અન્તરિમ—છુપાયેલો હશે માટે એવા સુખથી આત્મા સાક્ષાત્ નિરાકુલતારૂપ પરિણુતિનો સદા ભોક્તા બની શકતો નથી. હાં, સાંસારિક સુખની સામગ્રી કદાચ જીવોની પાસે છે, અને કદાચ તેના ચિત્તમાં હેયોપાદેયનો વિવેક જગત છે તો તે તેના દ્વારા થોડા અંશોમાં સાંસારિક કાર્યોથી નિરાકુળ બનીને શુભ ધાર્મિક ક્રિયાઓનું આરાધન ભલીભાંતિ કરી શકે છે. આ અવસ્થામાં તેના શુભ ભાવોની કમશઃ જગતિ થાય છે, અને તે તેને પરંપરાથી આત્મકલ્યાણ-કારી માર્ગનો અધિકારી બનાવી દે છે. જે ભવાભિનંદી છે અથવા જેકોઈ પ્રકારથી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં જ મસ્ત છે ‘પોતાના સુખમાં જ બધાના સુખ સમાયેલા છે’ જે આવી દુર્ભાવનાને વશવર્તી છે, “સાતાવેદનીયના ઉદયથી જેવા પ્રકારે

અમો સાંસારિક વૈભવનાં ભોક્તા બન્યા છીએ તેવી જ રીતે એ દીન દુઃખી જીવ અસા-
તાવેદનીયના ઉદયથી દુઃખ દરિદ્રાવસ્થાના ભોક્તા બન્યા છે. પછી અમને તેના દુઃખોને
ફર કરવાની અને તેમને સુખ પહોંચાડવાની શું આવશ્યકતા છે? કારણ કે અમો
કોઈના કર્મોદયને મિટાવી શકતા નથી ” ઇત્યાદિ દુર્ભાવનાઓથી જેનું અંતઃકરણ
દૂષિત છે તે “ પ્રત્યેક સંસારી જીવ સુખાભિલાષી છે ” એ વાતને સમજી શકતા
નથી. તેને સમજવાને માટે સૂક્ષ્મ સદ્જ્ઞાનરૂપી યુદ્ધિ અને સંયમ જીવનની આવ-
શ્યકતા છે, તેનો ખુલાસો કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે- ‘ સમિપ યયાણુપસ્તી ’ સમિતઃ
પતદનુદર્શી, જે સમિતિઓના પાલન કરવામાં સાવધાન છે, જેની ચિત્તવૃત્તિ જીવોની
રક્ષા કરવામાં સદા સાવધાન રહે છે, જેની પ્રત્યેક ક્રિયા ચતનાપૂર્વક થાય છે, એવા
સમિતિપાળક સંયમી મુનિ જ ‘ પતદનુદર્શી ’ એ વાતનો અનુભવ કરી શકે છે.
પાંચ સમિતિઓનું આરાધન કરવાનો ઉદ્દેશ્ય જીવોની એક માત્ર રક્ષા કરવાની છે.
તેમાં સ્વ અને પર બન્નેની રક્ષા આવી જાય છે. ઈર્યાસમિતિમાં લવલીન સાધુ
ઝુસરાપ્રમાણુ દૃષ્ટિથી માર્ગને દેખીને ચાલતાં સદા આ વાતનો જ્યાલ રાખે
છે કે-કોઈ નાના મોટા જીવ મારા પગ નીચે આવી પ્રાણુથી વિમુક્ત ન થઈ
જાય. તેમાં બીજાના પ્રાણુના રક્ષણની સાથે સાથે પોતાના અહિંસારૂપ મહાવ્રતનું
સંરક્ષણ સારી રીતે થાય છે (૧). ભાષાસમિતિમાં પ્રવૃત્ત સાધુ સદા હિત-મિત
વચન બોલશે, બીજા જીવોને જે વચનથી કષ્ટ પેદા થાય તે પ્રકારના સાવધ
કઠોર વચન બોલતા નથી, આ સમિતિથી સત્યમહાવ્રતની રક્ષા થાય છે (૨).
એષણુસમિતિમાં પ્રવૃત્ત સંયમી મુનિ ક્રૂર સંયમયાત્રાના નિર્વાહ માટે ભ્રમર-
લિક્ષા દ્વારા શુદ્ધ નિર્દોષ પ્રાસુક આહાર ગ્રહણ કરે છે (૩). આદાનનિષ્ણેપણુ
સમિતિમાં મુનિ પોતાના સંયમના ઉપકરણોની ઉભય-બંને કાળ પ્રતિલેખના કરી
તેના લેવામાં અને રાખવામાં ચતના કરે (૪). પ્રતિષ્ઠાપનાસમિતિમાં મુનિ જીવરહિત
સ્થાનમાં મળ મૂત્રાદિક પરિકંવે (૫). આ સમિતિઓમાં પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા સંયમી
મુનિ ‘ બધા જીવો સુખ ચાહે છે ’ એવો અનુભવ કરે છે. જે વર્તમાનમાં સત્તા
રૂપથી રહે છે, લવિષ્ય કાળમાં પણ જે સત્તારૂપથી રહેશે અને ભૂતકાળમાં જે સત્તા
રૂપથી રહેલા છે તે ભૂત છે. સૂત્રકારે જીવ પ્રાણી આદિ શબ્દોના પ્રયોગ ન કરી
તેની ત્રૈકાલિક સત્તા પ્રતિપાદન કરવા માટે “ ભૂત ” એ શબ્દનો સૂત્રમાં પ્રયોગ

કરેલ છે. ઉપયોગ લક્ષણવાળા જીવ ત્રણે કાળમાં પણ સત્તાથી રહિત થતા નથી, માટે પ્રાણીની ત્રૈકાલિક સત્તા પ્રતિપાદન કરવા માટે સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં મૂત્ત શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. માટે જ્યારે સંસારના દરેક પ્રાણી સુખાભિલાષી છે ત્યારે તેની સાથે અત્યાચાર-અનર્થ કરી તેને દુઃખ દેવાવાળા પ્રાણી સ્વયં પોતાની જાતને જ દુઃખિત કરવાની ચેષ્ટા કરે છે. જાતિ અને કુળાદિકના અભિમાનથી ઉન્નત બનીને જે બીજાને હીન સમજે છે, અને ‘તું આંધળો છે, તું બહેરા છે, તું મુંગો છે’ ઇત્યાદિ પ્રકારનાં કર્કશ શબ્દો દ્વારા જે બીજાનો તિરસ્કાર કરે છે તે પોતાની કષાય પરિણતિથી આત્માને મલિન કરે છે. તદ્દુપાર્જીત કર્મના કટુક વિપાકને અવશ્ય ભોગવે છે. આ વાતનો દિગ્દર્શન કરાવતાં સૂત્રકાર કહે છે કે—“અન્ધત્વં મૂકત્વં” ઇત્યાદિ. દેખવાની શક્તિની અભિવ્યક્તિથી રહિત થવું તેનું નામ અંધત્વ છે. તે અંધાપણું દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી બે પ્રકાર છે. એકેન્દ્રિય જીવ, બેન્દ્રિય જીવ અને ત્રણ ઇન્દ્રિય જીવોમાં બે પ્રકારથી અંધતા છે. પોદ્ગલિક દ્રવ્ય-ઇન્દ્રિયરૂપ ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયની વિકલતા દ્રવ્યઅંધતા છે. અને ભાવ-ઇન્દ્રિયની વિકલતા ભાવઅંધતા છે. ચાર ઇન્દ્રિય-વાળા અને મિથ્યાદષ્ટિપંચેન્દ્રિય જીવ ભાવાન્ધ છે, કારણ કે બાહ્યમાં દ્રવ્યેન્દ્રિય રૂપ ચક્ષુરિન્દ્રિય થવાથી પણ તે પદાર્થનું ચથાર્થ સ્વરૂપાવલોકનથી રહિત હોય છે. બન્ને પ્રકારથી અંધતા થવી તે પ્રાણી માટે નિયમથી દુઃખોત્પાદક થાય છે. આ પ્રકાર બહેરાપણું, મુંગાપણું, આંધલાપણું આદિ પણ દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી બે પ્રકારે હોય છે. તેમાં પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવાની શક્તિથી શ્રવણેન્દ્રિયની વિકલતાનું નામ બધિરતા છે. સાંભળવાની શક્તિથી રહિત થવું તે દ્રવ્ય-બહેરાપણું, અને જીનેન્દ્રવચનો સાંભળવામાં અપ્રેમ અને અનાદર ભાવ હોવો, અગર તેમના વચનો સાંભળવાની વિકલતા થવી તે ભાવ-બધિરતા છે. વચન બોલવાની શક્તિની અભિવ્યક્તિથી રહિત થવું તેનું નામ મૂકત્વ છે. પ્રાકૃતસંસ્કૃતાદિરૂપ પોતપોતાની માતૃભાષામાં બોલવાની હીનતાનું નામ દ્રવ્યમૂકતા, અને મિથ્યાત્વાદિકના અભિનિવેશનાવશથી પોતાના દોષોને છુપાવા માટે જિનવચનોનું પ્રતિપાદન નહિ

કરવું તેનું નામ ભાવમૂલ્ય છે. એક આંખનું હોવું તે દ્રવ્યથી કાણુત્વ છે, અને નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયમાંથી અથવા જ્ઞાન અને ચારિત્રમાંથી કોઈ એકનું એકાન્તરૂપે પક્ષ ગ્રહણ કરવો તે ભાવથી કાણુત્વ છે. હાથ-પગ આદિ અંગ ઉપાંગોની વક્ત્રતા દ્રવ્યકુન્ડત્વ અને પ્રતિલેખનાદિ ક્રિયાઓ કરવામાં અનાદર અગર છલકપટ કરવું એ ભાવકુન્ડત્વ છે. સામાન્ય રીતે શરીરનું વાંકાપણું અને શરીરમાં કોઠ વિગેરેનું નિકળવું તે દ્રવ્યથી કુખ્જત્વ છે. કુટિલક્રિયાપણું નામ ભાવથી કુખ્જત્વ છે. પૃષ્ઠભાગ વિગેરેનું વક્ર થવું તે દ્રવ્યથી વડભત્વ છે. બીજાના ગુપ્ત કાર્યો અને અનેક રહસ્યોનું પ્રકાશન કરવું તે ભાવથી વડભત્વ છે. શરીરમાં કાળાશ થવી તે દ્રવ્યથી શ્યામતા-મલિનતા, અને હીન આચરણી થવું તે ભાવથી શ્યામતા છે. શરીરમાં સંદેહ કોઠ નીકળવો તે દ્રવ્યથી શબ્દલતા અને શબ્દ દોષવિશિષ્ટતા ભાવથી શબ્દલતા છે. સૂત્રમાં અન્ધત્વાદિ પદ ઉપલક્ષણરૂપ છે. તેથી લંગકાપણું આદિનું પણ ગ્રહણ કરી લેવું જોઈએ. આ બધી વાતને દેખાડવાનો અભિપ્રાય એ છે કે-પ્રાણી કોઈ પણ મદના આવેશમાં આવીને બીજાઓના પ્રતિ એવા કષાયવિશિષ્ટ બની અપશબ્દોનો અગર બીજાના મર્મસ્થળને લેદવાવાળા કઠોર શબ્દોનો પ્રયોગ ન કરે, કારણ કે આ પ્રકારે વચનોથી એક તો બોલવાવાળાને ભાવહિંસાનો દોષ લાગે છે, અને બીજાના ચિત્તમાં શોક આદિના ઉત્પાદક થવાથી દ્રવ્યહિંસાનો પણ દોષ લાગે છે. આ હિંસાથી અનેક અશુભ કર્મોનો બંધ થાય છે. આત્મપ્રશંસા અને પારકાની નિંદા કરવી અને પોતાના હુર્નુણને સદ્ગુણનું રૂપ આપીને ગર્વોન્મત્ત બની તેને પ્રકાશિત કરવું, અને બીજાના સદ્ગુણોમાં પણ દૂષણ લગાડવું અગર તેને હુર્નુણ રૂપમાં પ્રગટ કરવું તેનાથી નીચ ગોત્રનો બંધ થાય છે, તેનાથી જીવ અનેક કુયોનિઓમાં જન્મ ધારણ કરી હીનાચરણી આદિ થાય છે. કોઈ ધર્માત્માનાં જ્ઞાન અને દર્શન વિષયમાં થતી પ્રશંસાને સહન નહિ કરવી, કોઈ કારણથી પોતાના જ્ઞાનને છુપાવવું, માત્સર્ય ભાવ રાખવો, કોઈના જ્ઞાન અને દર્શનમાં વિઘ્ન કરવું, તેનાથી જીવ જ્ઞાનાવરણ, અને દર્શનાવરણ કર્મનો બંધ કરે છે. તેનું ક્ષણ જીવોને જ્ઞાન અને દર્શન ગુણોનાં

આઘાતરૂપ થાય છે. બીજાના અને પોતાના વિષયમાં દુઃખ શોકાદિ કરવા- કરાવવાથી અસાતવેદનીય કર્મનો બંધ થાય છે. જેનાથી જીવને કોઈ વખત પણ સાતા મળતી નથી. સંસારના સમસ્ત પ્રાણી અને વ્રતી-આણુવ્રતી કે મહાવ્રતી જીવોની સેવા કરવી, પોતાના અને પારકાના ઉપકાર માટે યોગ્ય વસ્તુનું દાન દેવું, સરાગસંયમનું પાલન કરવું, ક્રોધાદિ કષાયોની શાંતિ થવી, અને લોભનો ત્યાગ કરવો આદિ કાર્યોથી જીવને સાતાવેદનીય કર્મનો બંધ થાય છે, તેનાથી જીવોને સદા સુખકારી વસ્તુઓના સમાગમરૂપ સાંસારિક સુખોની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેવળીનો અવર્ણવાદ, શ્રુતનો અવર્ણવાદ, અને સંધ આદિનો અવર્ણવાદ કરવો, એનાથી દર્શનમોહનીય કર્મનો બંધ થાય છે. જેનાથી સમકિત ગુણની પ્રાપ્તિ જીવને થતી નથી. કષાયના ઉદયથી પરિણામોમાં તીવ્રતા રહેવી, તેનાથી ચારિત્ર-મોહનીયનો બંધ થાય છે. જેનું ફળ જીવ કોઈ વખત પણ ચારિત્રધર્મને અંગીકાર કરી શકતો નથી.

યોગોમાં કુટિલતા હોવી, અને શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત માર્ગથી અન્યથા પ્રવૃત્તિ કરવી તેનાથી અશુભ નામકર્મનો બંધ થાય છે, તેનાથી જીવ એક ઇન્દ્રિય આદિ અનેક કુચોનિયોમાં જન્મ ધારણ કરે છે. કોઈ વખત ચક્ષુવિકલ થાય છે, વખતે મુંગા થાય છે, વળી કુખ્જ અને બહેરા પણ થાય છે. સૂત્રમાં જે અંધત્વ, બધિરત્વ, મૂકત્વ, કાણુત્વ આદિ અનેક શારીરિક દોષ પ્રગટ કરેલાં છે તે બધા આ અશુભનામકર્મના ઉપાજનથી જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ ચિત્રકાર કોઈ ચિત્રમાં હાથ આડો બતાવે છે, એક આંખ બતાવે છે, કોઈછોટું કોઈ મોટું પોતાની ઇચ્છા-નુસાર જેને જેમ બનાવવા માગે તેમ બનાવે છે. તે પ્રકારે આ નામકર્મ પણ આ જીવને કોઈ વખત આંધળો, બહેરા આદિ બનાવે છે. યોગોની વક્તા ન થવી અને વિસંવાદ - અન્યથા પ્રવૃત્તિ-નો અભાવ થવો એથી શુભનામકર્મનું ઉપાજન થાય છે. જેનું ફળ પ્રત્યેક અંગની પૂર્ણતા અને સૌષ્ઠવ - સુંદરતા આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઉત્તમ ચોનિયોમાં જન્મ અને મુક્તિપ્રાપ્તિલાયક વજ્રરૂપભનારાય સંહનનાદિ શુભ સંહનનોની અને સમચતુરસાદિ શુભ સંસ્થાનોની પ્રાપ્તિ જીવને આના ઉદયથી થાય છે. તીર્થંકર જેવી પ્રકૃતિ તે શુભનામકર્મનો ભેદ છે.

હજી પ્રતિસમય આયુકર્મને છોડી સાત શેષ કર્મના બંધ થયા કરે છે, તથાપિ પૂર્વોક્ત આ ભાવોદ્ધારા જે જ્ઞાનાવરણાદિ વિશેષ વિશેષ કર્મોના બંધ થવા પ્રકટ કરેલ છે તે સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધની અપેક્ષા સમજવી જોઈએ.

અર્થાત્ તે વખત પ્રકૃતિ અને પ્રદેશબંધ તો બધા કર્મોના થયા કરે છે પણ સ્થિતિ અને અનુભાગબંધ જ્ઞાનાવરણાદિ વિશેષ વિશેષ કર્મોના અધિક થશે. અંધ થવું, બહેરા થવું, કાણુ થવું ઇત્યાદિ. તથા ઇન્દ્રિયાદિકોની પૂર્ણતા હોવાથી પણ શારીરિક શાંતિના લાભથી વંચિત રહેવું, દુઃખોત્પાદક સામગ્રીની પ્રાપ્તિ થવી, ઇષ્ટાનિષ્ટ સંયોગવિયોગજન્ય કષ્ટોને સહન કરવા કોઈ પણ સાંસારિક પ્રાણી આહતો નથી, પરંતુ કર્મોદ્ધારા પરતંત્ર થયેલ દરેક સાંસારિક જીવને પોતપોતાના યોગ અને કષાયોદ્ધારા ઉપાર્જિત કરેલા કર્મોના ફળ અવશ્ય અવશ્ય ભોગવવા પડે છે, તેમાં જીવની ઇચ્છા કામ કરતી નથી. કર્મધીન બની તે પ્રાણી પ્રાયઃ સાવધ ક્રિયાઓ કરવામાં જ દત્તાવધાન રહ્યા કરે છે, જેના કારણે રાત દિન દુઃખીના દુઃખી જ રહ્યા કરે છે.

પ્રશ્ન—કર્મોના ફળને ભોગવતાં છતાં પણ આગળ માટે કર્મોનો બંધ ન થાય એવો કોઈ ઉપાય છે? ઉત્તર—છે.

પ્રશ્ન—શું છે? ઉત્તર—સમતાભાવ. કર્મોના ફળોનો અનુભવ ન કરવાવાળા પ્રાણી કદાચ તેના ફળોને ભોગવતી વખત હર્ષ વિષાદ આદિ અને આર્ત રોદ્રરૂપ પરિણામોથી યુક્ત બનતા નથી અને પોતાના ઉપાર્જિત કર્મોના ફળ ભોગવ્યા વિના છુટકો નથી માટે તેનું ફળ અવશ્ય ભોગવવું જ પડશે ભલે કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં જીવ કેમ ન હોય, જેવી રીતે પોતાના ઉપાર્જિત પુણ્યનું ફળ ભોગવતી વખતે વિષાદ પરિણુતિ આત્મામાં થતી નથી તે પ્રકારે પોતાના ઉપાર્જિત પાપ કર્મના ફળને ભોગવતાં પણ મને વિષાદ પરિણુતિ થવી ન જોઈએ. ઇત્યાદિ શુભાધ્યવસાયથી પ્રેરિત થઈ સમતાભાવથી શુભાશુભ કર્મના ફળને જે પ્રાણી ભોગવે છે તેને માટે નવીન કર્મોનો બંધ થતો નથી. નવીન કર્મોના બંધ કરાવવાવાળી કષાયપરિણુતિ જ છે, હર્ષ અને વિષાદ એ કષાયપરિણુતિરૂપ જ છે. સમતાભાવ આ કષાયપરિણુતિથી રહિત અવસ્થા છે.

પ્રશ્ન—આ સમતાભાવની પ્રાપ્તિ જીવને કેવી રીતે થાય છે?

ઉત્તર—સમકિતની પ્રાપ્તિથી.

સમકિતશાળી જીવ ઘરમાં-સંસારમાં રહેવા છતાં પણ પોતાની વૃત્તિ કમલપત્ર અથવા તમલોહપાદન્યાસ (તપેલા લોઢા ઉપર પગ રાખવા) સમાન રાખે છે માટે તે સમભાવી છે.

તૃતીય સૂત્રકા અવતરણ ઔર તૃતીય સૂત્ર ।

આ સૂત્રનો સારાંશ એ છે કે ‘ જે મનુષ્ય પોતાના ઉત્કર્ષને પ્રાપ્ત કરી જાત્યાદિમદ્વાવેશમાં આવીને બીજા પ્રતિ “ તું આંધળો છે ” ઇત્યાદિ કઠોર ભાષાનો પ્રયોગ કરે છે, મનથી પણ તેનું અપ્રિય કરવાનો વિચાર કરે છે તે બીજા જન્મમાં સ્વયં જ નીચ ગોત્રાદિક અથવા અન્ધત્વાદિક ફળનો ભોક્તા બને છે, માટે એવો વિચાર કરી આત્માર્થી જન કોઈ વખત પણ મન વચન અને કાયાથી કોઈનું પણ અપ્રિય-અનિષ્ટ નહિ કરે. ॥ સૂ. ૨ ॥

ઉચ્ચકુલાભિમાની મનુષ્ય પ્રણિયોં કા અહિત કરકે જન્માન્તર મેં કોઈ અન્ધતા આદિ ફલ પાકર સકલજનનિન્દિત હોતા હુઆ, ઔર કોઈ ખેત-ધર-ધનધાન્ય-સ્ત્રી આદિ પરિગ્રહમેં આસક્ત હો તપ આદિકી નિન્દા કરતા હુઆ વિપરીત બુદ્ધિવાલા હો જાતા હૈ ।

ઉંચ કુળમાં જન્મ લેવાના ગર્વથી સંયમી મુનિ અધમ કુળમાં ઉત્પન્ન થઈને દ્વીન અન્ધત્વાદિક ફળનો ભોક્તા બની કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યના ભાનથી વિકલ થઈને તેમજ કર્મના ફળને નહિ જાણીને તે જ ઉંચ ગોત્રાદિકમાં વિપર્યાસ-વિપરીત ભાવને પ્રાપ્ત કરે છે. તેનું વર્ણન કરે છે—“ સે અબુજ્ઞમાણે ” ઇત્યાદિ.

સૂત્રકારે આ સૂત્રના પહેલાં આ વાત સારી રીતે ખુલાસો કરીને પ્રગટ કરી છે, કે “ જે સંયમી મુનિ ઉંચ ગોત્રમાં જન્મ લેવાના અભિમાનથી ઉન્મત્ત બની બીજાઓને તિરસ્કાર કરે છે અથવા મનથી પણ તેનું અહિત કરવા વિચારે છે તે આ કર્મના કટુક ફળનો જન્માન્તરમાં અગર આ ભવમાં ભોક્તા બને છે. આ વાતને ફરીથી દૃઢ કરવાના અભિપ્રાયથી સૂત્રકાર કહે છે કે—તે સંયમી મુનિ જે ઉંચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ છે, અને પોતાના અહંકારજન્ય અન્ધત્વાદિક ફળ વિશેષનો ભોક્તા થયેલ છે, તથા “ જે અન્ધત્વાદિક ફળ મને મળ્યું છે તે મારા જ દ્વારા ઉપાર્જિત કર્મનું કટુક ફળ છે ” એ યોધથી જે અનભિસ્ર છે, તથા જે હતોપહત બનેલ છે, અર્થાત્ અન્ધત્વાદિક અને નાના રોગોથી જેનું શરીર ક્ષત

જીર્ણ શીર્ણ થઈ રહ્યું છે, તથા સકલજન જેની નિંદા કરે છે, અને ઉંચ ગોત્રાદિકમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરવાના ગર્વથી જે કર્તવ્યચ્યુત થઈ રહેલ છે, “માર્ગ શું કર્તવ્ય છે” એ વાતને પણ પોતે સમજતો નથી, આડી અવળી પ્રવૃત્તિ કરવાથી લોકોના અનેક અપવાદોનો જે પાત્ર બનેલ છે, તથા જે પ્રકાર દંડાથી ઢોલ પીટવામાં આવે છે તે પ્રકાર જગતના જીવોના અનાદરકારી વચનરૂપી દંડોની ચોટથી જે આહત-તાડિત છે, અને વાસ્તવિક પોતાના શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મની આરાધનાથી વંચિત છે, જે પ્રકારે સમુદ્રની તરલ તરંગો સમુદ્રથી ઉઠે છે અને સમુદ્રમાં જ વિલીન થાય છે તે પ્રકાર જે આ સંસારરૂપી અથાગ સાગરમાં વારંવાર જન્મ મરણના ગોથા ખાતા રહે છે. અહિતકારી પદાર્થોને હિતકારી અને અને અનિત્ય પદાર્થોને નિત્ય માનીને જે તેને અપનાવવામાં લાગેલ છે. એવા પ્રાણી પિપરીત કલ્પનાવાળા જ માનેલ છે, અને તે પોતાની આવી કલ્પનાના ભ્રેરે જ રાતદિવસ દુઃખી થાય છે

જે સંયમી ક્ષેત્ર-ધાન્યાદિકનું ઉત્પત્તિ સ્થાન, વાસ્તુ-મહેલ, મકાન, આદિ બાહ્ય પદાર્થોમાં મમત્વશાળી બનેલાં તેઓ વાસ્તવિક સંયમી નથી, કારણ કે જીવોમાં બાહ્ય પદાર્થોથી મમત્વ દૂર થયા વિના સંયમભાવ જ ઉત્પન્ન થતો નથી. જે પ્રકારે ઉંટ ઉપર ઉંઘ લેવાવાળી વ્યક્તિનો પ્રાયઃ અધઃપતન થાય છે તે પ્રકારે જે સંયમનો ઢોંગ રચીને બાહ્ય પદાર્થોમાં જ મૂર્છિત થાય છે તેનું પણ અધઃપતન તેનાથી અવશ્ય થાય છે. સંયમ શબ્દનો અર્થ તો એ છે કે-ધન્દ્રિયો અને ચિત્તની વૃત્તિ જે બાહ્ય પદાર્થોમાં આસક્ત બની છે તેનો નિરોધ થઈ જવો. પરંતુ જેની મમતા બાહ્ય પરવસ્તુઓમાં જાત્રાત છે, કેવી રીતે માનવામાં આવે કે તેનો સત્ય સંયમભાવ છે, માટે એવો પ્રાણી સંયમભાવથી જીવન ગમે તે સ્થિતિમાં રહે તેને તે પ્રિય લાગે છે, કારણ કે શરૂઆતથી તેનો અભ્યાસ તેવો થયેલ છે, અર્થાત્ સંયમ જીવન વ્યતીત કરવા માટે ચિત્તવૃત્તિ અને ધન્દ્રિયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાની મોટી જરૂરત હોય છે, આ પ્રકારનો ઉપદેશ તેને મળેલ નથી, કારણ કે તેનું જીવન તો બકરાની માફક “મૈં મૈં” કરતાં કરતાં પદાર્થોમાં આસક્તિસંપન્ન હોય છે. અચિત્ત પરિગ્રહરૂપ જાતજાતના રંગબેરંગી કપડાના, પક્ષરાગાદિક ભણિઓના, કટક, કેયૂર, કુંડલ આદિના, સુવર્ણ આદિ ધાતુઓના, અને સ્ત્રી આદિ સચિત્ત પરિગ્રહના અપનાવવામાં અને તેના રક્ષણાદિ કરવામાં જ તેની જીવનયાત્રા સમાપ્ત થઈ જાય છે, અર્થાત્ સચિત્ત અને અચિત્ત પરિગ્રહનો સંગ્રહ અને રક્ષણ કરવામાં જ એવા ગૃહ બની રહે છે, અને સંયમ જીવનને દોષ દેતાં દેતાં કહે છે કે “આ સંસારમાં અનશનાદિક તપ, ધન્દ્રિય અને મનને વશ કરવારૂપ દમ, અહિંસામતાદિરૂપ નિયમ કોઈપણ કાર્યકારી નથી, કારણ કે તેનું આચરણ કરવાવાળા વ્યક્તિઓને કાયકલેશ સિવાય બીજા કોઈ પ્રકારનું ફળ મળતું નથી. એવો ભલો ! સંસારમાં કોણ સમજદાર હશે જે પ્રત્યક્ષ અનુભૂત સુખાદિકોને છોડીને અદૃષ્ટ સુખાદિકોની કામનાથી પ્રેરિત બનીને તેનો પરિત્યાગ કરશે ?

એ તો એક આ પ્રકારની કલ્પના છે કે—જે પ્રકારે કોઈ વ્યક્તિ પોતાના ઘરમાં ઝરતાં અમૃતને છોડીને કોઈના ભરમાવવાથી “પર્વતમાં અમૃત ઝરે છે” તેવા ખ્યાલથી તેની ચાહનામાં તેને છોડીને ત્યાં દોડી જાય છે. જે અમારી ઈન્દ્રિયોને ગોચર છે તે વાસ્તવિક છે. તેના સિવાય સ્વર્ગ નરકાદિ કંઈ પણ નથી, પ્રત્યક્ષ ઈન્દ્રિયોના સુખ સિવાય પરોક્ષ સ્વર્ગાદિક સુખ છે તે ફક્ત એક શ્રદ્ધાની વસ્તુ છે—વાસ્તવિક કંઈ પણ નથી. અને “તપશ્ચર્યાનું” ફળ આ ભવમાં નહિ મળે તો નહિ પરભવમાં તો મળશે જ.” આવા પ્રકારની કલ્પના પણ શ્રદ્ધાગૃહીત પુરૂષના પ્રલાપ જેવી જ છે. જેમ ભૂતાદિકના આવેશથી યુક્ત પ્રાણીનો પ્રલાપ નિર્રથક બને છે તે પ્રકારે “આ ભવમાં તપસંયમરૂપ કષ્ટને ભોગવી પ્રાણી પરલોક સંબંધી સુખ સમૃદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે” એમ કહેવું પણ નિર્રથક છે. આવી વિપરીત માન્યતા તેવા અજ્ઞાની પુરૂષોની છે જે પરિશ્રદ્ધાના કટુક ફળથી અનભિજ્ઞ છે. રાત દિન પરિશ્રદ્ધાના વધારવામાં દત્તાવધાન પ્રાણીની દૃષ્ટિમાં સંયમ જીવન જેવા સુંદર સિદ્ધાંતનો કોઈ મહત્વ ન હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય થાય તેવી કોઈ વાત નથી, કારણ કે કહેવત છે—જે નૃત્ય કરવામાં સિદ્ધહસ્ત નથી તે આંગણુને વાકું કહે છે. પરિશ્રદ્ધાદિના બોજથી પ્રાણીની તમામ શક્તિઓ આડી અવળી વિખરાઈ જાય છે માટે તે વિખરાયેલી શક્તિઓ “સંયમિત જીવન જે વિખરાઈ ગયેલી શક્તિઓને કેન્દ્રિત કરવાવાળું છે” આ પ્રકારે તે કેવી રીતે મહત્વ દઈ શકે. પરંતુ તે અવશ્ય માનવું પડશે કે જે પ્રકાર સૂર્યની કિરણો જ્યારે કોઈ વિશેષ કાચમાં કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે તો તેનાથી સહેજે અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે, તેવા પ્રકારે અસંયમ અવસ્થામાં જે આત્મિક શક્તિઓ આડી અવળી વિષય કષાયોમાં ફસોને અસ્તવ્યસ્ત થઈ રહી હતી, જ્યારે તે સંયમિત જીવનથી કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે તો તેનાથી પણ એક એવો પ્રવાહ નીકળે છે જે પ્રાણીના જીવનમાં અપૂર્વ પરિવર્તન કરે છે. લગામ જેવી રીતે સ્વચ્છંદ ઘોડાને, અંકુશ મદોન્મત્ત ગજરાજને વશમાં કરે છે તે પ્રકારે સંયમ પણ જીવનને યોગ્યમાર્ગ ઉપર પહોંચાડે છે. તે એક જ માર્ગ છે જે અસંયમ જીવનથી પ્રાણીની રક્ષા કરે છે, માટે આવા સુંદર અને હિતાવહ માર્ગને સાચા ભાવોથી જે આરાધન કરતા નથી તે પ્રાણી કેવી રીતે તેનાથી ઉત્પન્ન થતાં લાભને મેળવી શકે ?

માનવામાં આવે છે કે—સંયમ જીવનને પૂર્ણ રૂપથી વ્યતીત કરવા માટે તથા તેના રક્ષણ માટે કષાયો પર વિજય પ્રાપ્ત કરવાની સર્વ પ્રથમ જરૂરત છે. પરિશ્રદ્ધને અપનાવવો તે લાભકષાયના ઉદયમાં જ થાય છે. અસંયમી જીવ અસંયમ અવસ્થામાં રહીને પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે, તથા એ ચાહે છે કે “ મેં જે આ પરિશ્રદ્ધાદિક સંગ્રહ કર્યો છે તેને ભોગવવાને માટે હું વધારેમાં વધારે જીવું ” અસંયમી જીવ પરપદાર્થોનો ઉપયોગ કરવામાં જ અધિક આસક્તિસંપન્ન હોય છે. તેને જેટલી પરપદાર્થો ભોગવવાની તીવ્ર અભિલાષા રહે છે તેનાથી સોમાં ભાગની આત્મકલ્યાણમય સંયમ જીવનની તરફ તેની રૂચી થતી નથી. જન્માન્તરથી મિથ્યાત્વનો સંસર્ગ ચાલ્યો આવે છે. જૈન કુળમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ તેના આ મિથ્યાત્વનો નાશ થતો નથી. એવા જીવ અનાદિમિથ્યાદષ્ટિ કહેવાય છે. જે વર્તમાન ભવમાં કુશુર કુદેવ અને કુધર્મની સંગતિમાં પડીને પોતાનામાં અતત્ત્વરૂચિને સ્થાન આપે છે તે મિથ્યાત્વદષ્ટિ જીવ છે. તે જીવ ઇષ્ટ પદાર્થોને અનિષ્ટકારી તથા અનિષ્ટ પદાર્થોને ઇષ્ટકારી માને છે. તે એવું વિચારતા નથી કે—

ચતુર્થ સૂત્રકા અવતરણ ઔર ચતુર્થ સૂત્ર ।

“ દારા: પરિભવકારા, બન્ધુજનો બન્ધનં વિષં વિષયા: ।

કોડયં જનસ્ય મોહો, યે રિપવસ્તેષુ સુહૃદાશા ” ॥ ૧ ॥

આ જે સ્ત્રી આદિક પદાર્થ છે તે મારો તિરસ્કાર કરવાવાળા છે. બંધુજન એક બંધન છે. વિષયાદિક વિષ છે. એવો કયો આ પ્રાણીનો મોહ છે જે પોતાના શત્રુઓને પણ મિત્ર સમજે છે. આ પ્રકારે આ પ્રાણી વિપરીત બુદ્ધિવાલો બનીને અનેક ભવોમાં પરિભ્રમણ કરી હેયોપાદેયના વિવેકથી રહિત થઈને સંયમરૂપ પોતાના આત્માનો ઘાત કરતા રહે છે. આત્માનો સ્વભાવ સંયમસ્વરૂપ છે તેનું પાલન નહિ કરવું અથવા આત્માને સંયમી નહિ બનાવવો તે આત્માની ઘાત કરવા બરાબર છે. ॥ સૂ. ૩ ॥

જે સાચા ચારિત્રથી સુક્ત છે તે આવા અસંયમિજીવનને પસંદ કરતા નથી. આ વાત આ સૂત્રમાં પ્રદર્શિત કરે છે—“ઇણમેવ નાવકંઘંતિ” ઇત્યાદિ.

ધ્રુવ શબ્દનો અર્થ ચારિત્ર છે, કારણ કે “ ધ્રુવતિ વ્રજતિ આત્મનઃ પૃથગ્ભવતિ કર્મચયો યેન તત્ ધ્રુવમ્ ” કર્મસમૂહ જે દ્વારા આત્માથી પૃથક્ થાય છે તે ધ્રુવ છે, તે ચારિત્રસ્વરૂપ આત્માનો નિર્જઘર્મ છે.

ભાવાર્થ—ચારિત્ર આરાધનદ્વારા આત્મા જેમ જેમ અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને અશુભ યોગોનો નિગ્રહ કરતા રહે છે તેમ તેમ આ આત્મામાં અપૂર્વ અપૂર્વ ઉજ્જવલતાની નિશ્ચિતિ થાય છે. આ ઉજ્જવલતાની નિશ્ચિતિમાં આત્મા સંવર અને નિર્જરાદ્વારા સમસ્ત કર્મોનો નાશ કરે છે, અને સમસ્ત કર્મ આત્માથી પૃથક્ થઈ જાય છે. તપ શ્રુત અને વ્રતોના પાલન કરવાવાળા આત્મા જ ધ્યાનરૂપ રથ પર આરૂઢ થઈ સંવર અને નિર્જરાના સુંદર મેદાનમાં આવીને પોતાના અંતિમ મોક્ષ પુરૂષાર્થને પ્રાપ્ત કરી લે છે. સુવર્ણને અગ્નિમાં જેમ જેમ વધારે તપાવવામાં આવે તેમ તેમ તે વધારે નિર્મળ બને છે. તે પ્રકારે કર્મોના અનાદિ સંબંધથી આવૃત આ આત્મા પણ મલિનદશાસંપન્ન છે, તેની આ મલિનતાને દૂર કરવામાં ચારિત્રની આરાધના અગ્નિનું કામ આપે છે. કર્મોનો સંબંધ આત્માની સાથે આજનો નથી પણ અનાદિ કાળનો છે, એ વાત ઘણી વખત લખાઈ ચુકી છે. આ કર્મ પુદ્ગલ અચેતન હોવાથી પોતે આત્માની પાસે નથી જતાં પણ અનાદિ કાળથી બદ્ધરૂપ આ આત્માને યોગરૂપ પરિણામમાં એવી આકર્ષક શક્તિ છે કે જેના દ્વારા તે કર્મરૂપ પુદ્ગલ ખેંચાઈ જાય છે. અર્થાત્ આત્મા જ્યારે કષાયોદ્વારા અત્યન્ત સંતપ્ત થાય છે ત્યારે યોગદ્વારા કર્મ પુદ્ગલોને—તપેહું લોહું જેવી રીતે પાણીને ચારે બાજુથી ખેંચે છે, ઠીક તે પ્રમાણે ખેંચે છે. અને તે ખવાયેલાં લોજનનું આ રૂધિરાદિ રૂપની માફક પોતાની મેળે જ લિપ્ત લિપ્ત રૂપથી પરિણત થાય છે. કર્મપુદ્ગલ નવીન નવીન તૈયાર થતાં નથી. કારણ કે “ સતો ન વિનાશઃ અસતઃચ ઉત્પત્તિર્ન ” સત્નો વિનાશ અને અસત્ની ઉત્પત્તિ થતી નથી. આત્મા કષાયોથી જ્યારે સંતપ્ત થાય છે ત્યારે મન, વચન અને કાયા રૂપ યોગોદ્વારા જે કાર્મણુ વર્ગણુઓને ખેંચે છે તેની કર્મસંજ્ઞા થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન—આપે હમણા તો એ કહ્યું કે આત્મા કર્મોની સાથે અનાદિ કાળથી બંધી રહ્યો છે, અને હવે આપ કહો છો કે જે કાર્મણુ વર્ગણુઓને ખેંચે છે

તેની કર્મસંસાર થાય છે તેથી તો આત્મા અને કર્મનો સંબંધ સાદિ સિદ્ધ થાય છે.

ઉત્તર—અભિપ્રાયને સમજ્યા વિના જ પ્રશ્ન કર્યો છે. કહેવાનો તાત્પર્ય એ છે કે—આ જીવાત્મા અનાદિથી જ કર્મબંધસહિત છે. તેની સાથે કોઈ નિયમિત સમયથી કર્મબંધ થયેલ નથી. એવું ન હતું કે જીવ અલગ—બુદ્ધો હતો અને કર્મ પણ બુદ્ધો હતાં, પાછળથી એ બન્નેનો સંયોગ થયો હોય, પણ જેવી રીતે મેઝગિરિ આદિ અકૃત્રિમ સ્કન્ધોમાં અનંત પુદ્ગલપરમાણુ અનાદિથી જ બંધરૂપ થઈ રહેલ છે, અને તેમાં પુરાણા પુદ્ગલપરમાણુ ભિન્ન થતાં રહે છે અને નવા આવીને મળે છે. આ પ્રકાર આ સંસારમાં એક જીવદ્રવ્ય અને અનંત કર્મરૂપ પુદ્ગલપરમાણુઓના પરસ્પરમાં અનાદિ કાળથી સંબંધ છે, તેમાંથી કોઈ કર્મપરમાણુ ભિન્ન થતાં રહે છે અને કોઈ પુદ્ગલપરમાણુ મળતાં રહે છે. આ પ્રકાર આ કર્મપરમાણુઓમાં પરસ્પર મળવું, છુટા થવું વિગેરે થતું જ રહે છે.

પ્રશ્ન—પુદ્ગલપરમાણુ તો રાગાદિકના નિમિત્તને લઈને કર્મરૂપ થયા કરે છે, પછી તે અનાદિથી કર્મરૂપ અવસ્થાવાળા કેવી રીતે માનવામાં આવે. કારણ કે કાર્મણુવર્ગણા જેનાથી કર્મપર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્વયં પુદ્ગલદ્રવ્ય છે?

ઉત્તર—નિમિત્તની સંભાવના તો નવીન કાર્યની ઉત્પત્તિમાં જ કાર્યકારી માનવામાં આવે છે, અનાદિ અવસ્થામાં નિમિત્તની કલ્પના કરવી તે તેની અનાદિતા ઉપર બટ્ટો લગાડવા બરાબર છે. જે ઠેકાણે નિમિત્ત છે ત્યાં અનાદિતા નહીં. અને જ્યાં અનાદિતા છે ત્યાં નિમિત્ત નહિ. નિમિત્તનો સંબંધ સાદિતાની સાથે થયા કરે છે. જેમ નવીન પુદ્ગલપરમાણુના બે ગુણ અધિક બંધ સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ દ્વારા થાય છે. આ ઠેકાણે નવીન પુદ્ગલ પરમાણુઓના બંધના સંબંધમાં સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષરૂપ નિમિત્તની કલ્પના કરવી પડે છે, પરંતુ મેઝગિરિ આદિ અકૃત્રિમ સ્કન્ધોમાં અનાદિ પુદ્ગલપરમાણુના બંધના સંબંધમાં નિમિત્તની કલ્પના કરવી તે કોઈ મહત્વ રાખતું નથી. કીક તે પ્રકાર નવીન પુદ્ગલપરમાણુઓનું કર્મરૂપ હોવું રાગાદિક નિમિત્તાધીન છે, પરંતુ જે પુદ્ગલપરમાણુઓની અનાદિ કાળથી જ કર્મરૂપ અવસ્થા થઈ રહેલ છે, તેમાં નિમિત્તની કલ્પના કરવી કોઈપણ પ્રયોજનની પુષ્ટિ નથી કરતી. શાસ્ત્રમાં આ વાતનું સમાધાન આમ લખેલ છે—

“ નૈવમ્, અનાદિપ્રસિદ્ધદ્રવ્યકર્મસમ્બન્ધસ્ય તત્ર હેતુત્વે નોપાદાનાત્ ”
કોઈ વાદી પ્રશ્ન કરે છે કે—જ્યારે રાગાદિક ભાવકર્મનું કારણ દ્રવ્યકર્મ છે,

દ્રવ્યકર્મનું કારણ રાગાદિક ભાવકર્મ છે તો આવી પરિસ્થિતિમાં ઇતરેતરાશ્રય દોષ આવીને ઉપસ્થિત થાય છે. આ દોષમાં કોઈની પણ સ્વતંત્ર સત્તાની સિદ્ધિ થતી નથી. ત્યારે આચાર્ય કહે છે—એવું ન કહેા, કારણ કે અનાદિથી દ્રવ્ય-કર્મનો સંબંધ સ્વયંસિદ્ધ છે. અને એજ કારણથી જીવમાં રાગાદિક ભાવોની ઉત્પત્તિ થાય છે. અનુભવથી પણ એ વાત પ્રતિતીકોટિમાં આવે છે, કે—કદાચ રાગાદિક ભાવ જીવને વિના કોઈ નિમિત્તે સ્વીકાર કરવામાં આવે. તો તે જીવના નિજ ભાવ થઈ જવાથી વિભાવ ભાવ કેવી રીતે માની શકાશે? આવી પરિસ્થિતિમાં જીવનો નિજભાવ રાગાદિક પણ માનવો પડશે, પરંતુ એવી માન્યતા શાસ્ત્રથી બહિર્ભૂત છે.

પ્રશ્ન—કર્મ અને આત્માનો આપ અનાદિ સંબંધ કહેા છે પરંતુ એ વાત ઠીક બેસતી નથી, કારણ કે બન્નેનો જે સંબંધ છે તે સંયોગસંબંધ જ છે. તાદાત્મ્યસંબંધ નહિ, પહેલાં દૂધ અને પાણીની માફક બન્ને સ્વતંત્ર હોય અને પછી પરસ્પર મળે ત્યારે સંબંધ માનવો તે ઠીક લાગે છે.

ઉત્તર—જેવી રીતે પાણી અને દૂધ, સુવર્ણ અને કિટ્ટિક, ચોખ્ખા અને ફેાતરી, તલ અને તેલનો સંબંધ અનાદિનો માનવામાં આવે છે, તે પ્રકારે તેનો પણ સંબંધ અનાદિ કાળનો છે. નવીન તેનો સંબંધ થયો નથી. તેનો પરસ્પરમાં સંયોગસંબંધ જ છે એવું જે કહેવામાં આવે છે તે આગામી કાળમાં તેની ભિન્નતાને દેખીને જ કહેવામાં આવે છે. અનાદિથી તેઓ મળેલ છે છતાં તે જુદા જુદા થઈ જાય છે, તેથી અનુમાન થાય છે કે પહેલાંથી જ જુદા છે. પરસ્પર સંયોગસંબંધવિશિષ્ટ હોવા છતાં પણ એ બન્ને પદાર્થ સ્વસ્વરૂપાપેક્ષયા ભિન્ન જ રહેલ છે. જે જુદા નહિ હોત તો પછી મુક્તિ તેના પૃથક્ક થવાથી જે જીવાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે તે કેવી રીતે થઈ શકે, માટે જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ છે સાદિ નહિ.

પ્રશ્ન—કર્મ જ્યારે પુદ્ગલપિંડરૂપ છે, ત્યારે તે ઘટપટાદિકની માફક ઇન્દ્રિયગમ્ય કેમ નથી થતાં.

ઉત્તર—સ્થૂલ-સ્થૂલ ૧, સ્થૂલ ૨, સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ ૩, સૂક્ષ્મ-સ્થૂલ ૪, સૂક્ષ્મ ૫, અને સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ ૬, આ પ્રકારે સિદ્ધાંતકારોએ પુદ્ગલોને છ વિભાગોમાં વિભક્ત કરેલ છે. તેમાં કાગળ, લાકડી, કલમ, ખડીઓ આદિ સ્થૂલ-સ્થૂલ પુદ્ગલ છે, તેમાં કઠોર વસ્તુઓનો સમાવેશ છે, સ્થૂલ-સ્થૂલ વસ્તુઓ અંદરોઅંદર છિન્નભિન્ન થવાથી પોતાની મેળે ફરી મળી શકતી નથી ૧, સ્થૂલ-વહેવાવાળી ચીજો, જેમ

પાણી, દૂધ, ઘી વિગેરે ૨, સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-જે દેખવામાં મોટી હોય છે પરંતુ હાથોથી પકડી શકાતી નથી, જેમ પ્રકાશ, ધૂપ, છાયા આદિ ૩, સૂક્ષ્મ-સ્થૂલ-જે દેખવામાં ન આવે એવી સૂક્ષ્મ હોય પણ ભારી કામ કરી શકે, જેમ હવા, શબ્દ ઇત્યાદિ ૪, સૂક્ષ્મ-જે પુદ્ગલપિંડ એટલા સૂક્ષ્મ છે કે તે કોઈપણ ઇન્દ્રિયથી ગ્રહણ થઈ ન શકે, જેમ કાર્મણવર્ગણાઓ ૫, સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ-એ પરમાણુઓના સ્કંધ અને એક પરમાણુ ૬, આ છ ભેદોમાં કર્મપુદ્ગલપિંડ સૂક્ષ્મ છે, માટે તે ઇન્દ્રિયગમ્ય થઈ શકતા નથી.

પ્રશ્ન—કર્મની સત્તા ત્યારે કેવી રીતે જાણી શકાય ?

ઉત્તર—તેના કાર્યથી.

પ્રશ્ન—તે કર્મોનું કાર્ય શું છે ?

ઉત્તર—આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો ઘાત કરવો, કેવળજ્ઞાનનો જ્ઞાનાવરણ, અનન્તદર્શનનો દર્શનાવરણ, અવ્યાબાધનો વેદનીય, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનો મોહનીય, અવગાહ તત્ત્વનો આયુ, સૂક્ષ્મત્વ ગુણનો નામ, અગુરુલઘુગુણનો ગોત્ર અને અનંત વીર્યનો અન્તરાય ઘાત કરે છે. તેથી એક જીવ સુખી છે અને એક જીવ દુઃખી છે, એક વિદ્વાન છે એક મૂર્ખ છે, એક સખલ છે એક કમજોર છે, એક રાત દિવસ સુખચેતનામાં મસ્ત બન્યો રહે છે, એક ઘરઘરનો ભિખારી બનેલ છે. આ બધા કેના કાર્યો છે ? કહેવું પડશે કે કર્મના. આ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ પર્યાય કાર્મણુ વર્ગણાઓની થયેલી છે. કાર્મણુવર્ગણા તે પુદ્ગલદ્રવ્ય છે જે જીવના રાગાદિક ભાવોના નિમિત્તવશ જ્ઞાનાવરણાદિપર્યાયરૂપ પરિણત થાય છે. જે પ્રકારે મૃત્તિકામાં નિમિત્તાધાન ઘટપર્યાય થાય છે તે પ્રકારની પર્યાય તે કાર્મણુ વર્ગણાઓમાં અનાદિ કાલીન છે, નવીન છે નહિ. અને આ જીવાત્મા પણ તે કર્મપર્યાયોથી અનાદિ કાળથી જ પરતંત્ર થઈ રહેલ છે. તેની આ પરતંત્રતારૂપ બંધદશાનો કોઈ નિશ્ચિત સમય નથી, માટે અનાદિ કાળથી આ કર્મોની જાળમાં ફસેલ છે એવું કહેવામાં આવે છે. અનાદિતા અને અનંતતા એવં સાદિતાનો સંબંધ છે ફક્ત અનંતતાનો જ નહિ.

ચારિત્રારાધન કરવાથી આત્માનાકર્મોનો નાશ થાય છે. તેનો અભિપ્રાય એ છે કે આત્માના કર્મપર્યાયોનો નાશ થાય છે, કારણ કે કર્મદ્રવ્યનો કોઈ વખત નાશ થતો નથી, કર્મપર્યાયોનો જ નાશ થાય છે. કાર્મણુ દ્રવ્યમાં પહેલાં કષાયાદિકના નિમિત્તથી કર્મરૂપ પર્યાયો બની હતા, તે નિમિત્ત દૂર થવાથી તે દ્રવ્ય અકર્મરૂપ પર્યાયથી સ્થિત થાય છે, કાર્મણુવર્ગણારૂપ દ્રવ્ય સામાન્ય છે. તેમાં

જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ કર્મપ્રકાર નથી. જ્યારે તે કર્મરૂપ બને છે ત્યારે તેમાં જ્ઞાનાવરણાદિ પ્રકાર થાય છે. જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપ્રકારની સ્થિતિ જ્યારે પૂર્ણ થાય છે, અથવા તપ સંયમ દ્વારા જ્યારે તેનો વિનાશ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે આત્માથી પૃથક્ થાય છે. તેનો ભાવ એ છે કે તે કાર્મણુ દ્રવ્ય તે તે પર્યાયોથી રહિત થઈને પોતાના મૂલ સ્વભાવમાં ત્યાં સ્થિત રહે છે. દ્રવ્યનો કોઈ વખત પણ વિનાશ થતો નથી. સુવર્ણ અથવા મણિથી જે પ્રકારે તેના મલની નિવૃત્તિ થાય છે તે પ્રકારે આત્માથી પણ કર્મપર્યાયની નિવૃત્તિ થાય છે. એવું બનવાથી જીવની આત્યન્તિક શુદ્ધિ થાય છે. સકલ કર્મપર્યાયનો વિનાશ થવાથી મૂલ દ્રવ્યનો વિનાશ થતો નથી. જે પ્રકારે ઘટપર્યાયનો વિનાશ થવાથી મૃતિકા અઘટપર્યાયથી સ્થિત રહે છે તે પ્રકારે સકલ પર્યાયનો વિનાશ થવાથી કર્મ દ્રવ્ય અકર્મપર્યાયથી આકાન્ત થાય છે. દ્રવ્ય અનન્ત પર્યાયવાલા છે.

જે પ્રકારે કાર્મણુ દ્રવ્યની પર્યાય કર્મ છે તે પ્રકારે અકર્મપર્યાય પણ તેની એક પર્યાય છે. વિવક્ષિત જીવની અપેક્ષાથી જ તેમાં કર્મ અને અકર્મપર્યાય રહે છે. સંસારી જીવોમાં આ વર્ગીણાના કર્મરૂપ પર્યાયથી પરિણમન છે, અને શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યની અપેક્ષા અકર્મપર્યાય રૂપથી.

જેવી રીતે સુવર્ણથી તેના કિટ્ટકાદિરૂપ મેલનો સંબંધ પુટપાકાદિદ્વારા દૂર થતો દેખવામાં આવે છે તેવી રીતે આત્મામાં અનાદિ કાળથી સંબંધિત આ કર્મોનો વિયોગ પણ તપસંયમરૂપ સાધનદ્વારા દૂર થાય છે. આ મેલના પૃથક્ થવાથી શુદ્ધ સુવર્ણની માફક આ આત્મા પણ શુદ્ધ બની પોતાના અસલ સ્વરૂપને મેળવે છે.

સંયમી મુનિ માટે ઉપદેશ આપે છે—‘જ્ઞમેવ’ ઇત્યાદિ. કર્મોને આત્માથી પૃથગ્ભૂત કરવાવાળા ચારિત્રની જે આરાધના કરે છે તે ધ્રુવચારી કહેવાય છે. અને ધ્રુવ નામ મોક્ષનું છે. કાર્ય અને કારણમાં અભેદ સંબંધ હોવાથી મોક્ષના કારણભૂત સમ્યગ્દર્શન તપ જ્ઞાન અને ક્રિયા આદિ પણ ધ્રુવ છે. તેનું પણ પાલન કરવાવાળા સ્વભાવી ધ્રુવચારી છે. જે મુનિ ધ્રુવચારી છે તે અસંયમ જીવનની અથવા પૂર્વમાં ભોગવેલા વિષયાદિક ભોગોની કદી પણ ઇચ્છા કરતા નથી. જ પરિજ્ઞાથી સંસારનું સ્વરૂપ અથવા તે વાતને જાણીને પણ અસંયમ જીવન વ્યતીત કરવાથી જીવને આ સંસારમાં વારંવાર જન્મ અને મરણના ચક્રમાં પડવું પડે છે.

માટે તપ-સંયમ અને નિયમોનું પાલન સર્વ શ્રેયસ્કર છે. તેનું પાલન કોઈ વખત પણ વિક્ષિપ્યતું નથી. આ પ્રકારથી જેનું મન તેના પાળવામાં મક્કમ અને અકંપ છે, મનની લગનથી જે તપ સંયમ આદિના પાલન કરવામાં દત્તાવધાન છે, તથા જેના હૃદયમાં જિનેન્દ્રવચનો પ્રતિ દંઢ આસ્થા છે, જે સારી રીતે બાણ છે કે ભગવાન વીતરાગ પ્રભુનો ખનાવેલો આ માર્ગ છે, કોઈ હ્રસ્વસ્થનો નથી. સંયમની આરાધનાથી કર્મોની નિર્જા શાય છે, માટે મારે તેનું પરિપાલન સમ્યક્ રીતિથી જ કરવું જોઈએ, અન્યથા અનંત સંસારનો પથિક ખનવો પડશે, જો મારે પોતાના ગૃહીત માર્ગથી વ્યુત કરવા માટે પરીષદ અને ઉપસર્ગ પણ આડા આવે તો મને તેની પણ કોઈ પરવાહ નથી. હું અકંપ બની તેનો પણ સામનો કરવા તૈયાર છું, તેવા પ્રકારે અશક્તિમન અને દંઢપ્રતિજ્ઞ બનીને પોતાના ગૃહીત માર્ગની સંયમી આરાધના કરે.

સૂત્રમાં “ સંકમણે ” આ શબ્દની ટીકાકારે એક તો “ અસંકમના: ” છાયા કરી છે જેનો અર્થ ‘ નિઃશંકિતમન થઈ, તપ સંયમનું પાલન કરે ’ તેમ થાય છે. જેના દ્વારા જીવને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેનું નામ સંકમણ છે. તે સમ્યક્દર્શનાદિક રત્નત્રય છે. તેના દ્વારા જ જીવ મુક્તિનો લાભ કરે છે માટે સાવધાન મન રાખીને તેનું પરિપાલન કરવામાં સંયમીમુનીએ તત્પર રહેવું જોઈએ, એ સૂત્રકારનું આદેશ વચન છે. ‘ આવતી કે તેની આગલની શાલ જ્યારે સમય આવશે ત્યારે ધર્મ કરીશ, હમણા સમય નથી ’ આવા પ્રકારનું ધર્માચરણ માટે બહાનું કરવું જોઈએ નહિ. એવું બહાનું આત્મહિતાર્થી માટે ઉચિત નથી. પહેલાં કહેવામાં આવેલ છે કે—“ નાસ્તિ કાલસ્યાનાગમ: ” એવો કોઈ પણ સમય નથી જેમાં મૃત્યુને આવવાની સંભાવના ન હોય, માટે એવું સમજીને કે “ કાળ પછવાડે જ લાગેલો છે, ક્યારે અહીંથી જીવું પડશે ” ધર્માચરણ માટે પ્રમાદી ન બને. જેટલો પણ વખત મળે તેટલો વખત ધર્મની આરાધના કરતો જ રહે.

સંયમી મુનિ પોતાના ગૃહીત અર્હિસાદિ વ્રતોમાં સાવધાન બનીને એક ક્ષણ એક લવ એક મુહૂર્ત પણ પ્રતિબંધવિહારી ન બને, અર્થાત્ અપ્રતિબંધવિહારી બનીને વિચરે ॥ સૂ. ૪ ॥

પ્રથમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર પ્રથમ સૂત્ર ।

સંયમ જીવનનું સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું, હવે અસંયમ જીવનનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે—‘ સન્ને પાળા પિયાડયા ’ ઇત્યાદિ.

સમસ્ત સંસારી જીવને જીવન પ્રિય છે, કોઈ પણ જીવ એવો નથી જેને પોતાના જીવનથી મમતા ન હોય. વિદ્વાનો ક્રીડા પણ વધારેમાં વધારે જીવવાની ઇચ્છા રાખે છે. જે જીવ જે પર્યાયમાં વર્તમાન છે તેને તે જ પર્યાય પ્રિય છે. વિદ્વાના ક્રીડાની મમતાને જુઓ—તે કદાચ તે સ્થાનથી અલગ કરવામાં આવે તો

પણ તે ત્યાંથી અલગ થઈને પણ ત્યાં જ ફરીથી પ્રવિષ્ટ થાય છે, તે પોતાના સ્થાનને જરા પણ છોડવા ચાહતો નથી. તેનું કારણ ફક્ત એક એ જ છે કે તેની તે અવસ્થામાં રહીને પોતાનું જીવન વ્યતીત કરવું ઇષ્ટ છે વિશાળ વૈભવના ભોક્તાને જે પ્રકારે જીવવાની ઇચ્છા રહ્યા કરે છે તથા જે પ્રકારે તેને પોતાનું જીવન બધાથી અધિક પ્રિય છે, તે પ્રકારે સમસ્ત સંસારી જીવોની તે જ હાલત છે, ભલે તે સંસી હોય કે અસંસી. કોઈ પણ પ્રાણી એવો નહિ મળે જેને પોતાના જીવનમાં અધિકથી અધિક મમતા ન હોય. એક ભિખારીને જેટલો પોતાનો જીવ વહાલો છે તેટલો જીવનનો મોહ ચક્રવર્તીને પણ હોય છે. કોઈ પોતાનું અનિષ્ટ ચાહતું નથી. આ વાતની પુષ્ટિ કરતાં ટીકાકાર કહે છે કે—

“यो जीवो यत्रोच्चनीचयोनौ जन्म गृह्णाति तत्रैव रमते जीवितुमिच्छति च विषकृमि-
न्यायेन ” જે જીવ જે ઉંચ નીચ યોનિમાં જન્મ ધારણ કરે છે તેની તે જ યોનિ પ્રિય બની જાય છે, ત્યાં જ તે આનંદ માને છે, જેમ વિષના કીડાને વિષમાં જ મગ્ન આવે છે, વાત પણ સત્ય છે. કહ્યું પણ છે.

“ अमेज्जमज्झे कीडस्स, सुरिदस्स सुरालप ।

સમાણા જીવિયાકંઠા, તેસિ મચ્છમયં સમં ” ॥૧॥

વિષ્ટાના કીડાની અને સ્વર્ગના અપાર વૈભવના ભોક્તા ઇન્દ્રની બન્નેની જીવવાની ઇચ્છા અને મરણનું ભય બન્ને સમાન છે, કોઈ ચાહતું નથી કે હું કરાલકાલના ગાલનો ગ્રાસ બનું, કારણ કે ત્રણ લોકના અધિપતિ બનવાની અપેક્ષા પોતાનું જીવન અધિક પ્રિય છે.

લોકમાં અમૃતનું પાન કરવું તેને બધાથી અધિક સુખકારી માનવામાં આવે છે, પરંતુ લોક તેનાથી પણ અધિક સુખ પોતાને સુખી હોવામાં માને છે. પોતાને સુખી બનાવવા માટે લોક દરેક પ્રકારનાં સાધનોને અજમાવવામાં કસર કરતાં નથી. કોઈથી એ પ્રશ્ન કરવામાં આવે કે—તમે તમારા જીવનમાં શું ચાહો છો, તો ત્યાંથી તરત જ એવો ઉત્તર મળશે કે—અમે અમારા જીવનમાં શાંતિ અને સુખને ચાહીએ છીએ. “ दुःखप्रतिकूलः ” પ્રત્યેક પ્રાણી દુઃખને ચાહતું નથી, પ્રત્યેક પ્રાણી દુઃખને પ્રતિકૂળ માને છે, જેરનું પાન કરી લેશે પણ દુઃખ

લોગવવું ચાહતા નથી. “ અપ્રિયવધા: પ્રિયજીવના:” સંસારમાં જીવેને મરણ અપ્રિય લાગે છે. જીવેને પોતાનું જીવન બધા પ્રકારે પ્રિય છે, ભલે કોઈ પણ કોઈ ઉપાયથી પોતાના જીવનનું સંરક્ષણ કરવામાં જ ભાવનાશીલ રહે છે. તે સમય ન્યાય અન્યાય ધર્મ અધર્મ આદિની તેને જરા પણ ચિંતા થતી નથી, તેનું પણ કારણ એ છે કે તે “ જીવિતુકામા: ” છે, સો વર્ષની આયુષ્યવાળાને પણ અન્તિમ ક્ષણ સુધી જીવનની ઈચ્છા બની રહે છે, ભલે તવંગર હોય અગર નિર્ધન હોય, રાજા હોય કે રંક હોય, વિદ્વાન હોય, કે મૂર્ખ હોય, દીર્ઘાયુષ્ક હોય કે અદ્વાયુષ્ક હોય કોઈ પણ કેમ ન હોય પણ કોઈ એ નથી ચાહતા કે માફ મોત થાય, અર્થાત્ હું મરી જાઉં, બધા જ અધિકથી અધિક જીવવાના અભિલાષી રહ્યા કરે છે. થોડુંક શારીરિક કષ્ટ આવવાથી “ કદાચ હું મરી ન જાઉં ” એવાં ખ્યાલથી અનેક પ્રકારના મણિ મન્ત્ર યન્ત્ર અને ઓષધિ વિગેરેના ઉપચારમાં યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવામાં લાગી જાય છે.

આ પૂર્વોક્ત કથન અસંયમી જીવોની અપેક્ષાથી જ કરેલ સમજવાનું છે, કારણ કે તેને જ પોતાનો પ્રાણ વિગેરે પ્રિય હોય છે, તે જ પોતાના જીવન-ચાત્રાના નિર્વાહ માટે યદ્વા તદ્વા પ્રવૃત્તિ કરે છે, દુઃખોથી ગભરાય છે, અને સદા સાંસારિક સુખના અભિલાષી રહે છે. સંયમી જીવોમાં આ બધી પ્રવૃત્તિઓ ઘટિત થતી નથી. જો કે તેને પણ પોતાનો પ્રાણ પ્રિય હોય છે પરંતુ જ્યારે સંયમમાં કોઈ ઘોર પરિષદ ઉપસર્ગ આવેને ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે તે પોતાના સંયમની રક્ષા માટે પોતાના પ્રાણોની પણ પરવાહ કરતા નથી.

અસંયમી જીવોને પોતાનું અસંયમ જીવન પ્રિય હોય છે, કારણ કે તે ગુરૂકર્મી છે. લઘુકર્મી સંયમી જીવોને એવું જીવન પ્રિય નથી હોતું, તેની વિચાર-ધારા સદા આત્મકલ્યાણકારી માર્ગની તરફ જ લાગેલ રહે છે. અસંયમજીવી રાતદિન પરિગ્રહ-દાસીદાસ, નોકરચાકર, હાથીઘોડા, ગાયભેંસ, હિરણ્યસુવર્ણ આદિને વધારવામાં અધિકમાં અધિક મગ્ન રહે છે. તે ચેતન, અચેતન તથા મિશ્રરૂપ પરિગ્રહની જેટલી પણ માત્રા પ્રાપ્ત કરે છે-ચાહે ભલે થોડી હોય કે વધારે હોય તેમાં તે પોતાની આવશ્યકતાની પૂર્તિ ન સમજીને તેના વધારવામાં જ મગ્ન બની રહે છે. પરિગ્રહમાં અદ્વપતા અને બહુતા આ ઠેકાણે બે પ્રકારે પ્રગટ કરેલ છે. એક કાળની અપેક્ષાથી અને બીજી મૂલ્ય અને પ્રમાણની અપેક્ષાથી. થોડા સમય સુધી અથવા અધિક સમય સુધી પરિગ્રહનું જીવોને લોગ અને ઉપલોગ કરવાના કામમાં જે આવવું તે કાળની અપેક્ષાથી પરિગ્રહમાં અદ્વપતા અને બહુતા છે, અને જેનું મૂલ્ય ઓછું અધિક હોય, અથવા પ્રમાણથી જેમાં વધઘટ પણ હોય એ મૂલ્ય અગર પ્રમાણની અપેક્ષાથી તેમાં અદ્વપતા અને બહુતા છે, કારણ કે અદ્વપત્વ, બહુત્વ, એ બંને સાપેક્ષ છે.

ચાર નોકર ચાકરો અને ચાર ચતુષ્પદાદિકોની અપેક્ષા બે નોકર ચાકરો અને બે ચતુષ્પદાદિકોમાં પ્રમાણની અપેક્ષાથી, તેના અધિક સમય સુધી રહેવાની અપેક્ષાથી

થોડા સમયના રહેવાવાળામાં કાળની અપેક્ષાથી, તથા તેના અધિક મૂલ્યની અપેક્ષા થોડા મૂલ્યવાળામાં મૂલ્યની અપેક્ષાથી અલ્પત્વ છે. એનાથી વિપરીત બહુત્વ સમજી લેવું જોઈએ.

અસંયમી જીવ ચાહે પરિગ્રહની માત્રા તેની પાસે ભલે થોડીક હોય અગર વધારે હોય તો પણ તેનાથી સંતોષ થતો નથી. તે પોતાના પરિગ્રહને કય વિક્રય આદિ ઉપાયો દ્વારા વધારવાની ચેષ્ટામાં જ રહે છે. ચતુષ્પદાદિ જે વખતે ઠીક ઠીક રસ્તા ઉપર નથી ચાલતાં અગર કોઈનું નુકસાન કરે છે ત્યારે તે તેને મારે છે, ખાવા પીવાનું પણ ઠીક ઠીક સમય ઉપર દેતા નથી, તેના પ્રતિ અશિષ્ટ શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે, અને રસ્સી આદિથી બાંધીને પણ તેને છુટો અગર એક સ્થાન પર રાખે છે, તેની ગર્મી શર્દીની બાધાનું પણ ધ્યાન નથી રાખતા, એ આટલો બોજ ખેંચી શકશે કે નહિ તેની પણ તેને ચિંતા થતી નથી. તે ભવિષ્યત્કાળમાં ઉપભોગ કરવાના ખ્યાલથી દ્રવ્યની સદા રક્ષા કરે છે, અને તેમાં તે એટલો આસક્તિશાળી બને છે કે મનથી પણ તે તેને છોડવા ચાહતો નથી. સાચી વાત છે - જે આરંભ અને પરિગ્રહ પુષ્ટ કરવામાં જ આસક્તચિત્ત છે તે કેવલિપ્રણીત ધર્મથી સદા વિમુખ રહે છે. આરંભ અને પરિગ્રહના સદ્ભાવમાં જીવોની પ્રવૃત્તિ સર્વથા સાવધ રહે છે.

છઠે સૂત્રકા અવતરણ ઔર છઠા સૂત્ર ।

વીતરાગપ્રણીત ધર્મમાં સર્વથા સાવધ પ્રવૃત્તિ કરવાનો નિષેધ છે. એ વાતને ત્યારે જ સમજી શકાય છે કે જ્યારે વીતરાગપ્રણીત ધર્મને સાંભળવા જાણવા અને તેનું મનન કરવામાં અવસર મળે. પરંતુ જ્યારે તે સિદ્ધાંતને સાંભળતો જ નથી ત્યારે તે સિદ્ધાંતને જાણી પણ કેવી રીતે શકે, માટે જે ઠેકાણે આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે, જેને પોતાના કર્તવ્યનું પણ ભાન નથી અને જે જાણી જોઈને પણ ખાડામાં પડે છે તે કેવલિપ્રણીત ધર્મના સિદ્ધાંતને હજી સુધી સમજ્યા જ નથી. જે સિદ્ધાંતને સમજ્યા વિના સમકિત જેવી સુંદર વસ્તુ કોઈ વખત પણ તેના હાથમાં આવી શકતી નથી. તેના અભાવમાં સમ્યગ્જ્ઞાનનો અભાવ, અને તેના અભાવથી મિથ્યાત્વની વૃદ્ધિ, તેની વૃદ્ધિથી સંસારમાં પરિભ્રમણ એવા જીવોને અનિવાર્ય છે. અતઃ જે આત્મહિતની કામના કરવાવાળા છે, તેનો એ ધર્મ છે કે તે પરિગ્રહમાં ગૃહ ન બને. ત્યારે જ સંસારસાગરથી તેનો આત્મોદ્ધાર થાય છે ॥ સૂ. ૫ ॥

જે અસંયમજીવી છે અને પરિગ્રહમાં જ આસક્તપરિણતિવાળા બનેલ છે તે અનેક અનર્થોના ઉત્પાદક દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરવામાં જ તદ્દલીન રહે છે. તે જો કે પોતાના કમાએલાં દ્રવ્યની દરેક પ્રકારે રક્ષા કરે છે, તો પણ તેનું દ્રવ્ય અનેક પ્રકારથી નષ્ટ થઈ જાય છે, આ વાતને પ્રગટ કરતાં સૂત્રકાર કહે છે—‘તઓ સે’ ઇત્યાદિ.

અસંયમીકા અન્યાયોપાર્જિત ધન નષ્ટ હો જાતા હૈ, ઔર કુટુમ્બ કી ચિન્તા સે વ્યાકુલ વહ અસંયમી કાર્યાકાર્ય કો નહીં જનતા હુઆ વિપરીતબુદ્ધિયુક્ત હો જાતા હૈ ।

લાલાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી જ જીવોને દ્રવ્યાદિક લાભ થાય છે, તે શાસ્ત્રસંમત સિદ્ધાંત છે. તેના અભાવમાં અનેક પ્રકારના કરેલા પ્રયત્ન પણ દ્રવ્ય લાભ કરાવવામાં કારણ નથી થતાં. આ લાલાન્તરાય કર્મના ઉદયમાં સંગૃહીત દ્રવ્ય પણ નષ્ટ થાય છે, તેની સ્થિતિ રહેવી પણ તે કર્મને ક્ષયોપશમાધીન છે. જ્યારે તેનો ઉદય રહે છે ત્યારે અનેક પ્રકારના દ્રવ્યનાશ હોવાના ઉપાયો પણ જીવોને સ્વયમેવ પ્રાપ્ત થાય છે. તે સમય બુદ્ધિમાં પણ કોઈ એવી વિપરીતતા આવી જાય છે જેનાથી દ્રવ્યનો વ્યય હોવાના ઉપાયો પણ સારા અને ઉપાદેય પ્રતીત થવા લાગે છે. સંસારમાં કોણ એ ચાહે છે કે મારું આ દ્રવ્યાદિક નષ્ટ વિનષ્ટ થાય, પરંતુ ચારે બાજુથી વિચારતાં પણ તેની રક્ષાના ઉપાયો કરવા છતાં પણ જે જીવ રાજથી રંક થાય છે તે આ વાતનું પ્રબલ પ્રમાણ છે.

આ કર્મના ક્ષયોપશમ થવાથી જે પ્રકારે જીવોને દ્રવ્ય આવવાના અનેક ઉપાય અને દ્વાર પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રકારે તેના ઉદયમાં તેના વિનાશના અનેક દ્વાર પણ તેને મળી રહે છે, એ વાત સૂત્રકાર આ સૂત્રમાં પ્રગટ કરે છે—

તે અર્થસંગ્રહશીલ વ્યક્તિની પાસે લાલાન્તરાય કર્મનો ક્ષયોપશમ થવાથી અનેક પ્રકારના ભોગ અને ઉપભોગથી બાકી બચવાને કારણે ધનાદિનો સંગ્રહ થાય છે. “ધનથી ધન પ્રાપ્ત થાય છે.” આ લોકોક્તિને અનુસાર તેના સંગૃહીત દ્રવ્યથી પછી અનેક ઉપાયો દ્વારા તેને દ્રવ્યાદિકની પ્રાપ્તિ થવા લાગે છે. ભોગ અને ઉપભોગની આવશ્યકતાઓ પણ જેમ જેમ લાભ થાય છે તેમ તેમ વધતી જાય છે. અને તેની પૂર્તિ કરવામાં પણ દ્રવ્યાદિકનો વ્યય થવા લાગે છે. ભોગ-વિલાસની સામગ્રી મેળવવામાં તથા મોજમજ કરવામાં લાલાનુસાર દ્રવ્યનો વ્યય થાય છે. આવશ્યકતાની પૂર્તિથી અથવા લેણદેણના વ્યવહારથી અવશિષ્ટ દ્રવ્યને લોક અગર કોઈ બેંકમાં જમા કરાવે છે અગર જમીનમાં તેને દાટીને રાખે છે. જમીનમાં ન દાટે તો તેને તિજોરીઓમાં ભરીને પણ એક જગ્યાએ રાખે છે. તેને એવા પોતાના સગોત્રિઓનો સમાગમ મળે છે જે તેને રાતદિવસ ડુંખી કરે છે. અવિભક્ત કુટુંબ હોવાથી કોઈ વાતને લઈને પરસ્પરમાં જ્યારે કાંઈક અણુ-બનાવ થાય છે ત્યારે આપસ આપસમાં અલગ અલગ થવાની તૈયારી બને છે. જ્યારે વિભક્ત થાય છે ત્યારે તે સમસ્ત ધનને વહેંચી લે છે. સગોત્રિઓનો સમાગમ ધની વ્યક્તિઓને કદાચિત્ અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા પણ મળી આવે,

અને તે ધનને ઉપાર્જન કરવામાં કષ્ટનો અનુભવ કરવાવાળા તે વ્યક્તિએ તે દ્રવ્યને જે ઘણી મુશ્કેલીથી દરિયાપારથી, મહાન પર્વતોના ઉદ્ભવનથી, ખાણમાં પહેલાને તેના ખોદવાથી, રાજની સેવાથી અને પોતાને તેમજ બીજાને સંતાપ કરવાવાળી ખેતી-વાણિજ્યોદ્ધિપ સાવધ વ્યાપારથી પેદા કરેલ છે, સંચિત કરેલ છે, અને વ્યાજ આદિ દ્વારા જેની વૃદ્ધિ કરેલ છે, ભલે તે વિભાજિત ન કરે, પરંતુ ચોરોથી દ્રવ્યની રક્ષા કરવી એક મુશ્કેલ કાર્ય છે. પૈસાદાર વ્યક્તિઓના અનેક મિત્રો અને શત્રુઓ થાય છે. જેનાથી જેનું કામ થાય છે તે મિત્ર, અને જેનાથી જે કામ બનતું નથી તે શત્રુ બની જાય છે. જે મિત્ર હોય છે તે પણ કાલાન્તરમાં શત્રુ, અને જે શત્રુ હોય છે તે પણ કાલાન્તરમાં મિત્ર બને છે તેમ દેખવામાં આવે છે. માટે જે પહેલાં મિત્ર બનીને શત્રુ બને છે તે બધા તેનો ભેદભાવ જાણીને ચોરોને ગુપ્ત રીતિથી સર્વ પ્રકારની તેની પ્રવૃત્તિથી પરિચિત કરી આપે છે, અને અન્તમાં તેને હુંટાવે છે. ક્ષણભરમાં તે અર્મીરથી ગરીબ બની જાય છે. કદાચ પુણ્યોદયથી ચોરો તરફથી તેનું દ્રવ્ય ચોરાવાનું કદાચ સાહસ ન બને, અને તેઓ તેની તરફ ધાડ પણ ન પાડે તો પણ અધર્મી રાજની નજરથી દ્રવ્યની રક્ષા થવી મુશ્કેલ છે.

રાજની જ્યારે લોહપ દષ્ટિ તેના ધન ઉપર પડે છે ત્યારે તે જળસાઈથી કોઈ એવો અભિયોગ લગાવે છે કે જેનાથી તે 'ખિચારાનું' તે ધન દેખતા દેખતામાં હુંટાવી લઈ જાય છે.

કદાચ ધાર્મિક રાજના રાજ્યમાં વસવાનો ધનીને સૌભાગ્ય મળે છે, અને તેના તરફથી તેના ધનની દરેક પ્રકારે રક્ષા પણ થાય છે તો પણ અધિક સંગ્રહની લાલસાથી અગર તેની વૃદ્ધિની તીવ્ર ભાવનાથી જ્યારે પૈસાદાર તે ધનને કોઈ વ્યાપારમાં લગાવી દે છે તો તેજી મંદીના સમયમાં કય વિક્રય કરવાથી અચાનક જ્યારે વ્યાપારમાં નુકસાન આવે છે ત્યારે તે કમાએલું ધન સહસ્રા હાથથી ગુમાવી દે છે, અને પછી તે પૈસાદાર વ્યક્તિ હાથ ધસતો થઈ જાય છે, વ્યાપારમાં કદાચ પુણ્ય કર્મના ઉદયથી સારો લાભ પણ મળે છે તો લોક તેને ખેંકોમાં જમા કરાવી દે છે, અગર તેને જમીન વિગેરેમાં દાટી દે છે. તે જગોએ તેની સુરક્ષા બને તો પણ જ્યારે રાજ્યનું પરિવર્તન થાય છે ત્યારે ખેંકોને પણ હુંટવામાં આવે છે, અથવા જ્યારે તે ભૂમિથી બહુ સમય બાદ દાટેલાં સ્થાનથી સ્થાનાન્તરિત

થાય છે ત્યારે તેનું મળવું પણ મુશ્કેલ બની જાય છે. આવી રીતે પણ તેનો વિનાશ હોવામાં વાર લાગતી નથી.

કોઈ પણ પ્રકારે કાંસા, દ્રવ્ય, સુવર્ણ, રજતાદિ રૂપ તે ધન ઘરમાં સુરક્ષિત રહે તો પણ અચાનક ઘરમાં આગ લાગવાથી તેનો પણ વિનાશ થઈ જાય છે. તેવા વખતે બહુમૂલ્ય વસ્તુઓ ખાક થાય છે. આગને ઓલવવા આવેલા લોકોના હાથમાં પણ તે વખતે જે વસ્તુ પડે છે તે પણ ઉઠાવી લઈ જાય છે. આ પ્રકારે આ પૂર્વોક્ત કારણોથી ઉપાજીત દ્રવ્યનો અન્તરાય કર્મના પ્રબલ ઉદયમાં અનેક રીતિથી વિનાશ થવામાં વાર લાગતી નથી. નીતિકાર પણ એ વાત કહે છે—

“ ચત્વારો ધનદાયદાઃ, ધર્માગ્નિનૃપતસ્કરાઃ ।

તત્ર જ્યેષ્ઠાપમાનેન, ત્રયઃ કુપ્યન્તિ સોદરાઃ ॥ ૧ ॥ ”

ધનના હિસ્સેદાર ચાર છે. ૧ ધર્મ, ૨ અગ્નિ, ૩ રાજા અને ૪ ચોર. જે ધનનો સદુપયોગ ધર્મમાં નથી થતો તે ધનનો અગ્નિ, રાજા અને ચોરો દ્વારા વિનાશ અને અપહરણ થાય છે. ॥ ૧ ॥

સાતવેં સૂત્રકા અવતરણ ઔર સાતવાં સૂત્ર ।

જે ધનનો અન્તિમ આ પરિણામ થાય છે તે ધનનો સંચિત કરવાવાળા અજ્ઞાનમાં પડેલા છે. “ પરસ્યાર્થાય ” દ્રક્ત દ્વારા વિગેરે બીજાના ઉપલોગ માટે જ તેના સંગ્રહાર્થે ભયંકરથી ભયંકર ગલકર્તન, શિરચ્છેદન જેવા નિહિત દુરાચારોને કરીને તબજન્ય કટુક કર્મના વિપાકજનિત દુઃખથી સંતપ્તચિત્ત બની કર્તવ્યાકર્તવ્યના વિવેકથી રહિત બની મિથ્યાત્વભાવરૂપ વિપર્યાસપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તે ધન માટે અનેક અધર્મ કરે છે ॥ સૂ. ૬ ॥

બાલ અજ્ઞાની સુખની ચાહના કરે છે પરંતુ તેને દુઃખની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. આ વિષયમાં શ્રી સુધર્માસ્વામી પોતાની નિજ કલ્પનાનો નિષેધ કરીને કહે છે—

સુખકો ચાહનેવાલા મૂઢમતિ અસંયમી મનુષ્ય દુઃખહી ભોગતા હૈ ઇસ બ્રાતકો ભગવાન મહાવીર સ્વામીને સ્વયં પ્રરૂપિત કિયા હૈ – ઇસ પ્રકાર સુધર્મા સ્વામી કા કથન ।

‘મુનિના’ ઇત્યાદિ.

“મુનિ” આ શબ્દ ‘મન્’ ધાતુથી નિષ્પન્ન થયો છે. ‘મન્’ ધાતુનો અર્થ જાણવું થાય છે. જે સંસારીની ત્રિકાલસંબંધી સમસ્ત ગુણપર્યાયરૂપ અવસ્થાઓને જાણે છે તેનું નામ મુનિ છે. ધાતિયા કર્મનો ક્ષય હોવાથી જેને કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માના નિજરૂપની પ્રાપ્તિ થયેલ છે એવા તીર્થંકર ગણધરાદિ દેવ આ ઠેકાણે મુનિ-શબ્દથી લેવામાં આવેલ છે. પોતાની નિજ કલ્પનાનો પરિહાર કરીને સૂત્રકાર કહે છે કે-પૂર્વોક્ત પરિબ્રહ્માં અત્યાસક્તિવશ જીવ સંસારમાં જ પરિબ્રમણ કરે છે. તથા “અસકુદુચ્ચૈર્ગોત્રિ અસકુન્નીચૈર્ગોત્રિ” ઇત્યાદિ સૂત્રો (આ ઉદ્દેશના પ્રથમાદિ સૂત્રો)માં જે કહેવામાં આવેલ છે તે સમસ્ત વિષય, અને જે આગળ કહેવામાં આવશે તે બધા મેં પોતાની નિજ બુદ્ધિથી કલ્પના કરી કહેલ નથી, પણ તીર્થંકરાદિક દેવોએ પોતપોતાની પરિપદમાં પૃથક્ પૃથક્ રૂપથી એમ જ કહેલ છે, તેની પરંપરાથી જે પ્રકારે આ વિષય આદ્યો આવે છે તે અનુસાર મેં પણ આ પ્રતિપાદન કર્યું છે માટે મૂળમાં આ સર્વ-શોકત હોવાથી અપ્રમાણભૂત માની શકાતું નથી.

વક્ત્ર્યમાણ વિષયમાં સૂત્રકાર કહે છે-‘અનોઘંતરા’ ઇત્યાદિ. અનોઘંતર શબ્દનો અર્થ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ છે. જે ઓઘંતર નથી તે અનોઘંતર છે. દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી ઓઘ બે પ્રકારે છે. નદીનું પૂર વિગેરે દ્રવ્ય ઓઘ છે. અષ્ટપ્રકાર કર્મ અથવા સંસાર ભાવઓઘ છે. જેના દ્વારા પ્રાણી જે જગ્યોએ દુઃખી થાય છે તેનું નામ ઓઘ છે. તે ઓઘ જે તરી જાય છે-પાર કરે છે તે ઓઘંતર કહેવાય છે. તેનાથી જે વિપરીત છે તે અનોઘંતર-મિથ્યાદષ્ટિ કુતીર્થિક અગર પાસત્યાદિક જીવ છે, કારણ કે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ભાવ ઓઘને પાર કરતા નથી. ભાવ ઓઘને પાર કરવા માટે જ્ઞાન અને ક્રિયારૂપી પ્રવહણ (નૌકા) ની જરૂર પડે છે. જેવી રીતે મનુષ્ય જહાજ વિના સમુદ્ર પાર કરી શકતો નથી તે પ્રકારે આ સંસાર અને અષ્ટવિધકર્મરૂપી સમુદ્રનો પાર કરવો તે જ્ઞાન અને ક્રિયા વગર સર્વથા અસંભવ છે. સમ્યગ્જ્ઞાન અને

સમ્યક્ચારિત્ર વિકલ જીવો ને મિથ્યાદષ્ટિ જીવ કહેલ છે. સમ્યક્જ્ઞાનના અભાવથી સમ્યક્દર્શનનો અભાવ પણ સ્વતઃ સિદ્ધ છે માટે તેને આ ઠેકાણે પૃથક્ રૂપથી કહેલ નથી.

મિથ્યાદષ્ટિ જીવ યદ્યપિ ઓઘનો પાર કરવા માટે લાલાયિત મન રાખે છે પરંતુ તેની પાસે પાર કરવાના ઉપાયસ્વરૂપ વિવેકનો અભાવ હોવાથી પાર કરી શકતા નથી. તે વાત “ ન ચૌઘં તતું ” એ પદ્ધતી સૂત્રકાર પ્રગટ કરે છે. સંસાર રૂપ સમુદ્રનો પાર કરવા માટે સર્વ પ્રથમ સમકિતની જરૂર પડે છે. શાસ્ત્રમાં સમકિતને ખેવટીયાની ઉપમા આપેલ છે. જે પ્રકારે ખેવટીયા વગર નૌકા જીવોને જલાશયથી પાર નહિ ઉતારી શકે, તે પ્રકારે આ સંસારરૂપ સમુદ્રથી જીવ વિના સમકિત મેળવ્યે કોઈ વખત પાર ઉતરી શકતા નથી. સમકિતના વિષયમાં પાછળ વિવેચન કરવામાં આવેલ છે.

મિથ્યાદષ્ટિ જીવ સંસારરૂપી સમુદ્રના તીરનો પાર કરવાને માટે અસમર્થ એ માટે છે કે તે “ અતીરંગમ ” અને “ અપારંગમ ” છે. વીતરાગપ્રણીત રત્નત્રયની આરાધનાનું તેમાં અભાવ હોવાથી તે ‘ અતીરંગમ ’ અને સમ્યક્ ઉપદેશની પ્રાપ્તિનો અભાવ હોવાથી પાર પ્રાપ્ત કરવા માટે અભિલાષી હોવા છતાં તે ઉત્સૂત્રના પ્રરૂપક અને ઉન્માર્ગના પ્રચારક હોવાથી ‘ અપારંગમ ’ છે. લોકમાં તીર અને પાર શબ્દનો એક જ વાચ્યાર્થ થાય છે તો પણ સૂત્રમાં જે બે શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેનાથી એ વાત જ્ઞાત થાય છે કે—તીર શબ્દથી ધાતિયા કર્મોનો ક્ષય અને પાર શબ્દથી અધાતિયા કર્મોનો અભાવ અર્થ થાય છે.

“ આદાનીયં ચાદાય તસ્મિન્ સ્થાને ન તિષ્ઠતિ ”

આદાનીય શબ્દનો અર્થ મુક્તિ જેનાથી પ્રાપ્ત થાય છે એવું ચારિત્ર છે. મિથ્યાદષ્ટિ જીવ પરિશ્રદ્ધમાં મૂર્છિત હોવાથી પોતાની કલ્પનાનુસાર ચારિત્રનું આરાધન કરે છે, મુક્તિ તો સમ્યક્ચારિત્રના આરાધનથી પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં સાવધ પ્રવૃત્તિનો લેશ પણ નથી તેનું નામ સમ્યક્ચારિત્ર છે. જેમ જેમ જીવ ગુણુસ્થાનોની પ્રાપ્તિ કરતો જાય છે તેમ તેમ ગૃહીત ચારિત્રમાં ઉજ્જવલતા આવતી જાય છે, મિથ્યાદષ્ટિ જીવ સમકિતના અભાવમાં પ્રથમગુણુસ્થાનવર્તી થાય છે, માટે તે સમકિતસહિત ચારિત્રનું આરાધન કરી શકતા નથી, માટે તીર અને પારના લાભથી વંચિત રહે છે.

અથવા—આદાનીય શબ્દનો અર્થ — દાસી, દાસ, હસ્તિ, અન્ધ, રથ, ધન, ધાન્ય અને સુવર્ણાદિક પરિશ્રદ્ધ પણ છે, મિથ્યાદષ્ટિ જીવ આ પરિશ્રદ્ધમાં અત્યન્ત આસક્ત રહે છે, જેથી તે રત્નત્રયાત્મક મોક્ષમાર્ગમાં કોઈ વખત પણ સ્થિતિનો લાભ કરી શકતો નથી. આદાનીય શબ્દનો અર્થ કર્મ પણ છે. આ કર્મને તે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, પ્રમાદ અને યોગોદ્ધારા ગ્રહણ કરે છે, કર્મના સદ્ભાવમાં જીવ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપરૂપ મુક્તિની પ્રાપ્તિથી દૂર જ રહે છે. આ વિષયમાં પહેલાં લખવામાં આવેલું છે. જ્યાં સુધી મુક્તિના

કારણોની પ્રાપ્તિ થતી નથી ત્યાં સુધી મુક્તિ મળી શકતી નથી. મુક્તિનું કારણ રત્નત્રય છે. જ્યાં સુધી જીવને આ ત્રણેની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થતી નથી ત્યાં સુધી મુક્તિનો માર્ગ તેના હાથમાં આવતો નથી. મિથ્યાદષ્ટિ જીવ જ્યારે આ માર્ગની પ્રવૃત્તિથી જ રહિત છે તો પછી તે મુક્તિનો લાભ પણ કેવી રીતે મેળવી શકે એ જ સર્વજ્ઞનો ઉપદેશ છે. આ સર્વજ્ઞના ઉપદેશ તરફ તેની જરા પણ રૂચિ જાગત નથી થતી તે જ મિથ્યાત્વનું જ્વેર છે. તે જ્વેરથી તે પોતાની મનમાની પ્રવૃત્તિ કરવામાં લાગ્યો રહે છે, અને તેના પ્રભાવે તે પરિગ્રહમાં પણ મૂછિત થતો રહે છે. પરિગ્રહનો સંગ્રહ કરવામાં ‘જીવોનો વિદ્વાત મારા દ્વારા થાય છે’ તે તરફ તેનું લક્ષ્ય પણ જતું નથી, અને પોતાનું સમસ્ત જીવન અવિરત અવસ્થામાં જ વ્યતીત કરે છે.

આઠવે સૂત્રકા અવતરણા ઔર આઠવાં સૂત્ર ।

આ સૂત્રનો સારાંશ એ છે કે—મિથ્યાદષ્ટિ જીવ સાંસારિક વિષયભોગોમાં આસક્ત બની પરિગ્રહનો સંગ્રહ કરતો રહે છે. આ પ્રવૃત્તિમાં તે દ્વારા પટકાય જીવોનો ઘાત પણ થાય છે, પરંતુ તેની તે પ્રવૃત્તિ સંયમયુક્ત ન હોવાથી જ્ઞાનાવરણ આદિ ચિક્ષણા કર્મોના તીવ્ર અનુભાગબંધમાં પ્રધાન કારણ બને છે, માટે તે મુક્તિસુખના લાભથી વંચિત રહે છે, આટલું જ નહિ પ્રત્યુત ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં નરકનિગોદાદિના કષ્ટોનો પણ ભોક્તા બને છે. ॥ સૂ. ૭ ॥

નરકનિગોદાદિ કષ્ટોનો ભોક્તા કોણ બને છે ? અને કોણ બનતો નથી ? તે વિષયને ફરીથી આ સૂત્રમાં અન્વયવ્યતિરેકમુખથી પ્રતિપાદન કરે છે—“ઉદ્દેશો પાસગસ્સ નત્થિ” ઇત્યાદિ.

દેખવાવાળાનું નામ પશ્ય છે. સ્વાર્થમાં ‘ક’ પ્રત્યય હોવાથી પશ્યક શબ્દ બને છે, પશ્ય શબ્દનો જે અર્થ છે તેજ પશ્યકનો છે.

પ્રશ્ન—સંસારના સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી ચતુરિન્દ્રિયાદિ જેટલા પણ જીવ છે તે બધા દેખવાવાળા છે માટે તે પણ પશ્યક થઈ જશે. પરંતુ આ સૂત્રમાં આ પશ્યકોનો તો ગ્રહણ કરવામાં આવેલ નથી, કારણ કે “ઉદ્દેશઃ પશ્યકસ્ય નાસ્તિ” આ કથનથી તેમાં ઉદ્દેશનો અભાવ નથી, તે જગ્યોએ તો એ મનુષ્યજાતીય છે,

પશ્યક-તીર્થકર ગણધર આદિ નરકાદિ ગતિકે ભાગી નહીં હોતે હૈં, બાલ-
અજ્ઞાની જીવ તો નરક આદિ ગતિ કે ભાગી હી નિરન્તર હોતે રહતે હૈં—
ઈસકા પ્રતિપાદન ઔર ઉદેશ- સમાપ્તિ ।

એ ચતુરિન્દ્રિયજાતીય છે, ઇત્યાદિ વ્યવહાર થાય જ છે. ઉદેશ શબ્દનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ
“ ઉદ્દિશ્યતે इति उद्देशः-नरकादिव्यपदेशो, नरकादिव्यवहार इति यावत् ”
આ નારકી છે અર્થાત્ એ નરકપર્યાયવિશિષ્ટ જીવ છે, ઇત્યાદિ વ્યવહારને જ ઉદેશ
કહ્યો છે. આ ઉદેશનો અભાવ પૂર્વોક્ત સંસારી જીવોમાં આવતો નથી, માટે
“ उद्देशः पश्यकस्य नास्ति ” એ કેમ કહેવામાં આવેલ છે ?

ઉત્તર—આ જગ્યોએ પહેલાં એ કહેવામાં આવેલ છે કે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ
પરિગ્રહમાં આસક્ત બની ષટ્કાય જીવોના ઉપમર્દન કરવાવાળા હોવાથી જ્ઞાના-
વરણાદિક કર્મોના બંધ કરી નરકનિગોદાદિ ગતિયોના અનંત દુઃખોના ભોક્તા
બને છે, પરંતુ જે પરિગ્રહમાં આસક્ત નથી તે ષટ્કાય જીવોના રક્ષક હોવાથી
કર્મોના બંધ કરવાવાળા નથી બનતા, અને કેમશઃ કેવળજ્ઞાનને મેળવી મુક્તિને
પ્રાપ્ત કરી લે છે. એવા જીવ જ અહીં પશ્યક શબ્દથી ગ્રહણ કરેલ છે. તે
સાક્ષાત્ તીર્થકર ગણધરાદિ દેવ છે. જ્યાં સુધી તે મુક્તિ પ્રાપ્ત નથી કરી લેતાં
ત્યાં સુધી નામકર્મની થોડી પ્રકૃતિયોનો સદ્ભાવ હોવાથી તેમાં પણ
મનુષ્યપર્યાયવિશિષ્ટ આદિનો વ્યવહાર થાય છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં તે પ્રકારનો
વ્યવહાર તેમાં સર્વથા નહિ બનવાવાળો છે. આ ભવિષ્યત્પ્રજ્ઞાપનનયની અપેક્ષાથી
તે જગ્યોએ પણ “ पश्यकस्य उद्देशो नास्ति ” પશ્યકને ઉદેશ નથી, એ કથન
સુસંગત સમજવું જોઈએ.

પ્રશ્ન—કેવી રીતે જાણવામાં આવે કે તેમાં આગળ સમસ્ત અવશિષ્ટ
નામકર્મની પ્રકૃતિયો સર્વથા ક્ષય થઈ જવાવાળી છે? પ્રત્યક્ષથી તો એ વાત જ્ઞાત
થઈ શકતી નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ તો વર્તમાનસંબંધી પદાર્થને જ ગ્રહણ કરે
છે. તેવા પ્રકારની પર્યાયસંબંધી વર્તમાન તો છે નહિ. અનુમાનથી પણ આ
વિષયને જાણી શકાતો નથી, કારણ કે તદ્વિનાભાવી કોઈ પણ એવો હેતુ
નથી જે આ વાતનો અનુમાપક હોય. જેના વિના જે ન હોય તેને અવિના-
ભાવી કહે છે.

ઉત્તર—એ તો અમે પણ માનીએ છીએ કે—ચક્ષુરાદિદિન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનરૂપ
પ્રત્યક્ષ (સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ) આ પ્રકારની અવસ્થાને જાણી શકતા નથી, પરંતુ
અનુમાનપ્રમાણથી આ વાતની સિદ્ધિ થાય છે કે—અવશિષ્ટ નામકર્મની પ્રકૃ-
તિઓનો ત્યાં સર્વથા ક્ષય થશે. એમ કેમ કહેવાય કે તદ્વિનાભાવી હેતુ ત્યાં
નથી. “ तस्य सर्वज्ञत्वात् ” અર્થાત્ “ તે સર્વજ્ઞ છે ” એજ તદ્વિનાભાવી
હેતુ છે, જેવી રીતે ધુમાડો આગનો અવિનાભાવી હેતુ છે, તેવી રીતે

ઘાતિયા કર્મોના અભાવથી ઉત્પન્ન સર્વજ્ઞ અવસ્થા પણ શેષ નામકર્મની પ્રકૃતિ-
યોના ભવિષ્યમાં ત્યાં વિલયહોવારૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ કરાવવામાં અવિનાભાવી
હેતુ છે માટે આ અવિનાભાવી હેતુથી ત્યાં સાધ્યની સિદ્ધિ થવામાં કોઈ અડ-
ચણ આવતી નથી.

પ્રશ્ન—પોતાના સાધ્યને સિદ્ધ કરવામાં હેતુની સિદ્ધિ પ્રધાન માનવામાં
આવે છે. જે સાધ્યનો હેતુ સિદ્ધ થતો નથી ને પોતાના સાધ્યની સિદ્ધિ કરી
શકતો નથી. સાધ્ય અસિદ્ધ થાય છે, હેતુ તો સિદ્ધ થવો જોઈએ.

ઉત્તર—હેતુ સિદ્ધ જ છે. અસિદ્ધ નહિ. ભૂત ભવિષ્યત્ અને વર્તમાન
કાલીન સમસ્ત દ્રવ્ય અને તેની અનન્તાનન્ત પર્યાયોને હસ્તામલકવત્
પ્રકકાલાવચ્છેદેન (એક કાળમાં) જાણવાવાળા હોવાથી તીર્થંકરાદિ પ્રભુ સર્વજ્ઞ
છે. જ્ઞાનાવરણ આદિ ચાર ઘાતિયા કર્મોનો સર્વથા વિનષ્ટ થવાથી તેને પોતાની
જીવનમુક્ત અવસ્થામાં કેવળજ્ઞાનરૂપી સૂર્યને પ્રાપ્ત કરેલ છે. આ પ્રશસ્તતમ અને
અસાધારણ જ્ઞાનદ્વારા વિશ્વના સમસ્ત પદાર્થોને જાણતા રહે છે. તેનું જ્ઞાન સમસ્ત
પદાર્થોનું જ્ઞાતા છે. એ વાત અનુમાન પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે જ્યારે
જન્મસ્થ જીવોને જ્ઞાનશુભમાં જાણવાની હીનાધિકતા મેળવી શકાય છે તો તેનાથી
તે વાત સિદ્ધ થાય છે કે એક જ્ઞાન એવું પણ છે કે જ્યાં ત્રિકાલવર્તી સમસ્ત
પદાર્થોનું અવલોકન-જ્ઞાન યુગપત્ થાય છે. જે પ્રકારે પરિણામની તરતમતા આ-
કાશમાં અનન્ત બનીને અટકી જાય છે તે પ્રકારે જ્ઞાનની અનન્તતા પણ તેમાં
સ્થિત બનીને પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. સંસારમાં અનંત પદાર્થ છે, તેમાં
કોઈ સૂક્ષ્મ છે, કોઈ બાહ્ય છે, કોઈ અન્તરિત છે, કોઈ અનન્તરિત છે, કોઈ
નિકટ છે, કોઈ દૂર છે. આ બધાનું યથાર્થરૂપથી પ્રતિપાદન કરવું સર્વજ્ઞતા વિના
બની શકતું નથી, અને આ અનન્ત પદાર્થોને જાણવાવાળું જ્ઞાન પણ અનન્ત જ
થાય છે. જૈનશાસ્ત્રમાં તેવા જ્ઞાનને જ કેવળજ્ઞાન કહે છે, અને આ જ્ઞાનસંપન્ન
આત્માને સર્વજ્ઞ કહે છે.

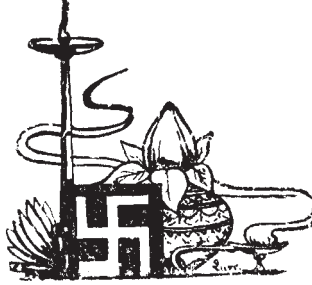
આ વ્યાખ્યા “ નરકનિગોદાદિ પર્યાયોના દુઃખ સર્વજ્ઞ નથી પ્રાપ્ત કરતાં ? તથા
તે આ પ્રકારના વ્યપદેશથી રહિત હોય છે ? ” આ પ્રકારે વ્યતિરેકમુખથી કહેવામાં
આવેલ છે. હવે ઉદ્દેશની સમાપ્તિ કરતાં સૂત્રકાર અન્વયમુખથી વ્યાખ્યા કરે છે—

‘ બાલે પુણ નિહે ’ ઇત્યાદિ. ‘ સુયં મે આડસં તેણં ’ અહીંથી લઈ ‘તંમિઠાણં-મિચિઠ્ઠ’ સુધીનો પૂર્વોક્તસ્વરૂપવાળો ઉપદેશ, તથા “ બાલે પુણ નિહે ” અહીંથી લઈને “ આણાપ આરાહિયા વિ ભવઈ ” અહીં સુધી વક્ત્ર્યમાણુ-આગળ કહેવામાં આવનાર-ઉપદેશ આ સર્વજ્ઞની અપેક્ષાથી કહેવામાં આવેલ નથી, કારણ કે તે કૃતકૃત્ય છે, તેને કોઈ પણ વસ્તુથી પ્રયોજન રહ્યું નથી. કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ હોવાથી તે સમસ્ત પદાર્થોને હસ્તામલકવત્ સાક્ષાત્ જાણે છે માટે આ ઉપદેશ બાલ જીવોની અપેક્ષાથી છે. બાલ જીવ તે છે જે પરિચ્છેદમાં આસક્ત છે, જ્ઞાનક્રિયાથી વિકલ છે, વિષયાનુરાગી છે, કામગુણોના અનુમોદક છે, અલબ્ધને પ્રાપ્ત કરવા, લબ્ધની રક્ષા કરવા માટે જે વ્યગ્રચિત્ત હોવાથી સદા ચિંતાશીલ બની રહે છે, વિષયકષાયોમાં આસક્ત હોવાથી જેનું અંતઃકરણ અત્યંત દુઃખિત થતું રહે છે. માટે જે રાત દિન શારીરિક અને માનસિક કષ્ટોનો અનુભવ કર્યા કરે છે, તથા જે પ્રકાર રેંટ ધુમતો રહે છે તે પ્રકારે જે નાનાપ્રકારનાં ઐહલૌકિક અને પારલૌકિક દુઃખોને ભોગવતાં આ સંસારચક્રમાં પરિભ્રમણ કરે છે.

આવા બાલ જીવો કે જેના મન વિષયોમાં લવલીન રહે છે, વીતરાગ પ્રભુના ઉપદેશથી જે સર્વથા પરાડ્મુખ રહે છે, ગુરૂકર્મી છે. પાણીમાં પડેલા તૃણ માફક આ સંસારસાગરના દુઃખરૂપી આવર્તમાં નિમગ્ન બની કોઈ વખત પણ ત્યાંથી છુટકારો મેળવી શકતા નથી. જેવી રીતે પાણીના આવર્તમાં પડેલા તૃણની દશા થાય છે તે પ્રકારે તેની પણ દશા થાય છે. જેવી રીતે તે તણખલુ તેનાથી બહાર નીકળી શકતું નથી પણ તેમાં ચક્કર લગાવ્યા કરે છે-કોઈ વખત તેમાં ડુબે છે તો કોઈ વખત ઉપર તરી આવે છે, ઠીક તે પ્રકારે આ બાલ જીવોના પણ ચાર ગતિરૂપ સંસાર ચક્રમાં પરિભ્રમણ થયા કરે છે. એવું સમજીને સંયમી મુનિનું કર્તવ્ય છે કે તે સંસારપરિભ્રમણનું કારણ જે વિષય અને પરિચ્છેદાદિક

છે તેમાં ગૃહ ન બને. આ પ્રકારે સૂત્રકારનો શિષ્ય પ્રતિ આ ઉપદેશ છે.
इति ब्रवीमि આ પદનો પહેલા પ્રકરણોમાં અર્થ કરવામાં આવેલ છે.

॥ બીજા અધ્યયનનો ત્રીજો ઉદ્દેશ સંપૂર્ણ ૨-૩ ॥

આચારાંગસૂત્રના બીજા અધ્યયનનો ચોથો ઉદ્દેશ.

ત્રીજા ઉદ્દેશનું કથન સમાપ્ત થયું. હવે ચોથા ઉદ્દેશનો પ્રારંભ થાય છે, ત્રીજા ઉદ્દેશમાં સંયમી મુનિએ પોતાના સંયમની રક્ષા માટે ઉચ્ચ ગોત્રમાં ઉત્પત્તિ થવાને કારણે અભિમાન આદિ નહિ કરવું જોઈએ, એ સારી રીતે સમજાવી દેવામાં આવેલ છે. આ ચતુર્થ ઉદ્દેશમાં એ સમજાવવામાં આવશે કે—લોગોમાં સંયમી મુનિએ પોતાના સંયમની રક્ષા માટે અભિષ્વંગ-રાગપરિણતિ નહિ કરવી જોઈએ, કારણ કે “મોગ બુરે મવરોગ બઢાવે વૈરી હૈ જગજી કે” આ વાક્ય અનુસાર એક તો તે ભવરોગ વધારે છે, બીજું તેના સેવનથી અનેક શારીરિક રોગ પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પ્રકરણના “દુઃખી દુઃખાણમેવ આવહં અણુપરિચદ્ધ” આ ત્રીજા ઉદ્દેશના અંતિમ સૂત્રથી સંબંધ છે માટે સૂત્રકાર તે રોગોના આ ઠેકાણે વર્ણન કરશે, કારણ કે રોગોના કારણથી દુઃખ થયા કરે છે.

પ્રથમ સૂત્રકા અવતરણા ઔર પ્રથમ સૂત્ર ।

કામલોગોના સેવનથી જીવની તેમાં આસક્તિ વધે છે. આસક્તિથી આર્ત અને રોદ્ર ધ્યાન ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધ્યાનોથી જીવ અશુભ કર્મ પરમાણુઓનો બંધ કરે છે, તેથી આત્મામાં મલિનતા આવે છે. મલિનતાના સંબંધથી જ્ઞાનાદિક ગુણોનું આવરણ હોવાથી જીવોની ઉન્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિથી જીવ આલોક અને પરલોક સંબંધી યાતનાઓને ભોગવે છે. આ પ્રકાર પરંપરાસંબંધથી કામલોગસેવન, તથા તે વિષયની આસક્તિ જીવને અનેક અનંત કષ્ટોને દેવાવાળી હોય છે. પરલોકસંબંધી દુઃખ જીવોને અશુભ કર્મો-દ્વયથી પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં પણ અનેક પ્રકારના શારીરિક તથા માનસિક દુઃખ આ જીવને ભોગવવા પડે છે.

આલોકસંબંધી દુઃખોની પણ એ જ પરિસ્થિતિ છે તો પણ વ્યવહારી જીવોની દૃષ્ટિમાં દુઃખાદિક રોગાધીન થાય છે. આ અભિપ્રાયથી સૂત્રકાર આ દુઃખોના કારણભૂત રોગોના વર્ણન કરતાં કહે છે—“તઓ સે” છત્યાદિ.

યૌવન અવસ્થામાં જીવોની ભોગાદિકોમાં અધિક આસક્તિ વધે છે, તેથી તે અવસ્થામાં પણ અનેક પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે રોગોના નામ કહે છે.—૧ શ્વાસ, ૨ કાસ-ખાંસી, ૩ તાવ, ૪ દાહ, ૫ કુક્ષિશૂલ, ૬ ભગન્દર, ૭ અર્શ-હરસ, ૮ અજીર્ણ, ૯ દષ્ટિશૂલ, ૧૦ મૂર્ધશૂલ, ૧૧ અરૂચિ, ૧૨ નેત્રવેદના, ૧૩ કાનની વેદના, ૧૪ કંઠપીડા, ૧૫ ઉદરપીડા, અને ૧૬ કોઠ, એ રોગોના સોલ નામ છે.

વૃદ્ધાવસ્થા મેં હી સ્વાસકાસાદિ રોગ હોતે હોં, એસી ખાત નહીં ! યે તો યુવાવસ્થા મેં ભી હોતે હૈં । ઉસ રોગાવસ્થા મેં ઉસ પ્રાણી કા રક્ષક કોઈ સગા-સમ્બન્ધી નહીં હોતા હૈ, ઔર ન વહી પ્રાણી ઉસ રોગાવસ્થા સે આકાન્ત અપને

સગે-સમ્બન્ધીકા રક્ષક હો સકતા હૈ ।

આ અવસ્થામાં જેની સાથે તે રહે છે તે પુત્ર કલાત્રિક પહેલાં તેનો અનાદર કરે છે અને તિરસ્કારજનક વચન બોલે છે, પછી તે પણ તેનો અનાદર કરીને અપશબ્દ બોલે છે, પરંતુ હે જીવ ! તે તારા તારણહાર નથી અને શરણુ દેવામાં પણ સમર્થ નથી, અને તું પણ તેનો તારણહાર નથી અને શરણુ દેવામાં પણ સમર્થ નથી. સમસ્ત સંસારી જીવ પોતપોતાના કરેલા કર્મ અનુસાર સુખદુઃખાદિક ફળના ભોગવવાવાળા હોય છે. એવો વિચાર કરી વિવેકી સંયમી મુનિ પૂર્વમાં ભોગવેલાં તે ભોગોની સ્મૃતિ પણ ન કરે, તથા પ્રાપ્ત થયેલાં ભોગોનું પણ સેવન ન કરે અને અલબ્ધ ભોગોને ભોગવવાની ઇચ્છા સુદ્ધાં પણ ન કરે.

જે વિષયાદિકોમાં ગૃહ્થ થાય છે તે તેનું જ નિરંતર ચિંતવન સ્મરણ કરતા રહે છે. એવા જીવ જ્યારે વિષયાદિકોનું સેવન કરવામાં કોઈ રોગાદિકથી પરાધીન બને અને અસમર્થ બની જાય ત્યારે તે વિચારે છે કે—“જ્યારે હું નિરોગી બની

જાઈશ ત્યારે નિયમથી નિરંતર આ વિષયાદિકોનું મનમાફક સેવન કરીશ. કદાચ મને નિરોગતા પ્રાપ્ત કરવામાં પોતાનું સર્વસ્વ પણ અર્પણ કરી દેવું પડે તો કોઈ ચિંતા નહિ, જીવન રહેશે તો પછી ફરીથી ધન થાશે. ધન કેના માટે છે ? જો સાંસારિક મોજમજા ન કરી તો આ દ્રવ્યની પ્રાપ્તિથી લાભ પણ શો ?” ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પોથી અશાંતચિત્ત બની નિરંતર સંતપ્ત રહ્યા કરે છે, આ પ્રકારની સંતપ્તતાનું કારણ ફક્ત આ જીવની વિષયસંબંધી આસક્તિ જ છે.

તે સંયમી મુનિ ધન્ય છે જે વિષયાદિકસેવનના કટુક વિપાકને જાણીને તેનાથી સર્વદા પોતાની રક્ષા કરે છે, પરંતુ જે તેના કટુક વિપાકથી અનભિજ્ઞ બનેલા છે એવા કેટલાક બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી જેવા મનુષ્ય જ આ વિષયજાળમાં ફસીને પોતાનો આલોક અને પરલોક બન્નેને બગાડીને નાના પ્રકારના કષ્ટોનો અનુભવ કરવાવાળાં થાય છે. વિષયોને બન્ને ભવોમાં કષ્ટકારક જાણીને સંયમી મુનિએ ભોગાસક્તિથી સર્વદા પોતાની રક્ષા કરવામાં સાવધાન રહેવું જોઈએ, એ જ આ સૂત્રનો આશય છે. ॥ સૂ. ૧ ॥

દ્વિતીય સૂત્રકા અવતરણ ઔર દ્વિતીય સૂત્ર । / ભોગસાધન ધનકી વિનશશીલતાકા વર્ણન ।

ભોગોના સાધનભૂત ધનની વિનશ્વરતા દેખાડતાં સૂત્રકાર કહે છે—
“તિવિદ્વેષ જાવિ” ઇત્યાદિ.

આ સૂત્રની બ્યાખ્યા ત્રીજા ઉદ્દેશમાં સારી રીતે આપવામાં આવેલ છે. તે જગ્યાએ સામાન્યતઃ ધનની અસારતા પ્રગટ કરેલ છે. આ ઠેકાણે ભોગ અને ઉપભોગમાં કામ આવવાવાળા સાધનભૂત ધનની અસારતા બતાવવામાં આવેલ છે, કારણ કે સાંસારિક ભોગ અને ઉપભોગનું કારણ ધન જ છે. તેના સદ્ભાવમાં

જીવ સાંસારિક મોજ-મજા ભોગવવામાં પોતાની શક્તિઅનુસાર કસર રાખતા નથી પણ ભોગ સદા દુખદાયી થાય છે. કહ્યું પણ છે—

“ભોગ બુરે ભવ રોગ બઢાવે, બૈરી હૈં જગજીકે ।
 બેરસ હોય વિપાક સમય અતિ, સેવત લાગેં નીકે ॥
 વજ્ર અગનિ વિષસે વિષધર સે, યે અધિકે દુઃખદાઈ ।
 ધર્મરતનકે ચોર ચપલ અતિ, દુર્ગતિપંથસદાઈ ॥
 મોહ ઉદય યહ જીવ અજ્ઞાની, ભોગ ભલે કર જાનૈ ।
 જ્યોં કોઈ જન ધતૂરા, સો સબ કંચન માનૈ ॥
 જ્યોં જ્યોં ભોગ સંજોગ મનોહર, મનવાંછિત જન પાવૈ ।
 તૃષ્ણા નાગિન ત્યોં ત્યોં ડંકૈ, લહર જહર કી આવૈ ॥”

આવા ભોગોની આશાથી બાલ અજ્ઞાની જીવ પ્રાણાતિપાતાદિક અનેક પ્રકારનાં કૂર કર્મો કરીને વિપરીતપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગથી વિમુખ થાય છે. ॥ સૂ. ૨ ॥

તૃતીય સૂત્રકા અવતરણ ઔર તૃતીય સૂત્ર ।

આ પ્રકારે જ્યારે ભોગમાં રોગ છે, અને ભોગના સાધનભૂત ધન વિનશ્વર છે. ત્યારે શું કરવું જોઈએ ? તેનો પ્રત્યુત્તર આપતાં સૂત્રકાર કહે છે—“આસં ચ” ઇત્યાદિ.

ભોગસાધન ધન વિનશ્વર હૈ; અતઃ ભોગકી સ્પૃહા ઔર ભોગકે વિચાર કા ભી પરિત્યાગ કર દેના ચાહિયે ।

ચારિત્રનું આરાધન કરવાવાળી બુદ્ધિથી જે શોભિત થાય છે, અથવા પરિષદ અને ઉપસર્ગને જીતવા માટે જે બુદ્ધિને પ્રેરિત કરે છે; આ ઠેકાણે તેનું નામ ધીર છે. સંબોધન કરીને સૂત્રકાર કહે છે કે—હો ધીર ! હો સંયમી ! અથવા પરિષદ અને ઉપસર્ગને જીતવાવાળા શિષ્ય ! તમે શબ્દાદિ વિષયની ઇચ્છા અને ભોગની આહનાઓને તમારાથી દૂર કરો—છોડો, કારણ કે—વ્રતીના લક્ષણ “નિઃશલ્યો વ્રતી” શલ્યરહિત થવું બતાવેલ છે. સંયમને લઈને પણ જે શબ્દાદિ વિષયને ભોગ-

વવાની ચાહનાને વશવર્તી બની રહે છે, તે શબ્દાદિ વિષયોને ભલે નહિ ભોગવતા હોય તો પણ તેની પરિણતિ તંદુલમત્સ્યસમાન તે તરફ લાલસાવાળી હોવાથી સંયમનો નાશ કરવાવાળી માનવામાં આવે છે. સંયમને મૂળથી નાશ કરવાવાળા શત્રુ છે. માયાશત્રુના સદ્ભાવથી અત્રત પણ ત્રત જેવા માલમ પડે છે. માટે સૂત્રકાર કહે છે કે-હે શિષ્ય! તું આ શત્રુને દૂર કર, વ્યર્થ શા માટે તેના કંદામાં પડીને પોતાને દુઃખી બનાવે છે? બીજા ભલે કોઈ પણ કાર્ય કરતા હોય એ તારે જોવાનું નથી, તું ફક્ત તારી જ તરફ દેખ, “તું તારું રે સંભાળ, તને બીજાની શી પડી?” તું શું કરી રહ્યો છે? તે માટે સૂત્રકાર “ત્વમેવ” આ પદ ઉપર જોર દઈને શિષ્યને કહે છે.

અથવા શત્રુ શબ્દનો અર્થ અષ્ટવિધ કર્મ પણ છે, એ પહેલાં બતાવવામાં આવેલ છે કે-“તપસા નિર્જરા ચ” તપ, સંયમ પાલન કરવાથી સંવર તો થાય જ છે, પરંતુ સંચિત કર્મોની નિર્જરા પણ થાય છે. ચારિત્રારાધનદ્વારા આત્મા જેમ જેમ અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય, અને અશુભ યોગોનો નિગ્રહ કરતો જાય છે તેમ તેમ આ આત્મામાં અપૂર્વ ઉજ્જવલતાની જાગૃતિ થતી જાય છે. આ ઉજ્જવલતાની જાગૃતિમાં આત્મા સંવર અને નિર્જરાદ્વારા કર્મોના ક્રમશઃ નાશ કરીને આગળ આગળના ગુણસ્થાનોમાં ચઢતો જાય છે. એક સમય એવો પણ આવે છે કે જેમાં તેની આત્યંતિક શુદ્ધિ થઈ જાય છે. આ પ્રકારે કર્મો-ચ્છેદમાં ચારિત્રને સર્વપ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલ છે. માટે હે શિષ્ય! નિર્દોષ ચારિત્રારાધન કર, અને એ કર્મો ઉપર ક્રમશઃ અથવા યુગપત્ વિજય પ્રાપ્ત કર. વિષય ભોગોની ચાહનાથી એવા સુંદરતમ ચારિત્રને બગાડવા શા માટે વ્યર્થ ચેષ્ટા કરે છે? શા માટે તેને નષ્ટ બ્રષ્ટ કરે છે? આવું કરવાથી ઉલ્ટા અનંત સંસારને વધારવાવાળા તે કર્મોના બંધન દૃઢ જ થશે, જે તને ભવભવમાં દુઃખ દાતા થશે, પોતાને દુઃખી કરવામાં તારોજ અપરાધ છે, તેમાં કોઈ બીજું નિમિત્ત નથી. આ વાતની પુષ્ટિ “અષ્ટવિધં કર્મ વા આહૃત્ય પરિગૃહ્ય સ્વાત્મનિ દુઃખ-મુત્પાદયસિ” ટીકાકારે આ પંક્તિથી કહ્યું છે. એ દૃઢ વિશ્વાસ રાખ, જે ભોગાદિકની ચાહનામાં પડીને તું સંયમ જેવા અમુલ્ય રત્નને કલંકિત કરવામાં સંકોચ કરતો નથી. શું તે ભોગાદિકોને ભોગવવાની તારી એ ભાવના સફળ થશે? માની દેએ કે-આ સંયમરત્નને વેચીને તે ભોગાદિક વસ્તુઓને ખરીદી લીધી, પરંતુ કદાચ તારા પ્રબળ અંતરાય-ભોગાન્તરાયનો ઉદય હોય તો પ્રાપ્ત થયેલ તે ભોગાદિકોને તું ભોગવી શકતો નથી, અથવા સંયમની ઓટમાં બેસીને ભોગાદિકની

આહનાથી તું અન્ય પ્રાણીઓને રીઝાવી કોઈ ખીજ બહાનાથી ભોગાદિક સામગ્રી મેળવવામાં સાધનભૂત દ્રવ્યાદિકનો સંગ્રહ પણ કરી લે તો પણ તને એવો વિશ્વાસ કેમ છે કે-આ દ્રવ્યાદિકથી મને તે મનોનુકૂળ સામગ્રીનો લાભ અવશ્ય થઈ જ જશે? વિપરીત પણ બની શકે છે, કારણ કે અઘટિત ઘટનાને ઘટાડવામાં પટુ અન્તરાય કર્મનો ઉદય હજી પણ તારે વિદ્યમાન છે. તેનો જ્યાં સુધી નાશ થશે નહિ ત્યાં સુધી પ્રાણી મનોડનુકૂળ ભોગાદિકોને ભોગવવામાં સર્વથા અસમર્થ રહે છે. આ વાત “જેણ સિયા તેણ જો સિયા” આ પદોથી વ્યક્ત કરી છે. જે દ્રવ્યાદિકસાધનથી ભોગપ્રાપ્તિ થાય છે, અંતરાયનો ઉદય થતાં તેનાથી પણ સંભવ છે કે કદાચ ન પણ બને, આ બધી અન્તરાય કર્મની જ વિચિત્રતા છે, પરંતુ જેની આત્મા મોહના ઉદયથી આચ્છાદિત થઈ રહી છે, તથા જે તીર્થંકર અને ગણધરાદિકોની આજ્ઞાના નિરાધક છે તે અન્તરાયની આ વિચિત્રતાને બાણતા નથી.

સાચી વાત છે કે ભોગાન્તરાયના ઉદયથી જે અજ્ઞાનથી અંધ થઈ રહેલ છે, અને જેની મતિ વિપરીત બનેલ છે તે આ અંતરાયની વિચિત્રતાને કે-જે પદાર્થ ભોગ સામગ્રીનું સાધન છે તે કાલાન્તરમાં અંતરાયાદિક નિમિત્તને મેળવી તેનું સાધન બનતું નથી-માનતા પણ નથી, પરંતુ તેની માન્યતા અગર અમાન્યતાથી કાંઈ પણ બની શકતું નથી. અમે વ્યવહારમાં આ વાત પ્રત્યક્ષ દેખીએ છીએ કે-ભોગ માટે એકત્રિત કરવામાં આવેલ કારણકલાપ-સાધન અંતરાયના ઉદયથી અનર્થકારી બની જાય છે.

જેવી રીતે કોઈ ધનિક વ્યક્તિએ પોતાના ઉપભોગને માટે પૂર્ણ ઉપભોગની સામગ્રીસમન્વિત એક સર્વચુંદર ગગનચુંબી મહેલ ઘણા ચતુર કારીગરો દ્વારા બનાવવાનો પ્રારંભ કર્યો. ધીરે ધીરે તે બનીને પૂર્ણ તૈયાર બની ગયો. મકાનમાલિક તેની શોભાનું નિરીક્ષણ કરવા ત્યાં ગયો. સૌથી ઉંચા ખંડ ઉપર ચડીને તેણે તેની શોભાનું સર્વાંગ નિરીક્ષણ કર્યું. પૂર્ણ શોભાથી યુક્ત તેને દેખીને તે આનંદમગ્ન પણ થયો, થોડા વખત પછી તે ત્યાંથી પાછો ફરીને નીચે આવવા લાગ્યો. પરંતુ વચમાં જ અશુભ ઉદયથી કોઈ એક સીડીના

પગથીયા ઉપરથી તેનો પગ લપસી ગયો; અને તે ત્યાંથી નીચે પડીને મરી ગયો. આ દાખલાથી એવું તાત્પર્ય નીકળે છે કે-જે સામગ્રી ભોગને નિમિત્ત હોય છે તે ભોગાન્તરાયના ઉદયથી કાલાન્તરમાં જીવોને અનર્થરૂપ પણુ બની જાય છે. પરંતુ કર્મની બલવત્તા જ કોઈ એવી છે કે, જે આ જીવને બહારની વસ્તુઓમાં ઉન્મત્ત બનાવે છે.

આ મોહનીયના ઉદયમાં ભોગોની આશારૂપ પાશથી બંધાયેલા જીવોમાં કામની પ્રધાનતા હોવાથી તે સ્ત્રિયોદ્ધાર વ્યથિત કર્યે જાય છે. અધીન કર્યે જાય છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે-એવો જીવ હતો ઘ્ર્ણસ્તતો ઘ્ર્ણઃ થાય તો કોઈ અચરજની વાત નથી. પરંતુ તે પોતે બગડીને બીજને પણુ બગાડવાની વાતો કરે છે. એ પણુ એક મોટું આશ્ચર્ય છે. તે બીજઓને એમ કહે છે કે-“અરે ભાઈ આ સ્ત્રી આદિ પદાર્થોનું સેવન કરવામાં જ સંસારનું સર્વ સુખ સમાયેલું છે તે જ સુખનું કારણ છે” મોહવશ જીવોની દૃષ્ટિમાં સ્ત્રી જ ઉત્તમમાં ઉત્તમ આનંદ આપવાવાળી વસ્તુ પ્રતિભાસિત થાય છે. જગતના અનેક સુંદર પદાર્થોથી પણુ તે અધિક સુંદર તેને માલૂમ પડે છે. તેના વિના સંસારની મજા પણુ તેની દૃષ્ટિમાં ફીકી રહે છે, પરંતુ આ પ્રકારનો તેનો કેવળ એક મોહનો જ વિલાસ છે. જે પ્રકારે અશુચિ પદાર્થનું સેવન કરવાવાળા ભૂંડ પ્રાણી પોતાને સુખી માને છે તેજ પ્રકારે “નારીજઘનરન્ધ્રસ્થવિષ્મૂઝમય-ચર્મણા” નારીના બાંધના છિદ્રસ્થ ચામડાનું સેવન કરવાથી અજ્ઞાની મનુષ્ય પણુ પોતાને સુખી માનતો રહે છે, પરંતુ જ્ઞાનીયોની દૃષ્ટિમાં આ પ્રકારના જીવોનો વ્યવહાર ગર્હિત અને નિન્દિત છે. આ વાતનો ખુલાસો કરીને કહે છે કે—
તત્ તેષાં દુઃખાય મોહાય ઇત્યાદિ. સ્ત્રિયોના આધીન રહેવું, અને તેને સુખનું સ્થાન સમજવું, એ બન્ને વાતો માનવજગતને આલોક અને પરલોકમાં અકલ્યાણપ્રદ છે. અજ્ઞાનને દેવાવાળી છે. અને કામની અન્તિમ દશાને પહોંચાડવાવાળી છે. કામની દશ અવસ્થાઓ બતાવેલ છે. તેમાં મરણ એ કામની અન્તિમ અવસ્થા છે. કહ્યું પણુ છે—

“પ્રથમે જાયતે ચિન્તા દ્વિતીયે દ્રષ્ટુમિચ્છતિ ।

તૃતીયે દીર્ઘનિઃશ્વાસશ્ચતુર્થે જ્વરમાદિશેત્ ॥ ૧ ॥

પચ્ચમે દહ્યતે ગાત્રં, ષષ્ઠે મક્તં ન રોચતે ।

સપ્તમે ચ મરેત્કમ્પઃ, ડન્માદશ્ચાષ્ટમે તથા ॥ ૨ ॥

નવમે પ્રાણસન્દેહો, દશમે જીવિતં ત્યજેત્ ।

કામિનાં મદનોદ્વેગા, જાયન્તે દશ તે હ્યમી ” ॥ ૩ ॥

અર્થ સ્પષ્ટ છે. સ્ત્રિયોનો સંગમ જીવોને નરકનું દુઃખ આપે છે, અને અંતમાં તેનાથી જીવ અનેક અસાધ્ય રોગોનું ઘર બનીને આર્તરૌદ્ર ધ્યાનથી મરીને નરકમાં જાય છે. તે ઠેકાણે દશ પ્રકારની ક્ષેત્રીય ચાતનાઓ ભોગવે છે. નરક આ ચાતનાઓના

પ્રધાન સ્થાન છે. ત્યાંથી નીકળીને જીવ પ્રાયઃ તિર્યચ યોનિમાં જ જન્મ ધારણ કરે છે. “**નરકતિરક્ષાપ**” નરકમાંથી નીકળી જીવ જ્યારે જન્મ ધારણ કરે છે ત્યારે તે તિર્યચ યોનિમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પૂર્વોક્ત અર્થ આ પદ્ધતી પ્રતીત થાય છે.

જેનો આત્મા કાયમ ચારિત્ર મોહનીયના ઉદયથી મલિન બનેલ છે તે જીનેન્દ્ર ભગવાન દ્વારા પ્રતિપાદિત આ શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મને જાણતો નથી. આ પ્રકારનું કથન શ્રી અંતિમ તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીનું છે જેણે જગતના સમસ્ત હેયોપાદેય તત્વોને સારી રીતે જાણી લીધા છે. આ કથનમાં સૂત્રકાર મહાવીર સ્વામીની પ્રરૂપણા પ્રગટ કરવાથી, તથા પોતાની કલ્પનાનો નિષેધ કરવાથી તેમાં પ્રમાણતા પ્રગટ કરતાં કહે છે. “**પતત્સર્વં ન મયા સ્વમત્યા પ્રોક્તં કિન્તુ ઉદાહવીરઃ**” આ સમસ્ત પૂર્વોક્ત કથન અને જે આગળ કહેવામાં આવશે તે બધા મેં કરેલ નથી પણ વીર ભગવાને કરેલ છે. ભગવાનનો ઉપદેશ છે કે જીવોને “**અપ્યમાઓ મહામોહે**” **હ્રીવેદ, પુરુષવેદ** અને **નપુંસકવેદ** રૂપ મહામોહમાં આસક્તિ કરવી જોઈએ નહિ. પ્રમાદથી સંસાર અને અપ્રમાદથી મુક્તિનો લાભ થાય છે. સૂત્રમાં શાંતિ અને મરણ આ શબ્દોનો વાચ્ય અર્થ ક્રમશઃ અવ્યાબાધસુખલક્ષણ મોક્ષ અને ચતુર્ગતિરૂપ સંસાર છે કારણ કે “**શમનં શાન્તિઃ**” શમનનું નામ શાંતિ છે. તે સમસ્ત કર્મોની અભાવ સ્વરૂપ અવસ્થા છે. તેનું બીજું નામ અવ્યાબાધસુખલક્ષણ મોક્ષ પણ છે. વારંવાર ચતુર્ગતિમાં પ્રાણી જ્યાં મરતા રહે છે તેનું નામ મરણ-સંસાર છે. ભાવકુશ રૂપ અષ્ટવિધ કર્મોનું જે છેદન કરે છે. તે કુશલ છે કારણ કે “**કુશાન્ લુનાતીતિ કુશલઃ**” આઠ પ્રકારના કર્મોનું વિહારણ કરવાવાળાનું નામ કુશળ છે. “**અલં કુશલસ્ય પ્રમાદેન**” અર્થાત્ કુશળને માટે પ્રમાદ થતો જ નથી. મદ્યવિષય કષાય નિદ્રા અને વિકથાના ભેદથી પ્રમાદ પાંચ પ્રકારનો હોય છે; જે કર્મોનો નાશ કરવામાં પ્રયત્નશાળી હોય છે તે કોઈ વખત પ્રમત્તદશાસંપન્ન બનતાં નથી. કારણ કે તેઓ જાણે છે કે-પ્રમાદથી સંસારમાં પરિભ્રમણ અને અપ્રમાદથી શાંતિ અવ્યાબાધસુખસ્વરૂપ મુક્તિનો લાભ થાય છે માટે આ અવ્યાબાધસુખસ્વરૂપ શાંતિના લાભથી જે દૂર રખાવે છે તે પ્રમાદથી લાભ પણ કંઈ થતો નથી. એવો વિચાર કરી સંયમીએ પ્રમાદ કદી પણ કરવો જોઈએ નહિ. “**ભિદુરધર્મં સંપ્રેક્ષ્ય નાલં પશ્યાલં તે પતૈઃ**” ભંગ થવું જેનો સ્વાભાવ છે તેનું નામ ભિદુરધર્મ છે, એવું આ શરીર છે, કારણ કે તે સ્વતઃ વિનાશશીલ છે. સંયમી મુનિએ આ વાતનો દૃઢ વિશ્વાસ કરવો જોઈએ કે આ માણું શરીર અવશ્ય જ વિનશ્વર છે. કારણ કે આ પૌદ્ગલિક પર્યાય છે, જે પર્યાય હોય છે તે ઉત્પાદ વ્યય ધર્મ વિશિષ્ટ હોય છે. પુદ્ગલનો સ્વભાવ જ પૂરન-ગલન-સ્વરૂપ છે, માટે આ વિનશ્વર વસ્તુના મોહમાં ફસીને જે સંયમી પોતાના સંયમરૂપી ધનને પ્રમાદરૂપી ચોરો મારફત લુંટાવી દે છે તે મહાપ્રમાદી છે. સંયમની આરાધના કરતાં કરતાં કદાચ આ શરીરનું પતન થશે તો તેવી દશામાં કોઈને કોઈ વખત અવશ્ય અવ્યાબાધ સુખરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે. અન્યથા આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં અનન્ત

કષ્ટોને ભોગવવા પડશે, શરીરનો નાશ અવશ્યભાવી છે, તો હું સંયમની વિરાધના કરીને તેને અવિનશ્વર અમર તો કરી શકતો નથી, માટે આ વિનશ્વર વસ્તુથી જે મને પરંપરારૂપથી અવિનશ્વર વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે તો આ બધાથી મોટો લાભ મને મળે છે તો પછી શા માટે પ્રમાદી બનીને આ શરીરના મોહમાં પડી પોતાના સંયમની વિરાધના કરું, બંને હાલતમાં શરીરનો નાશ સ્વયં સિદ્ધ છે તો પણ એક હાલત અનંત આનંદપ્રદ અને બીજી હાલત અનંત કષ્ટપદ છે. એવો વિચાર કરી સંયમીએ કોઈ વખત પણ પ્રમાદ નહિ કરવો જોઈએ, માટે સૂત્રકારે “મિદુરધર્મ સંપ્રેક્ષ્ય” આ વાક્યદ્વારા સંયમી જનને શિક્ષા આપી છે. તથા આગળ પણ શિક્ષા આપતાં તે પ્રગટ કરે છે કે-જે પાંચ ઈન્દ્રિયોના ભોગ તમે પહેલાં ભોગવી લીધા છે તે પણ તમારી ઈચ્છાની શાંતિ કરવા માટે સમર્થશાળી નથી, કહ્યું પણ છે—

“નગ્ની તિષ્ઠદ્ કદ્દેહિ, નાવગાહિ મહોદદી ।

ન જમો સંવભૂષ્ણિ, ઇત્થીહિ પુરિસો તદા ” ॥ ૧ ॥

જે પ્રકારે અગ્નિ કાષ્ઠોથી, સમુદ્ર નદિઓથી, કાળ પ્રાણિઓની મૃત્યુથી તૃપ્ત થતો નથી, તે પ્રકારે મનુષ્ય પણ સ્ત્રી સંભોગથી કોઈ વખત પણ તૃપ્ત થતો નથી. માટે હે મેધાવી શિષ્ય! તમે પણ એ, પોતાના મનમાં દ્રઢ કરી દેવો કે પ્રમાદ-ભય-દુઃખજનક આ વિષયભોગોથી કોઈ વખત પણ આત્મ-કલ્યાણ સાધ્ય થઈ શકતું નથી, માટે તેની ચાહનાની દાહમાં શા માટે પોતાના સંયમરૂપી પવિત્ર ધર્મની આહુતિ કરવા સંકલ્પ વિકલ્પ કરો છો. આ તમને એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તમે સદુપદેશને ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા રાખનાર છો.

અથવા એ સમજો કે આ વૈષયિક સુખની અપેક્ષા અવ્યાબાધ સુખ વિશિષ્ટર છે, કારણ કે સંસારદશા ભયવાળી છે. તેમાં નિર્ભય અવસ્થા તો થઈ જ શકતી નથી. કદાચ થોડા વખત માટે આ અસંભવ પણ સંભવિત માની લઈએ કે “આંહી પ્રાણી ભયરહિત છે” તો પણ ઠીક નહિ, કારણ કે-એ બળર નથી કે કાળનો આસ બની કચારે જાવું પડે. આ પ્રકારે મૃત્યુનો ભય પ્રમાદી પ્રત્યેક પ્રાણીને લાગેલો જ રહે છે. કાળ વાળુ વગાડતો તો આવતો જ નથી કે જેનાથી પ્રાણી ચેતી જાય, એ તો વિચાર નહિ કરવાવાળા પ્રત્યેક જીવાત્માને પોતાના પંજમાં ફસાવે છે. માટે સંસારદશા ભયવાળી છે, અને આ ઠેકાણે નિર્ભયદશારૂપ સુખનો અંશમાત્ર પણ પ્રાપ્ત થવો સર્વથા અસંભવ છે. માટે અવ્યાબાધસુખ જ વાસ્તવિક સુખ છે. તેની પ્રાપ્તિ સંયમારાધનથી જ જીવોને થાય છે. એવો વિચાર કરી સંયમી મુનીએ સંયમભાવમાં કોઈ વખત પણ પ્રમત્તદશાયુક્ત થવું જોઈએ નહિ. ॥ સૂ. ૩ ॥

ચૌથે સૂત્રકા અવતરણા ઔર ચૌથા સૂત્ર ।

લોગરૂપી માંસમાં ગુદ્ધ બનેલ પ્રાણિઓને લોગોની પ્રાપ્તિ થવાથી અથવા નહિ મળવાથી ઘણું ભારી દુઃખ જ થાય છે. આ વાતનો સૂત્રકાર ઉપદેશ આપી કહે છે—“एयं पस्स मुणी” ઇત્યાદિ.

કામલોગ કા આસેવન મહા લયસ્થાન હૈ એસા જાનકર અનગાર કયા કરે ?
ઇસકા ઉપદેશ તથા ઉદેશ-સમાપ્તિ ।

હે મુનિ ! કામલોગ-વિષયસેવનને તમે ઘણો લયસ્વરૂપ અર્થાત્ મરણરૂપ લયનું કારણ હોવાથી મહાદુઃખરૂપ જ માનો.

ભાવાર્થ—કામલોગનું સેવન સદા લય અને દુઃખદાયી જ માનવામાં આવે છે. વિષયસેવનથી જીવોને અનેક દુઃખ થવાનો સદા લય રહ્યા કરે છે, તથા અનેક પ્રકારના દુઃખ તેને લોગવવા પણ પડે છે, મહાકષ્ટો લોગવી લોગવી જીવ જ્યારે અત્યંત દુઃખી થાય છે ત્યારે તે આત્મઘાત પણ કરે છે માટે વિષયસેવન સદા મહાદુઃખદાયી જ છે, એવું સમજીને કોઈ વખત પણ અણગારે તે તરફ લાલસાપરિણતિ નહિ રાખવી જોઈએ. કહ્યું છે—

“एत्तो व उण्हतरिया, अण्णा का वेयणा गणिज्जंति ।

जं कामवाहिगहिओ, डज्झइ किर चंदकिरणेहिं ॥ इति ॥

કામલોગથી અધિક આ સંસારમાં બીજી કોઈ વેદના ઉબ્બતર નથી, કારણકે, આ વ્યાધિના રોગી શીતલ ચંદ્રકિરણોથી પણ અત્યંત સંતપ્ત થાય છે.

અથવા કામલોગસેવન આ જીવને આલોકમાં અને પરલોકમાં મહા લય-કારી થાય છે. કારણ કે કામલોગમાં આસક્ત પ્રાણી હિંસાદિક પાપોમાં પ્રવૃત્તિ કરતા રહે છે. હિંસાદિકોમાં પ્રવૃત્તિ હોવાથી જીવ અશુભ કર્મો બાંધે છે, અને તેના ફળને તે નરકાદિ ચોનાઓમાં લોગવે છે. જે પ્રાણી, હિંસક, જુઠો, ચોર અને પરસ્ત્રીલંપટ હોય છે તેને આ લોકમાં ફાંસી, રાજદંડ, જીલછેદન, બંધ અને ઘાતાદિક અનેક કષ્ટો લોગવવા પડે છે, તથા પરલોકમાં નરકાદિ ગતિઓમાં તેને જન્મ ધારણ કરવો પડે છે. એવું સમજીને હે મુનિ ! તમે આ તરફ પોતાની માનસિક પરિણતિને લાલસાવાળી બનાવો નહિ, પણ સદા એવી પ્રવૃત્તિ કરો કે જેનાથી કોઈ પણ જીવની વિરોધના ન થાય. સૂત્રમાં “ नातिपातयेत् ” આપદ જુઠું, ચોરી આદિ આશ્રવોનું ઉપલક્ષ્ય છે, અર્થાત્ સંયમી જીવોને પોતાની પ્રવૃત્તિ

એવા પ્રકારની કરવી જોઈએ કે જેનાથી તેને હિંસા જુઠ ચોરી આદિ આશ્રવોનો બંધ ન થાય.

જે સંયમી મુનિ આ પ્રકારની શુભ પ્રવૃત્તિવાળા તથા કામભોગની ઇચ્છાથી રહિત હોય છે. તથા પાંચ પ્રમાદને તાબે થતા નથી તે વીર છે. અને પ્રશંસા-પાત્ર છે. એવા મુનિની પ્રશંસા તીર્થંકરગણધરાદિ દેવ પણ કરે છે. પ્રશંસા મળવાનું કારણ એ છે કે—તે સદા પોતાની આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિથી ક્રમશઃ ભવિષ્યમાં કર્મશત્રુઓ પર વિજય પ્રાપ્ત કરવાવાળા થઈ જશે. ધન્ય છે તેઓને જે ચારિત્ર અંગીકાર કરીને પછી કોઈ પણ કારણ ઉપસ્થિત થવા છતાં પણ તે ચારિત્રથી વિરક્તિભાવ પેદા કરતા નથી. આહી “આદાન” શબ્દનો અર્થ ચારિત્રનું અનુષ્ઠાન છે, કારણ કે તેનાથી જ સકલ કર્મોના ક્ષયથી ઉદ્ભૂત સર્વપદાર્થ-વિષયક બોધ-કેવળજ્ઞાન જીવેને પ્રાપ્ત થાય છે. “અશનવસનાદિક ધીજીને તો પ્રાપ્ત થતાં જ રહે છે અભાગી હું છું જે મને કોઈ પૂછતું પણ નથી. આ ચારિત્રને જેમાં લાભ હુર્લા છે, અંગીકાર કરવાથી મને લાભ શું થયો.” આ પ્રકારે ઢંઢણ અણગાર માફક સ્વયં પોતાના ગ્રહણ કરેલાં ચારિત્રની ઉપેક્ષા કરે નહિ. એવું પણ સ્વપ્નથી વિચાર ન કરે કે—“જીઓ! તે ગૃહસ્થોને ત્યાં અશન પાન ખાદ્ય સ્વાદ્ય આદિ વિવિધ વસ્તુઓ મૌજુદ છે. પરંતુ એ બધા કેટલા અવિનયી અશ્રદ્ધાળુ અને લોભી છે જે તેમાંથી મને કાંઈ પણ દેતા નથી.” ભલે મળે, ભલે ન મળે, ભલે જરાક મળે, સાધુનું એ પરમ કર્તવ્ય છે કે તે બંને અવસ્થામાં સમભાવી રહે. દાતાની અથવા તેનાથી અપાયેલા અન્નાદિની કોઈ વખત પણ નિંદા ન કરે. અદ્વલ્લાલ થવાથી એ એક જ માત્ર વિચાર કરે કે—મારો આ અંતરાયનો પ્રબલ ઉદય છે કે જેથી મને યથેચ્છ લાભ થતો નથી, અથવા થયો નથી, આહારાદિક નિમિત્તે પરધર પ્રવેશ કરતી વખતે કદાચ આહારિકની યાચના કરવાથી કોઈ તેને માટે નિષેધ પણ કરે તો તે વખતે મનમાં કોઈ પણ જાતનો હુર્લાવ લાવે નહિ, તેમજ તે ગૃહસ્થનો “તું અધર્માત્મા છે” ઇત્યાદિ ખરાબ શબ્દોથી તિરસ્કાર પણ ન કરે.

અંતમાં ઉપસંહાર કરતાં સૂત્રકાર કહે છે—આ જે પૂર્વોક્ત સાધુનો આચાર પ્રગટ કરેલ છે કે—તે પોતાનાં ગ્રહણ કરેલ ચારિત્ર પ્રતિ ઉપેક્ષાભાવ રાખે નહિ. અદ્વ લાભમાં પણ સંતુષ્ટ રહે. નિષેધ કરવાથી ઘરથી શાંતિપૂર્વક પાછા ફરી જાય. માટે હે શિષ્ય! તમે સારી રીતે અર્થાત્ પૂજા, સત્કાર, ગૌરવ અને નિદાનની ભાવનાથી રહિત થઈને તીર્થંકર ગણધરાદિકથી સેવિત નિરતિચાર ચારિત્રનું પાલન કરો. “इति ब्रवीमि” આ પદોનો અર્થ પહેલાં સ્પષ્ટ કરેલ છે ॥ સૂ.૦૪ ॥

ઇતિ ધીજી અધ્યયનનો ચોથો ઉદ્દેશ સમાપ્ત ॥ ૨-૪ ॥

આચારાંગ સૂત્રના બીજા અધ્યયનનો પાંચમો ઉદ્દેશ.

આથા ઉદ્દેશની વ્યાખ્યા સમાપ્ત થઈ. હવે પાંચમા ઉદ્દેશની વ્યાખ્યા શરૂ થાય છે, પહેલાં જે એમ કહેવામાં આવેલ છે કે—લોગોથી ચિત્તવૃત્તિને હઠાવી શરીરરક્ષા માટે સંયમીએ લોકની નેસરાયથી વિચરવું જોઈએ. આ જ વિષય આ ઠેકાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે.

મૃગના બચ્ચા માફક જે સંયમી જન આ સંસારરૂપી દાવાનલથી કે જે વિષયકષાયરૂપી લયંકર જ્વાલાથી વ્યાપ્ત છે, ત્રાસીને નિરાબાધ શાંતિ લાભ માટે અહીં તહીં ક્યારે કરે છે. જેણે લોગોની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કર્યો છે. પંચમહાવ્રતોના જે આરાધક છે, અને નિર્દોષ અનુષ્ઠાનનું આચરણ કરવામાં જે સર્વથા સાવધાન છે તે પોતાના શરીરના નિર્વાહ માટે લોક-નિશ્રા (નેસરાય)થી વિચરે છે. કારણ કે આશ્રય વિના દેહની સાધના બની શકતી નથી. દેહની સાધના વિના ધર્મનું આરાધન બની શકતું નથી. અને ધર્મની આરાધના કરવા માટે દેહની સાધના, અને દેહની સાધના માટે લોકની નેસરાય સંયમીને આવશ્યક જ છે. નેસરાય પાંચ પ્રકારની છે. કહ્યું પણ છે—

“ ધમ્મં ણં ચરમાણસ્સ પંચ નિસ્સાદ્ધાણા પણ્ણત્તા, તં જહ્વા-હ્મકાયા, ગણો, રાયા, ગાહાવર્ફ, સતીરં ”

અર્થાત્ ધર્મારાધન કરવાવાળા સંયમી જનો માટે પાંચ નિશ્રા-સ્થાન છે. ષટ્કાય, ગણ, રાજ, ગાથાપતિ અને શરીર. કદાચ દેહની સાધનાના સાધન-વસતિ, વસ્ત્ર, પાત્ર, ભોજન, શયન અને આસનાદિક છે તો પણ એ સઘળામાં આહારની મુખ્યતા છે. સંયમીજન સાવધ વ્યાપારથી ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી રહિત હોય છે. માટે તેવા આહારની ગવેષણા ગૃહસ્થોને ત્યાં કરવી જોઈએ, કારણ કે ગૃહસ્થ પોતાના પરિવારના પોષણ માટે અશનાદિક પ્રતિદિન તૈયાર કરે છે. સંયમી મુનિ સંયમજીવનની રક્ષા માટે પોતાની આવશ્યકતાનુસાર ગૃહસ્થને ત્યાંથી આહાર આદિ લાવીને સંયમયાત્રાનો નિવાહ કરે છે.

આ ઠેકાણે “ ઇયં મોણં સમણુવાસિજ્જાસિ ” એ અનન્તરસૂત્ર સાથે સંબંધ છે. ત્યાં ‘નિરતિયાર ચારિત્રનું પાલન લોકનિશ્રાથી થાય છે’ એમ કહેલ છે. તેમાં પણ સંયમી મુનિએ આહારની શુદ્ધિનો સારી રીતે ધ્યાન રાખવો જોઈએ. એ વાત આગળ ઉપર પ્રગટ કરવામાં આવશે.

પ્રથમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર પ્રથમ સૂત્ર ।

ગૃહસ્થ પોતાના પુત્ર પુત્રી આદિ નિમિત્તે શસ્ત્ર-ષટ્કાય સમારંભરૂપ સાવ-
ધવ્યાપારો અને ભોજનાદિ સાધનોનો આરંભ કર્યા કરે છે તેજ બાત સૂત્રકાર
કહે છે:—“ જમિણં ” ઇત્યાદિ.

ગૃહસ્થ કર્મસમારંભ જિન હેતુઓં સે કરતે હૈં, ઉન હેતુઓં કા પ્રતિપાદન ।

સુખપ્રાપ્તિ અને દુઃખપરિહારના પ્રયોજનથી ગૃહસ્થી જન પોતાનું શરીર
પુત્ર કલત્રાદિરૂપ લોક માટે અનેક પ્રકારના ષટ્કાયસમારંભરૂપ પચનપાચનાદિ
સાવધ વ્યાપાર કરે છે તેનું દિગ્દર્શન કરાવીને સૂત્રકાર કહે છે—

ગૃહસ્થ જીવન ભોજન-કૃષિ-વાણિજ્ય આદિ સાવધ વ્યાપાર વિના ચાલતું
જ નથી. તેમાં આવા પ્રકારનાં અનેક પ્રકારે આરંભ જીવોને કરવાં જ પડે છે.
જ્યાં આરંભ-સમારંભ છે ત્યાં જીવોની હિંસા અવશ્યભાવી છે. હિંસાથી આશ્રવ
થાય છે, અને તેનાથી જીવોનો સંસારબંધનથી છુટકારો થવો ઘણું કઠિન થઈ પડે
છે, માટે આત્માને સાવધનિવૃત્તિરૂપ ચારિત્ર આરાધન કરવાની આવશ્યકતા છે.

ગૃહસ્થલોક પોતાના માટે તથા પુત્રો માટે, પુત્રિયો માટે, પુત્રવધુ માટે,
જાતિભાઈઓ, સગાં-સંબંધિઓ અને કુટુંબિઓ માટે, માતા-પિતા, સાસુ-સસરા
આદિ માટે, સ્વજનો માટે, ધાવમાતા માટે, રાજ માટે, દાસી-દાસ નોકર-ચાકર
માટે, મહેમાનો માટે, પૃથક્પ્રહેણુકને માટે, અર્થાત્ કન્યાવિવાહના ઉત્સવનું
ભોજન, મુસાફરી સમય રસ્તામાં સવારસાંજ ખાવા માટે સાથે આપવામાં આવતું
ભોજન, અને કાંસા પિરસણું આદિ પૃથક્પ્રહેણુક કહેવાય છે, તેને માટે પચન-
પાચનાદિરૂપ અનેક સાવધ વ્યાપાર કરે છે.

ભાવાર્થ—સૂત્રકાર આ ઠેકાણે એ વાત સ્પષ્ટ કરે છે કે-ગૃહસ્થ લોક પોતાના
તથા પોતાના સગાસંબંધિઓ અને છોકરાં-છીયાં વિગેરે માટે ભોજન વિગેરે
આરંભો હરહમેશ કરતાં જ રહે છે. સર્વવિરતિ મુનિના શરીરની યાત્રાનો નિર્વાહ
તેને ત્યાંથી માત્રાનુસાર પ્રાપ્ત ભોજનથી સારી રીતે થઈ શકે છે, માટે મુનિને
સાવધ વ્યાપાર કરવાની આવશ્યકતા જ નથી, સાવધ વ્યાપારોથી હિંસા થવાના

કારણે આ અવસ્થામાં સર્વવિરતિ સંયમની આરાધના બની જ શકતી નથી. માટે મુનિ સંયમને નિર્દોષ રીતિથી પાળી શકે એ આશયથી આ અવસ્થા પરંપરાથી કરવામાં આવેલ છે.

મૂળસૂત્રમાં—“લોગસ્સ કમ્મસમારંભા કજ્જંતિ” એ પાઠ છે. તેની સંસ્કૃત છાયા—“લોકાય કર્મસમારંભાઃ ક્રિયન્તે” છે. જેનો અર્થ લોકો—અસંયતોને માટે ષટ્કાયના ઉપમર્દનરૂપ સાવધ વ્યાપારોનો આરંભ કર્યો જાય છે, અથવા લોકદ્વારા કર્મસમારંભ કરાય છે. એ પણ અર્થ થાય છે. પહેલાં સૂત્રકાર સાવધવ્યાપારરૂપ કર્મસમારંભના નિમિત્ત કારણ સામાન્યતયા અસંયત લોકોને બતાવીને તે વાતનો વિશેષ રીતિથી ખુલાસો કરવાના અભિપ્રાયથી “તંજહા” આ પદથી સ્પષ્ટ કરે છે. તથા “લોકો દ્વારા જે સાવધવ્યાપારરૂપ કર્મ સમારંભ થાય છે” તે શા માટે કરવામાં આવે છે, આ પ્રકારની જાણસા થવાથી તેનું સમાધાન સૂત્રકારે “તંજહા” પદથી કર્યું છે.

“સન્નિધિસંનિચય” આંહી એ પદ છે. ૧ ‘સન્નિધિ’ અને બીજું ૨ ‘સંનિચય’ દહીં, ભાત, ખીચડી, શાક આદિ ‘સન્નિધિ’ પદથી લેવામાં આવેલ છે. ઘી, તેલ, ગોળ આદિ પદાર્થ ‘સંનિચય’ પદથી લેવામાં આવેલ છે. અથવા ‘સન્નિધિ’ અશન વસન આદિનો ‘સંનિચય’ સંગ્રહ કરવો તે સન્નિધિસંનિચય છે. કેટલાક ગૃહસ્થ પોતાને અને સબંધીજનોને નિમિત્તે ભવિષ્ય કાળમાં ઉપલોગના અભિપ્રાયથી ધાન્યાદિ અનેક પદાર્થોનો સંગ્રહ કરે છે. આ સંગ્રહમાં અનેક પ્રકારથી સાવધ વ્યાપારમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે જેથી તેમાં ત્રસ અને સ્થાવર જીવોની હિંસા થાય છે. ॥ સૂ. ૧ ॥

દ્વિતીય સૂત્રકા અવતરણા ઔર દ્વિતીય સૂત્ર ।

આગામી સમય માટે પોતપોતાના યોગ્ય ઉપલોગાદિ સાધન સમૂહનો સંગ્રહ કરવામાં તત્પર રહેલા જનસમુદાયની વચમાં સંયમી મુનિએ શું કરવું જોઈએ, તેના પ્રત્યુત્તરમાં સૂત્રકાર કહે છે—‘સમુદ્દિષ’ ઇત્યાદિ.

લવિષ્ય મેં ઉપલોગ કે લિયે પદાર્થો કે સંગ્રહમેં પ્રવૃત ગૃહસ્થો કે બીચ સંયમારાધનમેં તત્પર અનગાર કો કિસ પ્રકાર રહના ચાહિયે ।

જે નિર્મળ ચારિત્રના આચરણમાં ઉત્થિત છે અર્થાત્ નિર્દોષ ચારિત્રના આરાધન કરવામાં જે સારી રીતે પ્રયત્નશીલ છે તેનું નામ સમુત્થિત છે. જેને અગાર-ધર નથી તેનું નામ અનગાર છે. અગારના બે પ્રકાર છે. એક દ્રવ્ય-અગાર અને બીજો ભાવ-અગાર. અનગાર આ બન્ને પ્રકારના અગારોથી રહિત હોય છે. જે હેય ધર્મોથી સદા દૂર રહે છે તેનું નામ આર્ય છે. આર્ય-શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મનું આરાધન કરવા યોગ્ય હોય છે. અથવા વિષયકષાયરૂપ કાષ્ઠના છેદક હોવાથી આરા-કરવતના સદૃશ રત્નત્રયરૂપ ધર્મને જે પ્રાપ્ત કરે છે તે આર્ય છે. અર્થાત્ જેની સકલકલ્મષ-પાપરાશિ થી કલુષિત પરિણતિ નથી તેનું નામ આર્ય છે. ઉત્તમ જેની મતિ છે. હેય અને ઉપાદેયના વિવેકથી જેનું અંતઃકરણ યુક્ત છે તેનું નામ આર્યપ્રજ છે. યુક્તિયુક્ત દેખવું એવો જેનો સ્વભાવ છે ‘આરંભજન્ય પાપોનો વિપાક ભયંકર કષ્ટપદ્ધ થાય છે.’ આ વાતને જે ભલીભાંતિથી જાણે છે, તેમજ સમજે છે તે આર્યદર્શી છે, સંસારથી પાર થવું અને તેમાં અધઃપતન થવું, એ બન્નેની વચમાં સન્ધિસમાન આર્યક્ષેત્ર, સારા કુળમાં જન્મ, ઇન્દ્રિયોની પૂર્ણતા, શ્રદ્ધા, સંવેગ અને રત્નત્રયની પ્રાપ્તિરૂપ સંધિસ્થાન છે. જે આ પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસિત વાતને સારી રીતે જાણે છે, અથવા પ્રતિલેખન, પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયાઓના ઉચિત અવસરનો જે જ્ઞાતા છે, એ વાત “અયં સન્ધિરિતિ અદ્રાક્ષીત્” આ પદથી પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલ છે. આ પ્રકારના જે અણુગાર છે તે અકલ્પનીય આહારાદિકને સ્વયં અહણ કરતા નથી, કારણ કે સદોષ આહારનું અહણ કરવું અણુગાર માટે શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ બતાવેલ છે. તેનું કારણ ષટ્કાયના જીવોનો આરંભ અણુગારે પહેલાંથી જ છોડી આપેલ છે. તે સદોષ આહાર પોતે અહણ નથી કરતા. બીજાથી અહણ નથી કરાવતા, અને આ પ્રકારના આહાર અહણ કરવાવાળા અન્ય કોઈની અનુમોદના પણ નથી કરતા.

અથવા “સે નાઈવ નાઈવાવણ” આ પદોની સંસ્કૃત છાયા “ન અદ્યાત્ ન આદ્યેત્” એ પણ છે. એનો અર્થ આ પ્રકારે છે. ઇંગાલ, ધૂમ આદિ પાંચ પ્રકારના દોષોથી દૂષિત આહારને ન સ્વયં કરે અને બીજાથી કરાવે નહિ, તથા

કરવાવાળા બીજા કોઈની અનુમોદના પણ ન કરે. “સર્વામગન્ધં પરિજ્ઞાય નિરામગન્ધઃ પરિવ્રજેત્” આનો અર્થ છે અશુદ્ધ આહાર અર્થાત્ સં-પરિસાદ્વાર આ પ્રકારના આહારને અશુદ્ધ બાણીને નિરામગન્ધઃ અશુદ્ધ આહારથી લિન્ન શુદ્ધ આહારને કે જે ઉદ્દગમ (૧૬) ઉત્પાદન (૧૬) એષણ (૧૦) સંખંધી ૪૨ ખેતાલીસ દોષોથી રહિત હોય છે તેને ગ્રહણ કરે છે. કદાચ આ પ્રકારના આહારનો લાભ સંયમીને ન થાય તો તે આવા દૂષિત આહારને છોડીને પોતાના રત્નત્રયની આરાધનામાં તત્પર રહે.

તીર્થંકર પ્રભુએ પ્રતિલેખનાદિ ક્રિયાઓનો જે સમય નિશ્ચિત કરી આપ્યો છે તે સમયમાં તે તે ક્રિયાઓને કરવાવાળા, તથા આર્યક્ષેત્રનો લાભ, ઉત્તમ કુળમાં જન્મ રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ આદિ મોક્ષના કારણભૂત સંધિસ્થાનોને જેણે મેળવ્યા છે એવા અણુગાર “સકલ કર્મનો નાશ કરી હું આ સંસારસમુદ્રથી પાર થવાની દ્રઢ લાવનાવાળો છું” આ પ્રકારે જે સંસાર સમુદ્રથી પાર જવાના અભિપ્રાયથી જે સમન્વિત થયેલ છે તે અણુગાર આધાકર્માદિ દોષથી દૂષિત આહારને વિષલક્ષણની માફક આત્મશુણના ઘાતક બાણીને ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી તેનો પરિત્યાગ કરે, અને શુદ્ધ નિર્દોષ આહારની પ્રાપ્તિથી પોતાના શરીરની યાત્રાનો નિર્વાહ કરીને સંયમ માર્ગમાં વિચરે ॥ સૂ૦ ૨ ॥

તૃતીય સૂત્ર કા અવતરણ ઔર તૃતીય સૂત્ર ।

નિરામગન્ધ આ નિષેધમાં આમ-પદથી હનનકોટિત્રિક તથા ગંધ-પદથી પચનકોટિ ત્રિકનો પ્રતિષેધ કરીને કચણકોટિત્રિકનો નિષેધ કરવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે—‘અદિસ્સમાણે’ ઇત્યાદિ

સાધુકો કચણ, કાપણ ઔર ઉસકે અનુમોદન સે રહિત હોના ચાહિયે ।

કચ શબ્દનો અર્થ ખરીદવું, અને વિકચ શબ્દનો અર્થ વેચવું, જે કચ.

વિક્રય રૂપ વ્યાપાર કરે છે તે વ્યવહારમાં વેચવાખરીદવાવાળા કહેવાય છે. મુનિ જે સર્વ સાવધ ક્રિયાઓના ત્યાગી બનેલ છે તે ક્રય-વિક્રયરૂપ સાવધ વ્યાપારને કરી શકતા નથી, માટે સૂત્રકાર આ ઠેકાણે આ વાતનું પ્રદર્શન કરીને કહે છે કે—અણુગાર શુદ્ધ આહાર ન મળવાને કારણે આહારાદિક બીજાથી ખરીદાવી શકે નહિ, અને મળેલ હોય તે એનાથી બીજાને વેચી શકાય નહિ. કારણ કે આ પ્રકારનો વ્યવહાર કરવાથી તેમાં ક્રય-વિક્રયનો દોષ લાગુ પડે છે, જે સિદ્ધાન્ત-દૃષ્ટિથી મુનિના આચારથી સર્વથા નિષિદ્ધ છે. અથવા “ અદિસ્સમાણે ” આ પદની સંસ્કૃત છાયા “ અદૃશ્યમાનઃ ” એ પણ થાય છે. તેનો ભાવ એ છે કે—અણુગાર પોતાની પાસે કોઈપણ પ્રકારનું દ્રવ્યાદિક તો રાખતા જ નથી, કારણ કે તે સકળ પરિબ્રહ્મના ત્યાગી હોય છે. સચિત્ત અચિત્ત આદિ સમસ્ત પરિબ્રહ્મના છોડવાથી જ તેનામાં અપરિબ્રહ્મતા આવે છે માટે સૂત્રકાર આ ઠેકાણે પ્રગટ કરતાં કહે છે કે—જ્યારે તની પાસે લેણુદેણુનો વ્યવહાર કરવામાં સહાયક બાહ્ય દ્રવ્યાદિક સામગ્રી નથી તો તે એ પ્રકારનો વ્યવહાર કરવામાં સર્વથા અકિંચિત્કર છે, માટે શુદ્ધ નિર્દોષ આહારના ન મળવાથી તે એવા પ્રકારની આહારાદિક સામગ્રીને પોતે નથી ખરીદી શકતા, અને બીજાથી ખરીદાવી પણ શકતા નથી, અને ખરીદ કરવાવાળા બીજાને ભલે પણ જાણુતા નથી, માટે નવકોટિવિશુદ્ધ આહારની જ તેણે ગવેષણા કરવી જોઈએ, અને તેના પ્રાપ્ત થવાથી માત્રાનુસાર તેને બ્રહ્મણ કરીને પોતાની સંયમની રક્ષા કરવામાં જ સાવધાન રહેવું જોઈએ. તેને પ્રગટ કરીને સૂત્રકાર કહે છે કે—

તે અણુગાર દ્રવ્યાદિના અભાવથી ક્રય-વિક્રયના વ્યવહારમાં અકિંચન છે, માટે આહારાદિકને પોતે ન ખરીદે અને બીજાથી ખરીદાવે નહિ, તથા તે ખરીદવાવાળા બીજા કોઈની અનુમોદના પણ ન કરે. આથી આ વાતની પુષ્ટિ કરી છે કે—અણુગાર મન, વચન કાયાથી કૃત કારિત અગર અનુમોદના દ્વારા હનનાદિ ત્રણ, પચનાદિ ત્રણ, કંચણાદિ ત્રણ, એમ નવ કોટિથી વિશુદ્ધ આહારાદિક પ્રાપ્ત કરી શરીરની પુષ્ટિના અભિપ્રાયથી નહિ પણ સંયમની રક્ષાના અભિપ્રાયથી અંગારધૂમાદિ-દોષરહિત થઈને તેનું સેવન કરે. સૂત્રમાં કહેલા ક્રય વિક્રય પદથી ઉદ્ભૂત દોષોનું બ્રહ્મણ થાય છે તેનાથી ઉત્પાદન અને એષણાદિ દોષોનો પણ બ્રહ્મણ થઈ જાય છે. (સ્ક. ૩)

ચતુર્થ સૂત્રકા અવતરણ ઔર ચતુર્થ સૂત્ર ।

એવા પૂર્વોક્ત વિશેષણોથી યુક્ત અણુગાર કેવા હોય છે? તેનો ખુલાસો કરતાં સૂત્રકાર કહે છે—‘સે મિક્ષૂ’ ઇત્યાદિ.

હનનકોટિત્રિક ઔર કચણકોટિત્રિકસે રહિત સાધુકા વર્ણન ।

તે ચારિત્રવાન અણુગાર કે જેનું વર્ણન ‘સમુદ્વિષ’ આ બીજા સૂત્રમાં કરવામાં આવેલ છે. તે ‘કાલજ્ઞ’—‘પ્રતિલેખનાદિ ક્રિયાઓના અવસરના જ્ઞાતા’ હોય છે, અથવા ‘કાલજ્ઞ’ શબ્દનો અર્થ ‘કાળના જાણવાવાળા’ હોય છે. એથી આ વાત સૂત્રકાર પ્રગટ કરે છે કે—સાધુઓ લિક્ષાચરણના કાલમાં જ લિક્ષા માટે જવું જોઈએ, કારણ કે અકાળે તે નિમિત્તે થયેલું ગમન એક તો પોતાને માટે કલેશકારક થાય છે, બીજું આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિથી ગામમાં તે સાધુની નિંદા પણ થાય છે. માટે આહાર લેવા માટે જે માર્ગ શાસ્ત્રાનુસાર વિહિત છે તેનાથી વિપરીત પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા સંયમી સાધુના ચારિત્રમાં ભગવાનની આજ્ઞાના વિરોધક હોવાના મતલબથી, અને પોતાનામાં ખેદ ઉત્પન્ન કરવાના નિમિત્તથી મલિનતા આવે છે માટે અકાળમાં લિક્ષાવૃત્તિ કરવી જોઈએ નહિ.

કાળજ્ઞ શબ્દનો અર્થ એ પણ થાય છે—જે સુલિક્ષ-દુર્લિક્ષ દિનપ્રમાણ અને રાત્રિના પ્રમાણને જાણે છે.

પોતાની તેમજ બીજાની શક્તિને જે જાણે છે તે બલજ્ઞ છે, જેટલા પ્રમાણમાં આહાર લેવાથી ગૃહસ્થ ફરીથી બીજી વાર આરંભ ન કરે, અથવા જેટલા આહારના ગ્રહણથી પોતાની સંયમયાત્રાનો નિર્વાહ થાય છે એટલી જ માત્રામાં આહાર લેવો જોઈએ. આ પ્રકારની વિધિમાં જે કુશળ છે તેનું નામ માત્રાજ્ઞ છે.

અભ્યાસ અથવા સંસારમાં પરિભ્રમણથી ઉત્પન્ન થતાં કલેશ, અગર ષટ્કાયિક

જીવોના દુઃખોનો જે જ્ઞાતા છે તેનું નામ ખેદજ્ઞ છે. અથવા “ચેયજ્ઞ” તેની સંસ્કૃત છાયા ‘ક્ષેષજ્ઞઃ’ એ પણ થાય છે. જે ઉત્તમકુલાદિરૂપ ક્ષેત્રનો જ્ઞાતા, અથવા ભિક્ષાદિક લાભના ક્ષેત્રનો જે જાણુકાર છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ છે.

પ્રતિલેખન અને ભિક્ષા કરવાયોગ્ય કાલનું નામ ક્ષણ છે, તેના જે જાણુકાર છે તેનું નામ ક્ષણજ્ઞ છે. નમસ્કાર પૌરૂષ્યાદિ દશ પ્રકારના પ્રત્યાખ્યાનના અવસરને જાણવો તે તેનું કલિતાર્થ છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાથી ગુરૂનો આદર સત્કાર કરવો જે જાણુ છે તેનું નામ વિનયજ્ઞ છે, ગુરૂ જે વખતે પોતાની તરફ આવે અગર ઉભા હોય તે વખતે ઉભા થવું, નમસ્કાર કરવો, હાથ જોડવા આદિ પણ વિનય છે. આ પ્રકારના વ્યવહારને જાણવાવાળા પણ વિનયજ્ઞ કહેવાય છે. અથવા ગુરૂ મહારાજની સમીપ અહંકાર ન કરવો, દીનતા જાહેર ન કરવી, તેની કોઈ ગુપ્ત વાત બીજાને ન કહેવી, ઇત્યાદિરૂપ પણ વિનય છે. જે આ પ્રકારના વિનયના જ્ઞાતા હોય છે તેનું નામ પણ વિનયજ્ઞ છે. પોતાના સિદ્ધાંતનો અને બીજાના સિદ્ધાંતનો જે જ્ઞાતા છે તેને સ્વસમયજ્ઞ અને પરસમયજ્ઞ કહે છે. જે સ્વસિદ્ધાંતના જ્ઞાતા હશે તેના હૃદયમાં પરસિદ્ધાંત પ્રતિ ઉપેક્ષાભાવ રહેશે-દ્વેષ ઉત્પન્ન થશે નહિ. સ્વસિદ્ધાંતના બોધથી યુક્ત સાધુના હૃદયમાં પરસિદ્ધાંતપ્રતિપાદિત તત્ત્વો પ્રતિ રાગ અને દ્વેષ થતો નથી. તેના પ્રતિ તેની સદા મધ્યસ્થ ભાવના જ રહેશે, સમકિતી માટે પરસિદ્ધાંતના તત્ત્વોનો બોધ પોતાના સિદ્ધાંતમાં પ્રતિપ્રદિત તત્ત્વોના સ્વરૂપ પ્રતિ અધિક શ્રદ્ધાનું કારણ બને છે. અન્ય સિદ્ધાંતકારોએ સાધુ અવસ્થામાં પણ સ્નાન વિગેરે કરવું, કર્તવ્ય બતાવ્યું છે, ત્યારે જૈનસિદ્ધાંતમાં તેને તે અવસ્થામાં મદ્દ અને દર્પકારી માનેલ છે. માટે સાધુ આવી પ્રવૃત્તિથી સદા દૂર રહે છે. કહ્યું પણ છે—

“સ્નાનં મદર્પકરં, કામાઙ્ગં પ્રથમં સ્મૃતમ્ ।

તસ્માત્કામં પરિત્યજ્ય, નૈવ સ્નાન્તિ દમે રતાઃ” ॥ ૧ ॥

અર્થ સ્પષ્ટ છે. આ પ્રકારનો સાધુ પરસિદ્ધાંતનું નિરસન અને સ્વસિદ્ધાંતનું સંસ્થાપન કરવામાં ઘણા ચતુર રહે છે. પોતાના અને બીજાની માનસિક અભિપ્રાયના જ્ઞાતાનું નામ ભાવજ્ઞ છે. જેટલો આહાર, વસ્ત્ર અને પાત્રાદિકોથી સંયમ-યાત્રા નહીં શકે છે તેનાથી અધિક મૂર્છાભાવથી ગ્રહણ કરવું તે પરિગ્રહ છે. આ પરિગ્રહના જે સર્વથા ત્યાગી હોય છે, મનથી પણ તે ગ્રહણ કરવાની ચાહના નથી કરતા તે પરિગ્રહની મમતા નહિ કરવાવાળા કહેવાય છે. જે પ્રતિલેખનાદિ ક્રિયા કરવાનો સમય શાસ્ત્રમાં નિયત કરેલ છે તે અનુસાર પોતાના આવશ્યક કાર્યોને કરવાવાળા સાધુ કાલાનુષ્ઠાયી કહેવાય છે. કાલજ્ઞમાં અને કાલાનુષ્ઠાયીમાં એ ભેદ છે કે-કાલજ્ઞ તો ભિક્ષાદિ આચરણના સમયના જ્ઞાતા હોય છે, અને કાલાનુષ્ઠાયી તે તે કાલમાં પોતાના કર્તવ્ય કર્મોના કરવાવાળા હોય છે. જ્ઞ-પરિજ્ઞાની અપેક્ષા

કાલજ અને આસેવન—પરિજ્ઞાની અપેક્ષા કાલાનુષ્ઠાથી સમજવું જોઈએ. “અપ્રતિજ્ઞઃ” જેની પ્રતિજ્ઞા વિદ્યમાન નથી તેનું નામ અપ્રતિજ્ઞ છે. પ્રતિજ્ઞા, કષાયની પ્રબલતાથી થાય છે. જેમ ક્રોધના આવેશથી નાસ્તિકમતાનુયાયી પાલક બ્રાહ્મણ સ્કન્દકાર્યના પાંચસો શિષ્યોને તેલના ચંત્રમાં પિટ્યા હતા, તે વાતને દેખીને સ્કન્દકર્ણે સમસ્ત રાજધાનીને નષ્ટ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. માન-કષાયના ઉદયથી બાહુબલિ મહારાજે દ્વીક્ષિત પોતાનાથી નાના (૯૮) અઠાણ્ણ ભાઈઓને તેવા જ્યાલથી વંદન ન કર્યું કે “હું તેમનાથી મોટો છું અને એ મારાથી નાના છે.” માયાકષાયના ઉદયથી મલ્લી સ્વામીના જીવે પૂર્વ ભવમાં અન્ય મુનિઓ સાથે માયા કરીને પ્રત્યાજ્ઞ્યાન પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. લૌલકષાયના ઉદયથી સુભૂમયકવર્તીએ સાત ખંડ સાધવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, ઇત્યાદિ. આવા પ્રકારની કષાયોદયજનિત પ્રતિજ્ઞા મુનિઓએ કરવી જોઈએ નહિ, માટે અહીં આ “અપ્રતિજ્ઞઃ” એ વિશેષણ આપેલ છે. અથવા—ભિક્ષાસમયમાં ‘મનેજ આહારાદિક મળે’ એવી પ્રતિજ્ઞા કરવી જોઈએ નહિ, કારણ કે મુનિ માટે આવા પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા કરવી ઉચિત નથી. જ્ઞાન અને ક્રિયા આ બંનેથી મુક્તિનો લાભ સ્યાદ્રાદસિદ્ધાન્તમાં પ્રતિપાદિત કરેલ છે, પરંતુ એવા પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા કરવી કે ‘ફક્ત જ્ઞાનમાત્રથી અગર ક્રિયામાત્રથી જ મુક્તિ થાય છે’ તે ઉચિત નથી. મુનિઓએ પંચ મહાવ્રતોનું આરાધન કરવા સિવાય બીજા કોઈ પણ વિષયમાં પ્રતિજ્ઞા નહિ કરવી જોઈએ.

અથવા “અપ્રતિજ્ઞઃ” આ શબ્દનો અર્થ ‘માયાદિ ત્રણ શલ્યોથી રહિત’ થાય છે. અણુગારોનો સર્વ સંયમ શલ્યત્રયથી રહિત બનીને જ નિર્મળ થઈ શકે છે. આ પૂર્વોક્તવિશેષણવિશિષ્ટ અણુગાર જ રાગ અને દ્વેષનું ઉન્મૂલન કરી “નિયાતિ” નિશ્ચયથી મોક્ષના માર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે. રાગ દ્વેષના ઉન્મૂલનના અભાવમાં આ પૂર્વોક્તગુણસંપન્ન પણ અણુગાર મુક્તિના લાભથી વંચિત માનેલ છે.

પ્રથમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર પ્રથમ સૂત્ર ।

પ્રશ્ન—શાસ્ત્રમાં અનેક પ્રકારની અભિગ્રહરૂપ પ્રતિજ્ઞાનું કથન કરેલ છે, વળી આ ઠેકાણે “મુનિરપ્રતિજ્ઞો ભવેત્” મુનિએ પ્રતિજ્ઞાસંપન્ન નહિ બનવું જોઈએ, એ કેમ કહેવામાં આવેલ છે?

સાધુકો એષણીય આહારકે સદશ એષણીય વસ્ત્રપાત્રાદિ ભી ગૃહસ્થસે હી યાચના ચાહિયે ।

ઉત્તર—રાગ અને દ્રેષથી જે પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે, સંયમી મુનિએ તેવી પ્રતિજ્ઞા નહિ કરવી જોઈએ. તો જ તે પોતાના સંયમ માર્ગમાં વિચરી શકે છે. રાગ અને દ્રેષથી કરેલી પ્રતિજ્ઞાથી મુનિ અનેષણીય પણ આહારાદિક ગ્રહણ કરી લે છે. માટે રાગ દ્રેષવાળી પ્રતિજ્ઞાઓ કરવાનો નિષેધ કરેલ છે. આ ભાવ “દુહઓ છેત્તા નિયાદ ” એ પદોથી પ્રગટ થાય છે. માટે આવા પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા મુનિજનોએ નહિ કરવી જોઈએ. ॥ સૂ. ૪ ॥

સંયમી મુનિના વિશેષ આચારને પુનરપિ પ્રદર્શિત કરતાં સૂત્રકાર કહે છે—
‘વત્થં’ ઇત્યાદિ.

અણુગાર જેવી રીતે ગૃહસ્થોથી આહારની યાચના કરે છે તે પ્રકારે તેનાથી વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબલ, રજોહરણ, રહેવાને મકાનની અને કટાસનની પણ યાચના કરે. સૂત્રમાં વસ્ત્રના ગ્રહણથી વસ્ત્રેષણા અને પાત્રના ગ્રહણથી પાત્રેષણાનું ગ્રહણ કહેવાય છે. કંબલથી ઉનની કંબલ બાણુવી જોઈએ, રેશમી આદિ કંબલ નહિ. અવગ્રહ શબ્દનો અર્થ—વસતિ—સ્થાનમાં રહેવાની આજ્ઞા. અવગ્રહ—શકેન્દ્ર, રાબ, ગૃહસ્થ, શય્યાતર, અને સાધર્મિઓના ભેદથી ૫ પ્રકારના છે. અવગ્રહ (આજ્ઞા) શબ્દથી અવગ્રહસંબંધી સમસ્ત પ્રતિજ્ઞાઓનું ગ્રહણ છે. કટથી સંસ્તારક અને આસનથી પીઠ—ફલકાદિ બાણુવું જોઈએ. આસનથી પોતાના શરીર પ્રમાણ શય્યા, તથા સંસ્તારથી અહીં હાથનું બિછાનું—બિસ્તર સમજવો જોઈએ. અણુગાર આ સમસ્ત એષણીય વસ્તુઓની ગૃહસ્થોથી યાચના કરે, અનેષણીયોની નહિ. ॥ સૂ. ૫ ॥

ષષ્ઠ સૂત્રકા અવતરણ ઔર ષષ્ઠ સૂત્ર ।

અણુગાર માત્રાપ્રમાણથી આહારાદિ લે, તેના લાભ-અલાભમાં મધ્યસ્થ ભાવ રાખે, આ વાતને સૂત્રકાર કહે છે—લઢ્ઢે આહારે ઇત્યાદિ.

મુનિકો માત્રાજ્ઞ હોના ચાહિયે ઇસકા વર્ણન ।

આ સૂત્રમાં ‘આહાર’ આ શબ્દ ઉપલક્ષણ છે. તેનાથી વસ્ત્ર, પાત્ર, શમ્યા, સંસ્તારક આદિનું ગ્રહણ થાય છે. આહાર અને વસ્ત્રાદિક વસ્તુઓને ગૃહસ્થોને પાસેથી એટલી માત્રામાં લેવી જોઈએ કે જેનાથી દેવાવાળા ગૃહસ્થને ફરીથી બીજી વાર આરંભ કરવો ન પડે, તથા એટલી જ માત્રા લેવી જોઈએ કે જે લેવાથી પોતાની સંયમયાત્રાનું પાલન થઈ શકે, અર્થાત્ જે સંયમયાત્રાનો નિર્વાહ કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારે બાધક ન બની શકે. લેતી વખત એ ધ્યાન અવશ્ય રાખવું જોઈએ, એવું ન બને કે અધિક લેવાથી પરિષ્કાપન કરવું પડે. આટલું ધ્યાન રાખવું તે માત્રા છે. આ માત્રાની મર્યાદાનું ઉદ્ભવન કરવાથી ખરોખર સંયમનો નિર્વાહ બની શકતો નથી.

શ્રી સુધર્માસ્વામી જમ્બૂસ્વામીને કહે છે કે:—આ બધું જે એ ઉદ્દેશના પ્રથમ સૂત્રથી લઈને અહીંઆ સુધી કહ્યું છે તે મેં મારી પોતાની કલ્પનાથી કહેલ નથી. પણ વીતરાગ પ્રભુએ જ આ બધું પ્રગટ કરેલ છે. માટે જે કંઈ અહીંઆ સુધી કહ્યું છે તે ઉપર સંયમી મુનિનું કર્તવ્ય છે કે તેના ઉપર પુરેપુરું ધ્યાન આપે, અને તેનું પોતાના સંયમને નિર્મળ બનાવવા માટે અવશ્ય પાલન કરે. નહિ તો ભગવાનની આજ્ઞાના વિરોધક બનવું પડશે.

એવો ભાવ કોઈ વખત ન રાખે કે—‘અશનાદિ-આહારવસ્ત્રાદિકનો લાભ મને જ થાય છે. બીજાને નહિ.’ કારણ કે આ પ્રકારની ભાવનાથી આત્મામાં એક પ્રકારનો અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે જે સંયમ જીવનમાં સફેદ વસ્ત્રમાં ડાઘાની માફક બાધક થાય છે. માટે આ પ્રકારનો અહંકાર કોઈ વખત કરવો ન જોઈએ. અથવા “લાભ इति न माद्येत” એનો અભિપ્રાય એ પણ થાય છે કે—આહારનો લાભ થવાથી સંયમીએ હર્ષિત નહિ થવું જોઈએ, અને આલાભ થવાથી તેણે “હું હૃતલાગી-અલાગીને ધિક્કાર છે, બીજાઓને સઘળું મળે છે, મને અંતરાયના ઉદ્વેગથી કાંઈ પણ મળતું નથી.” આવા પ્રકારનો શોક પણ નહિ કરવો જોઈએ, કારણ કે સંયમજીવનની શોભા લાભ અને અલાભમાં મધ્યસ્થભાવ રાખવામાં જ છે. કહ્યું પણ છે—

“લાભો વરમલાભોऽपि, મુનિરુમયસ્મિન્ દધાતિ માધ્યસ્થ્યમ્ ।
લાભે પ્રાણપરિસ્થિતિ-રથ ચાલામે તપોવૃદ્ધિઃ ॥ ૧ ॥ ” ઇતિ ।

આહારાદિક વસ્તુઓ મળે તો પણ ઠીક છે, ન મળે તો પણ ઠીક છે, એમ મને તો બંને અવસ્થાઓમાં સમતા છે. લાભમાં પ્રાણુનું રક્ષણ અને અલાભમાં તપની વૃદ્ધિ થશે. એવો વિચાર કરવો જોઈએ.

કોઈ કારણવશ કદાચ આહારાદિક સામગ્રી કોઈ એક જગ્યાથી અધિક મળી જાય તો અન્નાદિક સામગ્રીપર તથા દેવાવાળા દાતા ગૃહસ્થ પર રાગભાવ ન કરે—મધ્યસ્થભાવ રાખે. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ નહિ રાખવાથી સંયમી મુનિમાં દીનતા, તથા સિંહવૃત્તિનો અભાવ હોવાનો પ્રસંગ આવી જાય છે. સંયમયાત્રાના નિર્વાહ માત્રાવાળી આહારાદિક સામગ્રીથી અતિરિક્ત અન્ય સામગ્રીથી પોતાને દૂર રાખે, કારણ કે એષણીય હોવા છતાં પણ મૂર્છાભાવથી અધિક ગ્રહણ કરવાથી તેમાં પરિગ્રહનો દોષ આવી જાય છે, માટે આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિરૂપ પરિગ્રહથી સદા પોતાની રક્ષા કરતા રહે.

પ્રશ્ન—સંયમયાત્રાના નિર્વાહ માટે જે આપ આવશ્યક વસ્ત્ર પાત્રાદિકોનું ગ્રહણ કરવું સંયમી મુનિ માટે કહી રહ્યા છે તો તે કહેવું વ્યાજબી નથી, કારણ કે તે પણ પરિગ્રહ જ છે. અને પરિગ્રહનો ત્યાગ કર્યા વિના સર્વથા સંયમ-મારાધકતા થતી નથી. પરિગ્રહરૂપતા તેમાં એ માટે છે કે અનુકૂળ તેની પ્રાપ્તિમાં પ્રાપ્તકર્તા ને હર્ષ અને પ્રતિકૂળ પ્રાપ્તિમાં લેનારને દ્વેષ થાય છે, જે જગ્યોએ રાગ અને દ્વેષ છે ત્યાં મૂર્છા છે, અને મૂર્છાનું હોવું તે પરિગ્રહ છે. “**મુચ્છા પરિ-ગ્રહો વુત્તો**” મૂર્છા એ જ પરિગ્રહ છે, એવું ભગવાનનું કથન છે, જ્યાં તેનો સદ્ભાવ છે ત્યાં કર્મબંધ અવશ્ય છે, માટે વસ્ત્રપાત્રાદિક ઉપકરણને પરિગ્રહ કેમ માનેલ નથી ?

ઉત્તર—સામાન્ય રીતે વસ્ત્રપાત્રાદિકોમાં પરિગ્રહતાનો અમે નિષેધ કરતા નથી. જે સંયમના ઉપકારક છે તે પરિગ્રહરૂપ નથી. એ એક વિશેષ વિધિ છે, કારણ કે મુનિયોને તેમાં “**મમ હૃદં**” એ મારા છે, એ પ્રકારની મમત્વ ભાવરૂપ મૂર્છા થતી નથી. કહ્યું પણ છે—

“**અવિ અપ્પણો વિ દેહંમિ નાયરંતિ મમાહ્યં**” इति (દશ. અ. ૬ ગા. ૨૨)

સાધુઓને જ્યારે પોતાના શરીર ઉપર જ મોહ અને મમત્વ નથી થતો તો પછી શરીરથી સર્વથા ભિન્ન ઉપકરણાદિકોમાં મમત્વભાવ કેવી રીતે હોઈ શકે. મુનિ અવસ્થામાં માત્રાનુસાર ઝહણ કરેલા વસ્ત્રપાત્રાદિક સંયમના ઉપકારક હોવાથી કર્મોની નિર્જરાના જ સાધક બને છે, માટે તે સંયમ અવસ્થામાં સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. પરિઝહ તે જગ્યો ઉપર છે કે જ્યાં મૂર્છા ભાવથી લેવામાં આવે છે. આ પાત્રાદિકોનું ઝહણ મૂર્છાભાવથી કરવામાં આવતું નથી, માટે તે પરિઝહરૂપ નથી પ્રત્યુત તેના અભાવમાં સંયમયાત્રાનો યથાવત્ નિર્વાહ થઈ શકતો નથી, માટે તેનું ઝહણ કરવું આવશ્યક બતાવ્યું છે. આ વાતની પુષ્ટિ સૂત્રકારે “અન્યથાનપશ્યકઃ પરિહરેત્” આ વાક્યથી કરેલ છે. વસ્ત્રપાત્રાદિક ધર્મોપકરણ છે, તે વિના સંયમનો યથાવત્ નિર્વાહ થઈ શકતો નથી, માટે તેનું રાખવું આવશ્યક છે. એ પ્રકારે તેને પરિઝહરૂપ નહિ દેખતા અણુગાર તેનાથી અતિરિક્ત ધનધાન્યાદિને પરિઝહ સમજીને છોડી દે છે. ગૃહસ્થ જેવી રીતે વસ્ત્રાદિકોને શારીરિક સુખાદિકનું કારણ માનીને તેને ઝહણ કરે છે તે પ્રકારની ભાવનાથી મુનિ નહિ. ધર્મોપકરણથી ધર્મનું જ સાધન થાય છે—અન્ય શરીરસુખાદિકનું નહિ. એવું માનીને જ મુનિ તેને ઝહણ કરે છે, અને તેમાં મમત્વભાવથી રહિત થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે—અણુગારે સમુચિત માત્રામાં આહારાદિક ઝહણ કરવાવાળા, લાભ અને અલાભમાં સમભાવી, પરિઝહથી વિરત, અને રત્નત્રયની આરાધનામાં નિમગ્ન થવું જોઈ એ. ॥ સૂ૦ ૬ ॥

સત્તમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર સત્તમ સૂત્ર ।

આ માર્ગનો પ્રદર્શક કોણ છે, આ વાતને બતાવતાં સૂત્રકાર કહે છે—
‘एस मग्ने’ ઇત્યાદિ.

શ્રુતચારિત્ર રૂપ ઇસ માર્ગકો આર્યોને પ્રવેદિત કિયા હૈ । ઇસ માર્ગ પર સ્થિત હો કર જિસ પ્રકાર કર્મ સે ઉપલિસ ન હો વૈસા કરના ચાહિયે ।

આ પૂર્વોક્ત શ્રુતચારિત્રરૂપ માર્ગ તીર્થંકર ગણધરાદિક આર્ય પુરૂષોએ બાર

પ્રકારની સભામાં પ્રગટ કરેલ છે. તેઓએ કહ્યું છે કે—જે મનુષ્ય આર્યક્ષેત્ર, સુકુળમાં જન્મ. અવ્યાબાધ સુખરૂપી સમુદ્રના પાર સ્વરૂપ બોધિ અને સકલ કર્મોના વિનાશક આરિત્રને પ્રાપ્ત કરી તીર્થંકરાદિપ્રદર્શિત આ માર્ગનું અવલંબન કરે છે—આમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તે પાપકર્મથી જે આઠ પ્રકારના કર્મોના આસ્રવનો હેતુ છે—કોઈ વખત પણ ઉપલિપ્ત થતો નથી. માટે હે શિષ્ય ! તમે પણ તમારી પ્રવૃત્તિને એવા પ્રકારની બનાવો કે તમે પણ આ વિષયમાં કુશળ બની પાપ કર્મથી ઉપલિપ્ત ન થઈ શકો. સૂત્રમાં ‘ઈતિ’ શબ્દ આ અધિકારની સમાપ્તિનો સૂચક છે, અર્થાત્ હે શિષ્ય ! આહારાદિકની ગવેષણારૂપ આ અધિકાર જેવો મેં ભગવાન પાસેથી સાંભળ્યો છે તેવો હું તને કહું છું, મારી પોતાની કલ્પના આ વિષયમાં કોઈ પણ નથી. ॥ સૂ. ૭ ॥

અષ્ટમ સૂત્રકા અવતરણા ઓર અષ્ટમ સૂત્ર ।

પરિબ્રહ્મથી નિવૃત્તિ તેના કારણનો નાશ કર્યા વગર બની શકતી નથી. તેનું કારણ શબ્દાદિક પાંચ કામ ગુણ છે. તેનું ઉન્મૂલન કરવું ઘણું કઠિન છે આ વાતને પ્રદર્શિત કરતાં સૂત્રકાર કહે છે—‘કામા દુરહક્મા’ ઇત્યાદિ.

હિરણ્ય-સુવર્ણાદિ તથા શબ્દાદિ કામ દુરૂદ્ધંડધ્ય હૈં । ઇન કામોં કો ચાહનેવાલે પુરૂષકી જો દશા હોતી હૈ ઉસકા વર્ણન ।

ઇચ્છા અને મદનના ભેદથી કામ જો પ્રકારના છે. હિરણ્યાદિકની વાંચ્છારૂપ ઇચ્છાકામ છે, તેનું કારણ મોહનીય કર્મના ભેદ-હાસ્ય અને રતિ છે. શબ્દાદિક પાંચ ઇન્દ્રિયોનો વિષય મદન કામ છે, તેનું પણ કારણ-મોહનીય કર્મના ભેદ-વેદ-નોકપાયનો ઉદય છે. આ પ્રકારે જન્મે કામોની ઉત્પત્તિ મોહનીય કર્મના ઉદયથી જ થાય છે, કારણ સદ્ભાવમાં કાર્યનો સદ્ભાવ અવશ્યભાવી છે, માટે સૂત્રમાં સૂત્રકારે “દુષ્કરં” આ પદથી તેનું ઉન્મૂલન દુષ્કર બતાવ્યું છે. જ્યાં સુધી મોહનીયરૂપ કારણનો ઉદય છે ત્યાં સુધી તેનો અભાવ થઈ જ શકતો નથી, માટે તેનો પ્રતિકાર કરવો દુઃશક્ય છે. જીવનનો પણ પ્રતિદિન હાસ થઈ રહ્યો છે, આયુકર્મનો શાસ્ત્રકારોએ અપકર્ષણ તો બતાવેલ છે, પણ ઉત્કર્ષણ નહિ, માટે આયુઃકર્મ પ્રતિસમય અપચય હોવાથી જીવન પણ અપચય ની તરફ જ વધી રહ્યું છે. એવું કોઈ પણ કારણ નથી જે જીવનને સ્થિર અથવા ભુજ્યમાન આયુમાં એક સમય પણ વૃદ્ધિ કરી શકે, માટે જે પ્રકારે બિલકુલ ફાટેલા વસ્ત્રનું શીવવું અશક્ય થાય છે તે પ્રકારે આયુકર્મની વૃદ્ધિ થવી પણ અશક્ય છે. એવું સમજીને આત્મહિતૈષી માટે આ વિષયાદિકોમાં વાંચના નહિ કરવી જોઈએ. જીવનનો જેટલો પણ અંશ આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિથી સુરક્ષિત રહી શકે તેવો જ પ્રયત્ન કરતા રહેવો જોઈએ.

અથવા—જીવિત શબ્દનો અર્થ સંયમ જીવન છે. આ દુષ્પરિણુંહણીય (વધારવું મુશ્કેલ) છે. એટલા માટે બતાવવામાં આવેલ છે કે કદાચ સંયમીને ચારિત્ર મોહનીયના ઉદયથી કામગુણોમાં વાંચના ઉત્પન્ન થઈ જાય તો તેનું તે સંયમ-

જીવન બિલકુલ જ નષ્ટ થયેલ સમજવું જોઈએ. એવું તો બની જ શકતું નથી કે સંયમજીવન બની રહે અને કામગુણોની વાંછના પણ પોતાનું કામ કરતી રહે. માટે આવી પરિસ્થિતિમાં સંયમજીવનનું પાલન અશક્ય જ છે.

જ્યારે એ કામગુણ દુરતિક્રમ છે ત્યારે જ તો પ્રાણી તેના આધીન બની તેની તરફ સ્પૃહાશીલ બનીને આકૃષ્ટ થાય છે. આકૃષ્ટ થવા છતાં પણ જ્યારે તેનો માનસિક સંકલ્પ પૂર્ણ નથી થતો, અથવા તેની મનપસંદ વસ્તુ તેને નથી મળતી ત્યારે તે પ્રાણી શોકાકુલ થઈ રહે છે. કદાચ તેને મનપસંદ વસ્તુ મળી પણ જાય પરંતુ જ્યાં તેનો વિયોગ થઈ જાય છે તો તેના હૃદયમાં અપાર શોકનો સમુદ્ર ઉભરાવા લાગે છે. અનભીષ્ટ સંયોગ બનવાથી તેને દૂર કરવા માટે તેના ચિત્તમાં અનેક પ્રકારના અશુભ સંકલ્પ વિકલ્પ ઉઠતા રહે છે, અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગમાં એવું જ થાય છે. પ્રાણી તે વખતે અંતરદુઃખથી પોતાની જાતને પણ સુકાવી નાંખે છે. કામી પુરૂષ સ્વતઃ દીન બની પ્રલાપ કરવા લાગી જાય છે, આ બાત આ શ્લોકથી પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

પ્રથમતરમથેદં ચિન્તનીયં તવાસીદ્,-

બહુજનદયિતેન પ્રેમ કૃત્વા જનેન ।

હતહૃદય ! નિરાશ ! કલીબ ! સંતપ્યસે કિં ,

નહિ જડ ! ગતતોયે સેતુબન્ધાઃ ક્રિયન્તે ” ॥૧॥ ઇતિ ॥

કામીઓની દશા જ કંઈ એવી વિલક્ષણ થાય છે કે જે તે પોતાના કુળની મર્યાદાને પણ છોડી દે છે, શારીરિક અને માનસિક દુઃખોથી તે સદા સંતપ્ત રહ્યા કરે છે. રાત્રિનિ પશ્ચાત્તાપ જ કર્યા કરે છે કે—“ કદાચ એવો ઉપાય કરત તો એ વાત બની જાત, આવો ઉપાય કરત તો તેમાં મારી કામના ફળીભૂત થાત, હવે શું કરું એવું બન્યું નહિ ” ઇત્યાદિ પશ્ચાત્તાપથી બહારથી તેમજ અંદરથી બળ્યા કરે છે, મનમાં પશ્ચાત્તાપ કરવો અંતરનો પશ્ચાત્તાપ છે, અને તેને શબ્દથી પ્રગટ કરવો તે બાહ્ય પશ્ચાત્તાપ છે. મનોરૂપ પદાર્થોની અપ્રાપ્તિમાં અથવા પુત્રકલત્રાદિ પદાર્થોના વિનાશમાં દુઃખી થવું પણ પરિ-

તાપ છે. આ જે શોચનાદિક અવસ્થાઓ આ ઠેકાણે કામી પુરૂષોની પ્રગટ કરેલ છે તે સમસ્ત વિષયના સંબંધથી કલુષિત અન્તઃકરણવાળી વ્યક્તિઓની હુઃખાવસ્થાની દ્યોતક છે.

અથવા—‘ શોચતિ ’ આદિ પદોના અર્થનો સમન્વય વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ આ પ્રકારે થાય છે—યૌવન અને ધનના મદથી ઉન્મત્ત તથા મોહના નશાથી અચેત બનેલ તે પ્રાણી કંચન કામિનીનો ઉપભોગ કરતો કરતો જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થાનો મહેમાન થાય છે અને પોતાનો મરણકાળ નિકટ આવેલો જાણીને શોકાતુર બની વિચારે છે કે ‘ મને અભાગીને ધિષ્ઠકાર છે કે મેં યોગ્ય અવસરની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં પણ સુખદાયી ધર્મનું આરાધન ન કર્યું. રાત્રિન યૌવન અને ધનના મદથી ઉન્મત્ત બની અશુભનો જ સંગ્રહ કર્યો, તેનું ફળ શું મળશે ? એ વાતનો જરા પણ વિચાર ન કર્યો. હવે વૃદ્ધાવસ્થા આવી તેમાં જે જે કષ્ટોનો હું અનુભવ કરી રહ્યો છું તે બધા પૂર્વમાં ઉપાર્જિત અશુભ પરિણતિનું જ ફળરૂપ છે. નીચેના શ્લોકમાં એજ વાત પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે. જેમ—

“ ભવિત્રીં ભૂતાનાં પરિણતિમનાલોચ્ય નિયતાં,

પુરા યદ્યત્ કિંચિદ્વિહિતમશુભં યૌવનમદાત્ ।

પુનઃ પ્રત્યાસન્ને મહતિ પરલોકૈકગમને,

તદેવૈકં પુંસાં વ્યથયતિ જરાજીર્ણવપુષામ્ ” ॥ ૧ ॥ इति.

વૃદ્ધ પોતાને હુઃખી દેખીને ઝુરે છે, માનસિક અને શારીરિક અનેક કષ્ટોનો અનુભવ કરે છે. હુઃખી થવાથી પોતાની કુળમર્યાદાનો પણ ખ્યાલ રાખતો નથી. તેથી બુદ્ધિમાન પુરૂષનું કર્તવ્ય છે કે પ્રત્યેક કાર્યના પ્રારંભકાળમાં તેના ફળાફળનો વિચાર કરી તે કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે. વિચાર્યા વગર તથા તેની સારતા અને અસારતાની પૂરી તપાસ કર્યા વિના કોઈ પણ કાર્ય કરવું જોઈ એ નહિ. નહિ તો પશ્ચાત્તાપ સિવાય બીજું કંઈ પણ ફળ મળતું નથી. નીચેના પદ્યમાં આજ વાત બતાવવામાં આવી છે, જેમ—

“ उचितमनुचितं वा कुर्वता कार्यमादौ,

परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन ।

अतिरभसकृतानां कर्मणामाफलाप्ते,-

र्भवति हृदयदाह्री शल्यतुल्यो विपाकः ” ॥ ૧ ॥ इति ।

માટે મુનિનું કર્તવ્ય છે કે જ્યાં સુધી અને ત્યાં સુધી પરિગ્રહના કારણભૂત આ પૂર્વોક્ત કામગુણોનું ઉન્મૂલન કરે. ॥ સૂ. ૮ ॥

શોકાદિકને કોણ પ્રાપ્ત નથી કરતા તેને માટે સૂત્રકાર કહે છે-‘આયય-ચક્ષુ’ ઇત્યાદિ.

જ્ઞાનનેત્રયુક્ત મુનિકા વર્ણન

આ લોકસંબંધી અને પરલોકસંબંધી દુઃખોનું જ્ઞાન જેને થાય છે એવા જ્ઞાનચક્ષુને આ ઠેકાણે ચક્ષુ-શબ્દથી ગ્રહણ કરેલ છે. બન્ને લોકસંબંધી દુઃખોના જ્ઞાનથી જ તે ચક્ષુમાં આયતતા પ્રગટ કરેલ છે. આ આભ્યન્તર ચક્ષુથી એમ જાણવામાં આવે છે કે કામગુણ નિયમથી અનર્થકારી છે, માટે તેના પરિત્યાગ કરી આત્મસુખના અનુભવશાળી બંનવું જોઈએ. આવા પ્રકારના પવિત્ર વિચારથી જે તેવા સુખના અનુભવી છે, તથા જે લોકવિદર્શી છે અર્થાત્ જે આ વાતને જાણે છે કે આ લોક વિષયોના સંબંધથી જ અધિક દુઃખી બની રહેલ છે. કદાચ પ્રશમ સુખ અહીં બની શકતું હોય તો તેના સાચા ત્યાગથી જ બની શકે છે. આવા પ્રકારથી જેને દેખવાનો સ્વભાવ છે તેનું નામ લોક-વિદર્શી છે, અથવા પંચાસ્તિકાયરૂપ આ લોકનો, ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક અને તિર્યગ્-લોકના સુખદુઃખ અને આયુષ્યધના કારણરૂપ કર્મને જાણવાનો જેનો સ્વભાવ છે તે પણ લોકવિદર્શી છે. લોકવિદર્શી ભવનપતિ અને નારકી આદિના નિવાસસ્થાનભૂત અધોભાગને, તથા સૌધર્મકલ્પાદિરૂપ ઉર્ધ્વભાગને, અને પશુ, પક્ષિ, મનુષ્યાદિના નિવાસસ્થાનરૂપ મધ્યલોકને જાણે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે-લોકવિદર્શી જે કર્મના વિપાકથી જે લોકમાં જે જીવનો જન્મ થાય છે તે બધા વિષયને સારી રીતે જાણે છે.

અથવા પરિગ્રહાદિકનું ઉપાજન, તથા સંગ્રહ કરવામાં તત્પર અને કામ-લોગોમાં મૂર્ચ્છિત એવા આ લોકને વિશેષ-રીતિથી દેખવાનો જેનો સ્વભાવ છે તે પણ લોકવિદર્શી છે. તે એ વાત પણ જાણે છે કે-જે પ્રાણી કામલોગોમાં આસક્ત છે તેનું ચતુર્ગતિરૂપ આસંસારમાં વારંવાર જન્મ અને મરણ થયા કરે છે.

આ અઢી દ્વીપમાં મનુષ્ય-જન્મમાં જ જીવોને જ્ઞાનાદિક રત્નત્રયની આરાધના કરવાનો અવસર મળે છે, અન્યત્ર નહિ. માટે શબ્દાદિક વિષયોનો જે પરિત્યાગ કરે છે, એવા તે પૂર્વોક્ત આયત્યશ્રુસંપન્ન, લોકવિદર્શી અને સંધિ-પરિજ્ઞાતા, વીર - કર્મોનો વિનાશ કરવામાં શક્તિશાળી થાય છે. અને એવા જ વીર પુરૂષની તીર્થકરાદિ મહાપુરૂષોએ પ્રશંસા કરેલ છે. એવા મનુષ્ય જ દ્રવ્ય અને ભાવબંધનથી રહિત થઈને અન્ય-બીજા કર્મરૂપી પાશથી જકડાયેલાં સંસારી જીવોને પણ સંસારની અસારતા પ્રદર્શિત કરવાવાળા પોતાના ઉપદેશોથી પ્રતિબોધિત કરી આ સંસારરૂપી કારાગારના બંધનથી રહિત કરી દે છે. વાત પણ ઠીક છે, જે સ્વયં મુક્ત બને છે તે જ બીજાને મુક્ત કરવાવાળા બને છે.

જ્ઞાની પોતાને તથા બીજાને આ સંસારરૂપી કારાગારના બંધનથી કેવી રીતે છોડાવે છે ? તે પ્રકારની જાણસાનું સમાધાન કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે કે- ‘યથાન્તસ્તથા વાહ્ય’-મિતિ । સંસારમાં સમસ્ત અજ્ઞાની જીવોને જેટલો મોહ પોતાના શરીર ઉપર હોય છે એટલો બીજા ઉપર હોતો નથી. પોતાના શરીરની સંભાળ માટે પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાની પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુની પણ ઉપેક્ષા કરી દે છે. માટે જે શરીર ઉપર અજ્ઞાનીનો આટલો અધિક મોહ હોય છે, જ્ઞાની જીવ તેની જ અસારતા પ્રગટ કરી તેનાથી મોહી જીવોનો અનુરાગ ઘટાડવા માટે કહે છે કે-જે પ્રકારે આ શરીર ભીતરથી શુક, લોહી, મેદ, મજ્જા, વસા અને અસ્થિ આદિ અશુચિ પદાર્થોથી યુક્ત છે, અર્થાત્ આ શરીરની ભીતર એ અપવિત્ર વસ્તુ-એનો જ માવ છે તે પ્રકારે બહાર પણ આ શરીર શ્લેષ્મ-કફ, મૂત્ર, પુરીષાદિથી સદા ઘણિતજ બન્યું રહે છે. આ અપવિત્ર પદાર્થોને બહાર નિકળવા જેમ તેનાં નવ દ્વાર છે તે પ્રકારે ભીતરમાં પણ છે. એ અતિબુગ્ધિસત-ઘણિત શુક અને લોહીના સંયોગથી ઉત્પન્ન થવાથી તથા અતિમલિન મૂત્ર, પુરીષ આદિને વહાવવાવાળા હોવાથી ભીતર અને બહાર સદા અત્યંત અપવિત્ર જ છે.

જેમ કોઈ ડોક્ટર અનાથ મડદાને ઘાસથી લપેટી સાત દિવસ સુધી જળમાં તેને રાખે છે અને જ્યારે તેનું ચામડું ધીરે ધીરે સડી સડી ગળી જાય છે ત્યારે તે ચામડીને તેના ઉપરથી કાઢીને તેના અસ્થિપિંજરને દેખાડી કહે છે કે-દેખો, આ શરીર જેવી રીતે ભીતર છે તેવી રીતે બહાર છે, જે પ્રકારે બહાર છે તે પ્રકારે ભીતર છે. આ સમસ્ત શરીર-ચામડી, માંસ, શોણિત, પેટસંબંધી આંતરડા, મૂત્ર અને પુરીષાદિ અશુચિ પદાર્થોના પિંડરૂપ જ છે, માટે આ શરીરમાં શુચિતાની માન્યતા કયાં સુધી શોભાસ્પદ માની લેવામાં આવે ? અશુચિ શરીરમાં વ્યર્થ જ અજ્ઞાનીજન મોહ કરે છે.

તથા—કુષ્ઠાદિકથી જે વળતે આ શરીરની દુર્દશા થાય છે તે સમયની પરિસ્થિતિનું ધ્યાન આપીને પણ એ કહેવામાં આવે છે કે “યથાન્તસ્તથા વાહ્ય”-મિતિ.

એક એવો પણ કોઠ થાય છે કે જેનાથી શરીરના પ્રત્યેક અંગ ઉપાંગ

ગળવા લાગે છે, આ રોગીને ગલત્કુષ્ઠી કહે છે. તેના શરીરની ભીતર જેમ મૂત્ર-પુરિષ, બળખાં, કાનનો મેલ, શિઙ્ઘાણુ-નાકનો મેલ, પિત્ત, શોષિત અને ચર-મીઆ આદિ થાય છે તેવી જ રીતે શરીરના બહારના ભાગમાં પણ પડું, શોષિત અને કીડા વિગેરે નીકળતા રહે છે. હબરો માખીઓ પણ બણુ-બણુ શબ્દો કરતી તેના ઉપર ફરતી રહે છે. એવી પોતાની દશા દેખીને તે પોતે પોતાની જાતની ઘૃણા કરવા લાગી જાય છે, અને દુઃખી પણ બને છે. તે વખતે તે રોગના લાગી જવાના ભયથી તથા તેની દુર્ગંધથી તેના પરિજન પણ તેની પાસે બેસવાની ઈચ્છા કરતા નથી. માટે આ શરીરની તેવી સ્થિતિ બનતી હોય તો પછી તે શરીર ઉપર મોહ રાખવો વ્યર્થ છે.

જ્ઞાનીજન તો આ શરીરને સદા અપવિત્ર જાણીને રાગ કરવાનું સ્થાનજ માનતા નથી, તેની દૃષ્ટિમાં તો આ દેહના સમસ્ત ભાગ અતિ દુર્ગંધથી ઘૃણિતતર જ છે. કદાચ તે ભાગોની દુર્ગંધની યાદ કરવામાં આવે તો ઉલટી પણ થાય છે. તથા આ દેહમાં પોતપોતાના સ્થાનમાં રહેલા જે જે માંસ, રૂધિર, મેદ, મજ્જા, શુક્ર, ચરબી તથા હાડકાં વિગેરે ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ છે તે બધી, તથા કુષ્ઠાદિ-અવસ્થામાં સમસ્ત ઇન્દ્રિયો પણ ગળી જવા માંડે છે, તેથી જ્ઞાનીજન આ ક્ષણવિનશ્વર અને નિત્ય અશુચિ શરીરમાં મમતાશાળી થતાં નથી. કહ્યું પણ છે—

“ મંસદ્ઘૃહિરણ્દારુચ્છન્નકલમલયમેયમજ્જાહિ ।

પુણ્ણમ્મિ ચમ્મકોસે દુગ્ગંધે અસુદ્ધીમચ્છે ॥ ૧ ॥

સંચારિમજંતગલંતવચ્ચમુત્તંતસેઅપુણ્ણમ્મિ ।

દેહે હુજ્જા કિં રાગકારણં અસુદ્ધેહમ્મિ ” ॥ ૨ ॥ इति,

ભાવાર્થ એ છે કે આ દેહ માંસાદિક પદાર્થોથી યુક્ત હોવાથી અશુચિ દુર્ગંધયુક્ત બીભત્સ છે. તેમાં એવી કોઈ પણ ચીજ નથી કે જેને માટે જ્ઞાની-જનો રાગનું કારણ માની શકે, માટે જે હેયોપાદેયના જ્ઞાતા છે તેનું કર્તવ્ય છે કે આ શરીરને જેવો તેનો સ્વભાવ છે તેવા રૂપમાં જ માને. આ સઘળું કહેવાનો મતલબ એ છે કે-યોવનના મદમાતા રૂપથી યુક્ત પણ આ અત્યંત અપવિત્ર દેહમાં પૂર્વોક્ત રીતિથી કથિત આ શરીરનું સ્વરૂપ સમજીને જ્ઞાની સંયમી મુનિએ રાગ નહિ કરવો જોઈએ ॥ સૂ. ૯ ॥

દશમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર દશમ સૂત્ર । /

સાધુકો કામભોગાશાસે યુક્ત નહીં હોના ચાહિયે; ક્યોં કિ કામભોગાશાસે
યુક્ત સાધુ બહુમાયી હો કર લોભ ઔર વૈર બઢાનેવાલા હોતા હૈ । વહ
અપનેકો અમર સમઝતા હૈ, ઇષ્ટ-વિનાશ-આદિ કારણ સે વહ ઉચ્ચ
સ્વર સે રૂઢન કરતા હૈ ।

જ્ઞાનીજન દેહનું ઉક્તસ્વરૂપ બાણીને શું કરે છે, તે કહે છે ‘સે મદમ્’ ઇત્યાદિ.
શિષ્યને સંબોધન કરીને સૂત્રકાર કહે છે કે-હો મેધાવી શિષ્ય ! તમે
શરીર અને કામગુણના વર્ણિત સ્વરૂપથી પરિચિત બની ચૂકેલ છો, તથા એ
પણ બાણી ચૂક્યા છો કે-આ શરીર સ્વયં અશુચિ તથા અશુચિ કારણોથી
પેદા થયેલ છે, અને ક્ષણભંગુર છે. એ શબ્દાદિ વિષય પણ કટુકવિપાકવાલા છે,
માટે આ સઘળી વાતોને જ-પરિજ્ઞાથી બાણીને પ્રત્યાખ્યાત-પરિજ્ઞાથી તેનો પરિ-
ત્યાગ કરી હવે લાલાપ્રત્યાશી-લાળચાટનારા ન બનો. અર્થાત્ જેવી રીતે વિવેકવિકલ
બાળક મુખથી નીચે ટપકતી પોતાની લાળને વારંવાર ચાટે છે તે માફક તમે પણ
પરિત્યક્ત આ કામભોગોને ફરીથી ભોગવવાની અભિલાષા ન કરો. તથા મિથ્યાત્વ અને
અવિરતિ આદિ જે સંસારના સ્રોત-કારણ છે તેમાં પોતાના આત્માને પતનશીલ
બનાવો નહિ. કારણ કે એવું કરવાથી જન્મ અને મરણના પ્રવાહનો કોઈ વખત
પણ અંત આવી શકશે નહિ. માટે જો આ પ્રવાહને રોકવાની ચાહના હોય તો
મિથ્યાત્વ આદિ સાંસારિક કારણોમાં પોતાની જાતને ફસાવો નહિ. શ્રુતચારિત્ર-
રૂપ પરમ આનંદમાં જ પોતાને સ્થિર કરો.

પ્રમાદી આત્માને શાંતિ મળતી નથી, એ માનેલી વાત છે, કારણ કે પ્રમાદી
મનુષ્ય શબ્દાદિ વિષયોની તરફ ઝુકતા રહે છે, તેમાં લોલુપી બની રહે છે, તેના
ચિત્તમાં ભોગોની ઇચ્છા નિરન્તર રહ્યા કરે છે. “મેં આ બનાવ્યું, આ વસ્તુને
હમણા કઈ છું અગર કરીશ” ઇત્યાદિ અનેક સંકલ્પ વિકલ્પોના તાંતામાં ફસીને
તે સાચી શાંતિનો અનુભવ ક્યારેય પણ કરી શકતો નથી. ક્ષણે ક્ષણે વિષાદી
બની રહે છે, કારણ કે તેનો એક સંકલ્પ પુરો થાય છે ત્યાં બીજાને પુરો
કરવામાં આકુલ-વ્યાકુલ થઈ જાય છે. જે શબ્દાદિક વિષયોમાં લોલુપ છે તેનું
નામ કાસંકલ્પ છે, “કાસ્યતે પીઙ્યતે પ્રાણી યૈસ્તે કાસાઃ, તાન્ કષતિ-તદભિમુખં

ગચ્છતિ-इति कासंकषः ” અર્થાત્ જે દ્વારા પ્રાણી દુઃખિત થાય છે તેનું નામ કાસ છે અને તે શબ્દાદિ વિષય છે, તેની તરફ જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તેનું નામ કાસંકષ છે.

શબ્દાદિક વિષયોમાં આસક્ત પ્રાણી માયાબદ્ધ હોય છે, અનેક પ્રપંચ રચીને બીજાને ઠગવાનો તેનો ધ્યેય બની રહે છે. તે કાર્યમાં તે એટલો ચતુર હોય છે કે લોખા પ્રાણી તેની માયાબળમાં બહુ જલ્દી ફસી જાય છે. બહુમાયીપદ અન્ય કોઈ માન લોભનો પણ ઉપલક્ષક છે, તેથી શબ્દાદિ વિષયોમાં ફસેલાં પ્રાણી બહુકોપી, બહુમાની અને બહુલોભી હોય છે, એવો અર્થ પણ તેના એક પદથી ગ્રહિત થઈ જાય છે, કારણ કે શબ્દાદિ વિષયોમાં આસક્ત પ્રાણિયોને કષાયનો ઉદય અવશ્ય થાય છે, તથા એવો આત્મા કર્તૃવ્યથી પણ વિકલ થાય છે, સમયાનુસાર જે કર્મ તેણે કરવું જોઈએ તેતો કરતો નથી, અન્ય કાર્યોમાં વ્યાકુળચિત્ત હોવાથી તેને અધિક શું કહેવું?; ખાવાપીવાની પણ કુરસદ મળતી નથી. રાત્રિને તેવા માયાદિક કાર્યોમાં જ ફસી રહે છે, લોભ અને વેરભાવને વધારતા રહે છે. લોભથી જ માયાચાર કરવામાં જીવોની પ્રવૃત્તિ થાય છે, માયાચારથી વેરભાવની વૃદ્ધિ થાય છે. થોડા વખતને માટે માની લ્યો કે શબ્દાદિ-વિષયોની અપ્રાપ્તિજન્ય દુઃખોથી પીડિત થયેલ પ્રાણી કદાચ તે શબ્દાદિક-વિષયોને પ્રાપ્ત કરી લે તો પણ ભોગવવામાં આવેલા તે શબ્દાદિ વિષય પરિણામમાં વિરસ થવાથી ભવિષ્યકાળમાં જીવોને ચિરકાલ સુધી દુઃખદાયી જ થાય છે. કેમ કે-“ **खणमित्तसुक्खा बहुकालदुक्खा** ” આ વિષય ક્ષણમાત્ર સુખરૂપ લાગે છે પણ અનંત દુઃખોના દેવાવાળા હોય છે, જેના માટે જીવ અનંતસંસારજનક વૈરને ઉત્પન્ન કરે છે, આ વાતને સૂત્રકાર “ **जमिणं** ” ઇત્યાદિ પદોથી સ્પષ્ટ કરીને કહે છે-સંસારમાં જીવો હિંસાદિક અનેક સાવધ વ્યાપારો કરવામાં જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તેનું પ્રધાન કારણ એક પોતાના શરીરની પુષ્ટિ કરવાનો મોહ જ છે. આવા પ્રકારના મોહને આધીન બનેલા જીવ પોતે પોતાની જાતને અનેક કષ્ટોથી દુઃખી બનાવતાં છતાં પણ સુખી માને છે, અને

અર્થ, કામ તથા વિષયો અને તેના સાધનોને મેળવવામાં જ રાત દિવસ તદ્દીન બની રહે છે. તેના હૃદયમાં સદા એ જ વિશ્વાસ કામ કરતો રહે છે કે ‘અર્થ-કામાદિકે અને તેના સાધનોની પ્રાપ્તિથી જ જીવન સુખમય થાય છે. તેના વિના જીવનનું કોઈ મૂલ્ય નથી. શારીરિક શાતા જ જીવનની શાતા છે. એના વિના ભોગો થતા નથી. ભોગોનું ભોગવવું અર્થ ઉપાર્જન કર્યા વિના થતું નથી, તેથી તે ભોગોની વાંછનાથી પ્રેરિત થઈને અર્થ ઉપાર્જન કરવામાં તત્પર રહ્યા કરે છે. અને બધાસાધનસંપન્ન બનવાથી પોતે પોતાની જાતને અમર માનવા લાગી જાય છે. આ પ્રકારે ભોગ અને તેના સાધનોમાં શ્રદ્ધાસંપન્ન તથા પોતે પોતાની જાતને અમર માનવાવાળા પ્રાણીને હે શિષ્ય ! તમે કોઈ વખત પણ સુખી ન માનો. એ તો સદા શારીરિક અને માનસિક પીડાઓથી વ્યથિત જ રહે છે. એવું સમજીને તમે શબ્દાદિ વિષયોથી પોતાના મનને કોઈ વખત પણ આસક્તિ-યુક્ત ન કરો.

“અપરિજ્ઞાય ક્રન્વતિ” જે વિષય ભોગોમાં ગૃહ્ણ બનેલા છે, તેઓ આ અર્થકામ-રૂપ ભોગોને અને તેના વિપાકને જ્ઞ-પરિજ્ઞાથી નહિ જાણીને અને પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞાથી તેનો પરિત્યાગ નહિ કરીને ઇષ્ટ વિષયની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી તેના વિયોગમાં શોકથી સદા આક્રુણ-વ્યાક્રુણ બની રહે છે. કામભોગોમાં આસક્ત પ્રાણી ચતુર્ગતિ-રૂપ આ સંસારમાં વારંવાર ભ્રમણ કરી નરકનિગોદાદિની અનંત વેદનાઓને ભોગવતા રહે છે. ॥ સૂ૦ ૧૦ ॥

ગ્યારહવાં સૂત્રકા અવતરણ ઔર ગ્યારહવાં સૂત્ર ।

કામના કટુક વિપાકને સ્પષ્ટ કરીને હવે તેનો ઉપસંહાર કરતાં સૂત્રકાર કહે છે-‘સે તં’ ઇત્યાદિ.

બાલ-અજ્ઞાની પરતૈર્થિક કામભોગસ્પૃહાકી ચિકિત્સા કામભોગસેવનહી કહતે હૈં; ઇસલિયે વે હનનાદિક ક્રિયાસે યુક્ત હોતે હૈં । પરન્તુ અનગાર એસે નહીં હોતે હૈં । ઉદેશ સમાપ્તિ ।

હે શિષ્ય! કામ સદા દુઃખોનું મૂળ કારણ છે. માટે આ વિષયમાં પહેલાં જે કાંઈ કહેવામાં આવેલ છે અથવા આગળ પણ કહેવામાં આવશે તે સઘળું યથાર્થ છે. તેમાં જરા પણ સંદેહનું સ્થાન નથી. એવો તમે વિશ્વાસ રાખો. કામભોગ સદા હેય-ત્યાજ્ય છે. એજ અમારો ઉપદેશ છે. આ ઉપદેશની પુષ્ટિ આ પ્રકારથી કામભોગોમાં હેયતાના પ્રદર્શનથી ભલી ભાંતિ થાય છે. માટે પ્રત્યેક મોક્ષાર્થીએ આ ઉપદેશનું શ્રવણ કરવું જોઈએ. આ પ્રકારથી શિષ્યો પ્રતિ સૂત્રકારનો આદેશ છે.

પ્રશ્ન—આ આપના ઉપદેશમાં એવી કઈ વિલક્ષણતા છે જેના માટે આ ઉપદેશ અવશ્ય સાંભળવો પડે. બીજાના ઉપદેશથી પણ કામાદિકની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે ?

ઉત્તર—જે ફક્ત શબ્દજ્ઞાની છે, પોતે પોતાને વિદ્વાન માને છે એવી વ્યક્તિ ‘કામભોગાદિકની નિવૃત્તિ, તેનું સેવન કરવાથીજ થાય છે’ એવું માને છે. અને કહે પણ છે કે—‘જેવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલ રોગની ચિકિત્સા દવાથીજ થાય છે તે પ્રકારે કામાદિકની ચિકિત્સા પણ તેના સેવનરૂપ દવાથીજ થાય છે. એવી માન્યતાવાળા સાચા ઉપદેશક ન બનીને ઉલટા મિથ્યા ઉપદેશક જ છે. એઓ પત્થરની નાવ સમાન છે. જેવી રીતે પત્થરની નૌકા પોતે ડૂબી જાય છે અને તેમાં બેઠેલા મનુષ્યોને પણ ડુબાવે છે, તે પ્રકારે આ પોતે પણ એકતો સાવધ વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત રહે છે અને જે એની માન્યતાના અનુયાયી હોય છે તે પણ એની માન્યતાનાજ પથિક બની જાય છે. તે પોતે ડૂબે છે અને પોતાના અનુયાયિઓને પણ ડૂબાવે છે. માટે તેના ઉપદેશથી કામાદિકની નિવૃત્તિ થતી નથી, વીતરાગના ઉપદેશથી જ થાય છે, જેથી તે ઉપદેશને સાંભળવાની આવશ્યકતા છે. આ ઉપદેશ પણ સાક્ષાત્ વીતરાગ પ્રભુના મુખથી નિકળેલ છે. હે જમ્બૂ! ભગવાન પાસેથી જેવું મેં સાંભળ્યું છે તેવું જ કહું છું.

પરતીર્થિઓનો ઉપદેશ મિથ્યા તેટલા માટે છે કે તેઓના ઉપદેશથી જીવોની સાવધ વ્યાપારોમાં પ્રવૃત્તિ થઈ જાય છે. તેનું કારણ એ છે કે તેઓ પોતે તેવા સાવધ વ્યાપારોથી વિરક્ત બનેલ નથી. હણવું, છેદવું, ભેદવું, લુપ્તન, અને વિલુપ્ત-નાદિક અનેક અકૃત્યોમાં તેઓની પ્રવૃત્તિ બની રહે છે. દંડાદિકથી તાડન કરવાનું નામ હણવું છે. આ ક્રિયાનો કર્તા હોવાથી તે કર્તા હણનાર કહેવાય છે. તલવાર આદિથી વિદારણ કરવાનું નામ છેદન છે, ભાલા વિગેરેથી ભેદવું તેનું નામ ભેદન, ગાંઠ વિગેરેનું છેદવું તેનું નામ લુપ્તન અને આક્રમણાદિક કરવાનું નામ વિલુપ્તન તથા પ્રાણાતિપાત આદિ કરવાનું નામ અપદ્રાવણ છે. આ બધી ક્રિયાઓનો કર્તા બનવાથી તે છેત્તા, ભેત્તા, લુપ્તયિતા, વિલુપ્તયિતા અને અપદ્રાવયિતા કહેવામાં આવે છે. આવી ક્રિયાઓના કરવામાં તેઓની પ્રવૃત્તિ તેટલા માટે થાય છે કે—તે એવો વિચાર કરે છે કે આ કામની ચિકિત્સા પૂર્વમાં કોઈએ કરેલ નથી, અમે તે કરીશું. આવા પ્રકારની માન્યતાથી પ્રેરિત થઈને તે જેના માટે ઉપદેશ કરે છે તે અને સ્વયં ઉપદેષ્ટા એ બન્ને પૂર્વોક્ત હનન અને છેદનાદિક વ્યાપારો કરે છે, માટે કરનાર, કરાવનાર તથા તેની અનુમોદના કરનાર પણ અજ્ઞાની માનવામાં આવે છે. અર્થાત્ એવા જીવોનું જ્ઞાન ફક્ત શાબ્દિક જ છે. માટે જેવી રીતે સંસર્ગ સંસર્ગ સર્વથા ત્યાજ્ય હોય છે, તે પ્રકારે આવા અજ્ઞાની જીવોનો સંસર્ગ પણ સદા છોડવા યોગ્ય શાસ્ત્રકારોએ બતલાવેલ છે, માટે તેને અવશ્ય છોડી દેવો જોઈએ. આથી સાર એ નિકળે છે કે પરતીર્થિઓનો ઉપદેશ શબ્દાદિક-વિષય-કષાયોથી કલુષિત હોવાથી, તથા હણવું આદિ સાવધ વ્યાપારની પ્રવૃત્તિનો જનક હોવાથી સદા હેય-ત્યાજ્ય છે. જેવી રીતે તેઓનો ઉપદેશ હોય છે, તે પ્રકારે મારો ઉપદેશ નથી. કારણકે આ જે ઉપદેશ આપવામાં આવેલ છે તે સાક્ષાત વીતરાગ પ્રભુના મુખથી સાંભળેલો જે છે તેજ આપવામાં આવેલ છે. મનકલ્પિત નહિ. જે દ્રવ્ય અને ભાવ બન્ને પ્રકારના અગાર-ધરથી રહિત છે, તથા શબ્દાદિક વિષયોના કટુક ફળથી પરિચિત છે એવા સંયમી મુનિ કોઈ વખત પણ આ પ્રકારથી કામની ચિકિત્સાનો ઉપદેશ દેતા નથી, તેમજ તેનું કારણ પણ બનતા નથી. “इति ब्रवीमि” આ પદોની વ્યાખ્યા પહેલાં આપવામાં આવેલ છે. ॥ સૂ. ૧૧ ॥

આચારાંગસૂત્રના બીજા અધ્યયનનો

પાંચમો ઉદ્દેશ સમાપ્ત ૨-૫.

પ્રથમ ઉદ્દેશકે સાથ પદ્મ ઉદ્દેશકા સમ્બન્ધપ્રતિપાદન । /
પ્રથમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર પ્રથમ સૂત્ર ।

આચારાંગસૂત્રના બીજા અધ્યયનનો છઠ્ઠો ઉદ્દેશ.

બીજા અધ્યયનનો પાંચમો ઉદ્દેશ સમાપ્ત થયો. હવે છઠ્ઠા ઉદ્દેશનો આરંભ થાય છે. પાંચમાં ઉદ્દેશમાં શરીરની રક્ષા કરવા માટે આસક્તિ રહિત બનીને લોકની નિશ્ચાથી સંયમીએ સંયમ માર્ગમાં વિચરવું જોઈએ. સંયમી મુનિએ લોકોની સાથે કોઈ વખત પણ મમત્વ નહિ કરવું જોઈએ. આ વાત કહેવામાં આવેલ છે. તે વિષયની પુષ્ટિ આ ઉદ્દેશમાં કરવામાં આવશે.—‘સેતં’ ઇત્યાદિ.

પાંચમાં ઉદ્દેશમાં “**ન હુ एव अणगारस्स जायइ**” આ અંતિમ સૂત્રમાં “સંયમીને એવું કલ્પતું નથી. એમ કહેલ છે તેનું વિશદ કરવાને માટે કહે છે—‘સેતં’ ઇત્યાદિ.

પડ્જીવનિકાય કે ઉપધાતકા ઉપદેશ નહીં દેનેવાલે અનગાર કભી ભી પાપાચરણ નહીં કરતે ।

જે અનગાર ષટકાય જીવોના વિરાધક ચિકિત્સાનો ઉપદેશ, અને તેનું આચરણ નથી કરતા, એવા પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળા તે અનગાર જ્ઞ-પરિજ્ઞાથી જ્ઞેયપણું, અને પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞાથી હેયપણું, તે ચિકિત્સોપદેશાદિકને સારી રીતે જાણીને આદાનીય-રત્નત્રયને ઝડપ કરી પ્રાણાતિપાતાદિ રૂપ અઢાર પ્રકારના પાપ કર્મને કચારેય પણ ન કરે. ન બીજાથી કરાવે. કરનાર અને કરાવનારની અનુ-મોહના પણ ન કરે.

અથવા—સૂત્રમાં આવેલા ‘આદાનીય’ શબ્દનો અર્થ જ્ઞાનાદિક પણ છે. જેનો અભિપ્રાય એ થાય છે કે—“મોક્ષના પ્રધાન કારણ જ્ઞાનાદિક છે.” આ વાતને સારી રીતે જાણવાવાળા તે અણુગાર “હું સમસ્ત પાપના વ્યાપારો નહીં કરીશ” આવા પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા કરીને સારી રીતે સંયમની આરાધના કરતા થકા તેવા સાવધ વ્યાપારો કોઈ વખત પણ ન કરે. કારણકે જ્યારે તે આવા પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા લીધેલ છે ત્યારે તે પછી પ્રાણાતિપાતાદિક અઢાર પ્રકારનાં પાપકર્મો કેવી રીતે કરી શકે? જો નથી જ કરી શકે તો પછી તેવા પાપ કર્મોના કરનારની તેને કરાવનારની અનુમોહના પણ કેવી રીતે કરી શકે? અર્થાત્ કરી શકતા નથી. સૂત્રમાં एव શબ્દ નિશ્ચય અર્થમાં પ્રયુક્ત છે, માટે એ નિશ્ચિત છે કે અણુગાર કોઈ વખત પણ ૧૮ અઢાર પ્રકારના પાપસ્થાનોને કરે નહિ, કરાવે નહિ તેમજ તેઓની-કરનારાઓની અને કરાવનારાઓની અનુમોહના પણ કરે નહિ ॥ સૂ. ૧ ॥

દ્વિતીય સૂત્ર કા અવતરણ ઔર દ્વિતીય સૂત્ર ।

પ્રાણુતિપાતાદિક ૧૮ અઢાર પ્રકારના પાપસ્થાનોમાંથી જે કોઈ એક પણ પાપસ્થાનના કરનાર હોય છે તે અન્ય પાપસ્થાનોના કરનાર હોય છે. આ વિષયને સૂત્રકાર પ્રગટ કરે છે—“સિયા તત્થ” ઇત્યાદિ.

જો છ જીવનિકાયોં યા છ વ્રતોં મેં સે કિસી એક કી વિરાધના કરતા હૈ વહ છહોં કી વિરાધના કરતા હૈ । સુખાર્થી વહ વાચાલ હોતા હૈ, ઔર અપને દુઃખસે મૂઢ હો વહ સુખ કે બદલે દુઃખ હી પાતા હૈ । વહ અપને વિપ્રમાદસે અપને વ્રતોં કો વિપરીત પ્રકાર સે કરતા હૈ, અથવા વહ અપને સંસારકો બઢાતા હૈ, યા એકેન્દ્રિયાદિરૂપ અવસ્થા કો પ્રાપ્ત કરતા હૈ । ઇસલિયે ચાહિયે કિ પ્રાણિયોં કો જિનસે દુઃખ હો એસે દુઃખજનક કર્મોં કા આચરણ નહીં કરે । ઇસ પ્રકાર કે કર્મોં કે અનાચરણ સે કર્મોંપશાન્તિ હોતી હૈ ।

જે પુરૂષ કહાચિત્ પ્રમાદને વશ બની પ્રાણુતિપાતાદિક પાપોમાંથી કોઈ એક પાપકર્મને કરે છે. છકાય જીવોની વિરાધનામાંથી કોઈ એક કાયના જીવોની વિરાધના કરે છે, તેને સમસ્ત પાપકર્મોના અને છ કાય જીવોની વિરાધનાનો કર્તા માનવામાં આવે છે. જેવી રીતે કુંભારના ઘરને જલથી સીંચવાથી એક જીવ નિકાયનો આરંભ થવાથી ષટ્જીવનિકાયનો આરંભ થાય છે. તેવી રીતે આ ઠેકાણે પણ એક જીવ નિકાયની વિરાધનામાં ષટ્કાય જીવોની વિરાધના પણ અવશ્ય થાય છે. કહ્યું પણ છે—

“જત્થ જલં તત્થ વણં, જત્થ વણં તત્થ નિસ્સિઓ અગ્ગો ।

અગ્ગો વાડસહગયા, તસા ય તન્નિસ્સિયા ચેવ ” ॥૧॥ ઇતિ ।

“જ્યાં જળ છે ત્યાં વનસ્પતિ છે. જ્યાં વનસ્પતિ છે ત્યાં તેને નિશ્ચિત અગ્નિ હોય છે. જ્યાં અગ્નિ છે ત્યાં વાયુકાય છે, જ્યાં વાઉકાય છે ત્યાં ત્રસકાય નિયમથી થાય છે ॥ ૧ ॥” આ પ્રકાર છ વ્રતોમાંથી પ્રથમ વ્રતની વિરાધના હોવાથી છ વ્રતોની વિરાધના થાય છે. સંયમી જ્યારે પ્રાણુતિપાતમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તે વખતે હિંસાદિ દોષજન્ય પાપનો ભાગી બનતો થકો પ્રતિજ્ઞાભંગજન્ય મૃધાવાદનો ભાગી થાય છે. કહ્યું પણ છે—

“ ન કરેમિત્તિ મ્હણિત્તા, તં ચેવ નિસેવપ્પ પુણો સો ડ ।

પચ્ચક્કમ્મસાવાઈ, માયાનિયડીપસંગો ય ” ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

‘હું હિંસાદિક પાપોને કરીશ નહિ.’ આ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા કરવાવાળા સંયમી મુનિ કદાચ તે પ્રત્યાખ્યાત વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તો આ પ્રકારની તેની પ્રવૃત્તિથી એક તો તેના લીધેલા વ્રતનો ભંગ થાય છે. બીજું તેને મૃષાવાદનો દોષ પણ લાગે છે. કારણ કે તેણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરવારૂપ મૃષાવાદનું સેવન કર્યું. જે જીવની હિંસા કરવામાં તે પ્રવૃત્ત થઈ રહ્યા છે, તે જીવો તેના માટે પોતાનું શરીર ઘાત કરવાને નિમિત્તે તો આપેલ જ નથી. માટે અદત્તનો પણ ગ્રહીતા હોવાથી તેને માટે અદત્તાદાનનો દોષ પણ લાગે છે. જેટલા પણ સાવધ કર્મ છે તે અપરિગ્રાહ્ય છે. તે અપરિગ્રાહ્યોના ગ્રહણ કરવાવાળા હોવાથી તેને પરિગ્રહને ગ્રહણ કરવાનો દોષ પણ લાગુ થાય છે. જ્યાં પરિગ્રહ છે ત્યાં મૈથુન અને રાત્રિ ભોજનજન્ય દોષ પણ લાગે જ છે માટે છ વ્રતોમાંથી અન્ય એક પણ વ્રતની વિરાધના કરવાવાળા મુનિ સમસ્ત વ્રતોની વિરાધના કરે છે. આ વાત ભલીભાંતિ સિદ્ધ થઈ જાય છે. તે પ્રકારે છ વ્રતોમાંથી એક પણ વ્રતને નિર્દોષ રીતિથી પાલન કરવાવાળા મુનિ અન્ય બીજા પણ વ્રતોના પાલક માનવામાં આવે છે.

અથવા—કોઈ એક પણ પાપારમ્ભનો જે આચરણ કરે છે તે અન્ય સમસ્ત પાપારમ્ભોનું આચરણ કરવાવાળા હોય જ છે. કારણ કે જેની પ્રવૃત્તિ ઉન્માર્ગમાં લાગેલી છે તે કદાચ એક પણ પાપારંભ કરે તો તે એક કરવામાં અન્ય બધા પાપારંભ કરવાનો સદ્ભાવ આવી જ જાય છે.

પાપકર્મમાં પ્રવૃત્તિ હોવાનું કારણ એક કેવળ તેની પૌદ્ગલિક સુખ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા જ છે. અતઃ સુખાર્થી હોવાના કારણથી જ તેની પ્રવૃત્તિ પાપ કાર્યોમાં થાય છે. જેવી રીતે ઉન્મત્ત પ્રાણી નશાના આવેશથી જેમ તેમ વારંવાર બોલે છે અને વ્યર્થમાં અહીં તહીં દોડતા ફરે છે, તે પ્રકારે તે પણ મોહના આવેશથી જેમ તેમ વારંવાર બોલતાં અનેક પ્રકારની ત્યાંથી અહીં અને અહીંથી ત્યાં દોડધામ કરતા રહે છે. ‘મને એ કામો કરવાથી સુખ પ્રાપ્ત થશે’ આવા પ્રકારની વિચારધારાથી પ્રેરિત થઈને કૃષિ આદિ અનેક પૃથિવીકાર્યિક જીવોનું ઉપમર્દન કરવાવાળા વ્યાપારોને કરે છે, તેના સિંચન માટે અપકાય

જીવોની વિરાધના કરે છે. રસોઈ આદિ બનાવવા માટે અથવા ખેતી આદિની રક્ષા કરવા માટે અગ્નિનો આશ્રય લે છે, તેમાં અગ્નિકાયિક અને તેને પ્રજ્વલિત કરવા માટે વનસ્પતિકાય તથા તેમાં રહેલા ત્રસકાય જીવોની પણ વિરાધના કરે છે. ગર્ભીજન્ય સંતાપને શમાવવા માટે વાયુકાયના જીવોનો પણ ઘાત કરે છે. આ પ્રકાર આ જીવ ષટ્કાય જીવોની વિરાધના કરતાં તન્મજન્ય પાપકર્મોના ઉદયથી દુઃખિત બની હિતાહિતના વિવેકથી વિકલ બનીને સદા વિપર્યાસ-મિથ્યાત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. જીવ પૂર્વભવમાં જેવા પ્રકારે તીવ્ર, મન્દ, મધ્યમાદિ પરિણામોથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ પ્રકારના કર્મોને બાંધે છે. તે પ્રકારે તેનું ફળ પણ તે ભવમાં અથવા આગામી ભવમાં લોગવે છે, એ નિશ્ચિત સિદ્ધાન્ત છે. દુઃખ ભોગવવું પણ તેના કર્મોના ઉદયધીન છે. જે પ્રકારે ખીજ વિના વૃક્ષ થતું નથી તે પ્રકારે અશુભ કર્મોદય વિના દુઃખ પણ જીવોને પ્રાપ્ત થતું નથી. પરભવના બાંધેલા કર્મ આગામી ભવમાં પણ ઉદયમાં આવે છે, માટે જીવ એ અશુભ કર્મોદયજન્ય દુઃખોથી હિતાહિતના વિવેકથી રહિત થઈને વ્યથિત થતા રહે છે. કોઈ વખત શારીરિક કષ્ટોનો અનુભવ કરે છે તો કોઈ વખત માનસિક પીડાથી દુઃખી થતા રહે છે. વાસ્તવિક વસ્તુસ્થિતિથી અજાણ બનીને “ સાવધ વ્યાપારોના આચરણથીજ હું સુખી થઈશ ” એવા પ્રકારની પોતાની વિપરીત કલ્પનાથી સુખના સ્થાને દુઃખને જ પ્રાપ્ત કરે છે. અથવા—સાવધ વ્યાપારોનું કરવું સદા સુખદાયી થતું નથી. પોતાની આવશ્યકતાની પૂર્તિ થવાથી જીવોને તેની પૂર્તિજન્ય કલ્પનિક અલ્પ સુખ ભલે મળી જાય પરંતુ તે સદા સ્થાયી નહિ. જે સુખની આશાથી આ સાવધ વ્યાપારોમાં જીવ પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેનાથી તો તેને ઉલટા તે સુખના સ્થાનમાં અનન્ત કાળ સુધી ભોગવવા યોગ્ય શારીરિક અને માનસિક દુઃખ જ પ્રાપ્ત થાય છે. એવું સમજીને સંયમીએ કોઈ વખતે પણ કોઈ પણ પ્રાણાતિપાતાદિકમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ નહિ.

આ પ્રકારે જે પોતાના દ્વારા ઉપાર્જિત મઘાદિ પાંચ પ્રકારના પ્રમાદને વશ બનીને જીનોક્ત છ પ્રકારના વ્રતોના પાલનને છિન્નભિન્ન રૂપમાં કરી નાંખે છે. અથવા જિન ભગવાને આ વ્રતોના પાલન માટે જે વિધિ બતાવી છે તે વિધિ-વિધાનથી વિપરીત વિધિ-વિધાન લઈને જે વ્રતોનું આરાધન કરે છે, અથવા જિન-શાસન પ્રતિપાદિત વ્રતોથી વિપરીત વ્રતોને જે પાળે છે તે સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. સંયમી માટે છ વ્રતોનું પાલન આવશ્યક બતાવ્યું છે, તે કદાચ પાંચ પ્રકારના પ્રમાદમાં પતિત થઈને પોતાની ઇચ્છાનુસાર પ્રથમ વ્રતનું આચરણ કરે અને બીજાનું આચરણ ન કરે, તથા ત્રીજાનું આચરણ કરે અન્યનું નહિ. તો આ પ્રકારના વ્રતારાધનથી તેના સંસારના બંધનનો અંત આવી શકતો નથી. માટે વ્રતોના પાલન કરવાની વિધિ જે પ્રકારે શાસ્ત્રોમાં વર્ણિત છે તેવી વિધિથી વ્રતોની આરાધના કરવી જોઈએ. જે વ્રતોનું પાલન સંયમી માટે બતાવ્યું છે તેના સિવાય કદાચ તે અન્ય વ્રતોની આરાધના કરે છે તો આવા પ્રકારની તેની સ્વચ્છંદવૃત્તિ તેના ભવનો અંત કરવાવાળી નથી બનતી. ઉદટી તેને અનંત સંસાર વધારવા-વાળી થશે, કારણ કે આ પ્રકારની તેની માન્યતામાં વીતરાગ પ્રભુની આજ્ઞાનો ભંગ થાય છે તે ભંગ જ મહાન અનર્થનો, અને ભવની અનંત પરંપરાને વધારવાના કારણ રૂપ બને છે.

અથવા—જે સંયમી પાંચ પ્રકારના પ્રમાદોનું આસેવન કરે છે તે પોતાના સંસારને વધારે છે તે પણ “વયં પકુવ્વહ” એ પદ્ધતી પ્રગટ થાય છે. “વયં” તેની છાયા “વ્રત” જ્યારે હોય છે ત્યારે પૂર્વોક્ત રૂપથી તેનો અર્થ સંગત થાય છે. પરંતુ જ્યારે “વયં” તેનો અર્થ “વયન્તિ=પરિભ્રમન્તિ જન્તવઃ સ્વેન કર્મણા યસ્મિન્ સ વયઃ” આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર કરવામાં આવે તો તેનો અર્થ સંસાર થશે; કારણ કે પ્રાણી પોતાના ઉપાર્જિત કર્મો દ્વારા સંસારમાં જ પરિભ્રમણ કરતા રહે છે.

અથવા “વયં”ની છાયા “વયઃ” જ્યારે થશે ત્યારે તેનો એ પણ અર્થ થશે કે પોતાના ઉપાર્જિત મઘાદિકરૂપ પ્રમાદજનક કર્મથી જીવોની એકેન્દ્રિયાદિક રૂપ અવસ્થાઓ, તથા પંચેન્દ્રિયોના ગર્ભની અંદર કલલ અર્બુદાદિકરૂપ, તથા દારિદ્ર્ય અને દુર્ભોગ્યાદિકરૂપ અવસ્થાઓ થાય છે. પ્રમાદનું કારણ કર્મ છે અને પ્રમાદ તેનું કાર્ય છે. આ બંનેમાં અભેદ સંબંધથી તેવો અર્થ ઘટિત થઈ જાય છે. અર્થાત્ જીવોની એકેન્દ્રિયાદિક તથા કલલ અર્બુદાદિકરૂપ અવસ્થાઓ કર્મકૃત માનવામાં આવે છે, પરંતુ જે તેને આ જગ્યાએ પ્રમાદકૃત બતાવેલ છે તેનું કારણ પ્રમાદમાં તેના કારણભૂત કર્મનો અભેદ-સંબંધ માનીને જ પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે. આ પ્રકાર પ્રમાદજન્ય આ અવસ્થા-વિશેષોમાં અથવા ચતુર્ગતિરૂપ આ સંસારમાં એ સમસ્ત પ્રાણી અનેક પ્રકારના કષ્ટો પડવાથી રાતદિન પીડિત થયા કરે છે. માટે જીવોના સ્વકૃત કર્મના વિપાકથી અથવા અનેક પ્રકારના પ્રમાદથી દુઃખિત અવસ્થાઓનો સારી રીતે વિચાર કરી સંયમી મુનિએ પ્રાણિ પીડાજનક કાર્ય સર્વથા છોડી દેવું જોઈએ. અનેક પ્રકારની દુઃખિત અવસ્થાઓથી

યુક્ત પ્રાણી જે દ્વારા કરવામાં આવે છે, એવા દુઃખોને ઉત્પન્ન કરનાર કાર્યોનું નામ નિકરણ છે. એવા કાર્યોથી જીવ સદા દુઃખોની પરંપરાનો જ અનુભવ કરે છે. એવું કાર્ય સંયમી મુનિએ સદા છોડી દેવું જોઈએ. આવા પ્રકારના કાર્યના પરિત્યાગથી આઠ કર્મોની ઉપશાન્તિ-ઉપશમ અથવા તેનો ક્ષય થાય છે. આ પ્રકારે આ જગ્યાએ જે સંયમી મુનિ માટે સમારંભનિવૃત્તિરૂપ જ્ઞ-પરિજ્ઞા અને પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞા કહેલ છે તેનું કારણ એ છે કે સંયમી મુનિ પોતાની પ્રવૃત્તિને પ્રમાદથી સદા સુરક્ષિત રાખે. પ્રમાદ કરવાથી નવીન કર્મોનો બંધ અને તેનાથી પછી પ્રમાદ એ પ્રકારની પરસ્પરમાં કાર્યકારણ-ભાવની પરંપરા ચાલે છે. જેનાથી સંયમી પોતાના લક્ષની સિદ્ધિથી વંચિત રહે છે. માટે તે પોતાના લક્ષની સિદ્ધિ કરવા માટે ગ્રહણ કરેલા સંયમ-માર્ગની તરફ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરીને અગ્રેસર થતા રહે, એવી વિચારણાથી સુધર્મા સ્વામી કહે છે કે આ જે સર્વારંભ-નિવૃત્તિરૂપ પરિજ્ઞાનું કથન મેં કર્યું છે તેનાથી સંયમી મુનિ પોતાના અષ્ટ-વિધ કર્મોનું નિરાકરણ કરી પોતાના લક્ષની સિદ્ધિ કરી લે છે ॥ સૂ. ૨ ॥

તૃતીય સૂત્રકા અવતરણા ઔર તૃતીય સૂત્ર ।

શારીરિક અને માનસિક દુઃખોની ઉત્પત્તિનું કારણ એક મમત્વ-બુદ્ધિ જ છે. તેનો જ્યાં સુધી પરિહાર નહિ કરવામાં આવે ત્યાં સુધી વાસ્તવિક મુનિપણું આવી શકતું નથી. માટે મુનિ હોવાથી તેની નિવૃત્તિ આવશ્યક છે. એ વાતને દેખાડીને સૂત્રકાર કહે છે-‘જે મમાદ્યમદં ઇત્યાદિ.

મમત્વબુદ્ધિ સે રહિત હો મનુષ્ય રત્નત્રયુક્ત અનગાર હોતે હૈ ।

જે એમ સમજે છે કે ‘પરિગ્રહનો સંગ્રહ મહા દુઃખદાયી છે, તથા તેનું ફળ પણ કટુ જ છે’ તે કોઈ વખત પણ પરિગ્રહનો ઉપાર્જન કરવામાં ફસતા નથી, તથા જે આ વાતને લલીલાંતિથી જાણે છે કે ‘પરિગ્રહમાત્ર દુઃખપ્રદ અને પરિણામમાં અનેક અનર્થોનું મૂળ છે’. તે તો તે પરિગ્રહની અભિલાષા સુદ્ધાં કરતા નથી, ભલે તે દ્રવ્યથી પુત્ર, કલત્ર, હિરણ્ય, સુવર્ણ, ઐશ્વર્યાદિરૂપ પરિગ્રહ

હોય, ભલે ભાવથી મૂર્છારૂપ હોય, આ બંને પ્રકારના પરિબ્રહ્મનો પરિત્યાગ કરે છે. જ્યાં પરિબ્રહ્મ-બુદ્ધિનો પરિત્યાગ છે, ત્યાં પરિબ્રહ્મનો પરિત્યાગ કરવો કાંઈ કઠિન કાર્ય નથી. એ તો અનાયાસ જ બની શકે છે. પરિબ્રહ્મને અપનાવવો અગર બાહ્ય પદાર્થોમાં પરિબ્રહ્મરૂપતા લાવવી ઇચ્છાને આધીન છે. જ્યારે આવા પ્રકારની ઇચ્છા જ નથી ત્યારે બાહ્ય પદાર્થોમાં પરિબ્રહ્મતા આવી શકતી નથી. જે વ્યક્તિની પાસે આવા પ્રકારનો પરિબ્રહ્મ નથી તે જ રત્નત્રયરૂપ મોક્ષ માર્ગનો દ્રષ્ટા મુનિ કહેવાય છે.

તેનો સારાંશ એ છે કે જેણે પરિબ્રહ્મની બુદ્ધિનો પરિત્યાગ કરેલ છે તેનાથી પરિબ્રહ્મનો ત્યાગ અવશ્ય થાય છે. તેના પરિત્યાગથી દ્રવ્ય-ભાવરૂપ હિરણ્યાદિ તથા મૂર્છારૂપ પરિબ્રહ્મ નિયમથી દૂર થઈ જાય છે. આ ઠેકાણે પરિબ્રહ્મમતિના ત્યાગથી જે પરિબ્રહ્મનો ત્યાગ કરવો બતાવેલ છે તે પશ્ચાત્તુપૂર્વીને લઈને કહેલ છે. તેથી એ પણ સમજી લેવું જોઈએ કે મૈથુનમતિના પરિત્યાગથી મૈથુનનો, તથા ચોરી કરવાની મતિના ત્યાગથી ચોરીનો તથા જીઠં બોલવાની મતિના ત્યાગથી જીઠં આદિનો સહજમાં ત્યાગ થઈ શકે છે. આ કથનથી દંડી, શાક્યાદિ પરમતાવલંબી સાધુ જોકે કોઈ કોઈ સચિત્તાદિ પદાર્થોના પરિત્યાગી હોય છે પરંતુ પોતાની માન પ્રતિષ્ઠા આદિમાં મૂર્છા રાખવાથી આધાકર્મ ઔદેશિક આદિ આહારના લોગવવાથી અને રાગદ્વેષ-સહિત હોવાથી તે પરિબ્રહ્મધારી જ છે, જે પરિબ્રહ્મના સર્વથા પરિત્યાગી છે તે જ મુનિ છે અને તે જ મોક્ષમાર્ગ પર ચાલવાવાળા છે, બીજા નહિ; એવું સમજવું જોઈએ. એ જ આ સૂત્રનો ભાવાર્થ છે ॥ સૂ. ૩ ॥

ફરી પણ મુનિનું કર્તવ્ય કહે છે-‘ તં પરિન્નાય ’ ઇત્યાદિ.

ચતુર્થ સૂત્રકા અવતરણ ઔર ચતુર્થ સૂત્ર ।

જેણે પરિબ્રહ્મના કટુ વિપાકને જાણી લીધા છે એવા મેધાવી મુનિ સંપરિજ્ઞાથી પરિબ્રહ્મને જાણીને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞાથી તેનો સર્વથા પરિત્યાગ કરી આપે છે. ‘ પરિબ્રહ્મમાં આસક્ત બનીને તે ષડ્જીવનિકાયરૂપ લોક પરિબ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલ કટુક વિપાકનો જ હમેશાં અનુભવ કરતા રહે છે. ’ એવું સમજીને લોકસંજ્ઞા-લોકની આહારાદિક મૂર્છારૂપ સંજ્ઞાનો પરિત્યાગ કરીને હૈયોપાદેયવિવેકથી યુક્ત અંતઃકરણવાળા બની તે મુનિ સંયમનું અનુષ્ઠાન કરવામાં પુરૂષાર્થ કરે.

મેઘાવી મુનિ મમત્વબુદ્ધિકો છોડકર, લોકસ્વરૂપ કો જાનકર
આહારાદિમૂરછાંરૂપ સંજ્ઞા સે રહિત હો સંયમાનુષ્ઠાન મેં પરાક્રમ કરે ।

સૂત્રમાં “લોગ” આ પદનો અર્થ એક તો પદ્મજીવનિકાયરૂપ લોક થાય છે, બીજો અર્થ કષાયલોક, તથા આપાતતઃ સુંદર-થોડા વખત માટે સાડું લાગનાર પરંતુ પરિણામમાં દુઃખરૂપ વિષયલોગાદિક પણ થાય છે. ક્રોધાદિ કષાય જીવોને કોઈ વખત પણ કોઈ પણ અવસ્થામાં સુખદાયી થતા નથી. તેના સેવનથી જીવોનું સદા અધઃપતન જ થાય છે. કહ્યું છે “અહો વયમ્ કોદ્દેષાં, માણેણં અહમ્ ગર્હ” ઇત્યાદિ. અર્થાત્ ક્રોધથી આત્માનું અધઃપતન થાય છે અને માનથી અધઃપતન થાય છે. માયાથી શુભગતિનો પ્રતિધાત થાય છે. અને દોલથી ઈહલોક અને પરલોક સંબંધી લય રહે છે તથા વિષય લોગાદિક પણ કિંપાક ક્ષણ સમાન ઉપરથી જ મનોહર માલૂમ પડે છે પરંતુ પરિણામમાં જીવો માટે નરક નિગોદાદિ ગતિઓનું કારણ બને છે. કિંપાક ક્ષણનું સેવન જે પ્રકારે પ્રાણોનું હરણ કરે છે તે પ્રકારે આ પણ લવોલવમાં જીવોને અનંત યાતનાઓ દેનાર બને છે, એવું સમજીને તે કષાયલોકનો તથા વિષયલોકનો સંયમી મુનિ સદા ત્યાગ કરે.

અહીં “ઇતિ” શબ્દ અધિકારની પરિસમાપ્તિનો સૂચક છે. “બ્રવીમિ” પદનો અર્થ પહેલાં કરવામાં આવેલ છે ॥ સૂ. ૪ ॥

પ્રથમ સૂત્રકા અવતરણા ઓર પ્રથમ સૂત્ર ।

સંયમનું પાલન કરવામાં પરાક્રમશાલી અને પરિશ્રદ્ધતા ત્યાગી અણુગાર કેવા હોય છે તે કહે છે—“નારમ્ સહમ્” ઇત્યાદિ.

કર્મવિદારણ કરનેમે સમર્થ, પુત્રકલત્રાદિકો ત્યાગનેવાલે વીર ચારિત્રવિષયક અરતિ ઔર શબ્દાદિવિષયક રતિકો દૂર કર દેતે હેં; ક્યોં કિ વે અનાસક્ત હોતે હેં; અત એવ વે શબ્દાદિવિષયોં મેં રાગયુક્ત નહીં હોતે ।

નારતિં સહતે વીરઃ અર્થાત્ કર્મોનાં વિનાશ કરવામાં જે શક્તિસંપન્ન છે અને જેણે પુત્ર કલત્રાદિ પરિગ્રહનો સર્વથા ત્યાગ કરેલ છે એવા વીર સંયમી મુનિ કદાચિત્ મોહનીય કર્મના ઉદયથી ચારિત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ અરતિ પરિણામને કોઈ વખત પણ સહન કરી શકતા નથી, અને વિષયોની તરફ ખેંચવાવાળી રતિને પણ હૃદયમાં કોઈ વખત પણ સ્થાન ન આપે, એટલે આપી શકતા નથી. કારણ કે એ બન્ને પ્રકારના પરિણામ સંયમ અને ધર્મધ્યાનના વિઘાતક છે. સંયમોનું અંતઃકરણ સદા ધર્મધ્યાનમાં જ મગ્ન રહે છે. કદાચ કર્મની પ્રબલતાથી આવા પ્રકારનું પરિણામ તેના હૃદયમાં આવી જાય તો તે મુનિ આવા પરિણામોને પોતાના ધર્મધ્યાનના પ્રભાવથી જલ્દી દૂર કરી નાંખે છે. આ પરિણામો તરફ તે સંયમીની આસક્તિ થતી નથી, માટે આ પ્રકારના રતિઅરતિરૂપ પરિણામ કોઈ જાતની રૂકાવટ વિના તેના આત્માથી જલ્દી દૂર થઈ જાય છે. જેવી રીતે સુકા ઘડા ઉપર ઉડીને આવેલી ઘુડ કાંઈ પણ કર્યા વિના તે ઘડાથી દૂર થઈ જાય છે તે પ્રકારે આ પરિણામોની પણ તે સ્થિતિ છે. માટે સંયમી મુનિ શબ્દાદિક કામગુણોમાં મૂર્છાભાવને પ્રાપ્ત થતાં નથી. સૂત્રમાં સૂત્રકારે વારંવાર જે વીર શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તેથી એ નક્કી થાય છે કે કર્મરૂપી શત્રુ એવા સંયમીજનોથી અવશ્ય જીતવા યોગ્ય છે ॥ સૂ. ૫ ॥

છઠે સૂત્રકા અવતરણ ઔર છઠા સૂત્ર । /

મુનિ ઇંદ્રાનિષ્ટ શબ્દાદિ વિષયોં મેં રાગદ્વેષ ન કરતા હુઆ અસંયમજીવન સમ્બન્ધી પ્રમાદકો દૂર કરે, મૌન ગ્રહણકર કર્મક્ષપણ કરે । સમ્યકત્વદર્શી વીર મુનિ પ્રાન્ત ઔર રૂક્ષ અન્ન સેવન કરતે હેં । પ્રાન્ત-રૂક્ષ અન્ન સેવન કરનેવાલે

મુનિ કર્મકા વિનાશ કર ઓધન્તર, તીર્ણ ઔર મુક્ત હોતે હેં । એસે હી મુનિ વિરત કહલાતે હેં ।

આથી શું સિદ્ધ થાય છે ? એ વાતને બતાવે છે.—“સદ્દેય ફાસે” ઇત્યાદિ.

સૂત્રમાં અન્તની કણ્ઠ ઇન્દ્રિયના વિષય-શબ્દનો અને આદિની સ્પર્શન ઇન્દ્રિયના વિષય-સ્પર્શનો ગ્રહણ થયેલ છે, આથી મધ્યવર્તી બીજી ઇન્દ્રિયોના વિષય-રૂપાદિકોનો પણ ગ્રહણ થાય છે. શિષ્યને સંબોધન કરીને સૂત્રકાર કહે છે કે હે મેઘાવી શિષ્ય ! ઇન્દ્રિયોના ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વિષયોમાં તમે સર્વથા રાગ

દ્રેષ ન કરો. શાસ્ત્રનો એ ઉપદેશ છે કે “ સદેસુ ય મદ્યપાવપસુ સોયવિસય-
 મુવગપસુ, તુક્ટેણ વા રુક્ટેણ વ સમણેણ સયા ન હોયઞ્વં ” ઇન્દ્રિયોનો વિષય ભલે
 મનોરૂ હોય અગર અમનોરૂ હોય, શબ્દ ભલે કર્ણપ્રિય હોય, અગર કર્ણકટુક
 હોય, સંયમીએ તેમાં કોઈ વખત પણ ન આનંદ માનવો જોઈએ કે ન રૂષ્ટ
 થવું જોઈએ. સંસારમાં બધી સામગ્રી છે. બુદ્ધિમાન સંયમી તે જ છે જે આમાંથી
 કોઈમાં પણ ન ફરે અને બધામાં સમતાભાવસંપન્ન બની પોતાના લક્ષ્યની
 સિદ્ધિમાં તત્પર રહે. અસંયમ જીવનની જે આ આત્મપરિણતિ છે કે ‘ મારી
 પાસે પહેલાં આટલું ધન હતું, હવે આટલું છે, આગળ વળી વધારે થઈ જશે’
 આ સંધાના પરિત્યાગ કરી આપો. અઢીઢીપમાં જ સંયમમાર્ગની આરાધના
 કરવાનો સુઅવસર હાથ આવે છે. બાકી આ તિર્યગ્લોકમાં આ સંયમભાવની
 આરાધના બની જ શકતી નથી, માટે મમત્વરૂપ સંકલ્પવિકલ્પમય માનસિક
 તુષ્ટિનો પરિહાર કરો, કારણ કે એ ઐશ્વર્ય, રૂપ અને બલ આદિમાં કરેલા માન-
 સિક સંકલ્પ વિકલ્પની જાલ આત્મા માટે મહાન અનર્થકારી છે. એ પદ્ધતિ
 હોય તો આત્માને એનાથી કોઈ લાભ નહિ. ન હોય તો તેના અભાવમાં આત્માને
 કોઈ હાનિ નહી. આત્માની જે નિજ ચીજ છે તે તેના સંયોગ અને વિયોગમાં
 નથી સારી બનતી અને બગડતી પણ નથી. એવો જ્યાંલ કરી બાહ્ય વસ્તુમાં
 સંયમીએ પોતાનું અંતઃકરણ આસક્તિયુક્ત નહિ કરવું જોઈએ.

અથવા શિષ્યને સમજાવતાં સૂત્રકાર કહે છે કે હે મેઘાવી ! પોતાના મનુષ્ય
 જીવનને સફળ બનાવવા માટે જે સંયમ જીવન તમે અંગીકાર કર્યું છે, તેનાં જે
 આ પાંચ મહાવ્રતોની તમે આરાધના કરી રહ્યા છો તો એ સદા ધ્યાનમાં રાખો કે
 તેમાં જે પહેલાં અતિચાર લાગી ચુકેલ છે તેની નિંદા કરો. વર્તમાનમાં અતિચાર ન
 લાગી જાય તેની સંભાળ રાખો અને આવતા કાળમાં લાગવાવાળા અતિચારોનું
 પ્રત્યાજ્ઞાન કરો. કર્મના વિપાકના જ્ઞાતા મુનિ વાચિક સંયમને ઉપલક્ષણથી કાયિક અને
 માનસિક સંયમને લલી પ્રકારે ગ્રહણ કરી કાર્મણશરીરથી અથવા કર્મજન્ય આ
 ઔદારિક શરીરથી રહિત થઈ જાય છે, અર્થાત્ મોક્ષનો ભાગી બની જાય છે.

અથવા “મુળી” આ શબ્દની છાયા “મુને” એ પણ થાય છે, જેનો ભાવ એ છે કે હે સમ્યક્ત્વદર્શિ ! તમે સંયમને સારી રીતે ગ્રહણ કરી કર્મ શરીરને પોતાથી પૃથક્ કરો, અર્થાત્ એમ સમજો કે આ કર્મશરીર પુદ્ગલ, જડ મુર્તિક છે, અને હું જ્ઞાતા, દ્રષ્ટા, શુદ્ધ જ્ઞાનાદિભય છું. આ શરીરના બગડવામાં મારું કંઈ પણ બગડતું નથી. હું તેનાથી ભિન્ન છું. તેથી તેમાં મમત્વબુદ્ધિ કરવી વ્યર્થ છે. તેના પોષણ માટે જે વસ્તુતત્વના પરિજ્ઞાનમાં કુશળમતિ છે, તે અન્ત પ્રાન્ત, ઠંડા અને રૂક્ષ આહારથી આ કર્મશરીરની ઉચિત સંભાળ કરતાં કરતાં પોતાના સંયમભાવની વૃદ્ધિ કરવામાં સાવધાન રહે છે. એવા મુનિ જ વીર કહેવાય છે. પરિષદ અને ઉપસર્ગ આવવા છતાં પણ પોતે સંયમમાર્ગમાં રજમાત્ર પણ વિચલીત થતા નથી. જે ઠેકાણે સમતાભાવનો પ્રવાહ જ વહે છે ત્યાં આત્મા અત્યંત બલિષ્ઠ બને છે. આ વાતનો ખ્યાલ કરીને ટીકાકારે “સમત્ત-દૈસિણો ની ખીજી છાયા “સમત્વદર્શિનઃ” લખી છે. પ્રાંત અને રૂક્ષ, દ્રવ્ય તથા ભાવ ભેદથી બે પ્રકારે છે. તેમાં દ્રવ્યપ્રાંત-સ્વભાવિક રસવર્જિત ઠંડા પુરાણા કુલતથ આદિ, તથા પ્રમાણમાં થોડું. ભાવપ્રાન્ત-દ્વેષરહિત-દોષરહિત, દ્રવ્યરૂક્ષ-ધી આદિ રસ વર્જિત, અને ભાવરૂક્ષ-રાગરહિત અંગારદોષવર્જિત આહાર, મુની આવા પ્રકારનો આહાર કરે છે. આવા પ્રકારના આહારને પોતાના ઉપયોગમાં લાવવાવાળા અણુગાર કર્મ-શરીરને ક્ષીણ કરીને “ઓઘન્તર.” સંસારરૂપી ભાવ ઓઘને “કહેમાણે કહે” આ વાક્ય અનુસાર પાર કરવાવાળા થઈ જાય છે, જે કે સંસારરૂપી સમુદ્રને હજી તેમણે ઓળંગેલ નથી પરંતુ ઓળંગવારૂપ ક્રિયા હજી ભેમની ચાલુ છે. ઓળંગવા માટે સન્મુખ થતાં જાય છે. ભવિષ્યમાં તેનો પાર કરશે તો પણ સૂત્રમાં “તિષ્ણે-તીર્ણઃ” જે આ ભૂત કૃદન્તનો ઉપયોગ કર્યો છે તે “ક્રિયમાણં કૃતં” આ વાક્ય અનુસાર કરેલું સમજવું જોઈએ. જેમ કોઈ કાર્યની સમાપ્તિ હજી થયેલ નથી પણ સમાપ્તિના માર્ગ ઉપર છે અને ભવિષ્યમાં સમાપ્ત કરશે, પણ વ્યવહારમાં તે “થઈ ગયેલ છે” એમ કહેવામાં આવે છે, તે પ્રકારે આ ઠેકાણે પણ તેવું સમજીને “તીર્ણઃ” આ પદનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. જે ઓઘન્તર બને છે તે બાહ્ય અને આભ્યંતરમાં પરપદાર્થોથી મમત્વરહિત બને છે, અને વિષય કષાયોના સંગથી રહિત બની મુનિરૂપથી પ્રસિદ્ધ કોટિમાં આવે છે. “ઈતિ બ્રવીમિ” આ પદોનો ભાવાર્થ પહેલાં લખાઈ ચૂકેલ છે. ॥ સૂ. ૬ ॥

જે સંયમી પૂર્વોક્ત સ્વરૂપથી વિપરીતવર્તી છે, તે કેવા હોય છે ? આ વિષયને સમજાવતાં સૂત્રકાર કહે છે—‘ દુર્વસુમુણિ ’ ઇત્યાદિ.

દુર્વસુ મુનિ ભગવાનની આજ્ઞાકા વિરાધક હો કર તુચ્છતા એવં ગ્લાનિકો પ્રાપ્ત કરતા હૈ, ઔર ભગવાનની આજ્ઞાકા આરાધક સુવસુ મુનિ તુચ્છતા એવં ગ્લાનિ કો નહીં પાતે હૈં ઔર તીર્થકર ગણધર આદિ સે પ્રશંસિત હોતે હૈં ।

યહ

સુવસુ મુનિ લોકસંયોગ સે રહિત હો મુક્તિગામી હોતે હૈં ।

તે દુર્વસુ મુનિ છે કે જે વીતરાગ પ્રભુની આજ્ઞાથી રહિત થઈને સ્વચ્છંદ આચાર વિચારવાળા બને છે. વસુ શબ્દનો અર્થ દ્રવ્ય છે. દ્રવ્યનો તાત્પર્ય ધન નહિ પણ ભવ્ય અર્થાત્ કલ્યાણ છે. આ ભવ્ય-કલ્યાણ જેનાથી દૂર છે અથવા જે ભવ્ય ભાવથી હુષ્ટ-વિપરીત છે તે દુર્વસુ છે. મુક્તિપ્રાપ્તિના માટે અયોગ્ય એવા રત્નત્રયના વિરાધક મુનિ જ આંહી દુર્વસુ શબ્દનો વાચ્યાર્થ છે. વીતરાગ પ્રભુના ઉપદેશનું નામ આજ્ઞા છે. આ આજ્ઞાથી ભિન્ન અનાજ્ઞા છે. દુર્વસુ મુનિ વીતરાગ પ્રભુની આજ્ઞાથી વિકળ બને છે અર્થાત્ સ્વેચ્છાચારી થાય છે. સ્વચ્છંદપણું તેઓમાં આ માટે આવે છે કે એવો જે પ્રભુનો આદેશ છે કે “ કોઈપણ પદાર્થમાં મમત્વ રાખવું નહિ, રતિ અરતિ કરવી નહિ, તથા ઈન્દ્રિયોના શબ્દાદિ વિષયોમાં તટસ્થ રહેવું. ” આ તેઓને રૂચિકર થતું નથી. કારણ કે આ તીક્ષ્ણ તલવારની ધાર સમાન તેના સદુપદેશને માનવું ઘણું કઠીન સમજે છે, તેથી તે તુચ્છ-ભાવતુચ્છ છે, અર્થાત્ જ્ઞાનાદિક કલાથી વિકળ છે. કદાચ તેઓ સમ્યગ્જ્ઞાનસંપન્ન હોત તો કદિ પણ વીતરાગ પ્રભુના ઉપદેશથી વિમુખ ન થાત. જ્ઞાનકળાથી વિકળ બની તે હુઃખી થાય છે. જ્યારે કોઈ પણ તેની સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિ દેખી વાસ્તવિક મુનિના

આચારવિષયનો પ્રશ્ન પૂછે છે તો તે વસ્તુતત્ત્વનો વાસ્તવિક જ્ઞાતા ન હોવાથી તેના પ્રશ્નનો ઉત્તર યથાર્થરૂપે આપી શકતો નથી. અગર જો કંઈ પણ જવાબ આપે છે તો તે સ્વકપોલકદ્વિપત જ આપે છે, જે માનવાને લોક તૈયાર થતા નથી. આવા પ્રકારથી તે પોતાની માન્યતામાં કાંઈ લાગવાના ભયથી અથવા પોલ ખુલ્લી થવાના ભયથી સદા દુઃખી બની રહે છે, અથવા જ્ઞાનકલાસંપન્ન હોય તો પણ યથાર્થ ચારિત્રથી તે શૂન્ય છે, તેથી જે વખતે મોક્ષમાર્ગની પ્રરૂપણા કરે તે વખતે તે તેની યથાર્થ પ્રરૂપણા કરવામાં લબ્ધિજન્ય બને છે, કારણ કે તે સમજે છે કે હું સ્વયં યથાર્થચારિત્રશાળી નથી, કદાચ હું વાસ્તવિક વસ્તુસ્થિતિનો પરિચય લોકોને કરાવી આપીશ તો લોકોની દષ્ટિમાં મારી માન્યતા નીચી પડશે, લોક બોલવા માંડશે કે-મહારાજ ! જેવી આપ પ્રરૂપણા કરો છો તેવા પ્રકારની ક્રિયા આપ કેમ પાળતા નથી ? આવા પ્રકારે પોતાનું માન સન્માન જવાના ભયથી તે લોકોને અંધારામાં જ રાખે છે, પરંતુ તેને સદા તે ભય લાગ્યો જ રહે છે કે કદાચ કોઈ યથાર્થવક્ત્રતા આવીને વાસ્તવિક વસ્તુસ્થિતિનું પ્રતિ-પાદન ન કરી નાંખે.

આ લક્ષણ હર્વસુ મુનિના છે, હવે સુવસુ મુનિના સંબંધનું વર્ણન કરે છે:-

તે સુવસુ મુનિ છે જે વીતરાગ પ્રભુની આજ્ઞાના આશયક છે. રત્નત્રય માર્ગનું પાલન કરવામાં સાવધાન છે. તે વસ્તુતત્ત્વના વાસ્તવિક જ્ઞાતા હોવાથી જે કોઈ વખત અન્યથા પ્રરૂપણા કરતા નથી. પ્રરૂપણા અનુસાર જ પોતાની પ્રવૃત્તિ રાખે છે. જેવું કહે છે તેવું સ્વયં પાલન કરે છે, તેથી તેને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય રહેતો નથી. તે વીર બને છે. ગણધરાદિક દેવોએ એવા જ સુવસુ મુનિઓની પ્રશંસા કરી છે, તેમને વીર એટલા માટે કહેવામાં આવેલ છે કે તે નિર્દોષ સંયમનું અનુષ્ઠાન કરવામાં કુશળ હોય છે. અસંયમી લોકોનો સંગ કદાચ સંયોગથી બને તો પણ તે પોતાના મોક્ષમાર્ગથી ચલિત થતા નથી, અને બાહ્ય પરિગ્રહહિરણ્ય સુવર્ણ ધન ધાન્ય માતા પિતા પુત્ર કલત્ર આદિની સાથે તેનો સંબંધ થાય તો પણ તે તેવા સંબંધમાં સદા તે બહિર્ભૂત રહે છે. તેમાં તેની ભ્રમતા લાગતી નથી. આભ્યંતર પરિગ્રહ રાગ દ્વેષ આદિ, અથવા તેનાથી ઉત્પન્ન થતાં આઠ કર્મોના સંબંધનો નાશ કરવામાં સદા તે ઉદ્યમી રહે છે. તે કોઈ પણ એવું કાર્ય કે પ્રયત્ન નથી કરતા કે જેનાથી રાગ દ્વેષાદિક અગર તેની પરંપરા વધે, અગર તેનાથી ઉત્પન્ન કર્મોના બંધ દઢ થતાં રહે. સદા તે એવો જ પ્રયત્ન કરે છે કે જેનાથી રાગદ્વેષાદિકનો સંબંધ છુટે, અને સંચિત કર્મોની નિર્જરા અને આગામી કર્મોનો સંવર અર્થાત્ બંધનો અભાવ થતો રહે. આવા પ્રકારનો તેનો લોકસંયોગ-માતા પિતાદિકના સંબંધનો ત્યાગ જ સન્માર્ગ છે. અથવા “ નાદ ” ની છાયા “ નાય: ” પણ છે. આત્માને જેનાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તે નાય છે, અર્થાત્ ભગવાનની આજ્ઞાનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા એવા સુવસુ મુનિ જ મોક્ષના પ્રાપક બને છે, અન્ય નહિ ॥ સૂ૦ ૭ ॥

આઠવેં સૂત્રકા અવતરણ ઔર આઠવાં સૂત્ર । /

શારીરક-માનસિક દુઃખજનક કર્મોકા જહાં જિસ પ્રકાર સે બન્ધ હોતા હૈ, મોક્ષ હોતા હૈ, ઔર વિપાક હોતા હૈ । ઉન સબોં કા તીર્થકર ગણધર આદિને પ્રરૂપણ કિયા હૈ । કુશલ મુનિ બન્ધ ઔર મોક્ષ કે ઉપાયોં કો સર્વદા

સમજાતે

હૈ । ઉન બન્ધ ઔર મોક્ષકે ઉપાયોં કો જન કર ભવ્ય આશ્ચર્યદ્રારોં સે દૂર રહે । જો મુનિ અન્ય દર્શનોં મેં શ્રદ્ધાન નહીં રખતે હૈં - જો મુનિ અનન્યદર્શી હોતે હૈ - વે અનન્યારામ હોતે હૈં ઔર જો અનન્યારામ હોતે હૈં વે અનન્યદર્શી હોતે હૈં । કુશલ મુનિકા ઉપદેશ પુણ્યાત્મા ઔર તુચ્છાત્મા દોનોં કે લિયે બરાબર હોતા હૈ । એસે મુનિકા ઉપદેશ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ ઔર ભાવકે અનુસાર હી હોતા હૈ ।

હવે ફરીથી પણ ભગવાનનો ઉપદેશ કહે છે-‘ જં દુક્ષં ’ ઇત્યાદિ.

આ ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં એવું કોઈ પણ પ્રાણી નથી જે કોઈને કોઈ પ્રકારે દુઃખી ન હોય. કોઈ શરીરથી તો કોઈ મનથી દુઃખી તેવા પ્રકારે સદા દુઃખી બની રહે છે. આ દુઃખોનો પ્રદાતા જીવોને પોતાના કરેલા કર્મો સિવાય ખીજું કોઈ પણ નથી. આ વાત અમને અમારા તીર્થંકરોએ તથા ગણધરાદિકે ઘણી સારી રીતે શાસ્ત્રોમાં બતાવી છે. સાથે એ પણ બતાવેલ છે કે જે કર્મોથી અમોને સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે તેવા કર્મોને આ જીવ કેવા પ્રકારે કેવી રીતે બાંધે છે ? તથા તેવા કર્મોના ઉદય ક્ષય ક્ષયોપશમાદિ કેમ થાય છે ? કેવી રીતે થતા નથી ? તેના સિદ્ધાન્તાનુસાર આચાર્ય આદિ મહર્ષિગણ પણ-જે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર,

કાળ અને ભાવના પરિજ્ઞાનમાં નિપુણ હોય છે, રવસિદ્ધાંત અને પરસિદ્ધાંતના જે બાણકાર છે પરિષદ અને ઉપસર્ગ સહન કરવામાં જે શક્તિશાળી હોય છે, કર્મરૂપી મહાસુભટોની ઘટાને હડાવવામાં ઉપાયો યોજવામાં જે નિપુણ હોય છે, રાગ અને દ્વેષરૂપી ઘોળા અને કાળા નાગના ભયંકર વિષનું શમન કરવામાં જે વિષવૈદ્યસમાન છે, કષાયરૂપી અગ્નિની જ્વાલાજન્ય સંતાપને શાંત કરવામાં કુશળ છે અને જે ભયંકર આ સંસારરૂપી અટવીથી પાર થવામાં અદ્વિતીય નિપુણ હોય છે.—મનુષ્યોના તે પૂર્વોક્ત દુઃખોની, અથવા પ્રાણાતિપાતાદિથી ઉપાર્જીત જ્ઞાનાવરણાદિક અષ્ટવિધ કર્મોની પરિજ્ઞાને નિરંતર પ્રકટ કરતા રહે છે તે પોતાના દિવ્ય ઉપદેશોદ્ધારા “કર્મ કેવી રીતે બંધાય છે? બંધ શું છે? બંધના કયા કયા કારણો છે? બંધ કેવી રીતે થાય? અને મોક્ષનું કારણ શું છે?” આ બધી બાબતો સ્પષ્ટ રીતે સમજાવે છે. તેના દિવ્ય ઉપદેશરૂપ શાસ્ત્રના ધર્મોપદેશક નિકટ શ્રવણ કરવાવાળા તથા તેના મતાનુસાર ચાલનાર વ્યક્તિનું એ પ્રધાન કર્તવ્ય છે કે તે તેના આવા પ્રકારના દિવ્ય ઉપદેશને કે જ્ઞાનાવરણીયાદિક કર્મોને એ જીવ આ પ્રકારે બાંધે છે અને તજજન્ય તેવા દુઃખોને નિત્ય ભોગવતા રહે છે. આ સઘળી વાતોને—જ્ઞ—પરિજ્ઞાથી બાણીને, અને પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞાથી ત્રણ કરણ ત્રણ યોગદ્વારા તે સઘળાનો ત્યાગ કરે, તથા ‘ફરીથી નવીન કર્મોનો આશ્રવ ન બને’ તેવા પ્રકારથી પોતાની પ્રવૃત્તિને સંભાળી રાખે.

ધર્મોપદેશક કેવા હોય છે? એ વાતનો ખુલાસો કરતાં કહે છે—‘જે અણન્નદંસી’ ધત્યાદિ.

તીર્થંકરાદિદ્વારા પ્રતિપાદિત સિદ્ધાંત સિવાય અન્ય સિદ્ધાંતમાં જેની ઉપાદેય રૂપથી આસ્થા થતી નથી તેનું નામ અનન્યદર્શી છે. બીજા સિદ્ધાંતને ગ્રહણ કરવાની જેની દૃષ્ટિ થાય છે તે અન્યદર્શી છે, તેનાથી વિપરીત અનન્યદર્શી છે. જે અનન્યદર્શી છે તે અનન્યારામ છે. અર્થાત્ જેની રૂચી વીતરાગપ્રતિપાદિત તત્ત્વોમાં જ એકતાન રૂપથી તદ્દલીન છે, તે તેથી અતિરિક્ત મિથ્યાદૃષ્ટિઓના શાસ્ત્રોમાં કદી પણ રતિશાળી થતા નથી, બલકે તેના સિદ્ધાંતોની

આલોચના કરી જ્યારે તે તેમની માન્યતાઓને તર્કણી કરોટી ઉપર કસે છે અને જ્યારે તે પોતાની યથાર્થતાથી શૂન્ય સાબિત થાય છે ત્યારે તેની દૃષ્ટિમાં બિનપ્રતિપાદિત તત્વોની તરફ જ સંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પોતાને ધન્ય તેટલા માટે માને છે કે મને ત્રિલોકીનાથદ્વારા પ્રતિપાદિત ધર્મની શીતળ છત્રછાયા મળી છે. સાચા મણિની કીંમત કાચના ટુકડા દેખવાથી થાય છે. ઉપદેશક જ્યાં સુધી પોતાના સિદ્ધાંતનો પૂર્ણ શ્રદ્ધાવાળો નહિ અને ત્યાં સુધી તે બીજાઓને પોતાના સિદ્ધાંતનું રહસ્ય હૃદયંગમ કરાવી શકતો નથી. ઉપદેશક ગુરુનું કર્તવ્ય છે કે તે પહેલાં પોતાના સિદ્ધાંતના પૂર્ણ જ્ઞાતા હોય, શ્રોતાઓની ચિત્તવૃત્તિને પારખનાર હોય, તેની શંકાઓનું યુક્તિ અને આગમ અનુસાર સમાધાન કરવાવાળા હોય, સદાચારી હોય, પોતાના ઉપદેશમાં શંકા સમાધાન સાથે પોતાના સિદ્ધાંતનો પૂર્ણ વ્યવસ્થાપક હોય. આવા પ્રકારથી ઉપદેશકની શ્રોતાઓ ઉપર અસર જેટલી પડે છે તેટલી બીજી કશાથી થતી નથી. સૂત્રકારે તેની પ્રશંસા ‘અનન્યારામ અને અનન્યદર્શી’ આ પદોથી કરેલ છે. ઉપદેશક પોતાના વિષયનું પ્રતિપાદન આક્ષેપણી વિશ્લેષણી સંવેગિની અને નિર્વેદની આદિ ચાર પ્રકારની કથાઓમાંથી જે કથાની જ્યાં આવશ્યકતા હોય છે, તેવી કથાનું અવલંબન કરીને ઉપદેશ આપે છે. આ વાતને પ્રગટ કરવા માટે “સવ્વસો” પદનું સૂત્રકારે સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ છે. જે વિષયમાં ઉપદેશક અકુશળ હોય છે અથવા જે ઠેકાણે તેને સંદેહ થાય છે, તે વિષયને તે સ્વયં કેવળી અથવા શ્રુતજ્ઞાની પાસેથી જાણી લે છે, બાદમાં તેનું પ્રતિપાદન કરે છે. જે વખતે કેવળીઓનું અહીં અસ્તિત્વ હતું તે સમય પણ ધર્મોપદેશક હતા. ધર્મોપદેશકોને જે વિષયમાં શંકા થતી હતી તેઓ પોતાની શંકાઓનું સમાધાન તેમની પાસે કરતા હતા. અને તે વિષયમાં પૂર્ણ નિષ્ણાત બનતા હતા. જો કે વર્તમાનકાળમાં આ ક્ષેત્રમાં સાક્ષાત્ કેવળી વિદ્યમાન નથી તો પણ તેના સ્થાનાપન તેમનો ઉપદેશ શાસ્ત્રોમાં હજી પણ વિદ્યમાન છે, ઉપદેશક ગુરુ તેઓના ઉપદેશોનો હજી પણ પોતાની પ્રવૃત્તિ તદ્દનુકૂળ બનાવી પ્રચાર કરતા રહે છે.

વીતરાગ પ્રભુદ્વારા પ્રતિપાદિત વિષય-ચાહે કોઈ દરિદ્રી હોય, ધનીક હોય, ઇન્દ્ર હોય કે ચક્રવર્તી હોય, માંડલિક રાજા હોય, બીજા કોઈ પણ હોય-બધાને માટે સમાનરૂપ જ છે. તેમાં કોઈ પણ જાતિવિશેષ અગર વર્ણ વિશેષનો ભેદ રાખવામાં આવેલ નથી, ભગવાનનો ઉપદેશ પક્ષપાતથી રહિત હોય

છે. જેવી રીતે મેઘની ધારા જળમાં અને સ્થળમાં સમાન રૂપથી વરસે છે તેને એવો પક્ષપાત થતો નથી કે મારે આંહી જ વરસવું અને ત્યાં વરસવું નહિ. એવા પ્રકારની નિરપેક્ષ વૃત્તિથી તે એકરૂપથી મેઘધારા વરસે છે. તેવા પ્રકારે ભગવાનના ઉપદેશમાં પણ ભેદભાવની વૃત્તિ હોતી નથી કે ‘આ પુણ્યાત્મા છે માટે તેના માટે મારો આ ઉપદેશ છે, અને આ પાપી છે માટે તેના માટે મારો આ ઉપદેશ નથી.’ પુણ્યાત્માથી લઈને પાપાત્મા સુધી અને ધનવાનથી લઈને કઠીયારા સુધી, રાજાથી રંક સુધી દરેકને માટે પ્રભુનો ઉપદેશ એક રસથી સરખો જ હોય છે, તો પણ ઉપદેશકનું કર્તવ્ય છે કે તે તે ઉપદેશને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ, અનુસાર શ્રોતા-ઓને સંભળાવે, તે ઉપદેશકની જ કુશળતા છે. અન્યથા તે તેવા ઉપદેશથી પોતાની જ હાનિ કરવાવાળા બની જાય છે. જેવી રીતે રાજસભામાં બેસીને ધર્મોપદેશ દેનાર ઉપદેશક પહેલાં એ વાતનો પોતાના મનમાં નિર્ણય કરી લે કે આ રાજા અભિગૃહીતભિથ્યાદષ્ટિ છે અગર અનભિગૃહીતભિથ્યાદષ્ટિ છે? પછી પોતાના ઉપદેશનો પ્રવાહ ચલાવે. વગર વિચાર્યે જો ઉપદેશ આપવા માંડશે તો તેમાં તેને અનેક કષ્ટોનો સામનો કરવો પડશે. ઉપદેશમાં કદાચ કોઈ પણ પ્રકારથી રાજાની શાનની વિરૂદ્ધ કોઈ શબ્દ તેનાથી નિકળી જાય, અથવા રાજધર્મ પ્રતિ-પાદનમાં કોઈ એવી વાત આવી જાય જે તેની પ્રતિષ્ઠાની વિરૂદ્ધ પડે છે તો તેનાથી રાજા પોતાનું અપમાન સમજી તેવા ઉપદેશકનો પ્રાણુઘાત પણ કરી નાંખે છે. કદાચ એવું ન પણ કરે તો તેને દંડ કરે છે, કેરડાથી માર મારે છે. આ શ્લોકમાં રાજવિરૂદ્ધ વાત પ્રગટ કરવામાં આવી છે. જેમ—

‘દશસૂનાસમશ્ચક્રી, દશચક્રિસમો ધ્વજઃ ।

દશધ્વજસમા વૈર્યા, દશવૈર્યાસમો નૃપઃ ॥ ૧ ॥”

આ પ્રકાર રાજનિદાસૂચક ઉપદેશ કદાચ ઉપદેશક રાજસભામાં બેસીને કરે તેથી રાજાના હૃદયમાં અપાર કષ્ટ થશે. તેવા ઉપદેશથી મુનિ રાજાના ક્રોધનો ભોગ બનશે. રાજા એવું સમજી લેશે કે આ મુનિ સર્વ ધર્મથી બાહ્ય છે, રાજધર્મ શું છે? તે પણ આ જાણતો નથી. અરે! જ્યારે આ નીતિધર્મ સુધી પણ જાણતો નથી તો મોક્ષધર્મની વાત જ શું કરવી? આ બિલકુલ જડ-અમુઘ છે, આવી વ્યક્તિઓના અસ્તિત્વની શું આવશ્યકતા છે? આવા પ્રકારે રાજાદ્વારા ઉપેક્ષિત બની યષ્ટિ-મુષ્ટિ આદિ જન્ય અનેક કષ્ટોને ભોગવતાં તે મુનિને ત્યાંથી હાંકી કાઢે છે, અગર કારાગારમાં મોકલી દેવામાં આવે છે. તેના પક્ષો પણ આંચકી લેવામાં આવે છે. તેના શરીરનું છેદન કરી તેનો પ્રાણુ પણ લઈ લેવામાં આવે છે. માટે જ ઉપદેશકનું એ સર્વપ્રથમ કર્તવ્ય છે કે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવનો સારી રીતે વિચાર કરી પોતાના ઉપદેશનો પ્રવાહ ચલાવે. એવો ઉપદેશ ન આપે કે જેનાથી પોતાને અનેક કષ્ટોનો સામનો કરવો પડે અને પ્રાણુ પણ ગુમાવે ॥ સૂ. ૮ ॥

નવમ સૂત્ર કા અવતરણ ઔર નવમ સૂત્ર ।

જે ઉપદેષ્ટા શ્રોતાઓને સમજીને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ અનુસાર ઉપદેશ કરે છે તે કોઈના પણ કોઈના તેમજ દંડાદિકના પાત્ર થતા નથી. તે સમજાવે છે—“પરંતપિ જ્ઞાણ” ઇત્યાદિ.

ધર્મોપદેશક શ્રોતાકી પરીક્ષા કરકે ધર્મોપદેશ કરે । એસા ધર્મોપદેશક હી પ્રશંસિત હોતા હૈ । યહ મુનિ અષ્ટવિધકર્મપાશસે બદ્ધ જીવો કો છુડાતા હૈ, સભી દિશાઓ મેં સર્વપરિજ્ઞાચારી હોતા હૈ ઔર હિંસાદિ સ્થાનો સે લિપ્ત નહીં

હોતા હૈ । કર્મો કે નાશકરને મેં કુશલ, બન્ધપ્રમોક્ષાન્વેષી - રત્નત્રય કા અન્વેષણશીલવહ મુનિ ન બદ્ધ હૈ ન મુક્ત હૈ ।

વક્તાએ એકાંત રૂપથી માનવું જોઈએ કે ધર્મકથા કરવામાં નિશ્ચય કલ્યાણ જ થાય છે. પરંતુ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવનો ખ્યાલ રાખ્યા વિના ધર્મકથા કરે તો કર્મબંધનું કારણ પણ બની જાય છે.

વીતરાગ ભાવથી જ્યાં જય પરાજય હોવાનો જરા પણ ખ્યાલ નથી, ફક્ત આ પ્રાણી કેવી રીતે સદ્ધર્મનો આશ્રય કરે? એવા પ્રકારના સદ્ અભિપ્રાયથી જે કથા કરવામાં આવે છે, અથવા ઉપદેશ આપવામાં આવે છે તે જ ધર્મકથા છે. દ્રવ્યક્ષેત્રાદિકનો વિચાર કર્યા વિના જે ઉપદેશ આપવામાં આવે તો વિના સંદેહ ઉપદેષ્ટાને અનેક અનર્થોનો સામનો જ કરવો પડે, માટે ધર્મકથા કરવામાં શ્રેયનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ. કારણ કે પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર પોતાને જે જે

હિતાવહ-ઈષ્ટ થાય છે તે તે અન્ય જીવો માટે પણ હિતાવહ થશે તેમ માની શકાતું નથી. સમ્યગ્દષ્ટિ અથવા ભવ્ય પુરૂષો માટે જે ઉપદેશથી આત્મકલ્યાણ કરવાની તરફ સતર્કતા જાગૃત થાય છે તે જ ઉપદેશથી મિથ્યાદષ્ટિમાં સતર્કતા જાગૃત થતી નથી બલકે કલુષતા જાગૃત થાય છે, અથવા “રાજા હિંસક છે” એવો વિચાર કરી પશુવધાદિરૂપ હિંસાધર્મનું મંડન તથા ચાર્વાકાદિક નાસ્તિકમતનું સ્થાપન રૂપ કથન કરવું તે પણ ઉપદેશક માટે કલ્યાણપ્રદ માર્ગ નથી. તેનાથી અનેક અનર્થોની પરંપરા વધે છે. તથા આ પ્રકારની માન્યતા પણ શાસ્ત્રપ્રતિ-ષિદ્ધ છે, માટે બીજાઓની માન્યતાનુસાર પોતાની માન્યતાઓને દબાવીને તેની હા માં હા મેળવી જે ઉપદેશક ઉપદેશ કરે છે તે કલ્યાણકારી માર્ગ નથી. આ સમસ્ત કથનથી એ બે વાતો સિદ્ધ થાય છે કે-એક તો અવસર દેખ્યા વિના ધર્મકથા કરવામાં એકાન્તરૂપથી કલ્યાણ નથી તથા, બીજાઓની માન્યતા-નુસાર પોતાની માન્યતા બનાવીને ઉપદેશ આપવો એ પણ કલ્યાણકારી માર્ગ નથી. હવે આવું છે તો ઉપદેશ કેવો હોવો જોઈએ? તેને માટે સૂત્રકાર કહે છે કે-સર્વ પ્રથમ ઉપદેશ શ્રોતાઓને ભલી પ્રકાર દેખીને ચિત્તમાં એ વિચાર કરે કે જે આ મને ધર્મ વિષે પૂછે છે તે પુણ્યાત્મા છે યા તુચ્છાત્મા છે? અથવા વક્ર છે યા જડ છે? અગર વક્ર અને જડ બંને સ્વભાવવાળા છે? કયા દેવના ઉપાસક છે? કયા મતના અનુયાયી છે-સાંખ્યમતના યા બૌદ્ધધર્મના? ઉપલક્ષણથી મિથ્યાદષ્ટિ છે યા સમ્યગ્દષ્ટિ? એ પણ જાણી લેવું જોઈએ આ જે મને ધર્મવિષયક પ્રશ્ન પૂછે છે તે કયા અભિપ્રાયથી પૂછે છે? ઇત્યાદિ સર્વ વાતોનો વિચાર કરી ઉપદેશકોએ ધર્મનો ઉપદેશ દેવો જોઈએ. સાથમાં દેશ-કાળાદિકનો પણ વિચાર કરવો આવશ્યક છે. જે ઉપદેશક આ પ્રકારની સમસ્ત વાતોનો વિચાર કરી ઉપદેશ આપે છે તે વાદિઓના માનનું મર્દન કરીને પોતાના સિદ્ધાંતની સ્થાપના કરવામાં સમર્થ થાય છે. આ પ્રકારે ગણધરાદિકોથી પ્રશંસિત તે ઉપદેશક આઠ પ્રકારના કર્મરૂપી પાશથી જકડાયેલાં પ્રાણીઓને પોતાના ધર્મ ઉપદેશથી સંસારરૂપી કારાગારથી મુક્ત કરે છે. તેવા ઉપદેશક જ ઉર્ધ્વદિશા અધોદિશા તથા આ તિર્યગ્લોકમાં અને સમસ્ત દિશાઓમાં સર્વ પરિજ્ઞાચારી થાય છે. સમસ્તપરિજ્ઞાનું નામ સર્વપરિજ્ઞા છે. સર્વપરિજ્ઞાથી જેનું આચરણ કરવાનો સ્વભાવ છે તેનું નામ સર્વપરિજ્ઞાચારી છે. પરિજ્ઞા બે પ્રકારની છે. (૧) જ્ઞ-પરિજ્ઞા અને (૨) પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞા, આ બંને પ્રકારની પરિજ્ઞાથી તે યુક્ત બને છે. અર્થાત્ સમસ્ત હેય અને ઉપાદેયમાં તે કુશળ બની જાય છે. તેનો ભાવ એ છે કે-જ્ઞપરિજ્ઞા બે પ્રકારની છે. (૧) છન્નસ્થસંબંધી અને (૨) કેવળજ્ઞાની સંબંધી છન્નસ્થસંબંધી પરિજ્ઞા-મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાનના ભેદથી ચાર પ્રકારની છે. કેવળજ્ઞાનીસંબંધી પરિજ્ઞા એક કેવળજ્ઞાનરૂપ જ છે, તેના ભેદ નથી. પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞા પણ મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણના ભેદથી બે પ્રકારની છે. જે ઉપદેશક વિધિના કથનના ગુણોને જ્ઞ-પરિજ્ઞાથી જાણીને અને

અવિધિના કથનના દોષોને પ્રત્યાખ્યાન-પરિણાથી છોડી આપે છે તે ઉપદેશક પણ સર્વપરિણાચારી કહેવાય છે. આ અપેક્ષાથી ‘ પરિણા ’ની સાથે ‘ સર્વ ’ આ વિશેષણ સંગત બેસે છે. આ પ્રકારના ઉપદેશક જે આત્માના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં ધર્મનો પ્રચાર કરવાની શક્તિથી સંપન્ન છે, તે હિંસાના સ્થાનભૂત પોતાના આત્માની વિરાધનાથી તથા સંયમની વિરાધનાથી કદિ પણ ઉપલિપ્ત થતા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે તે ઉપદેશક-આકોશન ઉદ્ધવંસન અને વધાદિકથી પોતાના આત્માની વિરાધના કરવાવાળા થતા નથી, તેમજ જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર અને તપઆચાર આદિ પાંચ પ્રકારના આચારોના અનાચરણથી સંયમના વિરાધક બનતા નથી, કારણ કે તે એ બંને પ્રકારની વિરાધનાના કટુ ફળને સારી રીતે બાણ છે. તેને પૂર્ણ રીતે વિશ્વાસ છે કે જે આ બંને પ્રકારની અગર કોઈપણ એક પ્રકારની વિરાધનાના કરવાવાળા હોય છે, તેને સંસારમાં જ ભ્રમણ કરવું પડે છે. કારણ કે આ પ્રકારની વિરાધનાથી જીવ અશુભ કર્મોના જ બંધ કરે છે, અને તેનું ફળ ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં ભ્રમણ થાય છે, ‘ આ સંસારના કારણભૂત કર્મોનો નાશ કરવા માટે જ મેં મુનિપણનો વેશ લીધો છે. ’ આ અભિપ્રાયની પુષ્ટિ સૂત્રકાર “ અણુઘાયણચેયન્ને ” અણોદ્ઘાતનચેદજ્ઞઃ એ પદથી કરેલ છે. “ અણતિ-ગચ્છતિ યેન પ્રાણિગણશ્ચતુર્ગતિકસંસારે તદ્ અણં=કર્મ, તસ્ય ઉત્-પ્રાબલ્યેન ઘાતનમ્=અપનયનં, તસ્ય તત્ર વા ચેદજ્ઞઃ, ઇતિ, અર્થાત્ જેના દ્વારા પ્રાણીસમૂહ ચતુર્ગતિરૂપ આ સંસારમાં ભ્રમણ કરે તે અણ=કર્મ છે. તે કર્મોના વિનાશ કરવામાં જે નિયુક્ત છે તે અણોદ્ઘાતનચેદજ્ઞ છે. જે બંધનો નાશ કરવાના, અથવા તેનો નાશ કરવાના ઉપાયોનું અન્વેષણ કરવાના સ્વભાવવાળા હોય છે તે સંસારના કારણભૂત કર્મોના વિનાશ કરવામાં કુશળ હોય છે.

શાસ્ત્રમાં બંધના ચાર ભેદ બતાવેલ છે. (૧) પ્રકૃતિબંધ (૨) સ્થિતિબંધ (૩) અનુભાગબંધ, અને (૪) પ્રદેશબંધ. તેનો અત્યંત અભાવ થવો તે બંધપ્રમોક્ષ છે અથવા તેના અત્યંત અભાવ હોવાના કારણભૂત જે રત્નત્રયાદિક ઉપાય છે તેને પણ બંધપ્રમોક્ષ શબ્દથી ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. બંધપ્રમોક્ષનું, અથવા તેના ઉપાયોનું અન્વેષણ કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે તે બંધપ્રમોક્ષાન્વેષી છે. જે અણોદ્ઘાતનકુશળ અને બંધપ્રમોક્ષાન્વેષી છે તે જ મેધાવી હોય છે.

શંકા—જે અણોદ્ઘાતનમાં કુશળ છે તે જ બંધપ્રમોક્ષાન્વેષી છે, એ પ્રકારના કથનથી તો બંને શબ્દોના અર્થોમાં પરસ્પરમાં સમાનતા આવવાથી પુનરિક્તિ દોષનો પ્રસંગ આવે છે.

ઉત્તર—એ વાત નથી “ અણોદ્ઘાતનચેદજ્ઞ ” આ શબ્દથી “ મૂલ અને ઉત્તરભેદવિશિષ્ટ યોગના નિમિત્તથી ગૃહીત અને કષાયથી સ્થિતિયુક્ત એવા કર્મોની બદ્ધ, સ્પૃષ્ટ, નિધત્ત અને નિકાચિતરૂપ બંધ્યમાન અવસ્થાઓના, અને તેવા કર્મોને દૂર કરવાવાળાં ઉપાયોના તે સમ્યગ્જ્ઞાતા છે ” આ અર્થ પ્રતિપાદિત કરેલ છે. તથા ‘ બંધપ્રમોક્ષાન્વેષી ’ આ શબ્દથી ફક્ત તેને દૂર કરનાર અનુષ્ઠાનનું પ્રતિપાદન કરેલ છે.

શંકા—જે એવા છે તે કોણ છે ? કેવળી છે કે છદ્મસ્થ ?

ઉત્તર—કેવળીમાં “ અણોદ્ઘાતનચેદજ્ઞઃ ” ઇત્યાદિ વિશેષણો સંભવિત થતા નથી. આ બન્ને વિશેષણોથી તો કેવળ છદ્મસ્થનું જ ગ્રહણ થયેલ છે. હા “કુશલ” આ શબ્દથી કેવળીનું ગ્રહણ થાય છે તે ભલે સામાન્ય કેવળી હોય કે તીર્થંકર હોય. તેઓ બદ્ધ નથી, કારણ કે તેઓને ઘાતી કર્મોનો અભાવ થયેલ છે, અને મુક્ત પણ નથી. કારણ કે ભવોપગ્રાહી કર્મોનો તેને સદ્ભાવ છે. જો કે બાહ્ય અને આભ્યંતર સાવધ કર્મોથી તેઓ મુક્ત-રહિત છે તો પણ ભવોપગ્રાહી કર્મોની સત્તા હોવાથી તેઓ બદ્ધ પણ છે.

અથવા “કુશલ” આ પદથી છદ્મસ્થનું જ ગ્રહણ થયેલ છે. જેણે રત્નત્રય પ્રાપ્ત કરેલ છે તે કુશલ છે. તેઓ બદ્ધ નથી, કારણ કે તેના અનંતાનુબંધી આદિ કષાયરૂપ અગ્નિનું ઉપશમાદિ થઈ ચુકેલ છે. મુક્ત એટલા માટે નથી કે આ સમયે પણ તેઓને તે તે કર્મનો સદ્ભાવ છે. અજ્ઞાન, અવિરતિ અને મિથ્યાત્વ, તેનાથી તે મુક્ત-રહિત છે પરંતુ પ્રશસ્ત ચારિત્ર, તપ અને વિનયાદિથી મુક્ત-રહિત નથી. ॥ સૂ. ૯ ॥

દશમ સૂત્રકા અવતરણા ઔર દશમ સૂત્ર ।

આવા પ્રકારના ભલે કેવળી હોય કે છદ્મસ્થ પરંતુ તેઓએ જેનું આચરણ કર્યું અને જે આચરણ કરે છે તે બીજા સાધુઓએ પણ કરવું જોઈએ. આ વાત કહે છે—‘ સે જં ચ ’ ઇત્યાદિ.

તીર્થંકર, સામાન્ય કેવળી ઔર રત્નત્રયુક્ત સાધુઓં ને જૈસા આચરણ ક્રિયા હૈ વૈસા હી આચરણ દૂસરે સાધુ કરે, તીર્થંકરાદિકોંને જિસ આચરણકો પ્રતિષિદ્ધ માના હૈ ઉસ આચરણ સે દૂર રહૈ ।

તીર્થંકર, સામાન્યકેવળી અથવા રત્નત્રયધારી મુનિ, એ “ સે ” શબ્દથી ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. તેઓએ જ્ઞાનાવરણીયાદિક આઠ કર્મોનો નાશ કરવા માટે જે તપ સંયમ અને વિનયાદિનું અનુષ્ઠાન-પાલન કરેલ છે, તેનું પાલન કરવામાં જે પરાક્રમ બતાવેલ છે, તથા તેની આરાધના કરવામાં જે પ્રયત્ન કરેલ છે, અને તેનાથી વિપરીત સંસારના કારણભૂત મિથ્યાત્વ તેમજ અવિરતિ

આદિ તથા પ્રાણાતિપાતાદિરૂપ અઠાર (૧૮) પાપસ્થાનોનો જે પ્રકારે તેણે પરિત્યાગ કરેલ છે, તે છોડવામાં જે પોતાની શક્તિ પ્રગટ કરેલ છે, અને જે પ્રકારનો પ્રયત્ન કરેલ છે, તથા આ અવિરતિ આદિથી વિપરીત પોતાની પ્રવૃત્તિ બનાવી છે. સંયતોનું કર્તવ્ય છે કે તે પણ પાંચ મહાવ્રતોનું તેવી ભાવનાથી પાલન કરે અને સંસારનાં કારણ મિથ્યાત્વ અવિરતિ આદિનો પરિત્યાગ કરે. સ્વપ્નમાં પણ તેનું સેવન ન કરે. કેવળીઓએ, અથવા રત્નત્રયપ્રાપ્ત છન્નસ્થ મુનિઓએ જેનું સેવન નથી કર્યું અર્થાત્ બાવન પ્રકારના જે અનાચારોનું અનુષ્ઠાન નથી કર્યું તેનું કોઈ પણ સંયતી સેવન ન કરે.

સૂત્રમાં આવેલાં “ચ” શબ્દથી એ પ્રકારે અર્થ થાય છે કે જે તેઓએ પાલન કરેલ છે તે જ તે પાલન કરે. તેઓએ શું આચરણ નથી કર્યું? તે પ્રગટ કરે છે—‘ક્ષણં ક્ષણં’ ઇત્યાદિ. ‘ક્ષણ’ શબ્દનો અર્થ હિંસા છે. કાર્ય અને કારણમાં અભેદસંબંધની વિવક્ષાથી કારણભૂત કર્મદ્વારા જે હિંસારૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે કર્મનું નામ ક્ષણ છે. અહીં વીખસાથી ‘ક્ષણં ક્ષણં’ આ દ્વિરૂક્તિ છે એટલે હિંસાજનક સકલ કર્મોને સંયમી જાપરિજ્ઞાથી જાણીને અને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞાથી તેનો પરિત્યાગ કરી વિચરણ કરે.

અથવા સંયમનું આચરણ કરવાના પ્રત્યેક અવસરને પણ સંયમી જાપરિજ્ઞાથી જાણી અને આસેવનપરિજ્ઞાથી તેનું સેવન કરે.

તથા લોકસંજ્ઞાનો સર્વ પ્રકારથી પરિત્યાગ કરે, અસંયત લોકોને શબ્દાદિક વિષયોના સંબંધથી ઉત્પન્ન સુખની જે ગ્રાહના થાય છે તેનું નામ લોકસંજ્ઞા છે. અથવા પરિગ્રહાદિકસંજ્ઞાનું નામ પણ લોકસંજ્ઞા છે, સંયમી આ લોકસંજ્ઞાનો સર્વ પ્રકારથી અર્થાત્ ત્રણ કરણ ત્રણ યોગથી ત્યાગ કરે.

“લોકસંજ્ઞાં ચ સર્વશઃ” આ ઠેકાણે જે ‘ચ’ શબ્દ આવેલ છે તેનાથી એ વાત પ્રગટ કરી આપેલ છે કે સંયમી સમસ્ત જીવોને પોતાના સમાન સમજી કોઈ વખત પણ હિંસાદિક કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ ન કરે, કારણ કે આગમનું વાક્ય છે કે “જહ મમ ન પિયં દુઃખં જાણિય એવે સર્વજીવાણં” જે પ્રકારે દુઃખ અમને અપ્રિય છે તે પ્રકારે તે સમસ્ત જીવોને પણ અપ્રિય છે. હિંસાદિક કાર્યોમાં જીવને દુઃખ પહોંચે છે. એવું સમજીને સંયમી જન કદિ પણ પ્રાણાતિપાતાદિક કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ ન કરે, અને સંયમાચરણથી દૂર રહે નહિ, અર્થાત્ સંયમમાં પ્રવૃત્તિશાળી બને, એ જ સૂત્રનો આશય છે. ॥ સૂ. ૧૦ ॥

ગ્યારહવે સૂત્ર કા અવતરણ ઔર ગ્યારહવાં સૂત્ર ।

જે સંયમી પૂર્વોક્ત સકળ ગુણોથી યુક્ત બને છે. તેને શું થાય છે? તેનો ખુલાસો કરે છે—‘હેસો પાસગસ્ત નતિય’ ઇત્યાદિ.

પરચક-તીર્થકર ગણધરાદિક નરકાદિગતિકે ભાગી નહીં હોતે, બાલ-
અજ્ઞાની તો નિરન્તર હોતે રહતે હૈં । ઉદ્દેશસમાપ્તિ । દ્વિતીયાધ્યયનસમાપ્તિ ।

આ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન આ અધ્યયનના ત્રીજા ઉદ્દેશમાં લખાઈ ગયેલ છે.
'ઈતિ ત્રીર્થમિ' તેનો અર્થ પ્રથમ ઉદ્દેશ અનુસાર બાણી લેવો ॥ સૂ૦ ૧૧ ॥

દ્વિતીય અધ્યયન કી ટીકાકા ઉપસંહાર ।

—: ઉપસંહાર :—

લોકવિજય નામના બીજા અધ્યયનમાં આ છ ઉદ્દેશો બતાવ્યા છે:—જ્ઞાનીએ
માતા વગેરેનો સંગ ત્યજવો. મહાવ્રતોમાં દૃઢતા રાખવી. અભિમાન ત્યજવું.
વિષયોથી વિરક્ત થવું. સંસારીએને આશ્રયે વિહરવું. અર્થાત્ પયનપાયનાદિક
સાવધ ક્રિયાઓને ટાળતો થકો ગૃહસ્થોએ પોતાને માટે કરેલ નિરવધ આહાર
પાણીથી સંયમ-ચાત્રાનો નિર્વાહ કરવો. તથા પુત્ર વગેરેની મમતા ત્યજવી.
એ છ ઉદ્દેશો તેમાં છે. ॥૧॥

આચારાંગ સૂત્રના લોકવિજય નામના બીજા અધ્યયનના છઠ્ઠા ઉદ્દેશનો
ગુજરાતી અનુવાદ સમાપ્ત. ૨-૬.

આ આચારાંગસૂત્રના લોકવિજય નામના બીજા અધ્યયનની આચાર-
ચિન્તામણિ-ટીકાનો ગુજરાતી અનુવાદ સંપૂર્ણ. ॥૨॥

દ્વિતીયાધ્યયન કે સાથ તૃતીય અધ્યયનકા સમ્બન્ધપ્રતિપાદન, ચારો ઉદ્દેશો
કે વિષયો કા સંક્ષિપ્ત વર્ણન ।

આચારાંગ સૂત્રનું શીતોષ્ણીયનામનું ત્રીજું અધ્યયન.

બીજા અધ્યયન બાદ હવે શીતોષ્ણીય નામના ત્રીજા અધ્યયનનો પ્રારંભ થાય છે. બીજા અધ્યયનની સાથે આ અધ્યયનનો એ પ્રકારે સંબંધ છે કે શસ્ત્ર-પરિજ્ઞા નામના અધ્યયનમાં જે વિશિષ્ટ વ્રતો ધારણ કરવાનું વિધાન કરેલ છે, તે વ્રતોના પાળવાવાળાં, તથા લોકવિજય નામના બીજા અધ્યયનમાં પ્રતિપાદિત સંયમનું અનુષ્ઠાન કરવાવાળાં, સમસ્ત કષાયલોકનું નિરાકરણ કરવાવાળાં અને પરમપદ જે મોક્ષ તેમાં પહોંચવાની ઈચ્છાવાળાં એવાં સંયમી મુનિ અકસ્માત્ ઉત્પન્ન શીત-ઉષ્ણ અર્થાત્ અનુકૂળ પ્રતિકૂલ પરિપક્ષો સહન કરે છે. પરીપક્ષ બાવીસ પ્રકારના છે. તેમાં સ્ત્રીપરીપક્ષ અને સત્કારપરીપક્ષ, એ બે પરીપક્ષ જ અનુકૂળ છે. બાકીના ૨૦ બીસ પરીપક્ષો પ્રતિકૂળ છે. આ સઘળાં પરીપક્ષોને હર્ષ વિષાદ છોડીને સંયમીઓએ સહન કરવા જોઈએ. આ પ્રકારના સંબંધનું પ્રતિપાદન કરવાવાળું આ અધ્યયન છે. તેમાં ચાર ઉદ્દેશ છે. તેમાં—

પ્રથમ ઉદ્દેશમાં ભાવસુપ્ત સંયમીઓના દોષ અને જાગતા સંયમીઓના ગુણ બતાવવામાં આવેલ છે. ૧.

બીજા ઉદ્દેશમાં ભાવનિદ્રાવાળા સંયમીઓને હુઃખોનો અનુભવ કરવો પડે છે, એ વાત બતાવવામાં આવી છે. ૨.

ત્રીજા ઉદ્દેશમાં ‘સંયમાચરણુ વિના કેવળ હુઃખો સહન કરવા માત્રથી કોઈ સાધુ બની શકતો નથી’ એ વિષય પ્રતિપાદિત કરવામાં આવેલ છે. ૩.

ચોથા ઉદ્દેશમાં—‘વમન-છર્દિત કરેલા અન્ન સમાન કષાય ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, પાપકર્મ પરિહરણીય છે તથા પદાર્થોના સ્વરૂપને જાણવાવાળા સંયમી મુનિ માટે સંયમ આરાધનીય છે, તેમજ ક્ષપકશ્રેણિમાં પ્રાપ્ત થયેલાં સાધુજનોને મુક્તિનો લાભ અવશ્યભાવી છે’ આદિ સઘળા વિષય પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે. ૪.

પ્રથમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર પ્રથમ સૂત્ર ।

બીજા અધ્યયના અંતિમ સૂત્રની સાથે આ અધ્યયનનો આ પ્રકારે સંબંધ છે, તે અધ્યયનનું અંતિમ સૂત્ર “.....દુઃખી દુઃખાણમેવ આવૃત્તં અણુ-પરિવૃદ્ધ” (‘.....દુઃખી દુઃખાનામેવાવર્તમનુપરિવર્તતે’) એ છે. તેનો ભાવ એ છે કે હુઃખી હુઃખોની પરંપરાનું જ અનુવર્તન કરે છે, જેવી રીતે આ વાત તે અધ્યયનમાં કહેવામાં આવેલ છે તેવી રીતે આ ઠેકાણે પણ ‘જે ભાવસુપ્ત હુઃખી છે તેઓ પણ હુઃખોની જ પરંપરાનો અનુભવ કરે છે.’ આ વિષયને સમજાવવા માટે કહે છે—‘સુત્તા અમુણી’ ઈત્યાદિ.

અમુનિ સર્વદા સોતે રહતે હૈં, ઔર મુનિ સર્વદા જાગતે રહતે હૈં ।

અમુનિ શબ્દનો અર્થ ગૃહસ્થ છે. એ ભાવથી સુપ્ત-સુતેલા છે. મિથ્યાત્વ અજ્ઞાનમય નિદ્રાથી વ્યામોહિત મતિવાળા હોવા છતાં પ્રાણાતિપાતાદિક જે કર્મોના આવવાના દ્વાર છે તેમાં નિરંતર પ્રવૃત્તિશાળી છે. સુપ્ત એ પ્રકારના હોય છે.— (૧) દ્રવ્યથી અને (૨) ભાવથી. નિદ્રાપ્રમાદશાળી જે છે તેઓ દ્રવ્યથી સુપ્ત છે, અથવા જેમાં આંખોનો પ્રચાર શિથિલ થઈ જાય છે તથા અંગ ઉપાંગોની ક્રિયા પણ જ્યાં શિથિલ થઈ જાય છે, એવી અસ્પષ્ટ ચેતનાની અવસ્થાથી જે યુક્ત છે તેઓ પણ દ્રવ્યથી સુપ્ત છે. અર્થાત્ નિદ્રાવસ્થાવાળા પ્રાણી દ્રવ્યસુપ્ત છે. એ દ્રવ્યસુપ્ત જીવ જે પ્રકારે ચોરો વિગેરે દ્વારા મણિ-માણેક-રત્નાદિક દ્રવ્ય આદિના ચોરાઈ જવાથી અન્તર્દાહ અને દારિદ્ર્ય દુર્ભાગ્યાદિ-રૂપ અનેક સંતાપોનો અનુભવ કરે છે તે પ્રકારે ભાવસુપ્ત પ્રાણી પણ પ્રમાદ આદિ દ્વારા સમ્યગ્જ્ઞાન સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રાદિરૂપ રત્નો ચોરાઈ જવાથી દીર્ઘ સંસારમાં પરિભ્રમણજન્ય જન્મ જરા અને મરણ આદિરૂપ અનેક સંતાપોને ભોગવતાં રહે છે.

મુનિ સદા જાગતા રહે છે. મોક્ષમાર્ગથી જે વિચલિત થતા નથી, તેનું નામ મુનિ છે. એઓ નિરંતર સચેત રહે છે, અર્થાત્ મિથ્યાત્વાદિ નિદ્રાના વિનાશ થવાથી ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટના પરિહાર માટે યતનાથી ગમનાદિક ક્રિયાઓ કરતાં કરતાં પણ સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રનું ઉપાર્જન કરવામાં જ પ્રવૃત્તિશીલ રહ્યા કરે છે. જોકે ક્યારેક આચાર્ય મહારાજની આજ્ઞાથી એ રાત્રિની પ્રથમ પોરસીમાં, અને ઉત્સર્ગથી દ્વિતીય તૃતીય પોરસીમાં દીર્ઘ સંયમના આધારભૂત શરીરની સ્થિતિ માટે નિદ્રા લે છે તો પણ મુનિ સદા ભાવથી જાગરૂક-જાગતાં જ રહે છે. સુપ્ત અવસ્થા અને જાગ્રત અવસ્થાનો સંબંધ આંહી ધર્મની અપેક્ષાથી ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે.

મુનિ એ પ્રકારના હોય છે. (૧) દ્રવ્યથી અને (૨) ભાવથી. લિંગ માત્રનેધારણ કરવાવાળા દ્રવ્યમુનિ છે. તેનું પરિણામ અસંયમમાં પરિણત રહ્યા કરે છે. અવસન્ન પાસત્યાદિક તેવી શ્રેણિના છે. તેનું અહીં પ્રકરણ નથી, કારણ કે એ દ્રવ્ય-લિંગી અમુનિઓની કોટિમાં આવે છે. આ ઠેકાણે ભાવમુનિઓનું પ્રકરણ ચાલી રહ્યું છે. માટે તેઓનો આ ઠેકાણે વિચાર થશે. તે ભાવમુનિ ચારિત્રમોહનીય

કર્મના ક્ષયોપશમથી તથા ક્ષયથી સમુત્પન્ન નિજ આત્મસ્વરૂપમાં આનંદિત રહે છે. કષાયોના ઉદ્વેગથી રહિત હોય છે. સમતારૂપી રસના કંદ હોય છે. પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિના ધારક હોય છે. નિશ્ચય અને વ્યવહારના પ્રચારક હોય છે. આશ્રવદ્વારોથી રહિત અને સંવેગાદિક લક્ષણોથી સહિત હોય છે. જે નયનો જ્યાં ઉપયોગ થાય છે, ત્યાં તે નયનો ઉપયોગ કરવાવાળા હોય છે. અર્થાત્ જ્યાં દ્રવ્યાર્થિક નયની પ્રધાનતાથી વસ્તુતત્વનો નિર્ણય થતો હોય ત્યાં પર્યાયાર્થિક નયની ગૌણતા કરી તે નયથી તેના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરે છે. જ્યાં પર્યાયાર્થિક નયથી વસ્તુ સ્વરૂપનો નિર્ણય થતો હોય ત્યાં તે નયથી બીજા-દ્રવ્યાદિક-નયને ગૌણ કરી વસ્તુના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરે છે, પણ પોતાના આગ્રહથી કેઈ પણ વસ્તુનો એકાન્તરૂપથી નિર્ણય અગર પ્રતિપાદન કરતા નથી. આત્માની ઉપર અનાદિ કાળથી ચઢેલી કર્મરૂપી ધૂળનો નાશ કરવાવાળા હોય છે. સુખ ઉપર દોરાસહિત સુખવસ્ત્રિકા-મુહપત્તીના ધારક હોય છે. વીસ સ્થાનોની સારી રીતે આરાધના કરનારા હોય છે. દેવ, અસુર તથા મનુષ્ય એમ ત્રણે દ્વારા કરવામાં આવેલાં ત્રણ પ્રકારના ઉપસર્ગોને સહન કરવાના સ્વભાવવાળા હોય છે. શાસ્ત્રોમાં જે જે આચાર વિચારોનું પાલન કરવાનું બતાવેલ છે તે તે આચાર વિચારોના પાળવાવાળા હોય છે. પરમાર્થના જ્ઞાતા હોય છે. એવા એ ભાવમુનિ જ સદા જગરૂક હોય છે, અર્થાત્ હેય અને ઉપાદેયના વિવેકપૂર્વક સકળ પરીષદોને જીતતાં સંયમના આરાધનમાં સદા દત્તાવધાન રહે છે.

જે કે તેઓ દર્શનાવરણીય કર્મના વિપાકના ઉદયથી સંયમના આધારભૂત શરીરની સ્થિતિ માટે નિદ્રા લે છે, આ અપેક્ષાથી એ દ્રવ્યથી સુપ્ત છે તો પણ દર્શનમોહનીયરૂપ મહાનિદ્રાના વિનાશથી ઉત્પન્ન સમ્યગ્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રના આરાધક હોવાથી સદા જગરૂક જ રહે છે. જીનકલ્પી મુનિ રાત્રિમાં એક પ્રહર સુવે છે, કારણ કે તેનો આ પ્રકારનો કલ્પ છે. સ્થવિરકલ્પી મુનિ ઉત્સર્ગથી બે પ્રહર સુવે છે.

સુવું અને જાગવું એ બન્ને વાતો ધર્મનું આરાધન કરવાની અપેક્ષાથી અહીં કહેવામાં આવેલ છે, જેથી દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી સુવાવાળાની તથા જાગવાવાળાની વચમાં ધર્મનું આરાધન કેને થાય છે? અને કેને થતું નથી? આ વાતને ચાર ભંગોથી ભતાવે છે.

(૧) જે દ્રવ્યથી સુપ્ત છે પણ ભાવથી જાગૃત છે.

(૨) જે ભાવથી સુપ્ત છે પણ દ્રવ્યથી જાગૃત છે.

(૩) જે દ્રવ્યથી જાગૃત છે અને ભાવથી પણ જાગૃત છે.

(૪) જે દ્રવ્યથી પણ સુપ્ત છે અને ભાવથી પણ સુપ્ત છે.

આ ચાર ભંગોને લઈને જ્યારે વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે જે દ્રવ્યથી તો સુપ્ત છે પણ ભાવથી જાગૃત છે, એવા પ્રથમ ભંગવાળાને ધર્મનું આરાધન થાય છે, બીજા ભંગવાળાને નહિ, કારણ કે તે ભાવથી જ સુપ્ત છે. દ્રવ્ય જાગૃકતા ધર્મારાધનમાં કાર્યકારી નથી.

ત્રીજા ભંગવાળાને સુચાક્ષુપ્તથી સમ્યગ્જ્ઞાનાદિરૂપ ધર્મની આરાધના થાય છે, કારણ કે તે દ્રવ્યથી અને ભાવથી-બન્ને પ્રકારથી સદા જાગૃક છે. મુનિએ સદા આ ત્રીજા ભંગવાળા બનવું જોઈએ. માટે ભગવાને કહ્યું છે કે “સુત્તા અમુણી સયા મુણિણો જાગરંતિ ।” (સુત્તા: અમુનયઃ સદા મુનયો જાગ્રતિ) એવા ભંગવાળાને ધર્મનું આરાધન સર્વથા છે જ નહિ, કારણ કે એ દ્રવ્ય અને ભાવ, એ બન્ને પ્રકારથી પણ સુતેલ છે, અર્થાત્ તેમાં મિથ્યાત્વના ઉદયની પ્રબળતા છે.

દ્રવ્યની અપેક્ષાથી સુષાવસ્થા નિદ્રાથી થાય છે તે નિદ્રા પાંચ પ્રકારની છે,— (૧) નિદ્રા, (૨) નિદ્રાનિદ્રા, (૩) પ્રચલા, (૪) પ્રચલાપ્રચલા, (૫) સ્ત્યાનર્દિં.

તેમાં નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલાપ્રચલા, અને સ્ત્યાનર્દિં, એ ત્રણ નિદ્રાઓ જીવોને ઘણી દુઃખદાયી છે, આ ત્રણના ઉદયમાં ભવસિદ્ધિક (મુક્તિગામી) જીવ પણ સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તેનો બંધ મિથ્યાદષ્ટિ નામના પ્રથમ ગુણસ્થાનમાં, અને સાસ્વાદન નામના બીજા ગુણસ્થાનમાં અનન્તાનુબંધી કષાયના બંધની સાથે જીવોને થાય છે, અને ક્ષય નવમાં અનિવૃત્તિબાહરગુણસ્થાનના નવ ભાગોમાંથી પ્રથમ ભાગના કાળના જ્યારે કેટલાક સંખ્યાત અંશ વ્યતીત થઈ જાય છે ત્યારે થાય છે.

નિદ્રા અને પ્રચલાનો ઉદય સામાન્ય દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયથી થાય છે. તેના બંધનો અભાવ અપૂર્વકરણ નામના આઠમા ગુણસ્થાનના સંખ્યાતમાં ભાગના અંતમાં થાય છે. ત્યારબાદ તેને નૂતન બંધનો અભાવ થઈ જાય છે. તેનો ક્ષય પણ ક્ષીણમોહ નામના બારમા ગુણસ્થાનના અંતિમ બે સમયોના અવશિષ્ટ રહેવા પર થાય છે. એ બન્નેનો ઉદય દશમા અને અગીયારમા ગુણસ્થાન સુધીના જીવોમાં પણ થાય છે, માટે નિદ્રાપ્રમાદની દુરન્તતા છે, અર્થાત્ તેનો અંત થવો ઘણું કઠિન છે.

દ્રવ્યસુત્ર અને ભાવસુત્રના વિષયમાં વિવેકદક્ષ પ્રાણી સુખનો અનુભવ કરે છે, અર્થાત્ મુનિ આ વાતને સમજે છે કે ‘દ્રવ્યસુત્ર અવસ્થા અને ભાવસુત્ર અવસ્થા આત્મા માટે સદા હુખદાયી છે માટે તેવી અવસ્થાઓનો સદા પરિહાર કરવો જોઈએ. તેવી અવસ્થાઓમાં વર્તમાન પ્રાણીનું કદિ પણ કલ્યાણ થતું નથી’ એવા પ્રકારનો વિવેક જે આત્મામાં એ બંને અવસ્થાઓ પ્રતિ જાગૃત થઈ જાય છે તે તેનાથી સદા દૂર રહે છે. જે પ્રકારે માર્ગમાં ચોર આદિનો ભય ઉપસ્થિત હોવા છતાં વિવેકી વ્યક્તિ એ વાતનો વિચાર કરે છે કે, આ બાબુ ભય છે, આ બાબુ ભય નથી. પછી નિર્ભય સ્થાનની તરફ ભાગે છે અને સુખનો શ્વાસ લે છે. તે પ્રકારે મુનિ પણ સમ્યગ્જ્ઞાનાત્મક—વિવેકશાળી હોવાથી સદા પ્રમાદા દિકોના ભયથી જ્ઞાનાચારાદિકોની સમ્યક્ આરાધનામાં અવધાનરૂપ જાગરૂક અવસ્થાને ધારણ કરીને મોક્ષ સુખના ભાગી થાય છે. કહ્યું છે:—

“ જાગરહ ણરા ણિચ્ચં, જાગરમાણસ્સ વહ્દહં બુદ્ધી ।

જો સુચિ સો ન ધણ્ણો, જો જગાહ સો સયા ધન્નો ” ॥૧॥ ઇતિ ।

ગાથાનો અર્થ આ છે કે—હે ભગ્યો ! તમે સદા જાગતા રહો, કારણ કે જાગવાવાળાની ખુદ્ધિ વધે છે. જે સુતેલા છે તે ધન્ય નથી જે જાગતા છે તે જ સદા ધન્ય છે.

એ પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સુત્ર અને જાગૃત અવસ્થા ધર્મારાધનની અપેક્ષાથી જ સમજવી જોઈએ ॥ સૂ. ૧ ॥

દ્વિતીય સૂત્રકા અવતરણ ઔર દ્વિતીય સૂત્ર ।

નિદ્રાપ્રમાદ અજ્ઞાનથી થાય છે, અને અજ્ઞાન પ્રાણિઓ માટે સદા અહિત-કારી છે. એવો વિચાર કરી શ્રી સુધર્માસ્વામી જમ્બૂસ્વામીને કહે છે—‘ લોચંસિ જાણ ’ ઇત્યાદિ.

કુઃખજનક પ્રાણાતિપાતાદિ કર્મ અહિતકે લિયે હોતે હૈં; ઇસલિયે પ્રાણાતિપાતાદિ કર્મોસે વિરત રહના ચાહિયે ।

હે જમ્બૂ ! પદ્મવનિકાયસ્વરૂપ આ લોકમાં અથવા ભુવનશાસનમાં હુઃખ

અજ્ઞાન અથવા પ્રાણુતિપાતાદિરૂપ કાર્ય આ લોકમાં તથા પરલોકમાં જીવો માટે અહિતકારી માનવામાં આવેલ છે. અહીં દુઃખ શબ્દનો અર્થ—“ દુઃસ્વયતિ પીઢ-યતીતિ દુઃસ્વમ્ ” જે જીવોને પીડા આપે એવું અજ્ઞાન અને હિંસાદિક પાપકર્મ છે. અજ્ઞાન અથવા હિંસાદિક કર્મ જીવોને સદા દુઃખદાયી થાય છે. આ અપેક્ષાથી અજ્ઞાનાદિક, દુઃખના કારણ છે તો પણ આ ઠેકાણે તેને જે દુઃખરૂપ કહેવામાં આવેલ છે તે કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી કહેવામાં આવેલ છે. આ પ્રાણુતિપાતાદિકરૂપ સાવધ અનુષ્ઠાનોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા ભાવસુખ જીવોને આ લોકમાં રાજા આદિ દ્વારા કરવામાં આવેલ બંધ વધ તાડન અને શુળી આદિ અનેક કષ્ટોને ભોગવવા પડે છે, તથા પરલોકમાં નરકનિગોદાદિકની યાતનાઓ સહન કરવી પડે છે. એથી જન્મ્યૂસ્વામીને ઉદ્દેશ કરીને સુધર્માસ્વામી કહે છે:—

હે જન્મ્યૂ! આ લોક અને પરલોક સંબંધી અનેક દુઃખોનું કારણ પ્રાણુ-તિપાતાદિક કર્મ તથા અજ્ઞાન છે, એવું જ્ઞપરિજ્ઞાથી જાણો. એ જાણવારૂપ ક્રિયાનું ફળ દુઃખનું કારણ જે અજ્ઞાનરૂપ દ્રવ્યનિદ્રા અને ભાવનિદ્રા છે તેનાથી જીવને નિવૃત્ત થવું છે. જીવ જ્યારે તેનાથી નિવૃત્તિસંપન્ન થઈ જાય છે ત્યારે તે એવું સમજવા લાગે છે કે આ લોક, ભોગોની ઇચ્છાથી પ્રાણિ-પીડન આદિ કૃત્ય કરે છે અને આવા પ્રકારનું કૃત્ય કરવાથી તે અશુભ કર્મોનો આશ્રવ કરી બંધક બને છે. તેના ઉદયમાં તેને નરકાદિ અનેક કુગતિઓમાં જન્મ મરણ કરવું પડે છે. ત્યાંથી નિકળીને કદાચ કોઈ શુભ કર્મના ઉદયથી મનુષ્યલવની-કે જેમાં તેને ધર્મોપાજ્ઞ કરવાનો અવસર મળે છે—પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે તો પણ તે જીવ વારંવાર તેજ કુકૃત્યો કરે છે કે જેનાથી તેને પુનઃ નરકાદિ ગતિઓમાં જવું પડે છે. આવી રીતે આ જીવને કદિ પણ સંસારરૂપી દાવાનળથી બહાર આવવાનું બની શકતું નથી. એ જ આ લોકનો આચાર છે. આવા આચારને—કે જેનાથી તેને અનેક સંકટોનો સામનો કરવો પડે છે—જાણીને તમે આ દ્રવ્યરૂપ તેમજ ભાવરૂપ શસ્ત્રથી સદા નિવૃત્ત થાઓ.

“સમય લોગસ્સ જાણિત્તા इत्थं सत्थोवग्ग” એનો એ પણ અર્થ થાય છે કે—હે જન્મ્યૂ! તમે જનશાસનના જ્ઞાનાચાર આદિરૂપ પાંચ પ્રકારના આચારને મોક્ષ-સુખનું કારણ સારી રીતે જાણીને ષડ્જીવનિકાયના વિષયમાં દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ શસ્ત્રથી નિવૃત્ત થાઓ. અર્થાત્ સદા ધર્મનું આચરણ કરવામાં સતર્ક રહો. ભાવ નિદ્રાથી યુક્ત ન બનો. સારાંશ તેનો એ છે કે—આ સમસ્ત લોક, શબ્દાદિક વિષય-ભોગોની ઇચ્છાથી પ્રાણુતિપાતાદિક અનેક પ્રકારના દુષ્કાર્યો કરે છે, તેનાથી નરકાદિક જે અનેક યાતનાના સ્થાન છે તેમાં ઘોરાતિઘોર દુઃખો ભોગવે છે. તે માટે હે જન્મ્યૂ! ષડ્જીવનિકાયના વિષયમાં શસ્ત્રથી સદા અલગ રહો.

અથવા “લોગસ્સ” આ છઠ્ઠી વિભક્તિના સ્થાનમાં “લોકે” આ સપ્તમી વિભક્તિનો પાઠ તથા “સમય”ની છાયા “સમતાં” માનીને એવો અર્થ થઈ જાય છે કે—હે જન્મ્યૂ! તમે સદા આ વાતનો લલી પ્રકારે વિચાર કરો કે જે પ્રકારે

અમને હિંસાદિક કારણો ઉપસ્થિત થવાથી કષ્ટનો અનુભવ થાય છે તે પ્રકારે બીજા એકેન્દ્રિયાદિક પ્રાણીઓને-કે જે સદા મૃત્યુથી ડરે છે અને સુખના અભિલાષી છે-હિંસાદિક કારણો ઉપસ્થિત થવાથી દુઃખ થાય છે, આવા પ્રકારે અનુભવસિદ્ધ-“આત્મનઃ પ્રતિકૂલાનિ પરેષાં ન સમાચરેત્” આ વાક્યને પોતાના હૃદયમાં ઉતારીને કોઈ વખત કોઈ પણ જીવને કષ્ટ ન પહોંચે તેવી પ્રવૃત્તિ કરે. પારકાના દુઃખોને પોતાના દુઃખોની સાથે મેળવી સદા જ્ઞાનીએ એ વાતનો દૃઢ નિશ્ચય કરવો જોઈએ કે સંસારના એકેન્દ્રિયથી લઈ પંચેન્દ્રિય પર્યન્ત સમસ્ત જીવ મૃત્યુથી ડરે છે અને સુખને ચાહે છે માટે ષડ્જીવનિકાય રૂપ લોકમાં પોતાની પ્રવૃત્તિ સદા ચતનાશાળી બનાવવા જોઈએ ॥ સૂ. ૨ ॥

તૃતીય સૂત્રકા અવતરણ ઔર તૃતીય સૂત્ર । /

જો શબ્દાદિ વિષયોં મેં રાગદ્વેષરહિત હૈ-એસા હી પ્રાણી આત્મવાન, જ્ઞાનવાન, વ્રતવાન, ધર્મવાન ઔર બ્રહ્મવાન હોતા હૈ । એસા હી પ્રાણી ષડ્જીવનિકાયસ્વરૂપ લોકકે પરિજ્ઞાનસે યુક્ત હોતા હૈ । વહી મુનિ કહલાતા હૈ । વહી ધર્મવિત્ ઔર ઋજુ હૈ, એવં વહી આવર્ત ઔર ઓતકે સંબન્ધકો જાનતા હૈ ।

ષડ્જીવનિકાયરૂપ આ લોકમાં દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ શક્તી ઉપરત બનીને જીવ જે પ્રકારે મુનિપણને પ્રાપ્ત થાય છે તેનું પ્રતિપાદન કરે છે:—‘ જસ્મિમે ’ ઇત્યાદિ.

જે મુનિના માટે પ્રત્યક્ષ અનુભૂત-શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ, એ પોદ્ગલિક ગુણ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ હોવા છતાં ઇષ્ટ અને અનિષ્ટની કલ્પનાના કારણ બનતા નથી. અર્થાત્ તે શબ્દાદિક વિષય પુદ્ગલનો ગુણ છે. તેનાથી મારા આત્માને કોઈ પણ ઉપકાર યા અપકાર બની શકતો નથી. તેમાં ઇષ્ટાનિષ્ટની કલ્પના કરવાથી એ મારા માટે સંસારનું કારણ બનશે. કારણ કે એ સ્વયં જ સંસારનું જ કારણ છે, મુક્તિનું નહિ. મુક્તિનું કારણ તે બને છે જેનાથી આ આત્માનું કલ્યાણ થાય છે, આનાથી તો મારા આત્માનું કોઈ પણ કલ્યાણ બની શકતું નથી. માટે તેમાં ઇષ્ટાનિષ્ટની કલ્પના કરીને શા માટે પોતાનો બગાડ કરું. તેના સ્વરૂપને જાણ્યા બાદ આ પ્રકારના દૃઢ અધ્યવસાયથી તે શબ્દાદિકોમાં

ભલે તે અનુકૂળ હોય કે પ્રતિકૂળ હોય, જે પ્રાણીને રાગ અને દ્વેષ થતો નથી. તે પ્રાણી જ આત્મવાન છે. અર્થાત્ જ્ઞાનાદિ ગુણોથી સંપન્ન છે, અથવા આત્મ-હિતકારી આચરણમાં લવલીન છે. જેવી રીતે તુષથી ધાન્ય અલગ કરવામાં આવે છે તેવી રીતે શબ્દાદિક વિષયોમાં પ્રવર્તમાન પોતાના આત્માને તેનાથી અલગ કરી તે તેની રક્ષા કરવાવાળા છે, જ્ઞાનવાન્ છે—હેય અને ઉપાદેયના વિવેકવાળા છે—ઘ્ઘટ અને અનિઘટ શબ્દાદિક વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના કારણ રાગ અને દ્વેષ છે, રાગ અને દ્વેષથી નવીન કર્મોનો બંધ અને તેનાથી જીવોનું સંસારમાં પરિભ્રમણ થાય છે. આવા પ્રકારના જ્ઞાનથી તે સંપન્ન છે. વેદ-વાન છે—જીવાદિક પદાર્થોના સ્વરૂપ જેનાથી જાણી શકે છે તેનું નામ વેદ છે. તે આચારંગ આદિ આગમ છે. તેના જે જાણનાર છે તેનું નામ વેદવાન્ છે. ધર્મવાન્ છે—દુર્ગતિમાં પડતા જીવોની જે રક્ષા કરે છે તેનું નામ ધર્મ છે. તે ધર્મ શ્રુતચારિત્રરૂપ છે. તે જેની પાસે છે અર્થાત્ જે આ ધર્મનો પાલક છે, તેનું નામ ધર્મવાન્ છે, બ્રહ્મવાન્ છે—બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ મોક્ષસુખ છે. જે તેને છે તેનું નામ બ્રહ્મવાન્ છે. અર્થાત્ મોક્ષસુખનો જ્ઞાતા છે, અથવા ૧૮ અઘાર પ્રકારના બ્રહ્મચર્યનો પાલક છે તે પણ બ્રહ્મવાન્ છે. અથવા જે મૈથુનનો સર્વથા પરિત્યાગી થાય છે તે પણ બ્રહ્મવાન્ છે. આવા પ્રકારનો સંયમી સારી રીતે જીવાદિક પદાર્થોના સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરવાવાળાં પ્રજ્ઞાન-મત્યાદિક જ્ઞાનોદ્ધારા લોક-ષૂદ્રજીવનિકાય-ના સ્વરૂપને જાણે છે, અથવા લોક-શબ્દાદિકવિષયરૂપ લોકને સ્પર્શિતાથી બંધનું કારણ જાણીને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞાથી તેનો પરિહાર-ત્યાગ કરે છે. જે આત્મવાન્, જ્ઞાનવાન્, વેદવાન્, ધર્મવાન્ અને બ્રહ્મવાન્ છે તેને જ મુનિ કહેવામાં આવે છે.

વળી—જે ધર્મવિત્—જીવ અજીવ દ્રવ્યના સ્વરૂપનો જ્ઞાતા છે તથા ઋજુઃ સમ્યગ્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ મોક્ષના સરલ માર્ગના અવલંબનથી ઋજુપરિણામી—અકુટિલ અથવા સરલચિત્ત છે તે જ આ વાતને જાણી શકે છે કે—આવર્ત અને સ્રોતનો સંબંધ રાગદ્વેષકૃત છે. આવર્ત એ પ્રકારના છે. એક દ્રવ્ય—આવર્ત અને બીજું ભાવ—આવર્ત. જળ પ્રવાહમાં જે લેવર પડે છે તે દ્રવ્ય—આવર્ત છે. જન્મ, જરા, મરણ, આધિ, વ્યાધિ આદિ અનેક ઉપદ્રવોના સ્થાનરૂપ સંસાર ભાવ—આવર્ત છે. કહ્યું છે—

“ રાગદ્વેષવશાવિદ્ઞં, મિથ્યાદર્શનદુસ્તરમ્ ।

જન્માવર્તે જગત્ ક્ષિપ્તં, પ્રમાદાદ્ બ્રામ્યતે મૃશમ્ ” ॥ ૧ ॥

અર્થાત્ આ જગત રાગ અને દ્વેષથી વ્યાપ્ત છે. મિથ્યાદર્શનથી યુક્ત હોવાને કારણે તે દુસ્તર છે. જન્મરૂપી આવર્તમાં પડેલ છે અને પ્રમાદથી ચારે ગતિઓમાં પરિભ્રમણ કરે છે ॥ ૧ ॥

સ્ત્રોત પણ દ્રવ્ય અને ભાવના લેદથી બે પ્રકારનું છે. નદી આદિનો પ્રવાહ દ્રવ્યસ્ત્રોત છે. શબ્દાદિક વિષયોની અભિલાષા ભાવસ્ત્રોત છે. એ બન્નેનો સંબંધ રાગ અને દ્વેષથી થયેલ છે. તે વાતને જાણી જે તેના તે સંબંધનો પરિહાર-ત્યાગ કરે છે તે આવર્ત અને સ્ત્રોતના સંગનો પરિણાતા કહેવાય છે ॥ સૂ. ૩ ॥

ચતુર્થ સૂત્રકા અવતરણા ઔર ચતુર્થ સૂત્ર ।

જે મુનિ આવર્ત અને સ્ત્રોતના સંબંધને જાણી લે છે તે કેવા ગુણોને પ્રાપ્ત કરે છે ? તે કહે છે—‘સીઝસિગચ્ચાઈ’ ઇત્યાદિ.

આવર્ત ઔર સ્ત્રોતકે સમ્બન્ધકે જનનેવાલા મુનિ બાહ્ય ઔર આભ્યન્તર ગ્રન્થિસે રહિત, અનુકૂલ ઔર પ્રતિકૂલ પરીષદોં કો સહન કરનેવાલે, સંયમ વિષયક અરતિ ઔર શબ્દાદિ વિષયક રતિ કી ઉપેક્ષા કરનેવાલે હોતે હૈં, ઔર

વે પરિષદોં કી પડ્ધતા કો પીડાકારક નહીં સમજતે હૈં । વે સર્વદા શ્રુતચારિત્રપ્ત ધર્મ મેં જગડક રહતે હૈં, દૂસરોં કા અપકાર નહીં કરના ચાહતે હૈં । વે વીર અર્થાત્ કર્મવિદારણ કરને મેં સમર્થ હોતે હૈં । ઇસ પ્રકારકે મુનિ

દુઃખ કે કારણભૂત
કર્મોસે મુક્ત હો જાતે હૈં ।

બાહ્ય અને આભ્યન્તર પરિબ્રહ્મી રહિત-નિષ્પરિબ્રહ્મી મુનિ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરીષદો સહન કરતાં થકાં અર્થાત્ અનુકૂળ પરીષદમાં અભિલાષી અને પ્રતિકૂળ પરીષદોમાં ઉદ્દેગી ન બનીને રતિ અને અરતિની ઉપેક્ષા કરી પરીષદોને કષ્ટજનક

માનતા નથી, પણ કર્મબંધનો વિનાશ કરવાની તરફ ઉઘમી તે અણગાર તેવા પરીષદોને તે કર્મવિનાશરૂપ કાર્યમાં પોતાના સહાયક માને છે.

ભાવાર્થ—પરિશદમાં આસક્તિસંપન્ન વ્યક્તિ જ અનુકૂળ પરીષદોમાં અભિલાષી અને પ્રતિકૂળ પરીષદોમાં ઉદ્વેગી બને છે. જેની પાસે પરિશદ જ નથી એવા સંયમી મુનિ માટે શું પ્રતિકૂળ પરીષદ અને શું અનુકૂળ પરીષદ ? સઘળા એકસમાન છે. અનુકૂળમાં તેની લાલસા નહિ અને પ્રતિકૂળમાં તેને દ્વેષ નહિ, કારણ કે એ આ સિદ્ધાંતને સારી રીતે જાણી ચુકેલ છે કે સંસારનું મૂળ કારણ રાગ અને દ્વેષ છે. અનુકૂળમાં અભિલાષા થવી તે રાગની પર્યાય છે અને પ્રતિકૂળમાં ઉદ્વેગ થવો તે દ્વેષની પર્યાય છે, માટે સંયમી મુનિ તે બંને પ્રકારના પરીષદોને સમભાવથી સહન કરે છે. પરીષદો તેમજ ઉપસર્ગોથી કેઈ વખત તેના ચિત્તમાં સંયમપરિણામ તરફ અરતિ અને અસંયમપરિણામ તરફ રતિ થઈ જતી હોય તે પણ વાત નથી. કારણ કે તે આ બંને પ્રકારની પરિણતિઓને પણ કર્મબંધનું કારણ જાણીને તેની તરફથી ઉપેક્ષિત રહે છે. પરિષદોને તે પોતાને માટે કષ્ટકારી માનતો નથી પ્રત્યુત તેને પોતાના લક્ષમાં અધિકરૂપ જોડવાવાળા હોવાથી પોતાના સહાયક જ માને છે. સંસાર, શરીર અને ભોગોથી જે ઉદાસ થાય છે તેને પરીષદ અને ઉપસર્ગ પોતાના લક્ષથી દૂર કરી શકતા નથી. એવી વ્યક્તિ વિઘ્નકારક કારણકલાપોને—પરીષદોને કર્મબંધનું ઉચ્છેદન કરવામાં સુવર્ણમાં શુદ્ધિ લાવવા માટે અગ્નિરૂપ સહાયકની માફક પોતાના સહાયક માન્યા કરે છે, અને તેઓનું સહર્ષ સ્વાગત કરે છે.

નિર્ઘ્રન્થ મુનિ મિથ્યાત્વ અવિરતિ અને પ્રમાદરૂપ નિદ્રાના અભાવથી શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મનાં આરાધનમાં સદા જાગરૂક રહે છે અને પરનો અપકાર કરવાના વિચારરૂપ વૈરથી વિરક્ત બનીને કર્મરૂપી વૈરીનું નિવારણ કરવામાં સમર્થ થાય છે. માટે હે શિષ્ય ! તમે પણ શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મની આરાધના કરવામાં સદા જાગરૂક બની પરના અપકાર કરવાના અધ્યવસાયથી રહિત થઈ દુઃખ અને દુઃખના કારણ કર્મોથી રહિત બની જશો. ॥ સૂ. ૪ ॥

પાંચવેં સૂત્રકા અવતરણા ઔર પાંચવાં સૂત્ર ।

જે આવર્ત અને સ્રોતના સંબંધથી જાગરૂક નથી તે સંસારના દુઃખોથી છુટી શકતા નથી. તે વિષયમાં કહે છે—‘જરામચ્ચુ’ ઇત્યાદિ.

જરા ઔર મૃત્યુકે વશમેં પડા હુઆ મનુષ્ય સર્વદા મૂઢ બના
રહતા હૈ, ઇસલિયે વહ શ્રુતચારિત્ર ધર્મ કો નહીં જાનતા હૈ ।

જે આવર્ત અને સ્રોતના સંબંધથી જાગરૂક નથી તેવા મનુષ્ય જરા અને મરણને આધીન બની નિરંતર મોહનીય કર્મના ઉદયથી વિવેકરહિત થઈ શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મને જાણતા નથી. આનો ભાવ એ છે કે ભાવસુખ સંસારી મોક્ષ-માર્ગને પ્રાપ્ત કર્યા વિના વારંવાર જરા અને મૃત્યુને આધીન બની કદિ પણ દુઃખોથી છુટકારો મેળવતા નથી. ॥ સૂ. ૫ ॥

છઠે સૂત્રકા અવતરણ ઔર છઠા સૂત્ર ।

કદાચ જરા અને મૃત્યુની પરવશતાથી જીવોના દુઃખનો અંત થતો નથી તો પછી તેની પરવશતાને દૂર કરવા માટે મુમુક્ષુ પ્રાણિઓએ શો ઉપાય કરવો જોઈએ ? આવા પ્રકારની જાણસાનું સમાધાન કરવા માટે કહે છે—‘ પાસિય આઝરપાણે ’ ઇત્યાદિ.

આત્મકલ્યાણાર્થે મનુષ્ય આતુર પ્રાણિયોં કો દેખકર, અપ્રમત્ત હો,
સંયમારાધનમેં તત્પર રહે—ઇસ પ્રકાર સંયમારાધનમેં તત્પર રહને કે લિયે
શિષ્યકો આજ્ઞા દેના ।

“ આત્મકલ્યાણના અભિલાષી મુનિ ભાવનિદ્રાથી ઉત્પન્ન જરા અને મરણની પરવશતાથી પ્રાપ્ત દુઃખરૂપી સાગરમાં પડેલાં પ્રાણીઓને દેખીને ભાવનિદ્રાનો પરિત્યાગ કરીને સંયમની આરાધના કરવામાં સદા તત્પર રહે ” પ્રભુના આ સર્વોત્તમ ઉપદેશથી હે મેઘાવી શિષ્ય ! તમે પણ ભાવનિદ્રાજન્ય જરા અને મરણની પરવશતારૂપ દૂષણને જાણીને સદા સંયમરૂપ ધર્મમાં જાગરૂક રહો.

ભાવાર્થ—પ્રભુનો ઉપદેશ છે કે—આત્મકલ્યાણની કામના કરવાવાળા મુનિ ભાવનિદ્રાનો પરિત્યાગ કરે, કારણ કે આ નિદ્રાના સદ્ભાવમાં જરા અને મરણ જન્ય અનેક દુઃખોનો કદિ પણ અંત આવી શકતો નથી. આ દુઃખોથી છુટકારો કરાવનાર જે કોઈ હોય તો તે ભાવનિદ્રાનો અભાવ છે. સંસારી પ્રાણી જે

જન્મ મરણના અનંત કળ્લોને ભોગવી રહ્યા છે તેનું કારણ ભાવનિદ્રાનો સદ્ભાવ જ છે. એવું સમજીને અને પ્રભુના ઉપદેશ ઉપર ધ્યાન આપીને હે મતિમાન શિષ્ય ! તમે અનર્થોત્પાદક આ નિદ્રાનો પરિત્યાગ કરો, અર્થાત્ સંયમધર્મમાં સદા જાગરૂક રહો, જેથી તમને જરામરણજન્ય દુઃખોથી છુટકારો મળે. ॥ સૂ. ૬ ॥

સત્તમ સૂત્ર । /

યહ સંસારપરિભ્રમણરૂપ દુઃખ સાવધક્રિયાકે અનુષ્ઠાનસે હોતા હૈ, એસા જાનકર આત્મકલ્યાણકે લિયે અભ્યુદયત રહો ઇસ પ્રકાર શિષ્યકે પ્રતિ કથન ।

માયી ઔર પ્રમાદી વારંવાર નરકાદિયાતનાકો પ્રાપ્ત કરતા હૈ । જો પુરૂષ શબ્દાદિ વિષયોંમેં રાગદ્વેષરહિત હોતા હૈ, માયા એવં પ્રમાદ સે દૂર રહતા હૈ, વારંવાર મરણજનિત દુઃખકે આને કી આરાંકાસે ભયભીત રહતા હૈ; વહ શ્રુતચારિત્ર ધર્મમેં જાગરૂક હો મરણ સે છૂટ જાતા હૈ ।

ફરી કહે છે—‘ આરંભજં ’ ઇત્યાદિ.

સાવધ ક્રિયાઓના અનુષ્ઠાનનું ફળ જ આ સંસારના પરિભ્રમણરૂપ દુઃખ છે. એવું જાણીને હે શિષ્ય ! તમે આત્મકલ્યાણની તરફ પોતાની પ્રવૃત્તિ કરો. અહીં કષાયોના મધ્યવર્તી માયાનું ગ્રહણ કરવાથી અન્ય કષાયોનું પણ ગ્રહણ થાય છે, માટે ભાવસુપ્ત પ્રાણીનું એ ચિન્હ છે કે તે કોઢાદિ કષાયોથી યુક્ત બને છે, પ્રમાદસેવી-મદાદિકનું સેવન કરવાવાળા બને છે “ પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનનીજઠરે શયનમ્ ” વારંવાર જન્મ મરણ અને ગર્ભમાં આગમન, તેનાથી તેનો છુટકારો થતો નથી. સાવધ ક્રિયાઓમાં તત્પર પ્રાણી નરકનિગોદાદિકની અનન્ત યાતનાઓને ભોગવતાં તેનાથી પણ અધિક કળ્લોના સ્થાનભૂત ગર્ભમાં સ્થાન લે છે.

આવા પ્રકારે ભાવસુપ્ત પ્રાણીની જ્યારે આવી દશા થાય છે ત્યારે સંયમી મુનિનું એ કર્તવ્ય છે કે તે આ ભાવનિદ્રાનો પરિત્યાગ કરે. અને પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો-શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શો-માં રાગદ્વેષ રહિત બનીને માયા પ્રમાદથી પોતાની પ્રવૃત્તિને સુરક્ષિત રાખીને વારંવાર જન્મ મરણના દુઃખોને પ્રાપ્ત થવાની આશંકાથી ભયભીત બની સાંસારિક દુઃખોથી છુટકારો મેળવવા માટે શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મમાં સદા જાગરૂક રહે. આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિથી જ પ્રાણી મરણથી છુટી શકે છે, અન્યથા નહિ ॥ સૂ. ૭ ॥

અષ્ટમ સૂત્ર । /

સંસારી જીવોકે દુઃખોં કે જનનેવાલે, કામભોગજનિત પ્રમાદોંસે રહિત, પાપ
કર્મોં સે નિવૃત્ત વીર પુરૂષ આત્માકે ઉદ્ધાર કરનેમેં સમર્થ હોતે હૈં

ફરીથી કહે છે—‘અપ્પમત્તો’ ઇત્યાદિ.

જે સંસારી જીવોના દુઃખોનો જ્ઞાતા છે તે કામભોગજન્ય પ્રમાદથી રહિત
બનીને મન વચન અને કાયાથી બનનારા સાવધ વ્યાપારોથી દૂર રહીને કર્મોનો
નાશ કરવામાં સમર્થ થાય છે. તે જ આત્મરક્ષા છે. આ પોતાની રક્ષા કરવામાં
તત્પર રહે છે, અર્થાત્ પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવાવાળો થાય છે. ॥ સૂ. ૮ ॥

નવમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર નવમ સૂત્ર ।

જે આવા પ્રકારથી નિષ્ણાત બની જાય છે તેને શુ’ લાભ થાય છે? તે
બતાવે છે—‘જે પજ્જવજ્જાયં’ ઇત્યાદિ.

જો શબ્દાદિ વિષયોં મેં હોનેવાલા સાવધ કર્મ કે જ્ઞાતા હૈં વે નિરવધ ક્રિયારૂપ
સંયમ મેં હોનેવાલે દુઃખોંકે સહન કી ઉપયોગિતા કો ભી જનનેવાલે હૈં,
ઔર જો નિરવધક્રિયારૂપ સંયમમેં દુઃખોં કે સહન કી ઉપયોગિતા કો
જનનેવાલે હૈં વે

શબ્દાદિવિષયોંમેં હોનેવાલે સાવધ કર્મ કે ભી જ્ઞાતા હૈં ।

‘પર્યવ’ શબ્દનો અર્થ—શબ્દાદિક વિષયોના ભેદ—પ્રકાર, ‘શસ્ત્ર’ શબ્દનો
અર્થ—પ્રાણીપીડનાદિ સાવધ કર્મ, ‘ખેદજ્ઞ’ શબ્દનો અર્થ—પ્રાણીયોના સાવધ
ક્રિયાજન્ય દુઃખોનો જ્ઞાતા, થાય છે.

ભાવાર્થ—સંસારી જીવ શબ્દાદિક પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોનો ઉપભોગ કરવાની લાલસાને આધીન બનીને જ પોતાની પ્રવૃત્તિને અસંયમિત બનાવે છે. તેની આ અસંયમિત પ્રવૃત્તિથી ત્રસ સ્થાવર પ્રાણીઓને અનેક પ્રકારના કષ્ટ ભોગવવા પડે છે. અસંયમી જીવોની સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિ જ અન્ય જીવો માટે અનેક પ્રકારના કષ્ટોને દેવાવાળી બને છે. સંયમી જીવ આ બાબતનું સદા વિશેષ ધ્યાન રાખે છે કે કદાચ મારી પ્રવૃત્તિથી પ્રાણીઓને દુઃખ ન પહોંચે. તેટલા માટે તે પોતાની પ્રવૃત્તિને આટલી સંયમિત રાખે છે કે કોઈ પણ પ્રાણી તેનાથી દુઃખી થતો નથી. તે પોતાની આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિને ઉત્તરોત્તર વધારવાનો એટલો અધિકથી અધિક અભ્યાસ કરે છે કે તે કોઈને કોઈ વખત વીતરાગપદનો ધારક બને છે, તે બાજુ છે કે હું જેટલું સંયમ આરાધનમાં દુઃખ સહન કરીશ તેટલી જ મારે કર્મોની નિર્જરા થશે, આજ વીતરાગપદ સુધી પહોંચવાની ઉત્તમ સીડી છે. આ પ્રકારે જે નિરવધક્રિયારૂપ સંયમનો અભ્યાસ કરવામાં કર્મઠ-કુશળ છે તે જે જે કાર્યોથી પ્રાણીઓના પ્રાણોને કષ્ટ પહોંચે એવી સાવધ ક્રિયાઓથી સદા વિરક્ત જ રહે છે.

વિસ્તરાર્થ—જે અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ શબ્દાદિક વિષયોની પ્રાપ્તિ તેમજ પરિહાર માટે સાવધ ક્રિયાને શસ્ત્રરૂપ માને છે તે એ પણ સમજે છે કે સંયમ સર્વ જીવોનો ઉપકારક હોવાથી અશસ્ત્રરૂપ છે, આ પ્રકારે તે તેમાં શસ્ત્ર અને અશસ્ત્રરૂપતા બાણીને અશસ્ત્રરૂપ સંયમમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, અને શસ્ત્રરૂપ સાવધ ક્રિયાઓના અનુષ્ઠાનથી વિરક્ત થાય છે. એ માનેલી વાત છે કે મુનિને કર્મોનો નાશ સકલ સાવધ વ્યાપારોની નિવૃત્તિથી અને સંયમની આરાધનામાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી જ થાય છે.

અથવા—‘ પર્યવ ’ શબ્દનો અર્થ શબ્દાદિ પર્યાય છે; ‘ જાત ’ શબ્દનો અર્થ ‘ ઉત્પન્ન ’ છે. ‘ શસ્ત્ર ’ શબ્દનો અર્થ ‘ તપ ’ છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે શબ્દાદિ પર્યાયોથી ઉત્પન્ન હોવાવાળા આઠ પ્રકારના કર્મોનું શસ્ત્ર તપ છે, કારણ કે તપ કર્મોને બાળીને નાશ કરી નાંખે છે. આ શસ્ત્ર-તપનો જે પેદજ બાણકાર છે તે મુનિ અશસ્ત્ર-સંયમનો પણ બાણકાર છે, જે અશસ્ત્ર-સંયમનો બાણકાર છે તે શબ્દાદિપર્યાયજનિત આઠ પ્રકારના કર્મોનો વિનાશ કરવાવાળા શસ્ત્ર-તપનો પણ બાણકાર છે. એ બન્નેને બાણવાવાળા મુનિના આસ્રવનો નિરોધ હોવાથી અનાદિ ભવોથી સંચિત કર્મોનો ક્ષય થાય છે ॥ સૂ. ૯ ॥

ખેદજ મુનિને કર્મોના ક્ષય થવાથી શું લાભ થાય છે? તેનો ખુલાસો કરે છે-‘અકમ્મસ્સ’ ઇત્યાદિ.

કર્મરહિત મુનિકો નારકાદિ વ્યવહાર નહીં હોતા હે; ક્યોં કિ ઉપાધિકા જનક કર્મ હે ।

‘અકર્મણઃ વ્યવહારો ન વિચિતે’ જે આઠ પ્રકારના કર્મોથી રહિત થાય છે તેને ચારે પ્રકારની ગતિઓનો સર્વથા અભાવ થઈ જવાથી નારક તિર્યંચ મનુષ્ય અને દેવ, ઇત્યાદિ શબ્દોનો વ્યવહાર થતો નથી. આ પ્રકારના વ્યવહારનું કારણ કર્મબંધ હતું તે તેને નાશ થઈ ચુકેલ છે. કર્મબંધસહિત જીવનો જ આ વ્યવહાર ઘટિત થાય છે. તેનાથી રહિત જીવનો નહિ.

‘ઉપાધિ’ શબ્દનો અર્થ વિશેષણ છે. કર્મબંધસહિત જીવને જ નારકી, મનુષ્ય આદિ વિશેષણ સંગત ખેસે છે, કારણ કે મનુષ્યગતિ-નામકર્મના ઉદયથી જીવ મનુષ્યવિશેષણવાળા થાય છે, નરકગતિ-નામકર્મના ઉદયથી જીવ ‘નારકી’ એવા વિશેષણવાળા થાય છે, ઇત્યાદિ. તાત્પર્ય એ કે-કર્મબંધસહિત જીવને તત્તત્કર્મોદયમાં તત્તદ્વ્યપદેશતા ઘટિત થાય છે. અથવા સંસારપરિભ્રમણનું નામ પણ ઉપાધિ છે. આ સંસારપરિભ્રમણરૂપ ઉપાધિ જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોના સંબંધથી જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. જીવને જ્યાં સુધી કર્મોના સંબંધ રહે છે ત્યાં સુધી જ ઉપાધિનો સદ્ભાવ રહે છે.

આત્મા, શરીર અને કર્મના ભેદથી ઉપાધિ ત્રણ પ્રકારની છે. અશુભવૃત્તિ-ખોટા પ્રણિધાન-વિચાર આત્માની ઉપાધિ છે. આત્મા જ્યારે અશુભ ક્રિયાઓમાં

પ્રવૃત્તિ કરે છે અગર અશુભ પ્રણિધાનવાળા થાય છે ત્યારે તેને કર્મરૂપ ઉપાધિ થાય છે, તેનાથી જીવ શરીરઉપાધિવાળા થાય છે. કર્મઉપાધિથી જ જીવોને શરીર ઉપાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. અશરીરીને કોઈ ઉપાધિ હોતી નથી. નારક આદિ શરીરની ઉપાધિથી જીવ નારક આદિ નામોથી વ્યવહૃત થાય છે. તે તે શરીરની ઉપાધિથી જીવ તે તે નામવાળા અગર તે તે પર્યાયવાળા બને છે. જેવી રીતે જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના સદ્ભાવથી સંસારી જીવોમાં જ્યારે કોઈ મતિ શ્રુત અને મનઃપર્યવજ્ઞાની થાય છે. કોઈ મંદબુદ્ધિ હોય છે. કોઈ ચક્ષુદર્શનવાળા કોઈ અચક્ષુદર્શનવાળા, કોઈ સુખી કોઈ દુઃખી, કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ અને કોઈ સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે ત્યારે તેમાં ‘આ મતિશ્રુતજ્ઞાની છે, આ મતિ-શ્રુત-અવધિજ્ઞાની છે, આ મતિશ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યવજ્ઞાની છે, આ ચક્ષુદર્શની છે, આ અચક્ષુદર્શની છે, આ સુખી છે, આ દુઃખી છે, આ મિથ્યાદષ્ટિ છે, અને આ સમ્યગ્દષ્ટિ છે’ ઇત્યાદિ વ્યવહાર થાય છે ॥ સૂ. ૧૦ ॥

ગ્યારહવે સૂત્રકા અવતરણ ઔર ગ્યારહવાં સૂત્ર । /

કર્મકો સંસારકા કારણ જનકર કર્મકે કારણ પ્રાણાતિપાતાદિક કા ત્યાગ કરે ।

જો આમ જ હોય તો મુનિએ શું કરવું જોઈએ ? તે કહે છે—‘કર્મં ચ’ ઇત્યાદિ.

જ્યારે એ નિશ્ચય થયો કે કર્મરૂપ ઉપાધિથી જ જીવોમાં નારકાદિ વ્યવહાર થાય છે તો મુનિનું કર્તવ્ય છે કે તે જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોને અથવા તેના પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ આદિ બંધોને સંસારનું કારણ જાણીને તે કર્મોનું મૂલ કારણ સાવધ વ્યાપારને, અને રાગદ્વેષ મોહને જાણીને પ્રાણાતિપાતાદિક જે કાર્ય છે તેનો સર્વથા પરિત્યાગ કરે.

ભાવાર્થ—જીવોમાં નારકાદિ વ્યવહાર કર્મકૃત છે, કર્મ સંસારનું કારણ છે. કર્મ જીવોની શુભાશુભરૂપ પ્રવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે. અશુભાદિ કર્મોથી નારકાદિ વ્યવહાર થાય છે. અશુભાદિ કર્મોનું મૂળ કારણ હિંસાદિ પાપ, અથવા રાગદ્વેષ અને મોહ છે. માટે જ્ઞાની મુનિનું કર્તવ્ય છે કે તે તેના મૂળ કારણનો સદા ત્યાગ કરે. કહ્યું છે—

“કર્મણો જાયતે કર્મ, તતઃ સંજાયતે ભવઃ ।

ભવાચ્છરીરં દુઃખં ચ, તતશ્ચાન્યતરો ભવઃ ॥૧॥ ” ઇતિ.

જીવોને કર્મથી જ કર્મનો બંધ થાય છે. તેથી ભવ-સંસાર થાય છે. ભવથી શરીર, શરીરથી દુઃખ અને દુઃખથી વળી અન્યભવ તેને મળતો રહે છે ॥ સૂ. ૧૧ ॥

બારહવાં સૂત્ર । /

મુનિ કર્મસ્વરૂપ કા પર્યાલોચન કર સર્વજ્ઞ-જિન સમ્બન્ધી ઉપદેશ, યા સંયમકો સ્વીકાર કર રાગદ્વેષસે રહિત હો વીતરાગ હો જાતે હૈં ।

વળી પણ મુનિના કર્તવ્ય બાબત કહે છે-‘ પઢિલેહિય ’ ઇત્યાદિ.

કર્મના સ્વરૂપની પર્યાલોચના કરીને સર્વજ્ઞકથિત ઉપદેશને અર્થાત્ સંયમને શ્રદ્ધા કરી આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોના વિઘાતક રાગ અને દ્વેષથી રહિત બનીને મુનિ-આત્મા વીતરાગ શબ્દનો વાચ્ય થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ—મુનિના બીજા કર્તવ્યને પ્રગટ કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે કે—તે કર્મના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાથી તેને તેવો દૃઢ વિશ્વાસ થઈ જશે કે આત્માના જ્ઞાનાદિક ગુણોના ઘાતક જે કોઈ હોય તો તે કર્મ જ છે. રાગ દ્વેષને જે જ્ઞાનાદિક ગુણોના ઘાતક સૂત્રકારે પ્રગટ કર્યા છે તે કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી કરેલ છે. કારણ કે રાગ-દ્વેષથી જીવોને નવીન કર્મોનો બંધ થાય છે, માટે રાગ-દ્વેષ તેના બંધમાં કારણ છે, અને કર્મોનો બંધ કાર્ય છે. તે કર્મોનો અભાવ જ્યાં સુધી સર્વજ્ઞ પ્રભુના ઉપદેશાનુસાર જીવ પોતાની પ્રવૃત્તિ નહિ બનાવે ત્યાં સુધી કરી શકતો નથી, અર્થાત્ સંયમની આરાધના વિના તેનો અભાવ થઈ શકતો નથી, કહાય તેને વીતરાગ બનવાનું છે તો તેનું કર્તવ્ય છે કે તે રાગ દ્વેષનો અંત કરવા માટે કહેલી વિધિનું પાલન કરે. ॥ સૂ. ૧૨ ॥

તેરહવાં સૂત્ર ।

આ વાતને સૂત્રકાર ફરીથી પુષ્ટ કરે છે-‘ તં પરિન્નાય ’ ઇત્યાદિ.

કર્મકે કારણ રાગદ્વેષકા જ્ઞાનપૂર્વક પરિત્યાગ કર, સંસારી લોગોં કો વિષયકષાયોં સે વ્યામોહિત જન કર, તથા વિષયાભિલાષરૂપ લોકસંજ્ઞાકા વમન કર મતિમાન્ મુનિ સંયમારાધનમેં તત્પર રહે, સંયમ ગ્રહણ કર પશ્ચાત્તાપ ન કરે । ઉદ્દેશસમાપ્તિ ।

સાધુ કર્મોના બંધમાં મૂલ કારણ રાગ દ્વેષને જ-પરિજ્ઞાથી જાણીને અને પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞાથી તેનો ત્યાગ કરે. ‘સમસ્ત સંસારી જીવ વિષય કષાયોથી વ્યામોહિત થઈ રહેલ છે માટે તેવા વિષયોની વાંછાને સદા દૂર કરવી જોઈએ.’ એવો વિચાર કરી તેનો સદા પરિહાર કરે અને મુનિપણની મર્યાદાની રક્ષા કરવામાં તત્પર તે મતિમાન્ મુનિ સંયમની આરાધના કરવામાં સાવધાન રહે; કારણ કે સંયમની આરાધના વિના કર્મોનો નાશ થઈ શકતો નથી, માટે આઠ કર્મોનો નાશ કરવાના અભિપ્રાયથી સંયમની આરાધના કરે, સંયમને ગ્રહણ કરી પછી પશ્ચાત્તાપ ન કરે, અર્થાત્ સિદ્ધવૃત્તિથી સંયમની આરાધના કરે પણ તેની આરાધનામાં શિયાળવૃત્તિને સ્થાન ન આપે. આ ઠેકાણે આ વિષયમાં ચતુર્લંગી સમજવી જોઈએ. તે આ પ્રકારે—

(૧) સિદ્ધવૃત્તિથી નિકળે, સિદ્ધવૃત્તિથી પાળે. (૨) સિદ્ધવૃત્તિથી નિકળે શૃંગાલવૃત્તિથી પાળે. (૩) શૃંગાલવૃત્તિથી નિકળે, સિદ્ધવૃત્તિથી પાળે. (૪) શૃંગાલવૃત્તિથી નિકળે, શૃંગાલવૃત્તિથી પાળે.

તેમાં પહેલો અને ત્રીજો ભંગ ઉત્તમ છે. ‘इति ब्रवीमि’ એનો અર્થ પહેલાં કહેવામાં આવેલ છે. ૧૩

ત્રીજા અધ્યયનનો પ્રથમ ઉદ્દેશ સમાપ્ત ૩-૧.

**પ્રથમ ઉદ્દેશ કે સાથ દ્વિતીય ઉદ્દેશ કા સમ્બન્ધપ્રતિપાદન,
ઔર દ્વિતીય ઉદ્દેશ કા પ્રથમ સૂત્ર ।**

ત્રીજા અધ્યયનનો બીજો ઉદ્દેશ.

ત્રીજા અધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશમાં ભાવસુખ પ્રાણીઓ વિષે સારી રીતે સમજાવેલ છે. આ બીજા ઉદ્દેશમાં એ સમજાવવામાં આવશે કે તેની આ નિદ્રાનું ક્ષણ તેને દુઃખ સિવાય બીજું કંઈ થતું નથી. આ વિષયને સ્પષ્ટ કરવા માટે સૂત્રકાર આ બીજા ઉદ્દેશનો પ્રારંભ કરીને પ્રથમ સૂત્ર કહે છે—‘ જાદં ચ વુઢ્ઢિં ચ ’ ઇત્યાદિ.

પ્રાણિયોં કે જન્મવૃદ્ધિકા વિચાર કરો; સર્લી પ્રાણિયોં કો સુખપ્રિય હોતા હૈ
ઔર દુઃખ અપ્રિય હોતા હૈ – ઇસ વસ્તુ કો સમજો । ઇસ પ્રકાર વિચાર
કરનેવાલા પ્રાણી અતિવિધ હો કર – નિર્વાણપદ યા વહાં તક પહુંચાનેવાલે
સમ્યગ્દર્શન

આદિ પરમ હૈં એસા જાન કર પરમાર્થદર્શી બનકર સાવધ કર્મ નહીં કરતા ।

શિષ્યને સંબોધન કરીને સૂત્રકાર કહે છે કે હે શિષ્ય ! આજ જ તમે આ બાબતનો જ્ઞાનદષ્ટિથી વિચાર કરો, કાલ પરમદિવસની વાત જવા દો. સમય વીતાવવામાં શું ફાયદો ? સંસારમાં પ્રાણીઓની ગર્ભોત્પત્તિથી લગાવી બાહ્યદિ-વૃદ્ધાવસ્થાપર્યન્તની સઘળી અવસ્થાઓ દુઃખોની સાથે ને સાથે રહેવાવાળી છે. સંસારી પ્રાણીની એક પણ અવસ્થા એવી નથી કે જેમાં દુઃખોનો સંબંધ ન હોય. ગર્ભમાં આવવું અને ત્યાં રહેવું એ એક મહાન દુઃખ છે. તે પ્રાણી કોઈ પકારે ત્યાંથી સુરક્ષિત દશામાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને બાળ-યુવા-વૃદ્ધાવસ્થા સુધી પહોંચી પણ જાય છે તો પણ આ અવસ્થાઓમાં આ જીવને રજ માત્ર પણ સાતા મળતી નથી. દુઃખો સિવાય આંહી સુખોનું નામ પણ નથી. માટે ગર્ભોત્પત્તિ અને બાહ્યદિ વૃદ્ધાવસ્થા સુધીની સમસ્ત દશાઓ દુઃખોની સાથે જ રહેવાવાળી છે. અન્યત્ર પણ આ વાત કહેલ છે:—

“ જાયમાણસ્સ જં દુક્ખં, મરમાણસ્સ જંતુણો ।

તેણ દુક્ખેણ સંતત્તો, ન સરઈ જાઈમપ્પણો ॥ ૧ ॥

વિરસરસિયં રસંતો, તો સો જોણીમુદ્દાઝ નિપ્પિદ્ધ ।

માઝુપ અપ્પણોઽવિ ય, વેયણમઝલં જણેમાણો ॥ ૨ ॥ ” ઇતિ

તથા—“ હીળમિળ્લસ્સરો હીળો, વિવરીઓ વિચિત્તઓ ।

દુઢ્ઢલો દુક્ખિઓ વસસ, સંપત્તો ચરિમં દસં ” ॥ ૩ ॥ ઇતિ ।

ઉત્પન્ન થનાર અને મરનાર પ્રાણીને જે દુઃખ થાય છે તે દુઃખથી સંતપ્ત બનેલ પ્રાણી પોતાની ઉત્પત્તિનું સ્મરણ પણ કરતો નથી ॥૧॥ જે વખતે આ જીવ યોનિમુખ-ગર્ભસ્થાનથી નીકળે છે તે સમય ઘણી જ ખુરી રીતે રહે છે; કારણ કે તે વખત તે પોતાને માટે તેમ જ પોતાની માતા માટે અતુલ-વર્ણનાતીત-વેદનાનું કારણ બને છે ॥ ૨ ॥

તથા વળી તે જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થામાં પહોંચે છે ત્યારે હીન બની જાય છે. તેનો સ્વર અસ્પષ્ટ-ગરગર શબ્દવાળો બની જાય છે. તેની દશા દયાજનક થઈ પડે છે તરૂણ-અવસ્થામાં જે તેની હાલત હતી તે હાલતથી બીલકુલ ભિન્ન તેની હાલત થઈ જાય છે. ચિત્ત પણ તેનું ઠેકાણું રહેતું નથી. આ વખતે તે દુર્બળ અને સદા દુઃખી જ રહ્યા કરે છે. ॥ ૩ ॥

તથા હે શિષ્ય ! જીવોની ઉત્પત્તિના જે ઉચ્ચાર=વિષ્ટા પ્રસ્તવણ-મૂત્ર આદિ ચૌદ સ્થાન છે, તેમાં ઉત્પન્ન થયેલા જીવોની સાથે આપણા સુખની પર્યાલોચના કરો. અર્થાત્ એ વાતનો સદા વિચાર કરો કે જે પ્રકારે સુખ અમોને પ્રિય છે તે પ્રકારે અન્ય જીવોને પણ પ્રિય છે. દુઃખ જે પ્રકારે અમોને અપ્રિય-અનિષ્ટ છે તે પ્રકારે તે અન્ય જીવોને પણ અનિષ્ટ છે. એવો વિચાર કરી અગર જાણીને કોઈને પણ દુઃખ ન આપવું જોઈએ. આ પ્રકારનો વિચાર કરવાથી તમે સ્વયં દુઃખ પામશો નહિ.

આ પ્રકારે પ્રાણીઓના સુખ અને દુઃખોની પર્યાલોચનાથી વાસ્તવિક તત્વનું પ્રકાશક જ્ઞાન જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ્ઞાનથી યુક્ત તે સુક્તિપદને અથવા તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર સમ્યગ્દર્શનાદિને પરમ-પરમકલ્યાણકારી જાણીને સમદર્શી થઈ જાય છે અને સાવધ ક્રિયાઓ કરતા નથી ॥ સૂ૦ ૧ ॥

દ્વિતીય સૂત્ર । /

ઇસ મનુષ્યલોકમેં બન્ધન કે કારણભૂત મનુષ્યોં કે સાથ કે સમ્બન્ધોં કો છોડો । આરમ્ભજીવી મનુષ્ય એહિક-પારલૌકિક દુઃખોંકો ભોગનેવાલે હોતે હૈં । કામભોગોં મેં અભિલાષા રખનેવાલે જીવ અષ્ટવિધ કર્મોં કા સંચય કરતે રહતે હૈં ઔર કામભોગાદિજન્ય કર્મરજસે સંસ્લિષ્ટ હો વારંવાર ગર્ભગામી હોતે હૈં ।

‘ઝમુંચ પાસં’ ઇત્યાદિ. આ મનુષ્યલોકમાં મનુષ્યોની સાથે પાશ-બંધનના હેતુ પુત્રકલત્રાદિક સંબંધ-નો હે શિષ્ય ! તમે સર્વથા પરિત્યાગ કરો. અથવા દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી પાશ-બંધન બે પ્રકારના છે. રસ્સી આદિ પદાર્થ દ્રવ્યથી, વિષય-કષાયાદિક ભાવથી બંધન છે. એ બન્ને પ્રકારના બંધનનો સર્વથા ત્યાગ કરો.

ભાવાર્થ—સંસારમાં જીવો માટે બધાથી પ્રબળ બંધનનું કારણ પુત્રકલ-ત્રાદિકનો સંબંધ છે. આત્માર્થી આ બંધનના હેતુનો જ્યાં સુધી ત્યાગ નથી કરતો ત્યાં સુધી તે આત્મ-કલ્યાણના માર્ગ ઉપર આગળ વધી શકતો નથી. માટે તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવાનો આ ઠેકાણે ઉપદેશ આપેલ છે. આ પાશથી યુક્ત પ્રાણી કામલોગની ઇચ્છાથી પ્રાણિહિંસાદિરૂપ આરંભો કરે છે.

તૃતીય સૂત્ર । /

અજ્ઞ મનુષ્ય મનોવિનોદ કે નિમિત્ત પ્રાણિયોકા સંહાર કર આનંદ માનતા હે ।
બાહ્યો-અજ્ઞો કા સંગ વ્યર્થ હે । ઉનકે સંગ સે તો દ્રેષકી હી વૃદ્ધિ હોતી હે ।

આરંભથી જીવવાનો જેનો સ્વભાવ છે તે આરંભજીવી છે. મહાન આરંભોદ્ધાર જે પોતાની આજીવિકા કરે છે તે આ લોક અને પરલોક બન્નેના દુઃખો ભોગવે છે, કારણ કે વિષયભોગોમાં ગૃહ-લોભુપી પ્રાણી અષ્ટવિધ કર્મોનો સંચય કરે છે, અને આ કામલોગથી ઉપાજીત કર્મરૂપી ધૂળથી લિપ્ત બનીને તે વારંવાર રેંટના ઘટમાલની માફક આ સંસારરૂપી ચક્રમાં ધૂમતો રહે છે ॥ સૂ૦ ૨ ॥ ‘અવિ સે’ ઇત્યાદિ.

તે વિષયી પ્રાણી મનોવિનોદ માટે અર્થાત્ મનોવિનોદ કરવાના અભિપ્રાયથી પ્રેરિત બનીને પ્રાણીઓની હિંસા કરીને પણ આનંદિત થાય છે. તેવી હિંસાને તે પોતાના મનોવિનોદનું સાધન માની ક્રીડા સમજે છે. જીવું ખોલે છે, કહે છે કે—આ મૃગાદિક પશુ શિકાર માટે જ વિધાતાએ બનાવેલ છે. શિકાર ક્રીડા કરવાના નિમિત્તથી જ કરવામાં આવે છે. શિકાર કરવાથી મનોવિનોદ થાય છે. કદાચ મનોવિનોદ માટે પ્રાણીઓની હિંસા કરી જે આનંદ માને છે તે માંસાદિક ખાવા માટે પણ કદાચ હિંસા કરી હર્ષિત થાય તો તેમાં કંઈ અચરજ નથી. આ પ્રકારે વિષયોમાં લંપટ બનેલ પ્રાણી ચોરી કુશીલ આદિ પાપો પણ કરે છે. તેથી મુનિજનનું કર્તવ્ય છે કે તે આવા બાલ-અજ્ઞાનીની સંગતિથી, મનોવિનોદના કારણ હાસ્યાદિકેથી, અથવા હિંસાદિ પાપોથી દૂર રહે. બાલ-અજ્ઞાનીઓની સંગતિ, મનોવિનોદના કારણ હાસ્યાદિક અને પ્રાણાતિપાતાદિક પાપ, મુનિ માટે સર્વથા વર્જનીય આ માટે છે કે તેનો સંગ વેર-દ્રેષનો વર્ધક થાય છે. આ વૈરભાવની વૃદ્ધિથી નૂતનભવાનુષંગી અને વૈરાનુબંધી કર્મોનો બંધ થાય છે. ॥ સૂ૦ ૩ ॥

ચતુર્થ સૂત્રકા અવતરણા ઔર ચતુર્થ સૂત્ર । /

બાલોં કે સંગસે દ્રેષ હી બઢતા હૈં; ઇસ હેતુ અતિવિધ – સમ્યગ્જ્ઞાનવાન્ પ્રાણી પરમ કી, અર્થાત્-સિદ્ધિગતિ નામક સ્થાન કી અથવા સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્ર કી સત્તા કો જન કર, નરકનિગોદાદિકે વિવિધ દુઃખોકે જ્ઞાનસે યુક્ત હો, પાપાનુબન્ધી કર્મ નહીં કરતા હૈ, ન દૂસરોં સે કરાતા હૈ, ન કરનેવાલે કા અનુમોદન હી કરતા હૈ । વહુ ધીર મુનિ, અગ્ર ઔર મૂલ કા વિવેક કર કે, કર્મોં કા છોદન કર નિષ્કર્મદર્શી હો જાતા હૈ ।

જો આ પ્રમાણે છે તો મુનિએ શું કરવું જોઈએ ? તે કહે છે—‘ તમ્હા ’ ઇત્યાદિ.

બાલ-અજ્ઞાનીના સંગથી વૈરભાવની વૃદ્ધિ થાય છે, માટે જે અતિવિધ-સમ્યગ્જ્ઞાનસંપન્ન છે તે ‘ સિદ્ધિગતિનામક પરમપદ અથવા તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર સર્વવિરતિલક્ષણ ચારિત્ર પરમ શ્રેયસ્કર છે ’ એવું જાણીને નરકનિગોદાદિકના અનેક દુઃખોના જ્ઞાતા અર્થાત્ ‘ નરકનિગોદાદિકોના દુઃખ જીવોને ત્યાં સુધી ભોગવવા પડે છે જ્યાં સુધી સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ તેને થતી નથી ’ આ પ્રકારના દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા બનીને પાપાનુબન્ધી કર્મ કરતા નથી. “ કરોતિ ” આ ક્રિયા અન્ય ક્રિયાઓની ઉપલક્ષક છે, તેથી એ ઘટિત થાય છે કે તે બીજાઓથી પાપકર્મ કરાવતા નથી અને પાપકર્મ કરવાવાળાઓની અનુમોદના પણ કરતા નથી.

પરીષદ અને ઉપસર્ગોથી અવિચલિત બનીને તે પૃથક્ પૃથક્ ભેદપ્રભેદો સહિત-વિસ્તારપૂર્વક આ વાતની પર્યાલોચના કરે કે અગ્ર અને મૂલ તપ સંયમ વિના આત્માથી પૃથક્-અલગ થઈ શકતા નથી. ભવોપગ્રાહી અઘાતિયા ચાર કર્મોં કે જે કેવલિકર્મ કહેવાય છે તે ચાર પ્રકારના ઘાતિયા કર્મ મૂલ છે. અથવા મોહનીય કર્મનું નામ મૂલ છે. તેનાથી અવશિષ્ટ સાત કર્મોંનું નામ અગ્ર છે. મોહનીયનો ક્ષય થયા વિના અન્ય કર્મોંનો ક્ષય થતો નથી. માટે મોહનીયમાં મૂલતા સિદ્ધ થાય છે. કહ્યું છે—

“ નાયગમ્મિ હપ સંતે, જહા સેના વિગસ્સહ ।

एवं कस्माणि णस्संति, मोहणिज्जे खयं गप ” ॥ ૧ ॥

જેવી રીતે સેનાપતિના મરવાથી સેના છિન્નભિન્ન થઈ ભાગી જાય છે તે પ્રકારે મોહનીયનો ક્ષય થવાથી અન્ય કર્મ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. ॥ ૧ ॥

અથવા ‘મૂલ’ નામ મિથ્યાત્વનું છે. ‘અગ્ર’ નામ આઠ પ્રકારના કર્મોનું છે, કારણ કે આઠ કર્મોનું મૂલ કારણ મિથ્યાત્વ છે. માટે મિથ્યાત્વને મૂલ શબ્દથી કહેલ છે. કહ્યું છે “...મિચ્છત્તેણં ઉદિણ્ણેણં પવં સ્સલુ જીવે અદ્ધ કમ્મપગડીઓ બંધદ્ધ ।” इति । મિથ્યાત્વના ઉદયથી જીવ આઠ કર્મપ્રકૃતિઓ બાંધે છે. માટે કર્મોના કારણભૂત મિથ્યાત્વ આદિને તપસંયમદ્વારા સર્વથા પોતાના આત્માથી જુદા કરી તે નિષ્કર્મદર્શી થઈ જાય છે.

સૂત્રમાં “ પરિચ્છિદ્ધ ” પદ આવેલ છે. તેનો અર્થ “ છેદન કરીને ” એમ થાય છે. પરંતુ પૌદ્ગલિક જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોનું તો છેદન બની શકતું નથી માટે જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોને પોતાના આત્માથી “ પરિચ્છિદ્ધ ”—જુદા કરીને, એવો અર્થ કરવો જોઈએ, કારણ કે કર્મોને આત્માથી પૃથક્ કરવા તે જ તેનું છેદન છે. આત્માથી કર્મોના અલગ થવાથી જીવનિષ્કર્મદર્શી—અર્થાત્ કર્મરહિત પોતાના આત્માને જોવાના સ્વભાવવાળો થઈ જાય છે. આ પ્રકારનો સ્વભાવ જીવને જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મના વિનાશથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ અવસ્થામાં જીવ સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી થાય છે ॥ સૂ. ૪ ॥

प्रश्चम सूत्रका अवतरण और प्रश्चम सूत्र । /

यह निष्कर्मदर्शी भरणसे मुक्त हो जाता है, केवली होकर दूसरो को भी मुक्त करता है । छेदलोकादि लय को देनेवाला यही मुनि कहलाता है । मुनि परमदर्शी, विविक्तजुवी और उपशान्त आदि हो कर, पण्डितभरणकी आकांक्षा करता हुआ संयमाराधनमें तत्पर रहे ।

જે નિષ્કર્મદર્શી છે તેને ખીજો પણ લાલ થાય છે. તે વાતને પ્રગટ કરે છે— ‘ પસ મરણા પમુચ્ચદ્ધ ’ ઇત્યાદિ.

આ નિષ્કર્મદર્શી આયુકર્મના બંધનો અભાવ થવાથી મરણથી રહિત થાય છે અને તે આવીચિમરણથી છુટી જાય છે. અનુસમય અર્થાત્ નિરન્તર મરણને આવીચિમરણ કહે છે. અથવા મરણ નામ સંસારનું છે, કેવળી થઈ જવાથી આત્મા સંસારબંધનથી રહિત થાય છે, સિદ્ધસ્થાનમાં વિરાજવાના નિશ્ચયથી તેજ ભવમાં

અઘાતિયા કર્મોનો અભાવ કરી સિદ્ધપદનો અધિકારી થાય છે. કેવળી બની તે અન્ય જીવોને પણ સંદેશનાદ્વારા સંસારપરિબ્રમણથી છોડાવે છે. ઇહલોક ભય આદિ સાત પ્રકારનો ભય જેણે ભેઘ લીધેલ છે તે દષ્ટભય છે, દષ્ટભય જ મુનિ થાય છે. તથા ઉચ્ચારાદિ ચૌદ સ્થાનોમાં સમુત્પન્ન જીવસમૂહરૂપ લોકમાં આત્માના ઉત્કર્ષકારી થવાથી પરમ જે સંયમ તેને દેખવાનો જેનો સ્વભાવ છે તે પરમ-દર્શી છે. તથા રાગદ્વેષરહિત થવાથી અકિલષ્ટ જીવવાનો જેનો સ્વભાવ છે તે વિવિક્તજીવી છે. તે નિષ્કર્મદર્શી વિવિક્તજીવી થાય છે. તેથી તે ‘જ્વસંતે’ ઉપશાન્ત:-ઉપશમથી યુક્ત થાય છે. કષાયોના ઉદ્વેગનો અભાવ ઉપશમ છે, જ્યારે કષાયોમાં બિલકુલ મંદતા આવી જાય છે ત્યારે તે ‘સમિષ્’ સમિત:-મોક્ષના માર્ગને પ્રાપ્ત કરેલો કહેવાય છે. તથા ‘સહિષ્’ સહિત:-જ્ઞાન અને આરિત્રથી યુક્ત થવાથી તે ‘સયાજણ’ સદાયત:-નિરંતર ચતનાવાન્ અર્થાત્ પ્રમાદ રહિત થાય છે. આ પૂર્વોક્ત ગુણોને ત્યાં સુધી ધારણ કરવાની આવશ્યકતા છે કે જ્યાં સુધી તેને પંડિતમરણુ પ્રાપ્ત નહિ થાય. આ વાત સૂત્રકાર પ્રગટ કરે છે-‘કાલકંક્ષી’ ઇતિ. કાલ શબ્દનો અર્થ મૃત્યુકાળ છે. તેની આકાંક્ષા રાખવાવાળાને કાલાકાંક્ષી કહે છે. જ્યાં સુધી પર્યાયાગત પંડિતમરણુ પ્રાપ્ત નથી થતું ત્યાં સુધી તેની આહુના કરીને પૂર્વોક્ત ગુણોથી યુક્ત થઈને તે નિષ્કર્મદર્શી સંયમની આરાધનામાં પ્રયત્નશાળી અગરલવલીન રહે ॥ સૂ. ૫ ॥

છઠા સૂત્ર । /

પાપકર્મ બહુત પ્રકારકે કહે ગયે હેં, ઉનકો દૂર કરનેકે લિયે સંયમ મેં ધૃતિ ધરો । સંયમપરાયણ મેઘાવી મુનિ સમસ્ત પાપ કર્મોકા ક્ષપણ કરતા હે ।

“બહું ચ” ઇત્યાદિ.

પાપકર્મ બંધસ્થાનની અપેક્ષાથી ઘણા પ્રકારના કહેલ છે. વીતરાગ પ્રભુએ બાર પ્રકારની પરિષદ-સભામાં પોતાની દિવ્યદેશનાથી બંધસ્થાનોની અપેક્ષાથી કર્મોના અનેક ભેદ ભવ્ય જીવોને સમજાવેલ છે. સાથે એ પણ પ્રગટ કરેલ છે કે આ કર્મોનો આત્માથી દૂર કરવાનો ઉપાય છે-“સચ્ચમિ ધિંહં કુલ્લહા” સત્યે

ધર્મ કુરુષ્વ, સત્ય-સંયમમાં ધૈર્ય ધારણ કરો. એ માટે શિષ્યને સંબોધન કરીને કહે છે કે હે શિષ્ય! તમે જો આ કર્મો ઉપર વિજય કરવા માંગતા હો તો- ‘સદ્ભ્યો હિતઃ સત્યઃ-સંયમઃ’ સત્પુરુષોને માટે હિતકારી જે સંયમ છે તેમાં અટલ રહો, ઉપસર્ગ અને પરીષદો આવવા છતાં પણ આ માર્ગથી કોઈ વખત પણ વિચલિત ન બનો. અથવા સત્ય નામ વીતરાગપ્રણીત આગમનું છે, કારણ કે તેનાથી જ જીવાદિક તત્ત્વોના યથાર્થ સ્વરૂપની પ્રજ્ઞા થાય છે. ભગવાનના આ આસાસ્વરૂપ પ્રવચનમાં કુતર્કનો પરિહાર કરી ચિત્તને સ્થિર કરો, કારણ કે આ સંયમમાં અને વીતરાગપ્રણીત આગમમાં સારી રીતે લવલીન ચિત્તવાળા મનુષ્ય હેય અને ઉપાદેયના વિવેકથી નિપુણમતિ બનીને સંપૂર્ણ પાપકર્મો નષ્ટ કરી નાંખે છે. ॥ સૂ. ૬ ॥

સાતવાં સૂત્રકા અવતરણ ઔર સાતવાં સૂત્ર । /

અનેક વિષયોં મેં આસક્તચિત્ત સંસારી પુરુષોં કી ઇચ્છાકી પૂર્તિ નહીં હોતી ।

એસે પુરુષ અન્યવધાદિ પાપકર્મોં મેં હી નિરત રહતે હેં ।

કષાયાદિ પ્રમાદથી યુક્ત પ્રાણી કયા કયા ગુણવાળા થાય છે? તેને માટે કહે છે-‘અણેગચિત્તે’ ઇત્યાદિ.

આ સંસારી પુરુષ નિશ્ચયથી કૃષિ, વાણિજ્ય, સેવા આદિ અનેક કાર્યો કરવામાં વ્યગ્રચિત્તવાળા બની રહે છે. કારણકે સંસારી જીવોની અભિલાષા સાંસારિક અનેક સુખો પ્રાપ્ત કરવાની તરફ સદા લાગી રહે છે તેથી તે ખેતી, વાણિજ્ય આદિ અનેક પ્રકારના આજીવિકાના ઉપયોગી કાર્યોના સંપાદનમાં રાત-દિવસ લાગ્યા રહે છે. માટે સાંસારિકસુખોના અભિલાષી પુરુષોનું મન કોઈ એક વિષયમાં એકાગ્ર બનતું નથી. આ ઉપર સૂત્રકાર કહે છે-‘સે કેયણં અરિહ્ણ પૂરિત્તણં’-સ કેતનમહઃ પૂરયિતુમ્, અર્થાત્ તેની આ પ્રકારની આ ચેષ્ટાઓ શું તેના કેતન=માનસિક અભિલાષા-ની પૂર્તિ કરી શકે છે? કદાપિ નહિ. સૂત્રકારે આ ઠેકાણે કાકુવચનનો પ્રયોગ કરેલ છે. કેતન એ પ્રકારના છે.

(૧) દ્રવ્યકેતન, (૨) ભાવકેતન. દ્રવ્યકેતન ચાલિની અથવા સમુદ્ર છે, અને ઇચ્છા અને લોભ, એ ભાવકેતન છે. આ ઠેકાણે ભાવકેતનની અપેક્ષાથી ‘કેતન’ શબ્દનો પ્રયોગ થયેલ છે. ભગવાને એ જ વાત કહી છે—“જહા લાહો તહા લોહો, લાહા લોહો પવહુદ્ધ ।”

અર્થાત્ જેમ જેમ લાભ થાય છે તેમ તેમ લોભ વધે છે. લાભથી લોભની વૃદ્ધિ થાય છે. જે અનેક કાર્યોમાં વ્યગ્રચિત્ત બની રહે છે. તે શું ભાવકેતનરૂપ પોતાની ઇચ્છાઓની પૂર્તિ કરી શકે છે? અર્થાત્ કરી શકતા નથી. કહ્યું પણ છે—

“ન શયાનો જયેન્નિદ્રાં, ન મુજ્જાનો જયેત્થુધામ્ ।

ન કામયાનઃ કામાનાં, લાભેનેહ પ્રશામ્યતિ” ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

જેવી રીતે સુઈ રહેવાથી નિદ્રા છૂટી શકાતી નથી અને ખાવાથી ભૂખ છૂટી શકાતી નથી તે પ્રકારે કામ-ઇચ્છાઓમાં ફસેલો પ્રાણી-મનુષ્ય ઇચ્છાનુસાર ઇષ્ટવસ્તુઓનો લાભ થતાં છતાં પણ તેનાથી શાંતિલાલ પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી. વળી પણ કહ્યું છે—

“ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ ।

હવિષા કૃષ્ણવર્ત્મેવ, ભૂય પવાભિવર્ધતે” ॥ ૧ ॥ ઇતિ ॥

કામવિકાર વિષયભોગનું સેવન કરવાથી શાંત થતો નથી, પણ જેમ ઘી નાંખવાથી અગ્નિની જ્વાળા વધે છે તે પ્રકારે વિષયોના સેવનથી વિષયવાસનાની વૃદ્ધિ થાય છે. પોતાની ઇચ્છાની પૂર્તિ માટે જીવ શું કરે છે? આ વાતને સૂત્રકાર સ્પષ્ટ કરે છે—“સે અણ્ણવહાણ” ઇત્યાદિ.

અથવા “સે કે ય જં અરિહણ પૂરિત્તણ” આ વાક્યની છાયા “સ કચ્ચ તમ્ અર્હઃ પુરયિતુમ્” એમ પણ થાય છે. જેનો અર્થ આ પ્રકારે થાય છે—કોણ એવો પ્રાણી થઈ શકે છે કે જે અનેક ચિત્તવાળા મનુષ્યની ઇચ્છાઓની પૂર્તિ કરવામાં સમર્થ હોય? કારણ કે તે અનેકચિત્ત પુરૂષ અન્યવધ-બીજને મારવું-આદિ અનેક સાવધ ક્રિયાઓ કરવામાં ઉત્સુક બની રહે છે. આ વાતને બતાવે છે—‘સે અણ્ણવહાણ’ ઇત્યાદિ.

મનુષ્ય જ્યારે પોતાની ઇચ્છાની પૂર્તિ માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે તેની તે પ્રવૃત્તિથી અન્ય પ્રાણીઓની હિંસા થાય છે, માટે તે તેની પ્રવૃત્તિ બીજા જીવોની હિંસાનું કારણ બને છે; જેમ ચોર અથવા સાહસિક-ડાકૂ પૈસાવાળા માણસના ધન ચોરી જવા માટે પૈસાવાળાને મારી નાંખે છે. તેની પ્રવૃત્તિથી અન્ય જીવોને શારીરિક તથા માનસિક પરિતાપ-કલેશ ભોગવવો પડે છે. તેમજ તે પોતાની અભિલાષાઓની પૂર્તિ માટે દાસી-દાસ આદિ તથા ગાય-ભેંસ આદિ કચાંચથી ચોરી લાવીને તેનો સંગ્રહ કરવામાં વ્યસ્ત રહ્યા કરે છે. જનપદ-મગધાદિ દેશોને તે પોતાની પ્રવૃત્તિથી ત્રસ્ત-દુઃખિત કર્યા કરે છે. જેમ મ્લેચ્છ રાજા મ્લેચ્છધર્મને અસ્વીકાર કરનારી પ્રજાને મારી નાંખે છે. તેની પ્રવૃત્તિ લોકોના પરિતાપ માટે-પ્રાણીઓને માર્મિક કષ્ટ પહોંચાડવા માટે હોય છે. અનુચિત કરબોળ-ટેકસ લેવો, અનુચિત દંડ આપવો, ઇત્યાદિનું નામ પણ પરિતાપ છે, અધાર્મિક રાજા પોતાની ઇચ્છાની પૂર્તિ માટે ધનસંગ્રહ કરવા નિમિત્ત પોતાની પ્રજાથી અનીતિ-

દ્વારા ધનનો સંગ્રહ કરે છે. કોઈ ઉપર કરબોજની વૃદ્ધિ કરે છે. કોઈને અભિ-યોગમાં ફસાવી તેની ઉપર અધિકમાં અધિક દંડ પણ કરી નાંખે છે. આ પ્રકારનો રાજા પોતાની પ્રજા માટે અગર પોતાના અધિકૃત દેશ માટે કલેશકારક અને પરિતા-તાપદાયક થયા કરે છે. જનપદ પરિગ્રહ અર્થાત્ બીજા રાજાઓ ઉપર ચઢાઈ કરી તેના દેશને પોતાના અધિન કરવાના પ્રયત્નમાં રહે છે સમય મળતાં જ જ્યારે તે ચઢાઈ કરે છે ત્યારે તે વખત વ્યર્થમાં નરસંહાર જેવું લયંકર કાંડ ઉપસ્થિત થાય છે, તેની આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ધાર્મિક નીતિથી ઠીક નથી. કારણ કે તેની આ પ્રવૃત્તિથી અન્ય જીવોને અને જનપદને કલેશ તથા સંતાપ ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ સૂ. ૭ ॥

અઠવાઈ સૂત્ર । /

ઈન અન્યવધાદિકોં કા સેવન કરકે ભરતાદિ-જૈસે કોઈ ર ઈન્હેં નિસ્સાર સમજ કર સંયમારાધન મેં તત્પર હુએ હૈં । ઈસલિયે ઈનકો નિસ્સાર સમજ કર જ્ઞાની ઈનકા સેવન નહીં કરે ।

‘ આસેવિત્તા ’ ઇત્યાદિ.

ઈચ્છાની પૂર્તિ માટે સાતમાં સૂત્રમાં પ્રતિપાદિત બીજા જીવોનો વધ પરિ-તાપ તેમજ પરિગ્રહાદિનું સેવન કરીને પણ જ્યારે ઇચ્છાની તૃપ્તિ થતી નથી ત્યારે કોઈ ભરતાદિક જેવો મહાપુરૂષ સંયમનું આરાધન કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને તેજ ભવમાં મુક્તિનો લાભ પણ કરી લે છે. માટે વમન કરેલા અન્ન સમાન ભોગોનો પરિત્યાગ કરી “ હવે પછી હું ભોગનું સેવન કરવામાં પ્રવૃત્તિ નહિ કરું ” આવા પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા કરી લે છે. સમ્યગ્જ્ઞાનસંપન્ન તે જ્ઞાની પુરૂષ વિષય-ભોગોમાં નિસ્સારતા બાણીને અર્થાત્ “ વિષયભોગોનું સેવન કરવા છતાં જીવોને તૃપ્તિ થતી નથી ” એવા પ્રકારે સમજીને પછી ભોગોનું સેવન કરવાની ઇચ્છાથી બીજા મૃષાવાદરૂપ પાપનું અને અસંયમનું સેવન કરતા નથી. ॥ સૂ. ૮ ॥

નવમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર નવમ સૂત્ર । /

દેવ ભી જન્મમરણશીલ હોતે હૈં; ઇસલિયે ઉનકે સુખ કો ભી નરવર સમઝ કર
શ્રુતચારિત્રધર્મકા સેવન કરો ।

મનુષ્યોના જ વિષયલોગ નિસ્સાર છે, એમ નહિ; કિન્તુ દેવોના પણ વિષય-
લોગ નિસ્સાર છે. આ વાતને સમજાવે છે—‘જ્વવાયં’ ઇત્યાદિ.

હે મુનિ ! દેવોના ઉપપાત-જન્મ, વ્યવન-મરણને બાણીને તમે અનન્ય
જે શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મ છે તેનું સેવન કરો.

ભાવાર્થ—દેવોનું આયુષ્ય સાગરોનું હોય છે. આટલું મોટું આયુષ્ય હોવા
છતાં પણ વિષયલોગોથી તૃપ્તિ થતી નથી. તે દેવોને તે આયુ ક્ષણસદૃશ જ
લાગે છે અને વ્યતીત થઈ જાય છે. ત્યાંના વિષયલોગ પણ સદા સ્થિર નથી.
તે પણ વિનશ્વર છે. જન્મ મરણનું ચક્ર દેવગતિમાં દેવોને પણ લોગવતું પડે છે,
માટે શિષ્યને સંબોધન કરીને સૂત્રકાર કહે છે—

હે મુનિ ! મનુષ્યલોકના વિષયલોગ જ અસાર છે એ વાત નથી પણ
દેવલોકના પણ વિષયલોગ આ માફક અસાર છે. આ ગતિમાં સંયમની આરાધના
થતી નથી. સંયમની આરાધના મનુષ્યગતિ સિવાય અન્ય ધીજી કોઈ પણ ગ-
તિમાં બની શકતી નથી. માટે આ દુર્લભ મનુષ્ય જન્મને વિષયલોગોની ચાહનામાં
અને તેનું સેવન કરવામાં નષ્ટ કરી નાખવો તે બુદ્ધિમાનનું કર્તવ્ય નથી. એમ
ન સમજશો કે ‘સંયમની આરાધનાથી અમે દેવપર્યાય પ્રાપ્ત કરી ત્યાંના વિષય-
લોગોને લોગવતાં સુખી થઈ જશું.’ કારણ કે ત્યાંના વિષયલોગ પણ અસાર જ છે.
માટે નિદાનરહિત બનીને જ તમે શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મની આરાધના કરો. ॥સૂ૦૯॥

દશમ સૂત્ર । /

શ્રુતચારિત્ર ધર્મ કે આરાધનમ્ને તત્પર મુનિ કિસી કી હિંસા ન કરે, ન દૂસરોં સે
હિંસા કરાવે ઔર ન હિંસા કરનેવાલે કી અનુમોદના હી કરે ।

ફરી પણ કહે છે—‘સે જ છણે’ ઇત્યાદિ.

શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મની આરાધના કરવામાં તત્પર બનેલા મુનિ કદિ પણ
સ્વયં પ્રાણીઓની હિંસા ન કરે. બીજા પાસે હિંસા ન કરાવે અને હિંસા કરવા-
વાળાની અનુમોદના પણ ન કરે. ॥ સૂ૦ ૧૦ ॥

ગ્યારહવાં સૂત્ર કા અવતરણ ઔર ગ્યારહવાં સૂત્ર । /

સ્ત્રિયોં મેં અનાસક્ત, સમ્યગ્જ્ઞાનદર્શન ચારિત્રકે આરાધન મેં તત્પર તથા પાપ
કે કારણભૂત કર્મોં સે નિવૃત્ત મુનિ વૈષયિક સુખ કી જુગુપ્સા કરે ।

ત્યાર બાદ ચતુર્થવ્રત (બ્રહ્મચર્યવ્રત)ની સિદ્ધિ માટે ઉપદેશ કરે છે—
' નિર્વિદ નંદિ ' ઇત્યાદિ.

‘ પ્રજાયન્તે સુતાદયો યાસુ તાઃ પ્રજાઃ ’—

પુત્રાદિ સંતાનજેમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ પ્રજા—સ્ત્રી છે. તથા અવમનામ
મિથ્યાદર્શન આદિનું છે. તેનાથી ભિન્ન સમ્યગ્દર્શનાદિક અનવમ છે. આ અનવમને
દેખવાનો જેનો સ્વભાવ છે તે અનવમદર્શી છે. શિષ્યોને બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન
કરવાની શિક્ષા દેતાં સૂત્રકાર કહે છે કે હે શિષ્ય ! તમે સ્ત્રીઓ માટે આસક્ત-
ચિત્ત ન બનો. સ્વપ્નમાં પણ તેનું ધ્યાન ન કરો. તથા મિથ્યાદર્શનાદિક જઘન્ય ફલના
ઉત્પાદક હોવાથી અવમ છે. તેનાથી વિપરીત અનવમ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન
અને સમ્યક્ચારિત્ર છે. તેની આરાધનાથી તમને બ્રહ્મ બનાવનાર પાપના કારણભૂત
અઘાર પ્રકારના મૈથુન છે. તેનાથી નિવૃત્ત બનીને તમે નન્દી-વૈષયિક સુખોની
તરફ સદા ધૃણાદષ્ટિ રાખો.

ભાવાર્થ—સ્ત્રીઓનું શરીર સદા અતિનિન્દ્ય હોય છે. તેના સેવનથી ઉત્પન્ન
થયેલ વૈષયિક સુખ હિંસાદિક પાપોનું કારણ બને છે. એવી દૃઢ શ્રદ્ધા કરી
તમે ચોથા વ્રતની આરાધનામાં સાવધાન રહો ॥ સૂ. ૧૧ ॥

બારહવાં સૂત્ર । /

ક્રોધાદિક કા નાશ કરે, લોભ કા ફલ નરક સમજે, પ્રણિયોં કી હિંસા સે નિવૃત્ત
રહે, મોક્ષ કી અભિલાષાસે કર્મોં કે કારણોં કો દૂર કરે ।

વળી કહે છે—‘ ક્રોહાદિમાણં ’ ઇત્યાદિ.

કર્મોના વિનાશ કરવાની શક્તિથી સંપન્ન વીર મુનિ, ક્રોધાદિક કષાયોના અભિ-
માનને અર્થાત્ અનન્ટાનુબંધી આદિ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભને દૂર કરે.
અથવા ક્રોધ છે આદિમાં જેને તે ક્રોધાદિ છે. ક્રોધાદિરૂપ જે માન તેનું નામ
ક્રોધાદિમાન છે. જે ગર્વનો હેતુ ક્રોધ છે, તે ક્રોધાદિકારણક માનનો તે નાશ
કરે, અનન્ટાનુબંધી આદિ કષાય સંબંધી લોભના વિપાકને સદા દુસ્તર નરક જ
સમજવું જોઈએ, કહ્યું છે—“મच्छा मणुआ य सत्तमि पुढवि” અતિ લોભથી
યુક્ત મનુષ્ય અને મત્સ્ય-તન્દુલમત્સ્ય આદિ મરીને સાતમી નરકમાં જાય છે.
જ્યારે એ નિશ્ચિત સિદ્ધાંત છે કે લોભથી યુક્ત પ્રાણી હિંસાદિક પાપ કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ-
યુક્ત હોવાથી મરીને નરક ગતિમાં જાય છે તે જ કર્મોનો નાશ કરવાવાળી શક્તિથી
યુક્ત વીર છે તેને પ્રાણીઓની હિંસાથી સદા સર્વ રીતિથી દૂર જ રહેવું જોઈએ.
હિંસાદિક પાપકર્મોથી સદા ત્રણ કરણ ત્રણ યોગથી અર્થાત્ મન વચન કાયા
અને કૃત કારિત અને અનુમોદનાથી જે દૂર રહે છે તે કર્મબંધના ભારથી ભારી
થતા નથી, એવી વ્યક્તિના આત્મામાં સ્વાભાવિક રીતથી લાઘવ ગુણનો આવિ-
ર્ભાવ થાય છે અને તેનાથી ઉર્ધ્વગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. ‘લઘુભૂત’ શબ્દનો અર્થ
મોક્ષ છે. કારણ કે મુક્તિનો લાભ તે આત્માને થાય છે કે જેથી કર્મોનો ભાર
ઉતરી જાય છે. કર્મોનો ભાર ઉતરી જવાથી આત્મા સ્વાભાવીક રીતિથી લઘુ-
હલકો બને છે. જે ચીજ વજનમાં હલકી થાય છે તે સ્વભાવથી જ ઉપરની
તરફ ઉઠે છે. આત્મા પણ જ્યારે કર્મબંધનથી રહિત થઈ જાય છે ત્યારે તેનો
પણ સ્વભાવ સ્વતઃ ઉર્ધ્વગમન કરવાનો થઈ જાય છે. સકલ કર્મોનો ક્ષય થવો
તે જ આત્માની મુક્તિ છે. તેવી મુક્તિને પ્રાપ્ત કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે તે
લઘુભૂતગામી છે. અને ‘લઘુભૂતગામી’ આ પદની છાયા ‘લઘુભૂતકામી’ એમ પણ
થાય છે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે મોક્ષનો જે અભિલાષી છે તે લઘુભૂતકામી
છે. મોક્ષાભિલાષી મોક્ષ માર્ગ ઉપર આરૂઢ થઈને શોકને અથવા કર્મોના આસ-
વના કારણભૂત ભાવસ્રોતને પોતાના આત્માથી સદા દૂર કરે. ॥ ૨૫૦ ૧૨ ॥

તેરહવાં સૂત્ર । /

ઇસ સંસારમેં સમય કી પ્રતીક્ષા ન કરતે હુએ તત્કાલ હી બાહ્યાભ્યન્તર
ગ્રન્થિકો જન કર પરિત્યાગ કરે; સ્રોત કો જન કર સંયમાચરણ કરે, ઇસ
દુર્લભ નરદેહકો પાકર કિસી કી ભી હિંસા ન કરે । ઉદ્દેશસમાપ્તિ ।

ફરી કહે છે—‘ગંથં પરિણાય’ ઇત્યાદિ.

આ સંસાર અને મનુષ્ય લોકમાં આત્માર્થી માટે સમય વિતાવવો વ્યર્થ
છે. જ્યાં સુધી બની શકે જલ્દીમાં જલ્દી ધૈર્યશાળી બનીને બાહ્ય અને આભ્યન્તર
પરિવ્રજને સંપરિજ્ઞાથી બંધનું કારણ જાણી પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞાથી તેનો ત્યાગ કરે.
તથા વિષયોમાં આસક્તિરૂપ સંસારને જાણીને પાંચ ઈન્દ્રિય અને મનનું દમન કરીને
સંયમની આરાધનામાં પોતાને લગાડે.

આ સંસારમાં મનુષ્ય ભવની પ્રાપ્તિ મહા દુર્લભ છે. કદાચ કોઈ પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના ઉદ્યતી આ મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિ તમોને મળી છે તો તમો આ અમૂલ્ય જીવનને વ્યર્થ હિંસાદિક કાર્યોમાં લગાવી નષ્ટ ન કરો. આ વાતને સમજાવતાં સૂત્રકાર શિષ્યો પ્રતિ કહે છે—મનુષ્ય ભવ સિવાય બીજા કોઈ પણ ભવમાં સંપૂર્ણ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ જીવને થતી નથી. માટે જ્ઞાનીઓએ તેની પ્રાપ્તિ દુર્લભ બતાવી છે. તેને પ્રાપ્ત કરી જીવોના દશ દ્રવ્ય પ્રાણો (૫ ઇન્દ્રિય, ૩ બળ, ૧ આયુ અને ૧ શ્વાસોચ્છ્વાસ-૧૦)નો વિયોગ કરવામાં જ તેને વ્યર્થ ગુમાવવો તે બુદ્ધિમાન મનુષ્યનું કામ નથી.

આ મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિની સફળતા તો ત્યારે જ છે કે તેનાથી સંયમનું આરાધન કરવામાં આવે અને મુક્તિ માર્ગનો પથિક બની જાય, તેથી હે શિષ્ય ! તમારું કર્તવ્ય છે કે તમે આ દુર્લભ મનુષ્ય ભવ મેળવીને વ્યર્થ હિંસાદિક કાર્યોમાં ન ફસતાં મોક્ષમાર્ગના પથિક બનો, અને પોતાનાં આ મનુષ્યભવને સફળ બનાવો. એ જ સૂત્રનો આશય છે. અર્થાત્ મનુષ્યભવમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરી તમે પ્રાણીઓના પ્રાણોનો ઘાત ન કરો. “હિંસા” શબ્દ આ ઉદ્દેશની સમાપ્તિનું સૂચક છે. “બ્રવીમિ” આ પદ બતાવે છે કે જેવું મેં ભગવાનના મુખથી સાંભળ્યું છે તેવું જ તમોને કહ્યું છે ॥ સૂ. ૧૩ ॥

ત્રીજા અધ્યયનનો બીજો ઉદ્દેશ સમાપ્ત ॥ ૩-૨ ॥

દ્વિતીયોદેશકે સાથ તૃતીયોદેશકા સમ્બન્ધપ્રતિપાદન, ઔર પ્રથમ સૂત્ર ।

ત્રીજા અધ્યયનનો ત્રીજો ઉદ્દેશ

અગાઉના બીજા ઉદ્દેશમાં પ્રાણીઓની ગર્ભથી માંડી બાલાદિ વૃદ્ધાવસ્થા પર્યન્ત સઘળી અવસ્થાઓ દુઃખોથી ભરેલી છે, તે દુઃખોથી ભયભીત પ્રાણીઓને આત્મકલ્યાણના માર્ગસ્વરૂપ સંયમની આરાધના કરવી જોઈએ. આ આરાધનામાં તેણે શીત અને ઉષ્ણ પરીષદો સહન કરવા જોઈએ. આ સઘળા વિષયો બતાવવામાં આવેલ છે. અર્થાત્ મોક્ષાભિલાષીયો માટે આ સઘળું સમજવવામાં આવેલ છે. હવે આ ત્રીજા ઉદ્દેશમાં એ સમજવવામાં આવશે કે જે ચારિત્રના આચરણથી રહિત છે તે ભલે શીત અને ઉષ્ણ પરીષદો સહન કરે, પાપકર્મો પણ ભલે ન કરે, તો પણ તે શ્રમણ નથી. આ અભિપ્રાયને લઈને સૂત્રકાર પ્રથમ સૂત્ર કહે છે— ‘સંધિ લોગસ્સ’ ઇત્યાદિ.

સન્ધિકો જાન કર લોકકે ક્ષાયોપશમિક ભવલોક કે વિષયમે પ્રમાદ કરના ઉચિત નહીં હૈ । અથવા—સન્ધિ કો જાન કર લોક કો—ષડ્જીવનિકાયરૂપ લોક કો—દુઃખ દેના ઠીક નહીં હૈ ।

ભાંગી ગયેલ વસ્તુને જોડવી તેનું નામ સંધિ છે. તે બે પ્રકારની છે. (૧) દ્રવ્યસંધિ (૨) ભાવસંધિ. ભીંત અને વસ્ત્ર આદિનું જોડવું તે દ્રવ્યસંધિ અને ચારિત્રમોહનીયનો ક્ષયોપશમ ભાવસંધિ છે. આ સંધિના જ્ઞાતા મુનિને ક્ષાયોપશમિકાદિ ભાવલોકના વિષયમાં પ્રમાદ કરવો ઉચિત નથી. અથવા શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મનાં આરાધનનો અવસર પણ સંધિ છે. તેને જાણીને ષડ્જીવનિકાયરૂપ લોકને દુઃખ ઉત્પન્ન ન કરે ॥ સૂ. ૧ ॥

દ્વિતીય સૂત્રકા અવતરણ ઔર દ્વિતીય સૂત્ર ।

સમસ્ત સંસારી જીવોને સુખ અને દુઃખ મારી જ માફક પ્રિય અને અપ્રિય છે, એવું જાણવું જોઈએ, તેને સ્પષ્ટ કરે છે—‘આયજો’ ઇત્યાદિ.

અપને કો જૈસે સુખ પ્રિય હૈ ઔર દુઃખ અપ્રિય, ઉસી પ્રકાર સભી
પ્રાણીયોં કો હૈ । ઇસલિયે કિસી ભી પ્રાણી કી ન સ્વયં ધાત કરે, ન દૂસરોં સે
ધાત કરાવે, ન ધાત કરનેવાલે કી અનુમોદના હી કરે ।

સંયમી જીવ સદા એ વાતનું પૂર્ણ ધ્યાન રાખે કે જે પ્રકારે મને સુખ
પ્રિય અને દુઃખ અપ્રિય છે તે પ્રકારે મારાથી ભિન્ન અન્ય સમસ્ત સંસારી જીવોને
પણ આ સુખ પ્રિય અને દુઃખ અપ્રિય છે. માટે તે જીવોને હું કોઈ પણ પ્રકારે
દુઃખ ન પહોંચાડું, બીજાથી પણ તેઓને દુઃખ ન પહોંચાડાવું, કષ્ટ દેવાવાળા
અને ધાત કરવાવાળા બીજાઓની હું અનુમોદના પણ ન કરું. કદાચ કુતીર્થિક-
અન્યમતાવલમ્બી સાધુ સંન્યાસી ઉદ્દિષ્ટભોજી દ્રવ્યલિંગી તથા ઢંડી વિગેરે
સ્વયં રસોઈ આદિ પકાવીને ખાતા પીતા નથી, તે પ્રકારે તેઓ સ્વયં સ્થૂલ જીવોની
હિંસા કરતા નથી તો પણ બીજાથી પોતાને માટે જીવોની હિંસા કરાવે છે જ.
કારણ કે તેઓ પોતાના નિમિત્ત પાકાદિ આરંભ બીજાઓથી કરાવે છે. તે આરં-
ભમાં જે હિંસા થાય છે તેનું નિમિત્ત તેને થવું પડે છે

ભાવાર્થ—સાચા મુનિ થવા માટે પ્રાણાતિપાતાદિક પાપોનો ત્યાગ મન વચન
અને કાયાથી તેમજ કૃત કારિત અને અનુમોદનાથી કરવો જોઈએ, ત્યારે જ આત્મામાં
સાધુતા આવે છે. ઉપર-ઉપરથી હિંસાદિ પાપ છોડવાથી અને હિંસાદિક પાપ
સ્વયં ન કરવાથી મુનિપણ આવતું નથી. તેની પ્રાપ્તિ માટે જે પ્રકારે જીવ સ્વયં
હિંસાનો ત્યાગ કરે છે તે પ્રકારે તે બીજાઓથી પણ પોતાને નિમિત્ત હિંસાદિક
કરાવતા નથી, અને પોતાને માટે હિંસા કરવાવાળાઓની અનુમોદના પણ કરતા
નથી. કદાચ એવું કરે તો તેને સાધુ કહેવામાં આવતો નથી. જે સાધુ બની
જીવ હિંસાના ભયથી સ્વયં પાકાદિક ક્રિયા નથી કરતા પરંતુ ઉદ્દિષ્ટ ભોજન લે છે.
તથા પોતાને માટે બીજાઓથી ભોજન તૈયાર કરાવે છે તેઓ નવ કોટિથી હિંસાના
ત્યાગી નથી તેમજ તેઓ સાચા સાધુ પણ નથી ॥ સૂ. ૨ ॥

તૃતીય સૂત્ર કા અવતરણ ઔર તૃતીય સૂત્ર ।

પાપકર્મ નહિ કરવા માત્રથી મુનિ બનતા નથી પણ કર્મોના આસ્રવને ભલી
પ્રકાર રોકવાથી જ મુનિ થાય છે, તે વાતને સ્પષ્ટ કરે છે—‘જમિણં’ ઇત્યાદિ.

જે મુનિ અવસ્થામાં પાપકર્મો નહિ કરવાના કારણે છે તે પ્રત્યક્ષ છે. તે આ છે—આશંકા ભય અથવા લજ્જા. અર્થાત્ મુનિ બનીને પણ જે પાપ કરતા નથી તેમાં પ્રધાન કારણ પરસ્પરની અથવા એક બીજાઓથી પરસ્પરમાં આશંકા ભય અથવા લજ્જા છે, ન કે મુનિત્વ. તેઓ (મુનિઓ) તો આ સઘળી વાતોનો મનમાં વિચાર કરી પાપાનુબંધી કર્મ જે પચન—પાચન અને પરિગ્રહ આદિ છે તેને કરતા નથી.

અથવા—પરસ્પરની આશંકા અથવા ભયાદિથી પાપકર્મોનું નહિ કરવું તે શું મુનિપણાનું કારણ છે? આ પ્રકારની આશંકાનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે—‘સમયં તત્યુત્ત્વેહાણ’ ઇત્યાદિ. સમય શબ્દનો અર્થ ‘આગમ’ તથા ‘ઉત્પ્રેક્ષ્ય’ શબ્દનો અર્થ ‘વિચાર કરી’ છે અર્થાત્ જનપ્રતિપાદિત આગમના રહસ્યનો વિચાર કરી ‘અપ્પાણં વિપ્પસાયણ’ આત્માને વિપ્રસાદયેત્—મુનિ પોતાના આત્માને અપ્રમાદ અને શુભ ભાવનાદિક વિવિધ ઉપાયોથી પ્રસન્નકરે. શુભ અધ્યવસાયપૂર્વક આગમપ્રતિપાદિત વિધિ—અનુસાર જે અનુષ્ઠાન મુનિ અવસ્થામાં કરવાયોગ્ય કહેવામાં આવેલ છે તે સઘળા કરે તે જ અનુષ્ઠાન મુનિપણાનું કારણ છે. આ કથન નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયથી કરેલ છે.

અથવા—પરસ્પરની આશંકાથી ભયથી, લજ્જાથી જે આધાકર્મોદિક દોષોનો પરિહાર કરે છે, અને સમયાનુસાર પડિલેહનાદિક ક્રિયાઓ કરે છે, માસખમણુ અને આતાપના આદિ યોગોનું અનુષ્ઠાન કરે છે, એ સઘળી ક્રિયાઓ શું મુનિપણાનું કારણ છે આ નહિ? આ પ્રકારની શિષ્યની આશંકાનો પરિહાર કરવા માટે સૂત્રકાર “જમિણ” ઇત્યાદિ સૂત્ર કહેલ છે. જનશાસનમાં પદાર્થના સ્વરૂપને જાણવા માટે બે નયોનું વિધાન છે. (૧) નિશ્ચયનય અને (૨) વ્યવહારનય. તેમાં પ્રથમ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાથી જે અન્ય કોઈ સાંસારિક ઉપાધિના સંસર્ગથી રહિત થઈને અકલ્પનીય વ્યાપારથી દૂર થયેલ છે, આ પ્રકારનું તેનું રહન—સહન જ તેના મુનિપણાનું કારણભૂત છે. કારણ કે શુભ અંતઃકરણના પરિણામથી શાસ્ત્રોક્ત વિધિ—અનુસાર પોતાની ક્રિયાઓને કરવાવાળી વ્યક્તિને જ મુનિપણું થાય છે. બીજાને નહિ.

વ્યવહારનયની અપેક્ષાથી તો જે પરસ્પરની આશંકા અને ભયાદિક કોઈ કારણના વશથી આધાકર્મોદિક દોષોનો પરિહાર કરે છે, સમયાનુસાર પ્રતિલેખનાદિ ક્રિયાઓને તેમજ માસક્ષપણાદિક તપને આચરે છે, તે વ્યક્તિના મુનિપણામાં એ સઘળી વાતો કારણ બને છે. વ્યવહાર, નિશ્ચયનો હેતુ થાય છે. આ પ્રકારના વ્યાવહારિક અનુષ્ઠાન નિશ્ચયનયની અપેક્ષાથી મુનિપણાના કારણભૂત શુભ અધ્યવસાયના ઉત્પાદક બને છે. નિશ્ચય મેળવવા માટે વ્યવહારનું અવલંબન લેવું જ પડે છે. જેમ નદી આદિનું તરવું હાથપગ આદિના ચલાવવારૂપ વ્યવહાર કર્યા વગર, અને રજ્જુ—રસ્સી અગર સીડી આદિના અવલંબન વિના મકાન ઉપર ચઢવું બની શકતું નથી ॥ સૂ. ૩ ॥

ચતુર્થ સૂત્રકા અવતરણ ઔર ચતુર્થ સૂત્ર ।

આત્મામાં પ્રસન્નતા સંયમ આરાધનમાં તત્પર મુનિને જ થાય છે, માટે સંયમ આરાધનમાં મુનિએ પ્રમાદ નહિ કરવો જોઈએ. એ વાતને પ્રગટ કરે છે—‘અણ્ણપરમં’ ઇત્યાદિ.

જ્ઞાની પુરૂષ ચારિત્ર મેં કલી લી પ્રમાદ ન કરે, જિનપ્રવચનોક્ત આહારમાત્રા
સે

શરીર—ચાપન કરે ।

જ્ઞાની—સમ્યગ્દષ્ટિ મનુષ્ય ચારિત્રમાં કોઈ પણ સમય પ્રમાદ ન કરે. ‘અત્તન્યપરમં’ શબ્દનો અર્થ ચારિત્ર છે કારણ કે “અન્યત્ પરમં યસ્માત્ ન” જેનાથી બીજી કોઈ વસ્તુ ઉત્કૃષ્ટ નથી તે અનન્યપરમ છે. શાસ્ત્રમાં સાક્ષાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનાર ચારિત્ર જ બતાવવામાં આવેલ છે માટે તે જ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. પ્રમાદ ચારિત્રનો વિઘાતક બને છે, માટે તે સમ્યગ્દષ્ટિ માટે વર્જનીય કહેલ છે. પ્રમાદને દૂર કરવાનો ઉપાય બતાવવા માટે સૂત્રકાર કહે છે—‘આચગુત્તે’ ઇત્યાદિ. અર્થાત્ મુનિએ સદા આત્મશુભ—ઈન્દ્રિય અને નોઈન્દ્રિય—મનના વિજયી બનવું જોઈએ. તેના ઉપર જ્યાંસુધી વિજયરૂપી અંકુશ તે પ્રાપ્ત નથી કરી લેતા ત્યાં સુધી તેના આધીન બનેલા સાધુ પ્રમાદથી રહિત બની શકતા નથી. જીભ ઇન્દ્રિયની લોહુપતાથી તે માત્રાથી પણ અધિક આહાર લઈ લે છે. તેનાથી પ્રમાદની વૃદ્ધિ થાય છે. તથા અધિક સરસ—રસીલા આહાર લેવાથી ઇન્દ્રિયોને પણ ઉત્તેજના મળે છે. તેથી ચતુર્થ વ્રતની રક્ષામાં પણ આધા ઉપસ્થિત થાય છે. આ વાતનો વિચાર કરી સૂત્રકાર કહે છે—“જાયામાયાણ” યાત્રામાત્રયા, ઇતિ. અર્થાત્—સંયમયાત્રાના નિર્વાહયોગ્ય આહારાદિકનું ઉચિત પ્રમાણમાં લેવું બતાવેલ છે. સદા મુનિની એ ભાવના રહેવી જોઈએ કે હું જ્યાંસુધી બને ત્યાં સુધી નિર્દોષ ચારિત્રની આરાધના કરીને કર્મોનો નાશ કરું, આવા પ્રકારના ઉત્સાહથી સંપન્ન તે મુનિ પોતાની સંયમરૂપી યાત્રાની નિર્વિઘ્ન પરિસ્થિતિ માટે જીનપ્રવચનમાં પ્રતિપાદિત પ્રમાણને અનુરૂપ આહારાદિ ગ્રહણ કરે, તેનાથી જ પોતાના શરીરનો નિર્વાહ કરે. પ્રમાણથી અધિક આહાર લેવાથી અને અકલ્પનીય રાજપિંડાદિકથી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ બનતો નથી માટે ધર્મના ઉપાર્જનમાં સહાયક શરીરની રક્ષા માટે શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદિત માત્રાનુસાર આહાર લેવો જોઈએ. કહ્યું પણ છે—

“આહારાર્થં કર્મ કુર્યાદનિન્દ્યં, સ્યાદાહારઃ પ્રાણસંધારણાર્થમ્ ।

પ્રાણા ધાર્યાસ્તત્ત્વજિજ્ઞાસનાર્થં, તત્ત્વં જ્ઞેયં યેન દુઃખાદ્ વિમુચ્ચેત્” ॥૧॥

આહાર માટે અનિન્દ્ય કર્મ કરે. આહારનું ગ્રહણ પ્રાણોની રક્ષા નિમિત્ત છે. પ્રાણોની રક્ષા તત્ત્વોની જાણ માટે છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન પોતાને (જીવને) સાંસારિક દુઃખોથી છોડાવવા માટે થાય છે.

માટે સાધુએ આહારની પ્રાપ્તિ માટે અનિન્દ્ય કર્મ (એષણાસમિતિયુક્ત પ્રવૃત્તિ) કરવું જોઈએ, નિન્દ્ય કર્મ નહિ. પ્રાણોની રક્ષા માટે જ આહાર ગ્રહણ કરવો જોઈએ, વિષયાદિકોની અને પ્રમાદની પુષ્ટિ માટે નહિ. તત્ત્વોની વિચારણા કરવા માટે જ પ્રાણોની રક્ષા કરવી જોઈએ – બીજા જીવોની હિંસાદિક માટે નહિ. તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર પણ સાંસારિક દુઃખોથી છુટવા માટે કરવો જોઈએ – માન માયા આદિ કષાયની પુષ્ટિ માટે નહિ. માટે સંયમયાત્રાના નિર્વાહ માટે માત્રા-નુસાર આહાર લેવો જોઈએ જેથી પ્રમાદ ન થાય. ॥ સૂ૦ ૪ ॥

પ્રથમ સૂત્રકા અવતરણા ઓર પ્રથમ સૂત્ર ।

મુનિ, આત્મગુપ્ત-ઈન્દ્રિય અને મનનો નિગ્રહ કરનાર કેવી રીતે બને ? એવી શિષ્યની જાણસાનું સમાધાન કરે છે-‘વિરાગં’ ઇત્યાદિ.

મુનિ ઉત્તમ, માધ્યમ એવં અધમ ઇન સભી રૂપો મેં વૈરાગ્યુક્ત હોવે ।

સાધુનું કર્તવ્ય છે કે તે ચક્ષુરિન્દ્રિયના વિષયભૂત જ્યાં જ્યાં સુંદર રૂપ હોય ત્યાં ત્યાં તેમાં અસારતાની ભાવના ભાવીને તેનાથી વિરક્ત બને. સૂત્રમાં ‘રૂપેસુ-રૂપેષુ’ જે આ પદ આપેલ છે તેનાથી સૂત્રકાર એ વાતને સમજાવે છે કે રૂપ જ શબ્દાદિકે વિષયોની અપેક્ષા ચિત્તને પોતાની તરફ અધિક આકૃષ્ટ કર્યા કરે છે, મુનિને જ્યારે રૂપમાં વૈરાગ્યની જાગૃતિ થઈ જશે ત્યારે અન્ય રસાદિક વિષયોમાં તો સ્વતઃ જ તેના ચિત્તમાં વૈરાગ્ય જાગૃત થઈ જશે. માટે સૂત્રકાર કહે છે કે જે ઘણા જ સુંદર સ્વરૂપવાન દિવ્ય સ્વરૂપવાળા છે-જેવી રીતે વિશિષ્ટ રૂપ દેવતાઓમાં, મધ્યમરૂપ મનુષ્યોમાં, અને સામાન્ય રૂપ તિર્થંચોમાં હોય છે તેમાં કોઈ વખત પણ ઇષ્ટ-અનિષ્ટની કલ્પનાથી પોતાના ચિત્તને વાસિત ન કરે, સદા તેમાં વિરક્ત બુદ્ધિ જ રાખે. દિવ્ય મધ્યમ અને ક્ષુદ્રના લેહથી રૂપ ત્રણ પ્રકારના છે. કુખ્જ આદિમાં ક્ષુદ્રરૂપ, તેનાથી અન્ય મધ્યમરૂપ અને કોઈ પુણ્યાત્માઓમાં દિવ્ય રૂપ હોય છે ॥ સૂ૦ ૫ ॥

છઠે સૂત્રકા અવતરણા ઔર છઠા સૂત્ર । /

જો મુનિ જીવોં કી ગતિ ઔર આગતિ કો જન કર રાગદ્વેષસે રહિત હો જાતા હૈ, વહ સમસ્ત જીવલોકમેં છેદન, ભેદન, દહન ઔર હનન-જ ન્ય દુઃખોં સે રહિત હો જાતા હૈ ।

શું વિચાર કરી રૂપાદિકોમાં વિરક્તબુદ્ધિવાળા બને ? તે કહે છે—‘ આગઈ ’ ઇત્યાદિ.

બીજી ગતિથી આવવાનું નામ આગતિ અને બીજી ગતિમાં જવાનું નામ ગતિ છે. મનુષ્ય અને તિર્યંચોની આગતિ ચાર પ્રકારની હોય છે. અર્થાત્ ચારે ગતિયોથી આવીને જીવ મનુષ્ય અને તિર્યંચ ગતિમાં જન્મ લે છે. દેવ અને નારકીઓની આગતિ બે પ્રકારની હોય છે, અર્થાત્ તિર્યંચ અને મનુષ્ય ગતિથી આવીને જીવ દેવગતિ અને નરકગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ગતિ પણ તે સઘળા-ઓની આ પ્રકારે જ હોય છે. મનુષ્ય અને તિર્યંચ ગતિનો જીવ ચારે ગતિઓમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે પરંતુ દેવગતિ અને નરકગતિના જીવ મનુષ્ય અને તિર્યંચ ગતિના સિવાય અન્ય ગતિઓમાં જન્મ લેતા નથી. દેવ ચવીને બીજા ભવમાં દેવગતિમાં અને નરકગતિમાં ઉત્પન્ન થતાં નથી. તે પ્રકારે નારકી જીવ પણ નરકથી નીકળી બીજા ભવમાં દેવ ગતિ અગર નરક ગતિમાં ઉત્પન્ન થતાં નથી. મનુષ્ય અને તિર્યંચ તો મરીને બીજા ભવમાં મનુષ્ય તિર્યંચ દેવ અને નરકગતિમાં જન્મ લઈ શકે છે. મનુષ્યોની ગતિ મુક્તિપ્રાપ્તિની અપેક્ષાથી પાંચ પ્રકારની પણ કહેવામાં આવેલ છે. આ પ્રકારે સંસારચક્રમાં ઘટી-ચંત્રની સમાન પરિભ્રમણરૂપ આગતિ અને ગતિ તેમજ મનુષ્યોમાં મોક્ષગતિની સંભવતાને જાણીને તેના સ્વરૂપના જ્ઞાતા અને સંસારના દુઃખોથી ભયભીત બનીને મોક્ષગતિના સુખના ગવેષી તે સાધુ, રૂપાદિ વિષયોમાં રાગ અને દ્વેષથી રહિત બનીને સર્વલોકમાં ક્રોધનાથી પણ તલવાર આદિથી હાથ પગ આદિમાં કદિપણુ છેદવામાં આવતા નથી. તેમજ કણ્ટક સૂચી શૂલાદિથી ભેદવામાં આવતા નથી. તેમજ નથી અગ્નિથી બાળવામાં આવતાં, તેમજ નથી કોરડા આદિથી મારવામાં

આવતાં. અને નહિ તેને નરકગત્યાનુપૂર્વી આદિનો ઉદય થાય છે. ‘અન્ત’ શબ્દનો અર્થ રાગ દ્વેષ છે. કારણ કે એ બન્ને “અન્તકારિત્વાત્” પોતાની સત્તામાં જીવની મુક્તિનો અંત કરવાવાળા હોય છે. એ બન્નેના સદ્ભાવમાં જીવને સચ્ચા સ્વરૂપ-મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેનો ભાવાર્થ એ છે કે તિર્યચ અથવા મનુષ્યાદિકોની ગતિ અને આગતિના પરિજ્ઞાનથી સાધુને સારા તેમજ ખરાબ રૂપાદિકોમાં રાગ દ્વેષ ન થઈને પ્રત્યુત તેમાં મધ્યસ્થતા જ તેને રહે છે. રાગદ્વેષની નિવૃત્તિથી, છેદન-ભેદનાદિ દ્વારા સાંસારિક દુઃખોનો જે તેને અનુભવ થતો હતો તે પછી થતો નથી. કારણ કે દુઃખોનો અનુભવ કરાવનારી જે રાગપરિણતિ હતી તે તેની દૂર થઈ ચૂકેલ છે. બીજું તેનો ભાવ એ પણ થઈ શકે છે કે જ્યારે મુનિના આત્માથી રાગ દ્વેષનો અભાવ થઈ જાય છે તો તેની આત્મા અત્યન્ત નિર્મળ અને વિશિષ્ટ પ્રભાવશાળી બની જાય છે. આ અવસ્થામાં એવી કોઈ પણ શક્તિ નથી કે જે તેને છેદન-ભેદન તેમજ માર મારવો આદિ દુઃખ પહોંચાડી શકે. ‘ન હન્યતે નરકગત્યાનુપૂર્વ્યાદિના વા’ આ ટીકાનો ભાવ એ છે કે સકલસંયમી માટે નરકગતિ અને તિર્યચગતિનો અંધ થતો નથી તેથી તેને તેની આનુપૂર્વીનો પણ ઉદય થતો નથી॥ સૂ. ૬॥

સાતવેં સૂત્રકા અવતરણ ઔર સાતવાં સૂત્ર । /

મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ભૂતકાલ ઔર લવિષ્યકાલ સમ્બન્ધી અવસ્થાઓં કો નહીં જાનતે હૈં । ઉન્હેં યહ નહીં જ્ઞાત હોતા કિ ઇસકા ભૂતકાલ કેસા થા ઔર લવિષ્યકાલ કેસા હોગા ? , કોઈ ર મિથ્યાદષ્ટિ તો એસા કહતે હૈં કિ જૈસા ઇસ જીવ કા અતીતકાલ થા વૈસા હી લવિષ્યકાલ હોગા ।

મિથ્યાદષ્ટિઓને જીવોની ગતિ અને આગતિનું જ્ઞાન થતું નથી. એ વાતને કહે છે-‘અવરેણ’ ઇત્યાદિ.

મિથ્યાદષ્ટિ જીવોના લવિષ્યકાળમાં બનવાવાળી અવસ્થાઓની સાથે પૂર્વકાલિક અવસ્થાઓની તથા લવિષ્યકાળમાં થવાવાળા સુખદુઃખાદિકોની સાથે પૂર્વકાલિક સુખદુઃખાદિકોની સ્મૃતિ થતી નથી. આ જીવનો સમય પૂર્વમાં કેવા કેવા પ્રકારે સુખદુઃખોમાં વીત્યો છે ? અર્થાત્ નરક આદિ પર્યાયોમાં આ જીવે કયા કયા પ્રકારના દુઃખ અથવા સુખ ભોગવ્યા છે ? તેમજ આગામી કાળમાં નરકાદિ પર્યાયોમાં આ જીવ કેવા કેવા પ્રકારના દુઃખ અથવા સુખ ભોગવશે ? તેનું તેને સ્મરણ સુદ્ધાં હોતું નથી. કદાચ આ જીવની અતીત તેમજ અનાગત કાળ સંબંધી ગતિનો વાર વાર વિચાર કરવામાં આવે તો જીવને વૈરાગ્ય સ્વતઃ ઉત્પન્ન થઈ જાય. કહ્યું છે:—

“કેળ મમેત્યુપ્પત્તી; કહં ઇઓ તહ પુણોઽવિ ગંતવ્વં ? ।

જો ઇત્તિયંપિ ચિત્તઙ્ગ, ઇત્થં સો કો ણ ણિવ્વિણ્ણો ” ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

અર્થાત્ કયા કારણથી ભારી આ પર્યાયમાં ઉત્પત્તિ થઈ છે ? શું મને અહીંયાથી ફરીથી હવે બીજી પર્યાયમાં જવું પડશે ? જો એટલો પણ વિચાર કરે તો કયો એવો જીવ છે જેને વૈરાગ્ય જાગૃત ન થાય ?

આ સંસારમાં એવા પણ મહાભિધ્યાદિષ્ટિ જીવ છે જે કર્મના વિપાકના જ્ઞાનથી શૂન્ય બનીને એવું કહે છે કે—આ જીવનો જે ભવ મલે તે બ્રાહ્મણ સંબંધી હોય, ભલે ક્ષત્રિય સંબંધી હોય, ભલે વૈશ્ય, શૂદ્ર, ગાય અને અશ્વ—ઘોડા સંબંધી હોય—વ્યતીત થઈ ગયેલ છે તે જ ભવ તે તે ભવોના સંસ્કારના વશથી આગામી કાળમાં ફરીથી તેને પ્રાપ્ત થશે. ॥ સૂ. ૭ ॥

આઠવેં સૂત્રકા અવતરણ ઔર આઠવાં સૂત્ર । /

તત્ત્વજ્ઞાની જીવ અતીતકાલિક ઔર ભવિષ્યત્કાલિક પદાર્થો કા ચિન્તન નહીં

કરતે, વે તો વર્તમાનકાલ કે ઉપર હી સાવધાનતા સે દષ્ટિ રખતે હૈં ।

ઇસલિયે મુનિ વિશુદ્ધાચારી યા અતીતાનાગત કાલકે સંકલ્પ સે રહિત હો કર, નિરતિચાર સંયમકી આરાધના કર પૂર્વોપાર્જિત સકલ કર્મોકા ક્ષપણ કરે

।

જે સંસારસાગરથી પાર થઈ ચુકેલ છે તે જીવોની પૂર્વાપર ગતિના જ્ઞાતા સર્વજ્ઞ ભગવાન એવું કહેતા નથી. માટે કર્મોનો નાશ કરવા માટે સંયમની આરાધના કરવી જોઈએ. એ વાતને કહે છે—‘નાઈયમદ્વં’ ઇત્યાદિ.

જેવું તીર્થંકર પ્રભુએ કહ્યું છે તેના અનુસાર જેનું જ્ઞાન છે તે તથાગત—તત્ત્વજ્ઞાની અતીત અર્થ—અવસ્થા—ને ચિન્તમાં લાવતા નથી. ન આગામી અર્થને ચિન્તમાં લાવે છે. પણ ‘પ્રાણિયોના સુખ અથવા દુઃખ કર્મોના અનુસાર બને છે’ એવો જ તે નિર્ણય કરે છે. માટે વર્તમાન ભવમાં પ્રાપ્ત જે શ્રુત ચારિત્રરૂપ ધર્મની આરાધનામાં તત્પર અર્થાત્ અતીત અને અનાગત કાળ સંબંધી સ્વર્ગ આદિના સુખોનું ચિંતવન નહિ કરવાવાળા, તથા વિશુદ્ધ આચારવાળા, અથવા અતીત અને અનાગતના સંકલ્પને દૂર કરવાવાળા મહામુનિ નિરતિચાર સંયમની આરાધના કરીને પૂર્વોપાર્જિત કર્મોનો નાશ કરે. જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ આ પ્રકારે કહ્યું છે—

“ગતં શોચતિ યો નૈવ, ભવિષ્યન્નૈવ વાઙ્મતિ ।

વર્તતે વર્તમાને યઃ, સૈવ જ્ઞાની નિગદ્યતે ॥ ૧ ॥ ”

એટલે—‘ ગઈં બાત સોચે નહીં, આગમ ચિંતે નાહિં ।

વર્તમાન વરતે સહી, સો જ્ઞાની ઘટમાહિ ॥

જે વીતી ગએલી વાતો ઉપર ધ્યાન નથી દેતા, ભવિષ્યની વાતોની ચાહના નથી કરતા, પણ વર્તમાન અવસ્થા ઉપર જ સંભાળીને રહે છે તે જ જ્ઞાની કહેવાય છે.

આ શ્લોકથી ટીકાકાર આ વાતની પુષ્ટિ કરે છે કે તત્ત્વજ્ઞાની ભૂત ભવિષ્ય કાળના સાંસારિક સુખોની સ્મૃતિ તેમ જ ઇચ્છા ન કરી વર્તમાનકાળમાં શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મની આરાધના કરવારૂપ પોતાની અવસ્થામાં જ તત્પર રહે છે. ॥સૂ.૦૮॥

નવમ સૂત્ર કા અવતરણ ઔર નવમ સૂત્ર । /

અરતિ ઔર આનન્દકી અસારતા કા વિચાર કર, ઉનકે વિષય મેં વિચલિત ન હોતા હુઆ ધ્યાન માર્ગ મેં વિચરણ કરે, તથા સભી પ્રકાર કે હાસ્યોં કા

પરિત્યાગ કર અલીનગુમ હોતે હુએ સંયમાનુષ્ઠાન મેં તત્પર રહે ।

કર્મોના નાશ કરવામાં કટિબદ્ધ મહર્ષિના ધર્મધ્યાન યા શુકલધ્યાનથી જે રૂળ થાય છે તે કહે છે—‘ કા અરઈ ’ ઇત્યાદિ.

ઇચ્છિત પદાર્થની અપ્રાપ્તિથી અથવા તેના વિનાશથી અગર અનિષ્ટ પદાર્થના સમાગમથી જે માનસિક દુઃખ થાય છે તેનું નામ અરતિ છે. ઇષ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થવાથી જે હર્ષ અથવા સુખ થાય છે તેનું નામ આનંદ છે. એ બન્ને ધર્મધ્યાન અગર શુકલ ધ્યાનના લવલીન ચિત્તવાળા મહર્ષિને થતાં નથી. કારણ કે અરતિ અને આનંદના કારણોનો ત્યાં અભાવ થઈ ચુકેલ છે. મહર્ષિ માટે શું અરતિ કે શું આનંદ ? બન્ને સરખાં છે. મિથ્યાદષ્ટિને જેવી રીતે અરતિ અને આનંદ થાય છે, તે પ્રકારે મહર્ષિને તે બન્ને ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાનના પ્રભાવથી થતા નથી. માટે અરતિ અને આનંદમાં ચંચળચિત્ત ન બનીને મહર્ષિએ પોતાના ધ્યાનના માર્ગમાં લવલીન રહેવું જોઈએ.

અથવા સંયમની આરાધના કરવામાં દત્તાવધાન મહર્ષિને અરતિ અને આનંદથી કોઈ પ્રયોજન જ નથી.

તાત્પર્ય એ છે કે—સંયમની આરાધના કરવામાં તત્પર મહર્ષિને જ્યારે કોઈ કારણથી પ્રતિકૂળ પરીણ અને ઉપસર્ગની ઉપસ્થિતિ થાય છે તે વખત તેને તેનાથી અરતિ થતી નથી. પણ તેને તે વખત તેવો વિચાર આવે છે કે આ આત્માએ પૂર્વલવમાં નરક નિગોદાદિ ગતિઓમાં ક્ષુધા તૃષા આદિ જનિત તેમજ વધ અને બંધન આદિથી ઉત્પન્ન થયેલ જે ઘોરતર દુઃખ અનન્ત વાર ભોગવેલ છે તેની અપેક્ષા અદ્ય દુઃખજનક આ પરિણામ અને ઉપસર્ગ કઈ ચીજ છે? તથા ઋદ્ધિ રસ, શાતા આદિની ઉપસ્થિતિ હોવા છતાં પણ તેને હર્ષ અગર સુખ થતું નથી. કારણ કે તે સમય પણ તે એજ વિચાર કરે છે કે આ આત્માએ પૂર્વ દેવલવોમાં, મનુષ્યલોકમાં દુર્લભ એવા અનેક પ્રકારના ઋદ્ધિ આદિ જન્ય સુખોને અનંતવાર ભોગવેલ છે તો સમુદ્રના તુલ્ય તે સુખની સામે બિંદુ તુલ્ય આ ઋદ્ધિ આદિના સુખની શું ગણના છે. કહ્યું પણ છે:—

“ ન ત્ત્વોઽસિ યદા કામૈઃ, સેવિતૈરપ્યનેકશઃ ।

સ નામ તેષુ વૃત્તોઽન્તો, યતો વૈરાગ્યમાપ્નુહિ ॥ ૧ ॥ ”

હે આત્મા ! જ્યારે અનંત વાર સેવી ચુકેલા તે કામોથી જ્યારે તું તૃપ્ત ન થયો, ઉદ્દટું તેના ભોગવવાથી તારોએ અંત થયો, તો પછી તેના ભોગવવાથી તને શું લાભ છે? માટે તે વસ્તુથી વૈરાગ્ય જ લેવો સર્વ શ્રેયસ્કર છે.

તેથી તે સંયમીને જોઈ એ કે તે અરતિ અને આનંદના કારણોમાં પણ અગ્રહ-અનપેક્ષાવાળા બની અર્થાત્ માધ્યસ્થ્યભાવ રાખીને સંયમ માર્ગમાં વિચરે.

તથા—સમસ્ત હાસ્ય અથવા હાસ્યના સ્થાનભૂત કે જેની તીર્થંકરોએ નિંદા કરેલ છે, એવા વિષયકષાયોનો પરિત્યાગ કરી ઇન્દ્રિયનિગ્રહી તેમજ મન, વચન અને કાયાથી સદા સાવધ ક્રિયાઓથી રહિત થઈને, અથવા કમઠ-કચ્છપના સમાન સંવૃતશરીર થઈને તે મહર્ષિ સંયમની આરાધના કરવામાં સાવધાન રહે. ॥સૂ.૦૬॥

પોતાના આત્માના વીર્યશુણના અવલંબનથી જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ બીજાઓની સહાયતાના સહારથી થતો નથી. આ વાતને ખતલાવવા માટે કહે છે—‘ પુરિસા ’ ઇત્યાદિ.

પુરૂષાર્થ સાધન કરવામાં સમર્થ હે પુરૂષ=હે શિષ્ય ! તમે પોતે જ તમારી જાતના મિત્ર છો. પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરવામાં ઉદ્યોગી બની જે તમે સંયમનો ભાર અંગીકાર કરેલ છે, તેમાં તમારી આત્માથી અતિરિક્ત બીજા કોઈ સહાયક નથી. શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મનું આચરણ કરવાથી આત્મા અપ્રમાદી બને છે. પ્રમાદથી રહિત આત્મા જ આત્માને એકાંતિક તથા આત્યન્તિક પરમ સુખનો જનક હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ બંધુ છે. માટે જ્યારે આત્માનો આત્માથી અતિરિક્ત આ અવસ્થામાં કોઈ વાસ્તવિક દષ્ટિથી બંધુ-સહાયક છે જ નહિ, તો પછી હે આત્મન્ ! પોતાનાથી સદા ભિન્ન રહેલાઓને તું પોતાના સહાયક માનવાની ચાહના શા માટે કરે છે ?

ભાવાર્થ—આત્માથી સદા ભિન્ન રહેલા એ સાંસારિક સમસ્ત પદાર્થ—ભલે સ્ત્રી પુત્ર મિત્ર આદિ હોય, ચાહે હિરણ્ય સુવર્ણ આદિ હોય. તને સાંસારિક કાર્યોમાં જ સહાયક બને છે પરમાર્થિક કાર્યોમાં નહિ. આત્માને તેના મમત્વથી નિરંતર જ જન્મ, જરા અને મરણાદિક અનેક પ્રકારના અનંત કષ્ટોનો સામનો કરવો પડે છે. તે કષ્ટોના સ્થાનભૂત આ સંસારસમુદ્રમાં તેને વારંવાર ગોથા ખાવા પડે છે માટે તેના પોતાના સહાયક માનવા તે શત્રુને સહાયક માનવા બરાબર છે. માટે હે શિષ્ય ! એ નિશ્ચય વિશ્વાસ રાખીને પોતાની સંયમ યાત્રાનો નિર્વાહ

કરો, અને વિચારો કે—આ યાત્રામાં મારો સહાયક મારો આત્મા જ છે. ખીજું બાહ્ય કોઈ પણ પદાર્થ નહિ. જો તેની સહાયતાની અપેક્ષાવાળા બનશો તો પોતાના આત્માને મોહરૂપી સમુદ્રમાં બુડાવનારા બનશો, માટે તેના મોહમાં ફસીને આત્માને મોહરૂપી સમુદ્રમાં નાંખવાની ચેષ્ટા ન કરો, અને પરમાર્થથી એ સમજીને આ યાત્રામાં આગળ વધતા રહો. શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મના અનુષ્ઠાનથી આત્માનો સહાયક આત્મા જ છે, અને તેના વિરોધી સાવધ ક્રિયાઓના કરવાથી આત્મા જ આત્માનો શત્રુ છે. કહ્યું છે—

“અપ્યેકમરણં કુર્યાત્, સંક્રુદ્ધો બલ્લાનરિઃ ।

મરણાનિ ત્વનન્તાનિ, જન્માનિ ચ કરોલ્યયમ્” ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

અર્થ:—બળવાનથી બળવાન પણ શત્રુ કોઈથી થઈને મારે તો એક જ જન્મમાં મારે છે, પરંતુ સાવધ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત આત્મા સ્વયં શત્રુ બનીને અનંત વાર પોતે પોતાને મારે છે, અને જન્મ લે છે. અર્થાત્ આત્મા જ પોતાનો શત્રુ બનીને ચતુર્ગતિ સંસારમાં જન્મ મરણ કરતો રહે છે, કિન્તુ કદી પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરતો નથી ॥ ૧ ॥ સૂ. ૧૦ ॥

ગ્યારહવે સૂત્રકા અવતરણ ઔર ગ્યારહવાં સૂત્ર । /

જો પુરૂષ કર્મો કે દૂર કરનેકી ઇચ્છાવાલા હૈ વહ કર્મો કો દૂર કરનેવાલા હૈ
ઔર જો કર્મો કો દૂર કરનેવાલા હૈ વહ કર્મો કે દૂર કરને કી ઇચ્છાવાલા હૈ ।

જેનો આત્મા જ મિત્ર છે એવા પુરૂષની ઓળખાણ કેવી રીતે થાય? આ પ્રકારની શિષ્યની જીજ્ઞાસા થવાથી સૂત્રકાર કહે છે—‘જં જાણિજ્ઞા’ ઇત્યાદિ.

કર્મોના જે અપનેતા છે તેનું નામ ઉચ્ચાલયિક તથા મોક્ષગામીનું નામ દૂરાલયિક છે. અર્થાત્—જે ઉચ્ચાલયિક=કર્મોના નાશ કરવાવાળા છે તે દૂરાલયિક=મોક્ષગામી છે, એમ સમજો. કડિનતર તપ અને સંયમની આરાધનાથી પ્રાપ્ત થવાવાળા હોવાના કારણે દૂર જે આલય-સ્થાન છે. તેનું નામ દૂરાલય-મોક્ષ છે. તે જેને થાય છે તે દૂરાલયિક અર્થાત્ મોક્ષગામી છે. પરસ્પરમાં કાર્યકારણ ભાવનું પ્રદર્શન કરાવવા માટે ઉક્ત અર્થને સૂત્રકાર ગત-પ્રત્યાગત (હૈર-ફૈર) રૂપથી કહે છે—જે દૂરાલયિક-મોક્ષગામી અર્થાત્ મુક્તિના માર્ગ ઉપર આડઠ છે

તેને ઉચ્ચાલયિક-કર્મ અને તેના આશ્રવદ્વારોનો નાશ કરવાવાળા સમજો. કારણ કે તે કર્મોને દૂર કરવા માટે કૃતનિશ્ચય તેમજ ઉત્સાહસંપન્ન બને છે. કર્મોનો નાશ કરવામાં તે કોઈપણ પ્રકારે પાછળ પગલું ભરતાં નથી, અર્થાત્ કટિબદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ—શિષ્યે જે આ પ્રશ્ન કરેલ હતો કે આત્માનેજ જે સંયમયાત્રામાં સહાયક માને છે તેની યોગબાણ શું છે? તેનું સમાધાન સૂત્રકારે આ સૂત્રથી કરેલ છે, તે કહે છે કે જે સંયમી આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરે છે તે કર્મોને દૂર કરવામાં સદા કટિબદ્ધ રહે છે. તેવા રૂપથી તે દષ્ટિપથ થાય છે. તેની દરેક ક્રિયાઓ એવી હોય છે કે જેનાથી કર્મોનો આસ્રવ રોકાય છે, અને સંચિત કર્મોની નિર્જરા થતી રહે છે, એવા સંયમી મુનિ જ મોક્ષ માર્ગપર આરૂઢ માનવામાં આવે છે. ॥ સૂ. ૧૧ ॥

બારહવે સૂત્રકા અવતરણ ઔર બારહવાં સૂત્ર । /

અપની આત્માકો બાહ્ય પદાર્થો સે નિવૃત્ત કર, ઉસે જ્ઞાનદર્શનચારિત્ર સે યુક્ત કર પુરૂષ દુઃખસે મુક્ત હો જાતા હે ।

પોતાના આત્માને જ જેણે મિત્રરૂપથી અંગીકાર કરેલ છે તે સંયમી કેવા ફળને પ્રાપ્ત કરે છે તેને માટે કહે છે—‘પુરિષ્ઠા’ ઇત્યાદિ.

હે પુરૂષ! અર્થાત્ પરમપુરૂષાર્થ—મોક્ષના સાધનમાં સમર્થ હે ભવ્ય! પોતાના આત્માને વૈષયિક માર્ગથી હટાવી આત્મનિષ્ઠ કરો, તેનાથી તમારા દુઃખોનો અંત આવશે.

ભાવાર્થ:—જે સંયમી પોતાના આત્માને જ સંયમ માર્ગના સાધનમાં સહાયક માને છે. તેને મુક્તિના લાભરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારદશામાં ફસેલી વ્યક્તિઓથી, અથવા સંયમની આરાધનામાં સાંસારિક પરપદાર્થની સહાયતાની જ અપેક્ષા રાખવાવાળા સંયમીથી સ્વરૂપનું અવલોકન, અથવા શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મનું આરાધન બની શકતું નથી. જ્યાં સુધી આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ સંયમીમાં ઉત્પન્ન નથી થતી ત્યાં સુધી તે પોતાના કર્તવ્ય માર્ગથી અલગ જ રહે છે. તેની આત્મા અનાદિ કાળથી સંસકૃત (લાગેલા) મિથ્યાત્વ અવિરતિ

આદિ ભાવનાના વશથી વિષયોની તરફ જ લાગ્યો રહે છે, અને મોક્ષના સાધક ધાર્મિક અનુષ્ઠાનના સંસ્કારોથી વંચિત રહે છે. આ વાતનો ખ્યાલ કરી સૂત્રકાર શિષ્યજનના શિક્ષાર્થ કહે છે કે:—હે શિષ્ય ! જો તું પરમપુરુષાર્થ મોક્ષનું સાધન કરવામાં પોતાને શક્તિશાળી સમજતો હોય તો તું સ્વરૂપના અવલોકનમાં અગર શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મની આરાધનામાં પોતાને વિસર્જિત કરી દે. જો આમ નથી કરતા તે અનાદિકાલિક મિથ્યાત્વ અને અવિરતિ આદિની લાગેલી વાસનાના વશથી વિષયોના સંગ માટે બહારના પદાર્થોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા પોતાના આત્માને તે તરફથી હઠાવી શકતા નથી, માટે તમે મોક્ષના સાધક ધાર્મિક અનુષ્ઠાનના સંસ્કારને પોતે પોતામાં પ્રબલતર કરો, જેથી વિષયમાર્ગની તરફ વધતો એ તમારો આત્મા એ તરફ જઈ શકે નહિ—તે તરફથી નિવૃત્ત થઈ જાય. આ પ્રકારના વારંવારના અભ્યાસથી આત્માને—પોતાને નિજરૂપ—સમ્યગ્દર્શન સમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર—માં સ્થાપિત કરીને તમે હુ:ખોના કારણભૂત જ્ઞાનાવર-ણીયાદિક કર્મોના બંધનથી મુક્ત થઈ જશો ॥ સૂં ૧૨ ॥

તેરહવાં સૂત્ર । /

સત્યકો-અર્થાત્-ગુરુ કી સાક્ષિતા સે ગૃહીત શ્રુતચારિત્ર ધર્મ સમ્બન્ધી ગ્રહણી ઔર આસેવની શિક્ષા કો, અથવા આગમકો વિસ્મૃત ન કરતે હુએ તદનુસાર આચરણ કરો । સત્યકા અનુસરણ કરનેવાલા મેધાવી સંસાર

સમુદ્રકા

પારગામી હોતા હે ઔર જ્ઞાનાદિયુક્ત હોને સે શ્રુતચારિત્ર ધર્મકો ગ્રહણ કર વહ મુનિ મોક્ષપદદર્શી હોતા હે ।

ફરીથી કહે છે—‘પુરિસા’ ઇત્યાદિ.

હે પુરુષ ! = પરમપુરુષાર્થનું સાધન કરવામાં સમર્થ ભવ્ય ! ભગવાન તથા ગુરુને સાક્ષી કરીને જે તમે ગ્રહણી-શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મને અંગીકાર કરવાવાળી, અને આસેવની—તેને નિર્દોષ રીતિથી પાળવાવાળી શિક્ષા ગ્રહણ કરી છે તેને તમે સ્વપ્નમાં પણ ભૂલો નહિ. તેનું અંતઃકરણથી પાલન કરો. અને ચરણકરણરૂપ આગમોક્ત અર્થ (ચરણસત્તરી અને કરણસત્તરી)નું સેવન કરો. જનપ્રવચનની આજ્ઞાનુસાર જે પોતાની પ્રવૃત્તિ કરે છે તે હેય અને ઉપાદેયના વિવેકથી કુશળ બની જાય છે. તે કુશળતાનું એ ફળ છે કે તે સંસારસમુદ્રથી પાર થઈ જાય છે, તેમજ આત્માના હિતકારી હોવાથી હિતરૂપ જ્ઞાનાદિ ગુણોથી યુક્ત તે સંયમી શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મની આરાધના કરી શુભ તેમજ તીર્થંકરાદિદ્વારા દૃષ્ટ એવા મુક્તિસ્થાનના દર્શક બને છે ॥ સૂં ૧૩ ॥

ચૌદહવે સૂત્રકા અવતરણા ઔર ચૌદહવાં સૂત્ર । /

રાગદ્વેષ કા વશવર્ત્તી જીવ ક્ષણભડ્ગુર જીવનકે પરિવન્દન, માનન ઔર પૂજનકે લિયે પ્રાણાતિપાત આદિ અસત્કર્મો મેં પ્રવૃત્તિ કરતે હૈં । ઇસ પ્રકાર વે પરિવન્દન, માનન ઔર પૂજનકે વિષય મેં પ્રમાદશીલ હો જાતે હૈં, પ્રમાદી હો જન્મ જરા મરણરૂપ દુઃખાર્ણવ મેં અપને કો ડુબો દેતે હૈં, અથવા - ઇસ પ્રકાર વે ઉન પરિવન્દનાદિકોં મેં આનન્દ માનતે હૈં; પરંતુ વે પરિવન્દનાદિક ઉનકે હિતકે લિયે નહીં હોતે ।

પૂર્વ સૂત્રમાં પ્રમાદરહિત મહર્ષિના ગુણોનું કથન કરેલ છે, હવે પ્રમાદ-સંપન્ન પ્રાણીના દોષો કહે છે-‘દુહઓ’ ઇત્યાદિ.

જે મનુષ્ય રાગ અને દ્વેષ, એ બન્નેથી યુક્ત છે તે વીજળીના ચમકારા સમાન ક્ષણભડ્ગુર આ જીવનને સુખી કરવા માટે ‘તમે લક્ષ્મીવાન થાઓ ચિરંજીવી થાઓ’ ઇત્યાદિ રૂપથી પોતાની સ્તુતિ કરાવવા માટે, તથા ‘લોક મને દેખીને ઉભા થશે, આસનાદિકના પ્રદાનથી મારું સન્માન કરશે’ આ પ્રકારે અન્ય જનોથી સત્કાર પ્રાપ્તિ માટે, તથા ‘મને ગ્રામાધિપતિ અગર નગરાધિપતિ દાન, માન, પ્રણામ અને સેવા-શુશ્રૂષા આદિથી પ્રતિષ્ઠિત કરશે.’ આ પ્રકારે પોતાની પૂજા માટે પ્રાણાતિપાતાદિક અકૃત્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ પ્રકારની ચાહનાવાળા જે કોઈ મુનિ છે તે રાગ અને દ્વેષથી યુક્ત છે. અને અસંયમમાં આસક્ત છે. એવા પ્રાણી સ્વાર્થ અથવા પરાર્થનો જરા પણ ખ્યાલ કરતા નથી, ફક્ત પોતાની ખ્યાતિલાભ અને પૂજાદિકની ચાહનાને આધીન થઈ આર્ત્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનમાં સંલગ્નચિત્ત રહ્યા કરે છે, અને સાવધ વ્યાપારોમાં પ્રવૃત્તિ કરવારૂપ પ્રમાદનું સેવન કરતા રહે છે. એ પ્રમાદકારી પ્રાણી નિશ્ચિત જ પોતાના આત્માને દુઃખોથી દૂર ન કરતાં પ્રત્યુત કર્મોના સંચયથી સ્વયં પોતાના આત્માને દુઃખરૂપી સમુદ્રમાં નાંખે છે. અથવા સૂત્રમાં ‘પમાયંતિ’ ના સ્થાનમાં ક્યાંક ‘પમોયંતિ’ એવો પણ પાઠ છે, તેનો અર્થ આ પ્રકારે થાય છે-જે પરિવન્દન આદિમાં કેટલાક પ્રાણી હર્ષ મનાવે છે, પણ તે તેના આત્માના હિત માટે હોતું નથી ॥ સૂ. ૧૪ ॥

પન્દ્રહવે સૂત્રકા અવતરણા ઔર પન્દ્રહવાં સૂત્ર । /

જ્ઞાનચારિત્રયુક્ત મુનિ દુઃખમાત્રાસે સ્પૃષ્ટ હોકર ભી વ્યાકુલ નહીં હોતા । હે શિષ્ય ! તુમ પૂર્વોક્ત અર્થ અથવા વક્ષ્યમાણ અર્થ કો અચ્છી તરહ સમજો । રાગદ્વેષરહિત મુનિ લોકાલોક પ્રપઞ્ચ સે મુક્ત હો જતા હૈ । ઉદેશસમાપ્તિ ।

તેનાથી ભિન્ન પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા અપ્રમાદી મુનિ જે કળને પામે છે તે બતાવે છે—‘ સહિઓ ’ ઇત્યાદિ.

જ્ઞાન અને ચારિત્ર-સંપન્ન સંયમી મુનિ, શીત, ઉષ્ણ પરીષદથી ઉત્પન્ન થયેલ, અથવા કોઈ વ્યાધિ અગર ઉપસર્ગથી જનિત થોડી અગર વધારે દુઃખની માત્રાથી સ્પૃષ્ટ બનવા છતાં પણ કદિ પણ આકુલિતચિત્ત નથી થતાં. માટે હે શિષ્ય ! આગળ કહેવામાં આવશે તે અર્થને અથવા “ સંધિ લોગસ્સ ” અહીંયાથી લઈને ‘ જો જ્ઞાણાણિ ’ ત્યાં સુધી જે કંઈ અત્યાર સુધી અર્થ પ્રગટ કરેલ છે તેને હેય અને ઉપાદેયના વિવેકથી વાસિતઅંતઃકરણ બની તમે પૂર્ણરૂપથી પોતાના ધ્યાનમાં રાખો. “ સંધિ લોગસ્સ ” ત્યાંથી પ્રારંભ કરી “ જો જ્ઞાણાણિ ” ત્યાં સુધી જે કંઈ પણ વિષય કહેવામાં આવેલ છે તેનો નિચોડ અર્થ એ છે કે-રાગદ્વેષથી રહિત મુનિ ચૌદ (૧૪) રાજુ પ્રમાણુ આ લોકમાં પ્રત્યક્ષથી દેખાતાં ચતુર્ગતિમાં ભ્રમણરૂપ વ્યવહારથી સદાને માટે મુક્ત થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ:—“ સંધિ લોગસ્સ ” એ સૂત્રથી લગાવી “ જો જ્ઞાણાણિ ’ ત્યાં સુધી મુનિના સંબંધમાં જે કાંઈ સૂત્રકારે પ્રગટ કરેલ છે તે ઉપર તે મુનિ જે હૃદયના ભાવથી પ્રવૃત્તિયુક્ત થાય છે તો એ નિશ્ચિત છે કે તે અવશ્ય જ રાગ અને દ્વેષથી રહિત બનીને આ ચૌદ (૧૪) રાજુ પ્રમાણુલોકમાં ચાર ગતિ-ઓના ભ્રમણથી મુક્ત થઈ જાય છે. ‘તિવેમિ’ इति ब्रवामि-આ પદનું વ્યાખ્યાન પહેલા સમાન છે. ॥ સૂ. ૧૫ ॥

ત્રીજા અધ્યયનનો ત્રીજો ઉદ્દેશ સમાપ્ત ॥ ૩-૩ ॥

ત્રીજા અધ્યયનનો ચોથો ઉદ્દેશ.

ત્રીજા અધ્યયનના ત્રીજા ઉદ્દેશમાં “કેવલ પાપ કર્મ નહિ કરવાથી મુનિ થતાં નથી. પણ અપ્રમાદ તથા શુભભાવનાપૂર્વક સંયમના અનુષ્ઠાનથી જ મુનિ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે.” આ વિષય સમજાવવામાં આવેલ છે. હવે શુભ ભાવના શુભ અધ્યવસાયરૂપ છે. તે શુભ અધ્યવસાયની પ્રાપ્તિ કષાયોના ત્યાગથી થાય છે. માટે વાન્ત-વમન કરેલા અજ્ઞની માફક કષાય છોડવા યોગ્ય છે. આ વિષયને સમજાવવા માટે આ ચોથા ઉદ્દેશની પ્રરૂપણા કરતાં સૂત્રકાર કહે છે—‘સે વંતા’ ઇત્યાદિ.

અથવા—જે શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મમાં જાગરૂક સંયમી વૈરથી રહિત બનીને તથા જન્મ અને બાહ્યાદિ અવસ્થાઓને દુઃખસહભાવિની જાણીને નિષ્કર્મદર્શી થાય છે તે લોકમાં દશ્યમાન ચતુર્ગતિયોમાં ભ્રમણરૂપ પ્રપંચથી છુટી જાય છે.

શુભાધ્યવસાયપૂર્વક સંયમકે આરાધનમેં તત્પર મુનિ ક્રોધ, માન માયા ઔર લોભકો દૂર કરનેવાલા હોતા હૈ; યહ બાત તીર્થકરોને કહી હૈ । તીર્થકરો કે ઉપદેશકા અનુસરણ કરનેવાલા સાધુ આદાન કા-અષ્ટાદશ પાપસ્થાનોં કા, અથવા કષાયોં કા - વમન કરનેવાલા ઔર સ્વકૃત કર્મોં કા નાશ કરનેવાલા હોતા હૈ ।

એ સઘળી વાતો ત્રીજા ઉદ્દેશના અંતિમ સૂત્રમાં તથા આ ઉદ્દેશના અન્ય સૂત્રોમાં પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે. પરન્તુ તે છુટે છે કેવી રીતે ? તે કહે છે—સે વંતા ઇત્યાદિ.

શુભ અધ્યવસાયપૂર્વક સંયમની આરાધનામાં તત્પર શ્રમણ-મુનિ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના વશિતા-અપનેતા-નાશક બને છે.

સૂત્રમાં “ક્રોધં, માનં, માયા, લોભં” આ પ્રકારે આ દ્વિતીયાન્ત પદોના અલગ અલગ સ્વતંત્ર પ્રયોગ કરેલ છે. તેનું કારણ ક્રોધાદિકોમાં એક-એકના અનન્તાનુબંધી આદિના ભેદથી ચાર ચાર ભેદ બતાવવાના છે. અર્થાત્ સમાસ કરવાથી “ક્રોધમાન-માયાલોભાન્” એવું એક પદ બને છે. તો પણ આ એક પદનો પ્રયોગ ન કરીને જે પ્રત્યેક પદ સૂત્રમાં સ્વતંત્ર વિભક્તિવાળા રાખેલ છે તેનું કારણ ક્રોધ આદિ-અનન્તાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને સંજ્વલનના ભેદથી ચાર ચાર પ્રકારે છે, તે બતાવવાનું છે. તથા તેનો ઉપશમ એક સાથે એક જ જગ્યા ઉપર

થતો નથી. પણ ભિન્ન ભિન્ન સમયમાં ભિન્ન ભિન્ન ગુણુસ્થાનોમાં થાય છે. આથી પ્રત્યેકના ઉપશમ કરવા માટે પૃથક્-પૃથક્-રૂપથી પ્રયત્ન કરવો પડે છે. આ તેમાંના સમસ્ત અભિપ્રાયને સ્પષ્ટ કરવા માટે સૂત્રમાં ક્રોધાદિક પદોને અસમાસ-રૂપથી સ્વતંત્ર વિભક્તિમાં રાખેલ છે.

અને પરમાર્થ દૃષ્ટિથી મુનિપણું ક્રોધાદિક કષાયોનો નિગ્રહ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. અન્ય રીતિથી નહિ. આ વાત માટે શ્રી સુધર્મા સ્વામી કહે છે-હે જમ્બૂ ! મેં મારી પોતાની કલ્પનાથી આ કહ્યું નથી પણ તીથકર શ્રી વર્ધમાન સ્વામી કે જેનું જ્ઞાન નિરાવરણ છે. તેમણે આ વાતનો સાક્ષાત્કાર કરેલ છે, માટે તેમના કથનાનુસાર કહું છું. આ પોતાના અભિપ્રાયને પ્રગટ કરવા માટે સૂત્રમાં-“ एवं पासगस्स दंसणं ” પદ રાખેલ છે. ક્રોધાદિક કષાયોનું વમન કરનારા જ મુનિ બને છે. એ સિદ્ધાંત ભગવાન વર્ધમાન સ્વામીનો છે. “ पश्यति-निरावरणज्ञानत्वात् जानातीति पश्यः, स एवं पश्यकः ” નિરાવરણજ્ઞાનશાળી હોવાથી જે સમસ્ત ત્રિકાળવર્તી પદાર્થોને યુગપત્-એક સાથે જાણે છે તે પશ્ય છે. પશ્યને જ પશ્યક કહેવામાં આવે છે. ‘ પશ્યક ’ શબ્દ તીર્થકર વર્ધમાન સ્વામીનો વાચક છે. કેવળજ્ઞાનરૂપી આલોક (પ્રકાશ) થી દેખવાનું નામ દર્શન છે. ભગવાને આ સમસ્ત વિષય પોતાના કેવળજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશથી પ્રત્યક્ષ દેખેલ છે. શ્રી સુધર્મા સ્વામી કહે છે કે “ તેમના ઉપદેશથી તે જ્ઞાન મેં જાણેલ છે. માટે તેમાં અન્યથા-પણાની આશંકા બની શકતી જ નથી. ભગવાનનું જ્ઞાન નિરાવરણ કેવી રીતે થયું ? આ વાતને પ્રગટ કરવા માટે સૂત્રકાર ‘ ઉપરતશસ્ત્રસ્ય ’ આ વિશેષણનો પ્રયોગ કરે છે. શસ્ત્ર બે પ્રકારના છે. (૧) દ્રવ્યશસ્ત્ર અને (૨) ભાવશસ્ત્ર. તલવાર આદિ દ્રવ્યશસ્ત્ર છે. ક્રોધાદિક કષાય ભાવશસ્ત્ર છે. જ્યાં સુધી આત્માથી ભાવશસ્ત્રોનો અભાવ-ઉચ્છેદ નથી થતો ત્યાં સુધી જ્ઞાનમાં નિરાવરણતા આવી શકતી નથી.

ભગવાન વર્ધમાન સ્વામીએ પોતાના આત્માથી તેનો સર્વથા વિનાશ કરી નાખેલ છે, માટે તેમનું જ્ઞાન નિરાવરણ છે. દ્રવ્યશસ્ત્ર અને ભાવશસ્ત્ર જેનાથી સર્વથા દૂર થઈ ચૂકેલ છે તેનું નામ ઉપરતશસ્ત્ર છે, જ્યાં સુધી આત્માથી કષાયોનું વમન નહિ થાય ત્યાં સુધી, ભલે તેઓ કોઈ પણ કેમ ન હોય, નિરાવરણજ્ઞાનશાળી બની શકતા નથી. જ્ઞાનમાં જ્યાં સુધી નિરાવરણતા નથી આવતી ત્યાં સુધી કોઈ પણ પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી. માટે સમસ્ત પદાર્થોને હસ્તામલકવત્ પ્રગટ કરવાવાળું જ્ઞાન સર્વજ્ઞને કષાયોના વમનથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે આ સિદ્ધાંત નિશ્ચિત છે તો તેના ઉપદેશાનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા અન્ય મોક્ષાભિલાષીજનને પણ ક્રોધાદિક કષાયોનું વમન કરવું આવશ્યક છે. ક્રોધાદિક કષાયોનું વમન કર્યા વગર જ્ઞાનમાં નિરાવરણતા આવતી નથી. તેની પુષ્ટિ ‘ पलियंतकरस्स-पर्यन्तकरस्य ’ આ પદથી કરે છે, જો કે આ પદ ષષ્ટ્યન્ત છે, અને પશ્યકના વિશેષણરૂપથી જ પ્રયુક્ત થયેલ છે. તો પણ આ એ વાતની ઘોષણા કરે છે કે તીર્થકર કષાયરૂપ ભાવશસ્ત્રોના નાશથી જ સકળ કર્મોના નાશક બનેલ છે. માટે ક્રોધાદિક કષાયોનો નાશ સકળ કર્મોનો નાશમાં તથા ધ્યાતિયાના નાશમાં તેમજ કેવળજ્ઞાન રૂપી નિરાવરણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં કારણ છે. આ પ્રકારે પરંપરા-સંબંધથી કષાયોનું

વમન નિરાવરણ જ્ઞાનનું ઉત્પાદક માનવામાં આવે છે. જે સકળ કર્મોનો વિનાશ કરે છે અથવા કર્મોનો વિનાશ કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે તેનું નામ “ પર્યન્તકર ” છે. તેનો એ સિદ્ધાંત છે. જેમ તીર્થંકર કષાયશસ્ત્રની નિવૃત્તિથી સકળ કર્મોના વિનાશક બને છે તે માફક તેના ઉપદેશાનુસાર પોતાની પ્રવૃત્તિ રાખવાવાળા અન્ય લવ્યજન પણ સકળ કર્મોના વિનાશક બને છે. આ અભિપ્રાયને પ્રગટ કરવા માટે સૂત્રમાં ‘આદાનમ્’ પદ રાખેલ છે. આત્માના પ્રદેશોની સાથે અષ્ટવિધ કર્મો જેનાથી દૂધ-પાણીની માફક એકદેત્રાવગાહરૂપ બનીને રહે છે તેનું નામ આદાન છે. તે અહાર પાપસ્થાનક છે. અથવા કર્મોમાં સ્થિતિબંધનું કારણ હોવાથી કષાયો પણ આદાન છે. તેનું વમન કરવાવાળા ‘સગઢન્નિ’-સ્વકૃતભિદ્ થાય છે. અર્થાત્ જે લવ્ય કર્મોના આદાનભૂત કષાયાદિકોનું નિરાકરણ-વિનાશ કરે છે તે પોતાના કરેલા કર્મોનો વિનાશક બને છે. ॥ સૂ. ૧ ॥

દ્વિતીય સૂત્રકા અવતરણ ઔર દ્વિતીય સૂત્ર । /

જો એક કો જનતા હૈ વહ સખકો જનતા હૈ, જો સખકો જનતા હૈ વહ એક્કો જનતા હૈ ।

તીર્થંકર ભગવાન જીવોને હેય અને ઉપાદેયનો ઉપદેશ આપે છે. એતાવતા બીજના ઉપકારના કર્તૃત્વથી તેમાં તીર્થંકરપણું ભલે આવી જાય તેમાં અમને કોઈ વિવાદ નથી, પરંતુ તેથી તેમાં સર્વજ્ઞતા કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે? એવી શંકા કરવી જોઈએ નહિ. કારણ કે જ્યાં સુધી આત્મામાં પદાર્થોનું સમ્યગ્-વાસ્તવિક જ્ઞાન થતું નથી ત્યાં સુધી તીર્થંકર ભગવાન ઉપદેશ આપતા નથી. જીવોને ઉપદેશ આપવો સમ્યજ્ઞાન અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનને આધીન છે. કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાથી ત્રિકાળવર્તી સમસ્ત પદાર્થોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ દર્શણમાં પ્રતિબિંબની માફક પ્રતિભાસિત થવા માંડે છે. કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જ સર્વજ્ઞતા છે. આ સર્વજ્ઞતા વિના એક પણ પદાર્થનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જ્ઞાત થઈ શકતું નથી. આ વાતને સમજાવવા માટે કહે છે—‘જે એગં’ ઇત્યાદિ.

અથવા એ જે હમણા કહ્યું કે ‘એયં પાસગસ્સ દંસણં-એતત્ પચ્ચકસ્ય દર્શનમ્’ જેથી શિષ્ય આ ઠેકાણે એ પ્રશ્ન કરે છે કે-સર્વજ્ઞ શું એક જ પદાર્થને જાણે છે કે અનેક પદાર્થોને? આ પ્રકારના શિષ્યના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે ‘જે એગં’ ઇત્યાદિ.

જે એક જીવદ્રવ્યને, અથવા અજીવદ્રવ્યને દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવથી તેમજ અતીત અનાગત અને વર્તમાનકાળ-સંબંધી સમસ્ત પર્યાયોથી યુક્ત જાણે છે તે સમસ્ત પદાર્થોને જાણે છે, સમસ્ત પદાર્થોનું સમ્યક્જ્ઞાન થયા વિના કોઈ એક વિવક્ષિત પદાર્થનું જ્ઞાન દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવથી અને અતીત અનાગત અને વર્તમાન સમસ્ત પર્યાયોથી થઈ શકતું નથી, આ અભિપ્રાય સમજાવવા માટે કારણ ભાવ દરસાવતાં સૂત્રકાર કહે છે—“ જે સર્વ જાણે-યઃ સર્વ જાનાતિ ” ઇતિ. જે આ લોકના ભીતરના સમસ્ત પદાર્થોને જાણે છે તે એક ઘટાદિક દ્રવ્યને પણ જાણે છે. ભૂત લવિષ્ય અને વર્તમાનકાળ સંબંધી જેટલી પણ તે દ્રવ્યની પર્યાયો છે તે સમસ્ત, દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે. તે પર્યાયોથી પરિણત દ્રવ્ય તત્ત્વસ્વભાવવાળા બનતા રહે છે. આ પ્રકારે દ્રવ્યમાં તે તે પર્યાયોથી તત્ત્વસ્વભાવની પ્રાપ્તિ થવાથી તે દ્રવ્ય પોતાના અનાદિ અનંતકાળપણથી (આ રૂપથી બન્યા; આ રૂપથી બને છે અને હવે આ રૂપથી બનશે) તે તે સ્વભાવોવાળા જાણી લેવામાં આવે છે. અર્થાત્ એક વસ્તુનું સમસ્ત સ્વરૂપ સર્વજ્ઞ જ જાણે છે ॥ સૂ. ૨ ॥

તૃતીય સૂત્રકા અવતરણા ઔર તૃતીય સૂત્ર ।

આ પ્રકારે સમસ્ત દ્રવ્યોને જાણવાવાળા સર્વજ્ઞ જ સમસ્ત જીવોને માટે હિતકારી ઉપદેશ દે છે. આ વાતને સૂત્રકાર બતાવે છે—‘ સર્વજ્ઞો ’ ઇત્યાદિ.

અથવા સર્વજ્ઞ સ્વયં પોતાના શિષ્યો પ્રતિ પ્રમાદના દોષોને અને અપ્રમાદના ગુણોને પ્રદર્શિત કરે છે—‘ સર્વજ્ઞો ’ ઇત્યાદિ.

પ્રમાદીકો સખસે ભય રહતા હે ઔર અપ્રમાદીકો કિસીસે ભી નહીં !

મઘાદિપ્રમાદસેવી જીવ દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવથી ભય-ભયકારી હોવાથી કર્મનો બંધ કરે છે. ‘ ભય ’ શબ્દનો અર્થ કર્મ છે. કારણ કે કર્મ જ જીવોને સદા ભયકારી હોય છે. માટે આ ઠેકાણે કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરેલ છે. ભય, કર્મોનું કાર્ય છે અને કર્મ, ભયનું કારણ છે. પ્રમાદવાળો જીવ

નિશ્ચયથી જ્ઞાનાવરણીયાદિક આઠ પ્રકારના કર્મોનો બંધક થાય છે. તે દ્રવ્યની અપેક્ષા સમસ્ત આત્મપ્રદેશોથી કર્મોના ગ્રહણ કરવાવાળા બને છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષા ષટ્-છ દિશાઓમાં, કાળની અપેક્ષા પ્રત્યેક સમયમાં, ભાવની અપેક્ષા અઠાર પાપસ્થાનોથી અથવા પાંચ પ્રકારના પ્રમાદથી કર્મોનો બંધક થાય છે, આ પ્રકારે તેને સઘળી બાબતથી કર્મોનો બંધ થતો રહે છે. અથવા ‘સર્વતઃ=સર્વપ્રકારથી’તેના સ્થાનમાં ‘સર્વત્ર’ એવો અર્થ કરવાથી પ્રમાદી માટે ‘સર્વત્ર’ દરેક જગ્યાએથી ભય થાય છે, એવો અર્થબોધ થાય છે. આ ઠેકાણે ભય શબ્દનો અર્થ ‘ડર’ છે. જે પ્રકારે ચાર માટે આ લોકમાં ખડગાદિથી હાથોનું કાપવું, શૂલાદિથી ભેદાવું, કશા-ચાબુક આદિથી માર ખાવો આદિરૂપ કઠિનતર રાજકીય યંત્રણાઓ-કષ્ટો-ને ભોગવવાનો ભય હોય છે, તથા પરલોકમાં પણ નરકનિગોહાદિક અનેક કષ્ટોને સહનકરવાનો ભય હોય છે. તેવી રીતે પ્રમાદી પ્રાણીને સર્વત્ર ભય જ ભય છે. આત્મકલ્યાણ કરવા માટે જે સંયમની આરાધનામાં જાગરૂક છે એવા અપ્રમાદી પ્રાણીઓને કાંઈ પણ ભય હોતો નથી. તેઓ નથી આ લોકમાં દુઃખી થતાં. નથી પરલોકમાં દુઃખી થતાં. અધિક શું કહેવું? તેઓ આ સંસારના ભયથી જ નિર્મુક્ત થઈ જાય છે. આ-લોકસંબંધી અને પરલોકસંબંધી દુઃખનું કારણ આ સંસાર જ તેને ફરીથી પ્રાપ્ત થતો નથી, અર્થાત્ તે સદાને માટે મુક્ત થઈ જાય છે ॥ સૂ. ૩ ॥

ચતુર્થ સૂત્રકા અવતરણ ઔર ચતુર્થ સૂત્ર । /

જો એકકા ઉપશમ કરતા હૈ વહ બહુતકા ઉપશમ કરતા હૈ, જો બહુતકા ઉપશમ કરતા હૈ વહ એકકા ઉપશમ કરતા હૈ ।

આ ઠેકાણે કષાયનો અધિકાર છે. કષાયોનું વમન બે પ્રકારે છે. (૧) ઉપશમવમન (૨) ક્ષપણવમન. કષાયોનું ઉપશમ થવું તે ઉપશમવમન છે. તથા કષાયોનું ક્ષય થવું તે ક્ષપણવમન છે. ઉપશમવમનનો પર્યાયાન્તર શબ્દ નામન છે. આ અભિપ્રાયથી કહે છે-‘જે ઈર્મ’ ઇત્યાદિ.

અથવા-કષાયોના અભાવથી પ્રમાદનો અભાવ, પ્રમાદના અભાવથી સમસ્ત મોહનીયનો અભાવ, તેનાથી સકળ કર્મોનો ક્ષય થાય છે. આ પ્રકારે એકનો અભાવ થવાથી બહુનો અભાવ, બહુનો અભાવ થવાથી એકનો અભાવ થાય છે.

આ પ્રકારે ગત-પ્રત્યાગત (હેર-ફેર)થી કાર્ય કારણ લાવને બતાવવા માટે કહે છે-‘ જેણું ’ ઇત્યાદિ.

જે અનંતાનુબંધી કષાયોનો અને અનંતાનુબંધી લોભાદિનો ઉપશમ કરે છે, આ ઠેકાણે જે એક મોહનીય કર્મનો ઉપશમ કરે છે તે તેનાથી અવશિષ્ટ જ્ઞાનાવરણીય આદિ સમસ્ત કર્મપ્રકૃતિયોનો પણ ઉપશમ કરે છે. જે સ્થિતિથી અવશિષ્ટ કર્મોનો ઉપશમ કરે છે તે એક અનંતાનુબંધી ક્રોધ અથવા મોહનીયનો પણ ઉપશમ કરે છે. આ ઠેકાણે નામન શબ્દનો અર્થ ઉપશમ અથવા ક્ષપણ છે. ઉપશમની અપેક્ષાથી આ બ્યાખ્યા કરેલ છે. ક્ષપણની અપેક્ષાથી બ્યાખ્યા આ પ્રકારે છે—

જે એકનો ક્ષય કરે છે તે બહુનો ક્ષય કરે છે. એક અનંતાનુબંધી ક્રોધનો ક્ષપક અપ્રત્યાખ્યાન આદિ કષાયોનો અથવા પોતાના લેહસ્વરૂપ માનાદિ કષાયોનો ક્ષપક થાય છે. અથવા એક મોહનીય કર્મના ક્ષપક બહુ-તદવશિષ્ટ (મોહનીય કર્મથી બાકી રહી) સઘળી કર્મપ્રકૃતિયોનો ક્ષપક થાય છે. આ પ્રકારે બહુનો ક્ષપક થાય છે તે એકનો પણ ક્ષપક થાય છે. ॥ સૂ. ૪ ॥

પાંચવે સૂત્રકા અવતરણા ઔર પાંચવાં સૂત્ર ।

બહુ કર્મોના ઉપશમ વિના અથવા એક કર્મના ઉપશમ વિના મોહનીય કર્મનો ઉપશમ થતો નથી. તથા બહુ કર્મોનો અભાવ-ક્ષય વિના, અથવા એક કર્મનો અભાવ થયા વિના મોહનીય કર્મનો ક્ષય થતો નથી. તે કારણથી પ્રાણી યોને અનેક પ્રકારના દુઃખોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ વાતને સૂત્રકાર પ્રગટ કરે છે—‘ દુઃખં ’ ઇત્યાદિ.

ધીર મુનિ-પડ્જીવનિકાયલોકકે દુઃખકારણ કર્મોકો જનકર, પુત્રકલત્રાદિ તથા હિરણ્યસુવર્ણાદિકી મમતા છોડકર ચારિત્રકો ગ્રહણ કરતે હૈં ઔર પરસે પર જતે હૈં, એસે મુનિ અપને જીવન કી અભિલાષા નહીં રખતે હૈં ।

‘આ પડ્જીવનિકાયરૂપ લોકના દુઃખનું કારણ કર્મ છે.’ એવું બાણીને કર્મોના નાશ કરવામાં શક્તિશાળી ધીર મુનિ, પુત્ર સ્ત્રી આદિથી, તથા હિરણ્ય સુવર્ણ આદિથી ‘મમેદં’-મમત્વભાવરૂપ સંયોગોનો, અથવા અષ્ટ પ્રકારના કર્મોના આશ્રવના કારણરૂપ પરિગ્રહનો સર્વથા ત્યાગ કરી ચારિત્રને અંગીકાર કરે છે. “યાન” શબ્દનો અર્થ ચારિત્ર છે. “યાન્તિ અનેન મોક્ષમિતિ યાનમ્” અર્થાત્ જેના દ્વારા મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે તેનું નામ “યાન” છે, કારણ કે તેની પ્રાપ્તિથી જીવોને મુક્તિનો લાભ થાય છે. “યાન”ની સાથે જ “મહા” વિશેષણ લાગેલ છે. તે તેની મહત્તાનો દ્યોતક છે, ચારિત્રમાં મહત્તા એ માટે છે કે જીવોને તેની પ્રાપ્તિ કરેડો ભવોમાં પણ દુર્લભ છે. તે અભિપ્રાયથી ચારિત્રને મહાયાન કહેલ છે.

જેને ચારિત્રપ્રાપ્ત થઈ ચુકેલ છે તેવા મુનિની મુક્તિ તે ભવથી થઈ શકે છે? અથવા ભવપરંપરાથી?, આ પ્રકારની શિષ્યની આશંકાનું સમાધાન કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે તે મુનિની મુક્તિ બંને પ્રકારથી થાય છે. આ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે—‘પરેણ પરં જંતિ’-‘પરેણ પરં યાન્તિ’ મુક્તિ પ્રાપ્તિને યોગ્ય ક્ષેત્ર અને કાળની પ્રાપ્તિથી લઘુકર્મી જીવોની તે ભવથી, અને અન્ય જીવોની પરંપરાથી—અન્ય ભવોથી મુક્તિ થાય છે, આ વાતને ટીકાકાર સ્પષ્ટ કરે છે—જેવી રીતે કેટલાક જીવો પોતાની શક્તિ—અનુસાર સંયમનું આરાધન કરે છે અને સંયમનું આરાધન કરતાં કરતાંજ તેભવસંબંધી આયુનો અંત થવાથી તે મરીને કર્માવશેષથી સૌધર્માદિ દેવલોકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાંની ઋદ્ધિનો ગૃહ્ધિરહિત થઈ ભોગ કરતાં કરતાં તેભવસંબંધી આયુનો પણ અંત કરીને તે કર્મભૂમિ આર્યક્ષેત્ર અને સુકુળમાં જન્મ પામીને ફરીથી શ્રદ્ધાસંયમાદિકની આરાધના કરવામાં લવલીન થવાના પ્રભાવથી આયુના અવસાનમાં સૌધર્માદિક દેવલોકોથી પણ આગળ વિશિષ્ટતર અનુત્તરૌપપાતિક વિમાનમાં દેવ બને છે. ત્યાંથી ચવીને સંયમ આરાધનાને યોગ્ય મહાવિદેહાદિ ક્ષેત્રોમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરી ફરીથી શ્રુતચારિત્ર ધર્મની આરાધનાના કારણથી સમસ્ત કર્મોના ક્ષય કરી અપુનરાવૃત્તિસ્વરૂપ મોક્ષસ્થાનમાં જઈ બિરાજે છે.

ભાવાર્થ—‘ચારિત્રપ્રાપ્ત મુનિ તે ભવથી અથવા અન્ય ભવથી પણ શું મોક્ષ બચે છે?’ એવી શિષ્યની આશંકાનો શાસ્ત્રકાર ઉત્તર દે છે કે જે સંયમની આરાધના કરે છે તે જીવ તેજ ભવમાં અથવા તેભવથી મોક્ષ ન જતાં અન્ય ભવોથી પણ મુક્તિનો લાભ કરી લે છે. જ્યાં સુધી તે મુક્તિનો લાભ નથી કરી લેતા ત્યાં સુધી તે ઉત્તમ મનુષ્યપર્યાય તેમજ દેવપર્યાયમાં ઉત્પન્ન થતા રહે છે, મુક્તિયોગ્ય ક્ષેત્ર અને કાળની પ્રાપ્તિ થતાં જ પૂર્ણ સંયમની આરાધનાના ભાવથી તે ધાતિયા અને અધાતિયા કર્મોનો સર્વથા વિનાશ કરી પંચમગતિ—મુક્તિનો લાભ કરી લે છે.

અથવા—“પરેણ પરં યાન્તિ” તેનો એ પણ અર્થ થાય છે કે જે કર્મોનો નાશ કરવાની શક્તિથી સંપન્ન વીર છે તે ‘પરેણ’ એથા ગુણસ્થાનથી લગાવી ‘પરં’ ચૌદમા ગુણસ્થાનક સુધી જાય છે, અર્થાત્ “અ-ઇ-ઉ-ઋ-લૃ” આ પાંચ હ્રસ્વ અક્ષરોના ઉચ્ચારણ કરવામાં જેટલો સમય લાગે છે તેટલા સમય પ્રમાણુ તે ચૌદમાં ગુણસ્થાનમાં તેની સ્થિતિ થાય છે, આદમાં તે મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે.

અથવા પ્રથમ “પર” શબ્દનો અર્થ અનંતાનુબંધી કષાયનો ક્ષય પણ છે. બીજો ‘પર’ શબ્દનો અર્થ મોહનીયનો નાશ અથવા ઘાતિ અઘાતિ કર્મોનો વિનાશ છે. તેનો એ ફલિતાર્થ થાય છે કે અનંતાનુબંધી કષાયના ક્ષયથી મોહનીયનો ક્ષય, અથવા ઘાતિ અને અઘાતિ કર્મોનો ક્ષય તે કરે છે.

ભાવાર્થ:—વીરોને એથા ગુણસ્થાનથી લઈને જે ચૌદમાં ગુણસ્થાન સુધીની પ્રાપ્તિ બતાવવામાં આવી છે તેનો એ તાત્પર્ય છે કે સમકિતની પ્રાપ્તિ જીવોને એથા ગુણસ્થાનમાં થઈ જાય છે. સમકિતનો લાભ જ જીવોને સાક્ષાત્ (ભાવચારિત્રની અપેક્ષાથી) અગર પરંપરા-રૂપથી મુક્તિનું કારણ થાય છે. જે વ્યક્તિને સમકિતનો લાભ થઈ જાય છે તે ભવ્યાત્માનો અર્દ્ધપુદ્ગલપરાવર્તનમાત્ર કાલ સંસારમાં રહેવાનું રહે છે, તેનાથી અધિક નહિ. ધીરે ધીરે તે પોતાની ઉન્નતિ કરતાં કરતાં આગળ આગળના ગુણસ્થાનો ઉપર આરોહણ કરી પરિણામોની વિશુદ્ધિના પ્રભાવથી ઘાતિયા અને અઘાતિયા કર્મોના નાશથી પ્રાપ્ત થવાવાળી મુક્તિનો સ્વામી થઈ જાય છે. આ અભિપ્રાયને લઈને ‘અનંતાનુબંધી કષાયના ક્ષયથી મોહનીયનો અથવા ઘાતી અઘાતી કર્મોનો નાશ કરી તે મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે.’ એ વાત કહેવાઈ ગઈ છે. કારણ કે અનંતાનુબંધિયતુષ્ક અને દર્શનમોહનીયત્રિકનો જ્યાં સુધી આત્મામાં ક્ષય આદિ નથી થતો ત્યાં સુધી સમકિત-ગુણની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેથી અનંતાનુબંધી કષાયનો ક્ષય આદિ મોહનીય કર્મના નાશ આદિમાં કારણ થાય છે. મોહનીયનો અભાવ થતાં જ શેષ કર્મ પણ બહુ શીઘ્રતાથી નિનષ્ઠ થઈ જાય છે. ટીકાકારે “પરેણ” આ પદનો અર્થ જે “અનન્તાનુબંધિ-કષાયક્ષયેણ”—અર્થાત્ અનંતાનુબંધી કષાયનો ક્ષયરૂપ કરેલ છે તેનો અભિપ્રાય છે કે શિષ્યે જે એ પ્રશ્ન કરેલ છે કે—‘પ્રાપ્તચારિત્રવાળાની મુક્તિ એક જ ભવથી થાય છે?’ અથવા અન્ય ભવથી થાય છે.’ તો તેનું સમાધાન ‘અન્ય ભવોથી થાય છે’ એવું તો પહેલાં કહી ચુકેલ છે. આ ઠેકાણે તો ‘શું એક ભવથી થાય છે?’ તેનું સમાધાન કરવામાં આવેલ છે. કારણ કે અનન્તાનુબંધિકષાયચતુષ્ક અને દર્શનમોહનીયત્રિકના ક્ષયથી જીવોને ક્ષાયિક-સમ્યક્ત્વનો લાભ થાય છે. ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વની જો ક્ષપક શ્રેણી ઉપર આરૂઢ થાય છે તો તે નિયમથી તે ભવમાં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

આવા વીર “નાવકાઙ્ક્ષન્તિ જીવિતમ્” એ વાતનો વિચાર નથી કરતા કે મારી આયુ કેટલી વ્યતીત થઈ ગઈ છે અને હવે કેટલી બાકી છે? કારણ કે દીર્ઘ આયુષ્ય પણ મળે અને તેમાં અસંયમ જીવન રહ્યું તો આત્માનું તેમાં હિત કોઈ પ્રકારે થતું નથી. માટે તેને જે કંઈ જીવન પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં તે સંતુષ્ટ રહી પોતાના જીવનને સફળ બનાવવા માટે પ્રયત્ન કરતા રહે છે. જેટલી પણ આયુ તેની વ્યતીત થવાવાળી છે તે સઘળી આત્મોદ્ધારના સહુપાયોનું સેવન કરતાં કરતાં વ્યતીત થાય છે, અસંયમ જીવનની ચાહના તેમાં થતી નથી. માટે તેવા જીવ પોતાની આયુના વ્યતીત થવાનો તથા તેના અવશિષ્ટ રહેવાનો વિચાર કરતા નથી. અર્થાત્ તે અસંયમ જીવન અને દીર્ઘ જીવનની ચાહના કરતા નથી.

॥ સૂ. ૫ ॥

છઠે સૂત્રકા અવતરણા ઔર છઠા સૂત્ર ।

જે અનન્તાનુબંધી આદિનો ક્ષય કરવામાં પ્રવૃત્ત છે તે શું એકનો જ ક્ષય કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે? અથવા અન્યનો પણ ક્ષય કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ શંકાનું સમાધાન કરવા માટે કહે છે—‘एगं विगिंचमाणे’ ઇત્યાદિ.

એકકા વિવેચન કરતે હુએ દૂસરોંકા બી વિવેચન કરતા હૈ, દૂસરોંકા વિવેચન કરતે હુએ એકકા બી વિવેચન કરતા હૈ ।

અનન્તાનુબંધી કૌંઘનો ક્ષય કરવાવાળા ક્ષપકશ્રેણિમાં આરૂઢ સંયત નિયમથી અનન્તાનુબંધિયતુષ્ટય અને મિથ્યાત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય અને સમ્યક્ત્વ-મોહનીય, એ સાત પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરે છે. જે બદ્ધાયુષક (આયુકર્મનો જે પહેલાં બંધ કરી ચુકેલ છે) તે પણ ત્રણ ભવોનું ઉલ્લંઘન નથી કરતા, અર્થાત્ ત્રીજા ભવમાં નિયમથી મુક્તિનો લાભ કરી લે છે. અબદ્ધાયુષક (જેણે પહેલાં આયુકર્મનો બંધ નથી કર્યો તે) જીવ મોહનીય કર્મની ૨૭ સતાવીસ પ્રકૃતિઓનો નિયમથી નાશ કરે, છે અથવા ચાર ઘાતીયા કર્મોનો નાશ કરીને અવશિષ્ટ ચાર અઘાતિયા કર્મોનો પણ નાશ કરી નાખે છે.

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્ત સાત પ્રકૃતિઓના ક્ષયથી જેણે ક્ષાયિક-સમ્યક્ત્વનો લાભ કરેલ છે, અને ક્ષાયિક-સમ્યક્ત્વને લઈને ક્ષપકશ્રેણિ ચઢેલ છે તે જીવની મુક્તિ નિયમતઃ તે ભવથી થઈ જાય છે, પરંતુ તેવા જીવ કદાચ બદ્ધાયુષક છે તો તે, તે

લવમાં મુક્તિનો લાભ ન પામીને ખીજ અથવા ત્રીજ લવમાં તો નિયમથી મુક્તિને પ્રાપ્ત કરવાવાળા થાય છે. જે અબદ્ધાયુષ્ક છે તો તે તેજ લવથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

આવી રીતે “ પુદ્ગે વિગ્નિચમાણે ઇંદ્રિયિગ્નિચ ” અર્થાત્ મિથ્યાત્વસપ્તકનો ક્ષય કરવામાં પ્રવૃત્ત સંયત એક અર્થાત્ અનંતાનુબંધી ક્રોધનો નિયમથી ક્ષય કરે છે. ॥ સૂ. ૬ ॥

સાતવે સૂત્રકા અવતરણ ઔર સાતવાં સૂત્ર । /

મોક્ષાભિલાષરૂપ શ્રદ્ધાવાલા, જૈનાગમકે અનુસાર આચરણ કરતા હુઆ, મેઘાવી અપ્રમત્ત સંયમી ક્ષપકશ્રેણીકો પ્રાપ્ત કરતા હૈ

કયા ગુણથી મુનિ ક્ષપક શ્રેણીની યોગ્યતાને પ્રાપ્ત કરે છે ? આ વાતને સમજાવવા માટે કર્મોના ક્ષય કરવામાં ઉદ્યત મુનિના વિશેષણોને કહે છે—‘સદ્ધી’ ઇત્યાદિ.

મોક્ષની અભિલાષરૂપ જનમતની તરફ અભિરૂચિનું નામ શ્રદ્ધા છે, આ પ્રકારની શ્રદ્ધાથી સંપન્નનું નામ શ્રદ્ધી—શ્રદ્ધાવાન છે. શ્રદ્ધાવાન વ્યક્તિ કેવળી અથવા અન્ય કોઈ પણ ભાવિતાત્મા સાધુની સમીપે ધર્મનું શ્રવણ કરી સંયમને ગ્રહણ કરે છે. અરિહંતદ્વારા પ્રતિપાદિત આગમ—અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા અપ્રમત્ત સંયમી જીવ ક્ષપકશ્રેણીને યોગ્ય થાય છે—અન્ય નહિ.

ભાવાર્થ:—શ્રદ્ધાસંપન્ન વ્યક્તિ સંયમની આરાધના કરી જ્યારે સાતમા ગુણસ્થાનવર્તી થઈ જાય છે ત્યારે તે ક્ષપક શ્રેણી પર આરૂઢ હોવાના યોગ્ય માનવામાં આવે છે. ॥ સૂ. ૭ ॥

આઠવે સૂત્રકા અવતરણ ઔર આઠવાં સૂત્ર । /

ષડ્જીવનિકાયકે સ્વરૂપકો જિનોક્ત પ્રકારસે જનકર, જિસસે ષડ્જીવનિકાય લોકકો કિસી પ્રકારકા ભય ન હો ઉસ પ્રકારસે સંયમારાધન કરે ।

વળી ખીજું પણ કહે છે— “ લોગં ચ ” ઇત્યાદિ.

આ ઠેકાણે “ ચ ” શબ્દ સમુચ્ચય અર્થમાં છે. મુનિ આ ષડ્જીવનિકાયરૂપ લોકને જનપ્રવચન—આગમથી જાણીને જે પ્રકારે લવિષ્યમાં તે ષડ્જીવનિકાયરૂપ લોકને પોતાના દ્વારા ભયનો અભાવ હોય એ પ્રકારે સંયમની આરાધના કરતા રહે.

ભાવાર્થ—સંયમની આરાધના કરવાની આવશ્યકતા એટલા માટે છે કે જેનાથી અન્ય જીવોની રક્ષા થતી રહે. અસંયમ પ્રવૃત્તિથી જીવોનો ઘાત થાય છે. એવી વ્યક્તિઓને આ—લોક અને પરલોકમાં સદા ભયનો સામનો કરવો પડે છે. સંયમી જીવ આ પ્રકારના ભયથી સદા નિર્મુક્ત રહે છે. ॥ સૂ. ૮ ॥

નવમ સૂત્રકા અવતરણા ઔર નવમ સૂત્ર ।

આ પરબ્રહ્મવનિકાયરૂપ લોકના માટે ભય શસ્ત્રથી જ થાય છે. એ વાત જ્યારે નિશ્ચિત છે તો શું તે શસ્ત્રમાં પ્રકર્ષની પરંપરા છે યા નહિ ? આ પ્રકારે શિષ્યની આશંકાનું ઉત્તર કહે છે—‘ અત્યિ સત્યં ’ ઇત્યાદિ.

શસ્ત્ર પરસે પર હૈ ઔર અશસ્ત્ર પરસે પર નહીં હૈ ।

અથવા શસ્ત્રથી ભય થાય છે; માટે તેનો પરિહાર કરવો જોઈએ; એ આશયથી શસ્ત્રને કહે છે—‘ અત્યિ સત્યં ’ ઇત્યાદિ.

શસ્ત્ર દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી બે પ્રકારે છે. તલવાર વિગેરે દ્રવ્ય-શસ્ત્ર છે. તેમાં પ્રકર્ષની પરંપરા, શસ્ત્રના બનાવવાળા લુહારના સંસ્કાર અનુસાર આવે છે, કોઈ તલવાર અત્યંત તીક્ષ્ણ હોય છે અને કોઈ તેનાથી પણ અધિક, અથવા જે જીવોને પીડાકારક થાય છે તે શસ્ત્ર છે. પીડાકારક એક જ વસ્તુથી અન્ય અનેક વાતો ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ-તલવાર દ્વારા મારવાથી લાગવાવાળાના માથામાં પીડા, તેનાથી જ્વર, તેનાથી તેને મૂર્છા આદિ દુઃખ થાય છે. એ સઘળી વાતો દ્રવ્યશસ્ત્રમાં પ્રકર્ષપરંપરાની ઘોતક છે.

ભાવશસ્ત્રમાં પ્રકર્ષની પરંપરા આ જ ઉદ્દેશમાં એનાથી આગળના “ જે કોહંસી ” એ સૂત્રમાં કહેવામાં આવશે. જે પ્રકારે શસ્ત્રમાં પ્રકર્ષની પરંપરા છે તે પ્રકારે અશસ્ત્રમાં પ્રકર્ષપરંપરા નથી. એ વાતને “ નત્યિ ” ઇત્યાદિ વાક્યથી સૂત્રકાર પ્રગટ કરે છે. અશસ્ત્ર નામ સંયમનું છે, તે “ પરેણ પરં નાસ્તિ ” પ્રકર્ષ-પરંપરાથી યુક્ત થતું નથી. જેમ-પૃથિવીકાયાદિ જીવોમાં સંયમીએ આત્મ તુલ્યતાની ભાવના રાખવી જોઈએ, કારણ કે ભગવાનનું એ વચન છે—‘એગે આયા’ આત્મા એક છે. આ પ્રકારની ભાવનારૂપ સંયમમાં મન્દ અને તીવ્ર ભેદ નથી. એ કારણથી સમસ્ત પૃથિવીકાયાદિક જીવોમાં સમતાશાળી સંયમીના સામાયિક

રૂપ ચારિત્રમાં તીવ્રમંદરૂપ પ્રકર્ષની પરંપરા નથી. અથવા શૈલેશી અવસ્થાના સંયમથી આગળ ગુણસ્થાનનો અભાવ થવાથી બીજો કોઈ ઉત્કૃષ્ટ સંયમ નથી.

ભાવાર્થ—શૈલેશી અવસ્થા ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં થાય છે, કારણ કે તે ગુણસ્થાનમાં ચારિત્રની પૂર્ણતા થાય છે. યથાખ્યાત—ચારિત્રથી બીજા કોઈ ચારિત્ર તો એવું ઉત્કૃષ્ટ છે નહિ કે જે એનાથી પણ અધિક ઉત્કૃષ્ટ હોય. માટે આ અવસ્થાના ચારિત્રમાં પ્રકર્ષની પરંપરાનો નિષેધ કરે છે. ચારિત્રના ભેદોમાં પરસ્પર પ્રકર્ષ-પ્રકર્ષ વૃત્તિ ભલે હોય પરંતુ કોઈ પણ ચારિત્રમાં પોતામાં પ્રકર્ષપ્રકર્ષવૃત્તિ નથી. યથાખ્યાત—ચારિત્ર સ્વયં પ્રકર્ષની અવધિસ્વરૂપ છે. ॥ સૂ. ૯ ॥

ઠશમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર ઠશમ સૂત્ર ।

દ્રવ્યશસ્ત્રમાં પ્રકર્ષપરંપરાને સ્પષ્ટ કરીને હવે ‘ભાવશસ્ત્રમાં તે પ્રકર્ષ પરંપરા કેવી રીતે છે?’ તેને સ્પષ્ટ કરવા માટે કહે છે—‘ જે કોહદંસી ’ ઇત્યાદિ.

ભાવશસ્ત્ર પરસે પર હોતા હૈ, અર્થાત્—જો ક્રોધદર્શી હોતા હૈ વહ કમશઃ
તિર્યગદર્શી=નિગોદભવસમ્બન્ધી દુઃખોંકો દેખનેવાલા હોતા હૈ ।

જે ક્રોધદર્શી છે અર્થાત્ક્રોધને દેખે છે—ક્રોધ કરવાની ભાવના કરે છે—ક્રુદ્ધ થાય છે, બીજી વ્યક્તિના ઉપર ક્રોધ દેખાડે છે. જેમ—‘ક્રુદ્ધ વ્યક્તિની દૃષ્ટિ તીવ્ર હોય છે. પ્રસન્ન ચિત્તવાળાની સફેદ કમળ જેવી ધવળ હોય છે.’ એવા પ્રકારથી જે બીજાઓને માટે દૃષ્ટિ વિગેરે ચિન્હોથી પોતાની ક્રોધ—પરિણતિ દેખાડે છે—પ્રકટ કરે છે તે માનદર્શી થાય છે—માનને દેખે છે—માન કરવાની ભાવના રાખે છે, માન કરે છે—બીજાને માટે તે પોતાની માન—પરિણતિ પ્રગટ કરે છે. એ પ્રકારે માનદર્શી છે તે માયાદર્શી હોય છે. જે માયાદર્શી છે તે લોભદર્શી છે, જે લોભદર્શી છે તે રાગદર્શી છે. જે રાગદર્શી છે તે દ્વેષદર્શી છે, જે દ્વેષદર્શી છે તે મોહદર્શી છે. જે મોહદર્શી છે તે ગર્ભદર્શી છે. તેનો ભાવ એ છે કે—મોહદર્શી પ્રાણી ગર્ભાવાસથી ઉત્પન્ન અનન્ત

યાતનાઓને લોગવે છે. એ પ્રકારે જે ગર્ભદર્શી છે તે જન્મદર્શી છે. જે જન્મ-દર્શી છે તે મરણદર્શી છે, જે મરણદર્શી છે તે નરકદર્શી છે. જે નરકદર્શી છે તે તિર્યગ્દર્શી છે. જે તિર્યગ્દર્શી છે અર્થાત્ તિર્યંચગતિસ્વરૂપ નિગોદના દુઃખોનો અનુભવકર્તા છે, તે ત્યાંના સર્વોત્કૃષ્ટ દુઃખોનો અનુભવ કરે છે. એ જ ભાવ. “સ દુઃખદર્શી” એ પદથી સૂત્રકારે પ્રગટ કરેલ છે. અહીં દુઃખ-શબ્દથી સર્વોત્કૃષ્ટ નિગોદસંબંધી દુઃખોનું જ ગ્રહણ કરેલ છે. માટે જે “ગર્ભદર્શી” ઇત્યાદિ પદ છે તેમાં પણ દુઃખ-દર્શિત્વ તો આવે જ છે તો પણ જે તિર્યગ્દર્શીમાં જ દુઃખ-દર્શિત્વ સ્વતંત્ર રૂપથી પ્રગટ કરેલ છે તે અયુક્ત છે. આ પ્રકારની શંકા કરવાનો આ ઠેકાણે અવસર જ પ્રાપ્ત થતો નથી, આ સમસ્ત કથનથી એ ધ્વનિત થાય છે કે આ પ્રકર્ષપરંપરાપ્રાપ્ત ભાવશસ્ત્રનું નિદાન-મૂલ કારણ-ક્રોધ છે. અને બધાથી ઉત્કૃષ્ટ દુઃખ નિગોદભવમાં છે.

ભાવાર્થ:—એ ક્રોધાદિક પર-ભાવ જ ભાવશસ્ત્ર છે, અને ક્રોધથી માન, માનથી માયા, માયાથી લોભ, ઇત્યાદિ રૂપથી તેમાં પ્રકર્ષપરંપરા છે; એ વાત પ્રગટ કરી છે. ॥ સૂ. ૧૦ ॥

ગ્યારહવે સૂત્રકા અવતરણ ઔર ગ્યારહવાં સૂત્ર । /

પૂર્વોક્ત મેઘાવી મુનિકો ચાહિયે કિ કોધસે લેકર મોહ તકકે ભાવશસ્ત્રોં કા પરિત્યાગ કર કોધાદિકકે ફલભૂત ગર્ભદુઃખાદિસે લેકર નિગોદદુઃખપર્યન્ત સભી દુઃખોંકો દૂર કરે—યહ બાત ભગવાન્ તીર્થકરને કહી હૈ ।

જે મુમુક્ષુ-મોક્ષ જવાની ઇચ્છા રાખનારા હોય તેને ક્રોધાદિકને પરિહાર કરી દેવો જોઈએ, આ વાતને પ્રગટ કરે છે—‘સે મેઘાવી’ ઇત્યાદિ.

તે મેઘાવી મુનિ ક્રોધથી લઈ મોહ સુધી ભાવશસ્ત્રને તથા તેના પ્રયોગથી ઉત્પન્ન તેના ફળસ્વરૂપ ગર્ભાવાસના દુઃખોથી લઈને નિગોદના દુઃખો સુધીનો પરિહાર કરે; અર્થાત્ બુદ્ધિમાનનું કર્તવ્ય છે કે તે ક્રોધાદિકકષાયરૂપ ભાવશસ્ત્રનો પરિત્યાગ કરે, કારણ કે ક્રોધાદિ કષાયોના કરવાથી કર્તાને તેનાથી અનેક પ્રકારના દુઃખો લોગવવા

પડે છે. ગર્ભાવાસના દુઃખોથી અનંતગણા કષ્ટ નિગોહમાં જીવ તેના કરવાના ફળ સ્વરૂપ ભોગવે છે, અતઃ મુનિ માટે કોધાદિ કષાયોનો પરિહાર કરવો જ સર્વશ્રેયસ્કર છે. તેનો પરિત્યાગ કરવાથી ફરીથી તેને ગર્ભાવાસાદિકના તથા નિગોહના અનંત દુઃખોને સહન કરવા પડતા નથી. તેનો ત્યાગ કરવું જ તે દુઃખોના અભાવનો હેતુ છે.

શ્રી સુધર્માસ્વામી જમ્બૂ સ્વામીથી કહે છે—હે જમ્બૂ ! આ જે કાંઈ પણ મેં અહીંયા સુધી પ્રતિપાદન કરેલ છે તે પોતાની ખુદ્ધિથી કલ્પિત કરી કહેલ નથી, પણ ભગવાન તીર્થંકર શ્રી વર્ધમાન સ્વામીના સમીપે તેના ઉપદેશરૂપ વચન જેવું મેં સાંભળેલ છે તે જ મેં કહેલ છે. તે આશયથી શ્રી સુધર્માસ્વામી “एयं पासगस्स दंसणं” ઇત્યાદિ સૂત્રની સાક્ષી આપે છે. આ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન આ ઉદ્દેશના પહેલા સૂત્રમાં કરવામાં આવેલ છે. ॥ સૂ. ૧૧ ॥

બારહવે સૂત્રકા અવતરણ ઓર બારહવાં સૂત્ર । /

કોધાદિકો દૂર કરનેવાલા અપને પૂર્વોપાર્જિત કર્મોકા ક્ષપણ કરનેવાલા હોતા હે ।

જેનું આ દર્શન છે તે તીર્થંકર ભગવાન કેવા હોય છે ? તે કહે છે—‘આયાણં’ ઇત્યાદિ.

આદાન=કર્મોના ઉપાદાન—ગ્રહણ કરવામાં પ્રધાન કારણ જે ક્રોધ છે તેનો જે પરિહાર કરે છે તે પોતાના પૂર્વોપાર્જિત કર્મોના વિનાશક બને છે.

ભાવાર્થ—અષ્ટવિધ કર્મોનું મૂલ કારણ ક્રોધ છે, એવું સમજીને તીર્થંકર ભગવાને તેનો સર્વથા પરિહાર કરેલ છે, માટે તેના પરિહારથી તે નવીન કર્મોના બંધક નથી થયાં, એટલું જ નહિ, જેટલા કંઈ તેની આત્મામાં પૂર્વ સંચિત કર્મ હતા તે સંવરની પ્રાપ્તિથી તે તીર્થંકર પ્રભુએ નષ્ટ કરી નાખ્યા. માટે મોક્ષાભિલાષી મુનીનું કર્તવ્ય છે કે તે વીતરાગ પ્રભુનો આદેશ સામે રાખીને તે માર્ગનું અનુસરણ કરે ॥ સૂ. ૧૨ ॥

તેરહવે સૂત્રકા અવતરણ ઔર તેરહવાં સૂત્ર । /

પશ્યકકો, અર્થાત્-કેવલીકો ઉપાધિ, અર્થાત્-દ્રવ્યોપાધિ ભાવોપાધિ,
અથવા-કર્મજનિત નરકાદિભવ હોતા હૈ ક્યા ?; પશ્યકકો ઉપાધિ નહીં હૈ ।
ઉદેશસમાપ્તિ ।

હવે ઉપાધિના વિષયમાં કહે છે—‘કિમત્થિ’ ઇત્યાદિ.

જમ્બૂ સ્વામી સુધર્મા સ્વામીને પૂછે છે કે હે ભદ્રન્ત! કેવળી ભગવાનને ઉપાધિ છે કે નહિ? શ્રી સુધર્માસ્વામી કહે છે કે તેને કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ નથી. હિરણ્ય સુવર્ણાદિરૂપ દ્રવ્ય-ઉપાધિ અને જ્ઞાનાવરણોયાદિ કર્મ ભાવ-ઉપાધિ આ પ્રકારે ઉપાધિના બે ભેદ છે. તેમાંથી કોઈ પણ ઉપાધિ તેને નથી. અથવા કર્મજનિત જે નરકાદિ પર્યાય છે તે પણ ઉપાધિ છે, તે ઉપાધિ પણ તેમનામાં નથી. પ્રશ્ન અને ઉત્તરના રૂપમાં એ સૂત્ર છે, જેમ—“કિમત્થિ ઉવાહી પાસગસ્સ”-કિમસ્તિ ઉપાધિ: પશ્યકસ્ય? આંહી સુધી પ્રશ્નવાક્ય છે. “ન વિજ્જઈ નત્થિ”-નવિદ્યતે નાસ્તિ એ ઉત્તર વાક્ય છે. અર્થાત્ સર્વજ્ઞ તીર્થંકર ભગવાનને ઉપાધિ છે કે નહિ?, નથી. આ ઠેકાણે “ન વિદ્યતે” આ ક્રિયાની પર્યાયવાચી ક્રિયા જે “નાસ્તિ” બતાવી છે તે ઉત્તરવાક્યના અર્થની દૃઢતા સમજાવવા માટે, અને અધ્યયનની સમાપ્તિ સૂચન કરવા માટે. અથવા—“કિમત્થિ ઉવાહો પાસગસ્સ ન વિજ્જઈ” અહીં સુધી પ્રશ્નવાક્ય છે, અને ‘નત્થિ’ આ ઉત્તરવાક્ય છે. અર્થાત્ સર્વજ્ઞ તીર્થંકરને ઉપાધિ છે કે નહિ? અહીં સુધી શિષ્યનો પ્રશ્ન છે. ગુરૂનો ઉત્તર છે—‘નત્થિ’ નથી.

ભાવાર્થ—કેવળી તીર્થંકર ભગવાનને અષ્ટવિધકર્મરૂપ ઉપાધિ નથી, અને કર્મજન્ય નરકાદિપર્યાયરૂપ ઉપાધિ પણ નથી. તે તો ઉપાધિથી નિર્મુક્ત છે. કારણ કે તેને કર્મરૂપી બીજ બળી ગયેલ છે, કહ્યું પણ છે—

“દગ્ધે બીજે યથાઽપ્યન્તં, પ્રાદુર્ભવતિ નાઙ્કુરઃ ।

કર્મબીજે તથા દગ્ધે, ન રોહતિ ભવાઙ્કુરઃ ” ॥ ૧ ॥

જેવી રીતે બીજનો નાશ થવાથી અંકુર ઉત્પન્ન થતાં નથી તે પ્રકારે કર્મ રૂપી બીજનો વિનાશ થવાથી સંસારરૂપી અંકુર ઉત્પન્ન થતો નથી.

‘ત્તિ વેમિ’ इति ब्रवीमि—આ પ્રકારે હું કહું છું. અર્થાત્ ભગવાનના મુખથી મેં જેવું સાંભળ્યું છે તેવું જ હું તમોને કહું છું. ॥ સૂ. ૧૩ ॥

ત્રીજા અધ્યયનનો ચોથો ઉદ્દેશ સમાપ્ત ॥ ૩-૪ ॥

આ ત્રીજા અધ્યયનના ચાર ઉદ્દેશોમાં ચથાક્રમથી આ પ્રકારે વિષય વર્ણિત થયેલ છે.—

(૧) પ્રથમ ઉદ્દેશમાં ભાવસુખ સંયમિઓના દોષ અને જાગરૂક સંયમિઓના શુભ પ્રકટ કરેલ છે.

(૨) બીજા ઉદ્દેશમાં ભાવનિદ્રાવાળા સંયમિઓને અનેક દુઃખોનો અનુભવ કરવો પડે છે. એ વિષય વર્ણિત કરેલ છે.

(૩) ત્રીજા ઉદ્દેશમાં સંયમાચરણ વિના કેવળ દુઃખોના સહન માત્રથી કોઈ સાધુ કહેવાતા નથી. એ વિષય પ્રતિપાદિત કરેલ છે.

(૪) ચોથા ઉદ્દેશમાં છર્દિત—વાન્ત અન્ન સમાન કષાય ત્યાગવાયોગ્ય છે. પાપકર્મ પરિહરણીય છે. તથા પદાર્થોના સ્વરૂપને જાણવાવાળા સંયમી માટે સંયમ આરાધનીય છે. ઇત્યાદિ સમસ્ત વિષય પ્રગટ કરેલ છે

આ આચારાંગસૂત્રના શીતોષ્ણીય નામના ત્રીજા અધ્યયનનો
શુજરાતી—ભાષાનુવાદ સમાપ્ત ॥ ૩ ॥

તૃતીય અધ્યયનકે સાથ ચતુર્થ અધ્યયનકા સમ્બન્ધપ્રતિપાદન । /
પ્રસજ્જતઃ સમ્યક્ત્વકા નિરૂપણ ।

આચારાંગસૂત્રનું સમ્યક્ત્વનામનું ચોથું અધ્યયન.

ઉપાધિરહિત સંયમનું આરાધન મુનિપણાનું તથા મોક્ષનું કારણ થાય છે, આ વિષય પહેલાં ત્રણ અધ્યયનોમાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ છે; પણ આ સંયમારાધન સમ્યક્ત્વ વિના બની શકતું નથી. માટે સમ્યક્ત્વ નામનું ચોથું અધ્યયન કહેવામાં આવે છે. જેવી રીતે ચાર મકાનોના ચોકમાં રાખેલ એક દીપક ચારે મકાનોને પ્રકાશિત કરે છે તેવી રીતે બધા અધ્યયનોના મધ્યમાં સ્થિત આ અધ્યયન બધા અધ્યયનોના આચારનું પ્રકાશક છે. આ માટે પ્રકરણ વશ તેનું જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે.

સમ્યક્ત્વ શબ્દકી સિદ્ધિ, સમ્યક્ત્વકા લક્ષણ, સમ્યક્ત્વકે લક્ષણકે વિષયમેં વાદિયોં કી વિપ્રતિપત્તિકા નિરસન ।

જ્ઞાનાદિક ગુણને જે પ્રાપ્ત કરે છે તેનું નામ સમ્યક્ છે. તે અપેક્ષાએ આ સમ્યક્ જીવસ્વરૂપ છે. એનો જે ભાવ તેને સમ્યક્ત્વ કહે છે. આ સમ્યક્ત્વ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ છે. સર્વજ્ઞ વીતરાગ પ્રભુદ્વારા ભાષિત હોવાથી પારમાર્થિક સત્ય-સ્વરૂપ જીવ અજીવ આદિ પદાર્થોમાં જે શ્રદ્ધાન-રૂચિ પ્રીતિ છે એનું નામ તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાન છે. કહ્યું છે—

“જિનોક્ત તત્ત્વેષુ રુચિઃ, શુદ્ધા સમ્યક્ત્વમુચ્યતે ” ઇતિ ।

અર્થાત્—જિનેન્દ્ર ભગવાન દ્વારા જે તત્ત્વો કહેવાયા છે એમાં જે નિર્દોષ રૂચિ-પ્રીતિ છે એનું નામ સમ્યક્ત્વ છે.

વિશેષાર્થઃ—સર્વજ્ઞ, વીતરાગ અને હિતોપદેશી પ્રભુદ્વારા પ્રતિપાદિત જે જીવ-અજીવ આદિ નવ પદાર્થ છે તે અહીંઆ તત્ત્વશબ્દવાચ્ય છે. તત્ત્વ-શબ્દનો અર્થ પારમાર્થિક-વાસ્તવિક છે. શ્રદ્ધાન-શબ્દનો અર્થ રૂચિ-દૃઢવિશ્વાસ-આસ્થા છે. જીવ અજીવ આદિ પદાર્થ પ્રભુદ્વારા ઉપદિષ્ટ હોવાથી સત્ય-વાસ્તવિક છે. એનો ફલિતાર્થ એ છે કેઃ—જીવાદિક પદાર્થ વીતરાગ પ્રભુદ્વારા પ્રતિપાદિત કરેલ છે. જેથી તે યથાર્થ-સત્ય તત્ત્વ છે, એમાં જે દૃઢ વિશ્વાસ છે તેનું નામ તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન છે. એનું જ નામ સમ્યગ્દર્શન છે.

રૂચિ (પ્રીતિ) ની સાથે જે શુદ્ધ-નિર્દોષ વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે તેનો ભાવ એ છે કે તે રૂચિ (પ્રીતિ) અજ્ઞાન, સંશય અને વિપર્યય, આ ત્રણ દોષોથી રહિત હોવી જોઈએ. ત્યારેજ તે નિર્દોષ રૂચિ છે. જેમાં આ અ-જ્ઞાનાદિનો સદ્ભાવ છે તે સત્ય રૂચિ નહીં; પણ સદોષ રૂચિ છે.

વિશેષાર્થઃ—પરસ્પર વિરુદ્ધ અનેક કોટિના (પ્રકારના) સ્પર્શ કરવાવાળા જ્ઞાનને સંશય કહે છે, જેમ-આ સ્થાણ છે કે પુરૂષ છે ? વિપરીત એક કોટિના નિશ્ચય કરવાવાળા જ્ઞાનને વિપર્યય કહે છે, જેમ-છીપને ચાંદી બાણવી. આ કાંઈક હશે, આવા પ્રતિભાસને અજ્ઞાન અગર અનધ્યવસાય કહે છે, જેમ-માર્ગ પર ચાલવાવાળાને તૃણસ્પર્શ વિગેરેનું જ્ઞાન, આ ત્રણ-અજ્ઞાન, સંશય, વિપર્યય-રૂચિનાં દૂષણો છે. એનાથી રહિત રૂચી જ સમ્યક્-યથાર્થ-રૂચી કહેવાય છે.

શંકા—“તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શન છે” એવું જે સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે ત્યાં “તથા” આવા પ્રકારના પ્રત્યય-વિશ્વાસ-નું નામ જ શ્રદ્ધાન છે. અર્થાત્ ‘તીર્થંકર પ્રભુએ જીવાદિક પદાર્થોને જે સ્વરૂપે પ્રતિપાદન કર્યા છે. એ જીવાદિક પદાર્થોના તેવા જ સ્વરૂપ છે’ આવા પ્રકારની નિશ્ચયપૂર્વક જે

પ્રીતિસ્વરૂપ રૂચિ નામની માનસિક પરિણુતિ છે તે જ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન છે. એ અપર્યાપ્તાવસ્થામાં ઘટિત નથી થતી. પરન્તુ સમ્યક્ત્વ તો ત્યાં પણ માનેલ છે. કારણ કે ૬૬ છાસઠ સાગર ઝાઝેરી એવં સાદિ અનંત, એ સમ્યક્ત્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહેલી છે ત્યારે તો આગમથી વિરોધ આવશે.

અર્થાત—આપ ‘તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યક્ત્વ છે.’ એ પ્રકારે સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ કહો છો. લક્ષણના દોષ અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અસંભવ છે. જે લક્ષણ પોતાના સમસ્ત લક્ષ્યમાં ઘટિત નથી હોતું, ત્યાં અવ્યાપ્તિ દોષ થાય છે. જે પોતાના લક્ષ્યમાં અને અલક્ષ્યમાં પણ ઘટિત થાય છે ત્યાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ થાય છે. અને જે લક્ષણનો સમન્વય લક્ષ્યમાં હોતો જ નથી, ત્યાં અસંભવ દોષ થાય છે. અહીંઆ પ્રકૃતમાં અવ્યાપ્તિ-દોષ આવશે, કેમ કે શાસ્ત્રકારોએ ક્ષાયોપશમિક-સમ્યક્ત્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૬૬ છાસઠ સાગરોપમ ઝાઝેરી અને ક્ષાયિક-સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ સાદી અને અનંત માનેલી છે. ક્ષાયિક અથવા ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સહિત મરવાવાળા જીવને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં પણ તે તે સમ્યક્ત્વનો સદ્ભાવ માનેલ છે; પરન્તુ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન ત્યાં માનવામાં નથી આવેલ. આપ તો સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કહો છો.

તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન અપર્યાપ્તાવસ્થાના જીવોમાં હોતું નથી, માટે ત્યાં સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ ઘટશે નહિ. લક્ષ્યમાં લક્ષણનો સમન્વય નહિ થવાથી જ અવ્યાપ્તિ થાય છે. માટે આ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ-દોષ અનિવાર્ય છે. કદાચ આપ કહેશો કે અમે અપર્યાપ્તાવસ્થાના જીવોમાં સમ્યક્ત્વ નથી માનતા તો આપને આગમવિરોધરૂપ દોષ લાગશે, કેમ કે આગમમાં અપર્યાપ્તાવસ્થાના જીવોમાં પણ સમ્યક્ત્વ માનેલ છે.

તથા—સમ્યક્ત્વનું એ લક્ષણ રાગાત્મકરૂચિરૂપ હોવાથી વીતરાગ અવસ્થામાં ઘટિત નથી થતું, કારણ કે આ અવસ્થામાં રાગાત્મક-રૂચિનો સર્વથા અભાવ છે, આવી પરિસ્થિતિમાં ત્યાં સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનો નિર્વાહ પણ કેવી રીતે થઈ શકે ?

સમાધાન—તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાન એ સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ નથી, પણ તેનું કાર્ય છે, સમ્યક્ત્વ જેનું બીજું નામ સમ્યગ્દર્શન છે, અને જે મિથ્યાત્વના ક્ષયોપશમાદિકથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા જેનું લક્ષણ પ્રશમ, સંવેગાદિક છે તે આત્માનું શુભ પરિણામવિશેષ છે.

આ ઠેકાણે મિથ્યાત્વ શબ્દથી મિથ્યાત્વસમકતુનું ગ્રહણ કરેલ છે. તે એ છે—અનંતાનુબંધી કષાય ચાર ૪, અને મિથ્યાત્વ—મોહનીય, મિશ્ર—મોહનીય, અને સમ્યક્ત્વ—મોહનીય, એ ત્રણ ૩, એ સાત દર્શન—મોહનીયના ભેદો મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. કદાચ અનંતાનુબંધી ચાર ૪ કષાય, ચારિત્ર—મોહનીયના ભેદો છે તો પણ મિથ્યાત્વના ક્ષયોપશમાદિકના અવસરમાં એના પહેલાં એનો ક્ષય અથવા ઉપશમ અવશ્ય થઈ જાય છે, તેથી મિથ્યાત્વ—શબ્દથી આ ચારનું વ્યપદેશ થાય છે.

વિશેષાર્થ:—મિથ્યાત્વ એ ઉપલક્ષણ શબ્દ છે. ઉપલક્ષણનું લક્ષણ છે—સ્વબોધ-કત્વે સતિ સ્વેતરબોધકત્વમ્, અર્થાત્—સ્વબોધક હોવા છતાં જે પોતાથી બીજાના પણ બોધક થાય છે તે ઉપલક્ષણ છે. એથી સાત પ્રકૃતિયોનું ગ્રહણ થાય છે. એ સાત પ્રકૃતિયો આ છે:—અનંતાનુબંધી ક્રોધ, અનંતાનુબંધી માન, અનંતાનુબંધી માયા અને અનંતાનુબંધી લોભ, તથા મિથ્યાત્વ—મોહનીય, મિશ્ર—મોહનીય અને સમ્યક્ત્વ—મોહનીય. મોહનીય કર્મના મૂળ ભેદ બે છે. એક દર્શન—મોહનીય, બીજો ચારિત્ર—મોહનીય. એમાં દર્શન—મોહનીયના ત્રણ ભેદ છે—મિથ્યાત્વ (અશુદ્ધાંશ) ૧, મિશ્ર (અર્ધશુદ્ધાંશ) ૨, અને સમ્યક્ત્વ (શુદ્ધાંશ) ૩.

આ કર્મના ઉદયમાં આત્માનો ગુણ—સમ્યગ્દર્શન—પ્રગટ નથી થતું. અર્થાત્ આ કર્મ આત્માના સમકિત ગુણનું ઘાતક છે. ચારિત્રમોહનીયના અનંતાનુબંધી—ક્રોધ, માન માયા અને લોભ; અપ્રત્યાખ્યાન—ક્રોધ, માન, માયા, લોભ; પ્રત્યાખ્યાન—ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, સંબંધન—ક્રોધ—માન—માયા—લોભ અને નવ નોકષાય—હાસ્ય, રતિ, અરતિ, લય, શોક, બુગુપ્સા, સ્ત્રીવેદ, પુંવેદ અને નપુંસકવેદ, એ પચીસ ૨૫ ભેદ છે. આ કર્મ આત્માના ચારિત્રગુણનું ઘાતક છે. આના ઉદયમાં નથી સર્વસંયમનો ઉદય થતો કે નથી દેશસંયમનો. શંકાકારનું અહીંયા એ કહેવાનું છે કે સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિમાં દર્શનમોહનીયત્રયનું ક્ષયોપશમાદિક કહેવું જોઈએ. કારણ કે તે જ એનું પ્રતિપક્ષી કર્મ છે. ચારિત્રમોહનીયના ભેદ અનંતાનુબંધિચતુષ્ટયના આની સાથેર ક્ષયોપશમાદિક કેમ કહ્યા ? એ તો ફક્ત આત્માના ચારિત્રગુણના ઘાતક છે ? એનું એ સમાધાન છે કે—દર્શન મોહનીયના ક્ષયોપશમાદિકના પહેલાં જ એનું (કષાયોનું) ક્ષયોપશમાદિ અવશ્ય થઈ જાય છે, આના વિના એનું (મોહનીયનું) ક્ષયોપશમ

આદિ થઈ જ શકતું નથી. એનો ખુલાસો આગળ સમ્યક્ત્વના કૃપાના પ્રકરણમાં ઘણી જ સરલ રીતે થઈ જશે.

આવશ્યકસૂત્રમાં આ વાત કહી છે—

“સે ય સમ્મત્તે પસત્થસમ્મત્તમોહણિજ્જકમ્માણુવેયણોવસમક્કલયસમુત્થે પસમ-સંવેગાઈલિંગે સુદ્ધે આયપરિણામે પણ્ણત્તે” ઇતિ ।

અર્થાત્—આ સમ્યક્દર્શન પ્રશસ્ત સમ્યક્ત્વ—મોહનીય કર્મના અનુવેદનના ઉપશમ અને ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે; તથા પ્રશમસંવેગાદિક લિંગોથી જાણવામાં આવે છે; અને તે આત્માના શુભ પરિણામ કહેવામાં આવે છે. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યક્ત્વનું કાર્ય છે, એ ઉપર કહેવામાં આવેલ છે અને સમ્યક્ત્વ એનું કારણ છે, એથી કાર્યમાં કારણના ઉપચાર—આરોપથી કાર્ય—તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન પણ સમ્યક્ત્વ રૂપથી કહેવામાં આવે છે. બીજી જગ્યાએ એમ કહેવામાં આવેલ છે—

“જીવાઈનવપયત્થે, જે જાણઈ તસ્સ હોઈ સમ્મત્તં ।

માવેણ સદ્ધંતે, અચાણમાણે વિ સમ્મત્તં” ॥ ૧ ॥

અર્થાત્—જીવાદિક નવ પદાર્થોને જે જાણે છે તેને સમ્યક્ત્વ થાય છે. અને ન જાણવા છતાં પણ ભાવથી તેનું શ્રદ્ધાન કરવાવાળાને પણ સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવેલ છે. આ વાક્યથી આ લક્ષણનો સમન્વય મનરહિત સિદ્ધાદિકેમાં પણ થાય છે.

અથવા—“તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન” એ લક્ષણ સમ્યક્ત્વનું જ સમજવું જોઈએ; માટે સ્થાનાંગસૂત્રમાં “દશવિદે” ઇત્યાદિ દશ પ્રકારના સરાગ સમ્યક્દર્શન કહ્યા છે. જેમ—

“દસવિદે સરાગસમ્મત્તદંસણે પણ્ણત્તે, તં જહા—

નિસગ્ગુવણ્ણસરૂઈ, આણારૂઈ સુત્ત-વીય-રૂદ્ધમેવ ।

અભિગમ-વિંત્યારરૂઈ, કિરિયા-સંલેવ-ધમ્મરૂઈ” ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

સરાગ સમ્યક્દર્શનના દશ પ્રકાર આ છે—(૧) નિસર્ગરૂચિ, (૨) ઉપ-દેશરૂચિ, (૩) આજ્ઞારૂચિ, (૪) સૂત્રરૂચિ, (૫) બીજરૂચિ, (૬) અભિગમરૂચિ, (૭) વિસ્તારરૂચિ, (૮) ક્રિયારૂચિ, (૯) સંક્ષેપરૂચિ, (૧૦) ધર્મરૂચિ.

આ અપેક્ષાર્થી અપર્યાપ્ત અવસ્થા તેમજ વીતરાગ દશામાં રાગાત્મક રૂચિનો અભાવ હોવા છતાં પણ તેના સદ્ભાવમાં કોઈ પણ પ્રકારે ક્ષતિ આવતી નથી.

યથાર્થમાં તો આ સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ—સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ—નથી, પણ તેનું બ્યંજક એક લિંગ છે. જે લિંગ થાય છે તે પોતાના લિંગીના બોધક અગર બ્યંજક થયા કરે છે. મિથ્યાત્વના ક્ષયોપશમાદિકથી ઉત્પન્ન થવાવાલા, તથા શુદ્ધ આત્મપરિણામસ્વરૂપ એ સમ્યક્ત્વ તો વાસ્તવમાં અનાખ્યેય-વચનનું અગોચર છે, જેમ અગ્નિનો અભિવ્યંજક ધૂમ થયા કરે છે, પરંતુ તપ્ત અયોગોલક (લોહના પિંડ)માં એના અભાવમાં પણ અગ્નિનો સદ્ભાવ રહે છે. એવી રીતે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનના અભાવમાં પણ આત્મપરિણામસ્વરૂપ સમ્યક્ત્વનો સદ્ભાવ સિદ્ધાદિકેમાં પણ રહે છે. તેથી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અધ્ય૦ ૨૮ માં કહ્યું છે—

“ नाणं च दंसणं चेव, चरित्तं च तवो तहा ।

वीरियं उवओगो य, एयं जीवस्स लक्खणं ” ॥ १ ॥ ઇતિ.

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ તથા વીર્ય અને ઉપયોગ એ જીવતા લક્ષણ છે.

આ ગાથામાં જ્ઞાનાદિને જીવસ્વરૂપાભિવ્યંજક જીવલક્ષણ કહે છે. એથી પૃથિવી આદિ એકેન્દ્રિય જીવોમાં જ્ઞાનાદિકની સ્પષ્ટતા અભિવ્યક્તિ પ્રગટ જોવામાં આવતી નથી તો પણ આ ઠેકાણે જીવને સદ્ભાવ સિદ્ધ થાય છે. સમ્યક્ત્વ જે શુદ્ધ આત્મપરિણામસ્વરૂપ છે અને જેને અનાજ્ઞેય-વચનઅગોચર કહ્યું છે, એનું કારણ એ છે કે તે બીજા કોઈ પ્રમાણનો વિષય બનતો નથી, તેથી તો તે સ્વાનુભવગમ્ય કહેવાય છે. આ વાત આગળ આ શાસ્ત્રના પાંચમા અધ્યયનમાં શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું કથન કરતી વખત ભગવાન સ્વયં કહેશે. જેમ—

“ સઠ્ઠે સરા ણિયદંતિ તક્કા જત્થ ણ વિજ્જઈ । મઈ તત્થ ણ ગાહિયા ” ઇત્યાદિ.

સમસ્ત સ્વરોની જ્યાં નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, ત્યાં તર્ક પણ પ્રવેશ કરી શકતો નથી. તેમ જ બુદ્ધિથી પણ તે અગમ્ય છે. ઇત્યાદિ. શુદ્ધ સમ્યક્ત્વને જે વચનાતીત અને સ્વાનુભવગમ્ય કહેલ છે તે આ પ્રકારે કે જેવી રીતે ઇક્ષુ (શેરડી) અને હુઝાદિકની મધુરતા ઉપભોક્તાથી અનુભવગમ્ય હોય છે. કદાચ કોઈ તેને પૂછે કે શેરડી કેવી મીઠી છે ? દૂધની મધુરતા કેવી છે ? તો તે આ વાતને વચનથી કહી શકશે નહિ. તે તો તેની મધુરતાને પોતાના નિજ અનુભવથી જ જાણે છે. આ વાત બીજી જગ્યાએ પણ કહેવામાં આવી છે—

“ ઇક્ષુ-ક્ષીર-ગુડાદીનાં, માધુર્યસ્યાન્તરં મહત્ ।

તથાપિ ન તદાસ્વાદુ, સરસ્વત્યાપિ પાચતે ॥ ૧ ॥ ” ઇતિ ।

જો કે-શેરડી, દૂધ અને ગોળ આદિ મિષ્ટ પદાર્થોની મધુરતામાં ઘણો જ ભેદ છે તો પણ એ ભેદને સરસ્વતી પણ કહી શકતી નથી.

સમ્યક્ત્વના ભેદ—

સમ્યક્ત્વ બે પ્રકારનું છે. (૧) દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ (૨) ભાવ-સમ્યક્ત્વ, મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિના જે વિશુદ્ધ પુદ્ગલ છે તે દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ છે. જેવી રીતે સૂક્ષ્મ વસ્ત્ર દષ્ટિનું રોધક નથી થતું તેવી રીતે એ વિશુદ્ધ મિથ્યાત્વના પુદ્ગલ અધ્યવસાય-સ્વરૂપ સમ્યક્ત્વનાં પ્રતિબંધક નથી થતાં. અર્થાત્-જેવી રીતે સૂક્ષ્મ વસ્ત્ર દષ્ટિનું પ્રતિબંધક નથી થતું, ઠીક આ પ્રકારથી તે મિથ્યાત્વના વિશુદ્ધ પુદ્ગલ પુંજ સમ્યગ્દર્શનરૂપ દષ્ટિનાં રોધક નથી થતાં. આ કારણે તેને ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવે છે. મિથ્યાત્વ કર્મના ક્ષયોપશમાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા આત્માના શુભ પરિણામ ભાવ-સમ્યક્ત્વ છે. બીજા પ્રકારે પણ સમ્યક્ત્વ બે પ્રકારના છે (૧) નૈશ્વયિક-સમ્યક્ત્વ (૨) વ્યાવહારિક-સમ્યક્ત્વ, એક પૌદ્ગલિક સમ્યક્ત્વ, બીજું અપૌદ્ગલિક-સમ્યક્ત્વ, એક નિસર્ગ અને બીજું અધિગમ-સમ્યક્ત્વ.

ભાવ-સમ્યક્ત્વનું જે લક્ષણ કહ્યું છે તે નૈશ્વયિક-સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ મિથ્યાત્વ કર્મના ક્ષયોપશમાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલ આત્માનું શુભ અધ્યવસાયવિશેષ જ નૈશ્વયિક-સમ્યક્ત્વ છે. કુદ્દેવ, કુશુર અને કુધર્મના પરિહાર-ત્યાગ-પૂર્વક નિશ્ચિતરૂપથી સુદેવ, સુશુર અને સુધર્મનો સ્વીકાર કરવો, તથા રૂચિરૂપથી તત્ત્વાર્થનું શ્રદ્ધાન કરવું આદિ વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વ છે. આ પ્રકારે મિથ્યાત્વ સ્વભાવ જેનાથી દૂર થઈ ગયેલ છે એવા જે સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિના પુંજ છે એની અંદર રહેલા પુદ્ગલોના વેદનથી ઉત્પન્ન થયેલા જે ક્ષાયોપશમિક-સમ્યક્ત્વ તેમજ વેદક-સમ્યક્ત્વ છે તે પૌદ્ગલિક સમ્યક્ત્વ છે. એ પુદ્ગલના વેદનથી રહિત કેવલ જીવના પરિણામસ્વરૂપ જે ક્ષાયિક-સમ્યક્ત્વ અને ઔપશમિક-સમ્યક્ત્વ છે આ અપૌદ્ગલિક સમ્યક્ત્વ છે. નિસર્ગ અને અધિગમ સમ્યક્ત્વનું વર્ણન પ્રથમ અધ્યયનના ત્રીજા ઉદ્દેશમાં કરવામાં આવેલ છે.

બીજા પ્રકારે સમ્યક્ત્વ દશ પ્રકારના પણ કહેવામાં આવે છે. જેમ—(૧) ઔપશમિક, (૨) ક્ષાયિક, (૩) ક્ષાયોપશમિક, (૪) સાસ્વાદન, અને (૫) વેદક. એ પાંચે નિસર્ગ અને અધિગમના ભેદથી બે બે પ્રકારના છે. એ રીતે સમ્યક્ત્વના દશ ભેદ થઈ જાય છે.

(૧) અનંતાનુબંધી કોઈ માન માયા અને લોભ, એ ચાર કષાયોના ઉપશમ (સત્તામાં સ્થિત રહેવું) પછી મિથ્યાત્વ મોહનીય, મિશ્રમોહનીય અને સમ્યક્ત્વ મોહનીય કર્મોના સર્વથા ઉપશમથી ઉત્પન્ન થયેલાં જે તત્ત્વરૂચિરૂપ જીવના શુભ પરિણામવિશેષ છે તે ઔપશમિક-સમ્યક્ત્વ છે. આ સમ્યક્ત્વ ઉપશમ શ્રેણીવાળા જીવને થાય છે (૧).

(૨) અનંતાનુબંધી આદિ ૭ સાત પ્રકૃતિયોના સર્વથા ક્ષયથી જે જીવને શુભ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે તે ક્ષાયિક-સમ્યક્ત્વ છે (૨).

(૩) ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વના લક્ષણ આ પ્રકારે છે:—

અનંતાનુબંધી ચાર કષાયોના ક્ષયના અનંતર મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમથી અને સમ્યક્ત્વ-મોહનીય કર્મના ઉદયથી જે આત્માનો પરિણામ-ભાવ-ઉત્પન્ન થાય છે તે ક્ષાયોપશમિક-સમ્યક્ત્વ છે. અર્થાત્ આ સમ્યક્ત્વમાં મિથ્યાત્વના કોઈ ભાગનો ક્ષય થઈ જાય છે અને કોઈ ભાગનો ઉપશમ રહે છે. તે એ પ્રકારથી કે મિથ્યાત્વના જે સર્વઘાતી સ્પર્શક છે તેનો તો ઉદય-ભાવી ક્ષય (ઉદયાગત સર્વઘાતિ સ્પર્શકોનું ક્ષય આપ્યા વિના તુટી જવું) થઈ જાય છે અને એના આગામી કાળમાં ઉદય આવવાવાળા નિષેકો (કર્મ પુદ્ગલોના રચના વિશેષો) નો સદવસ્થારૂપ ઉપશમ રહે છે અને સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિ જે દેશઘાતી છે એનો આંહી ઉદય રહે છે, એટલે અહીંયા મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મનો જેટલો પણ અંશ ઉદયમાં આવ્યો તે તો વિપાકરૂપ ઉદયથી વેદવામાં આવેલ છે જેથી એટલા ભાગનો તો ક્ષય થઈ ગયેલ છે. અને જે અવશિષ્ટ અવેદિત ભાગ છે જે હજુ સુધી ઉદયમાં આવેલ નથી ફક્ત સત્તામાં જ બેઠેલ છે, બસ એનું નામ સદવસ્થારૂપ ઉપશમ છે, એને અનુદિત-અનુદયઅવસ્થા પણ કહે છે. અહીંયા જે મિથ્યાત્વની અનુદયાવસ્થા કહેવાઈ છે તે મિથ્યાત્વના કોઈ ભાગની અને મિશ્ર-પુંજની અપેક્ષાએ કહેવાઈ છે. કારણ કે એનો આ જગ્યોએ ઉદય નથી, તથા સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિનો થોડા ભાગે ઉદય છે. આ પ્રકારે ઉદિત મિથ્યાત્વના ક્ષયથી, અને અનુદિત એજ મિથ્યાત્વના ઉપશમથી અને કેટલાંક સમ્યક્ત્વકર્મના પુદ્ગલોના વેદન હોવાથી આ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રકારથી ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વના લક્ષણ સુઘટિત થઈ જાય છે.

આ સમ્યક્ત્વ આત્મ-પરિણામરૂપ સમ્યક્ત્વના અનાવારક-આવરણ કરવાં વાળાં નહિ-હોવાથી ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવેલ છે, કારણ કે આ સમ્યક્ત્વમાં વિશોદિતપુદ્ગલપુંજનો-સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિનો ઉદય છે અને એના ઉદયરૂપ વેદનથી એ સમ્યક્ત્વ થયેલ છે, માટે પુદ્ગલજન્ય હોવાથી આ પૌદ્ગલિક છે, અને આ પૌદ્ગલિક કાર્યને જે સમ્યક્ત્વ કહેલ છે તે આ હેતુથી કે તે આત્મપરિણામરૂપ જે સમ્યક્ત્વ છે એનું આવરણ નથી કરતું.

શંકા—ક્ષાયોપશમિક-સમ્યક્ત્વમાં અને ઔપશમિક-સમ્યક્ત્વમાં શો ભેદ છે ? શંકાકારનો અભિપ્રાય આ ઠેકાણે એ છે કે જેવી રીતે ક્ષાયોપશમિક-સમ્યક્ત્વમાં મિથ્યાત્વનો ઉદય નથી તેવી જ રીતે ઉપશમ-સમ્યક્ત્વમાં પણ નથી તો પછી એ બંનેમાં ભેદ શો છે ?

ઉત્તર—એ બંનેમાં ભેદ છે અને તે આ પ્રકારે છે—ક્ષાયોપશમિક-સમ્યક્ત્વમાં મિથ્યાત્વના દલિયોનું વેદન છે, જે કે વિપાકરૂપથી નથી પરંતુ પ્રદેશોદયથી એનું વેદન ત્યાં છે જ. ઔપશમિક-સમ્યક્ત્વમાં તો બંને રૂપથી તેનું વેદન છે જ નહિ. (૩)

(૪) હવે સાસ્વાદન-સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ કહે છે—

‘સહ આસ્વાદનેન વર્તતે इति सास्वादनम्’—અર્થાત્ જે સમ્યક્ત્વરૂપ રસના આસ્વાદનથી સહિત છે એનું નામ સાસ્વાદન-સમ્યક્ત્વ છે, જેમકે કોઈ વ્યક્તિ દૂધપાક જમ્યા પછી ચિત્તમાં તદ્વિષયક વિકાર થવાથી વમન કરે છે એ સમયમાં પણ તે એના રસાસ્વાદનો અનુભવ કરે છે. આ પ્રકારે મિથ્યાત્વના ઉદયથી મિથ્યાત્વપ્રાપ્તિના સમ્મુખ થયેલ જીવ પણ અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદયથી જ્યારે ઔપશમિક-સમ્યક્ત્વના ઉપર અરૂચિચિત્તવાળા થઈને એનો વમન-ત્યાગ કરે છે, અર્થાત્ જ્યારે તે સમ્યક્ત્વ છુટી જાય છે ત્યારે એનું આસ્વાદન પણ એને ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે છ-આવલિકાળ સુધી રહે છે. આ કારણે આ સમ્યક્ત્વને સાસ્વાદન-સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવેલ છે.

આ સમ્યક્ત્વમાં અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદયનો સદ્ભાવ હોવાથી (ક્રોધાદિક્રોમાંથી કોઈ એકના ઉદયનો સદ્ભાવ હોવાથી) આત્માના પરિણામોમાં યથાવત્ નિર્મળતા-વિશુદ્ધિ-નો અભાવ થઈ જાય છે, તેથી અહીંયા તત્ત્વાર્થના પ્રતિ યદ્યપિ વ્યક્ત-પ્રગટ-રૂપમાં અપ્રીતિ-અરૂચી નથી; તો પણ અવ્યક્તરૂપથી તે અહીંયા છે જ. તેથી તો મિથ્યાત્વ અને સાસ્વાદમાં એ જ અપ્રીતિની વ્યક્તાવ્યક્તતાથી ભેદ માનવામાં આવે છે.

અથવા—આ સમ્યક્ત્વ સાસાદનના નામથી પણ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ એનું બીજું નામ સાસાદન-સમ્યક્ત્વ પણ છે. ‘આયં સાદયતિ-અપનયતીત્યાસાદનમ્, આસાદનેન સહ વર્તતે इति सासादनम्’—અર્થાત્ ‘આય’ નામ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના લાભનું છે. એ લાભને જે હઠાવે છે એને આસાદન કહે છે. એના સહિત હોવાથી તે સાસાદન કહેવાય છે.

આ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિરૂપ લાભને હઠાવવાવાળા અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદયનું વેદન જ છે, કારણ કે આના હોવાથી અનન્ત સુખ દેવાવાળા અને નિ-શ્રેયસ-મોક્ષ-રૂપ વૃક્ષના બીજસ્વરૂપ જે ઔપશમિક-સમ્યક્ત્વ છે એનો લાભ-સદ્ભાવ ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે છ આવલિકાળ સુધી રહીને પછી દૂર થઈ જાય છે. એનો ફલિતાર્થ એ છે કે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વમાં જે અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉપશમ છે તે પોતાના કાલ-અન્તર્મુહૂર્ત સુધી રહે છે. ત્યારબાદ જ્યારે એ કષાયનો ઉદય થઈ જાય છે

ત્યારે એ જીવ ઔપશમિક-સમ્યક્ત્વથી પતિત થઈ મિથ્યાત્વની સમ્મુખ થાય છે (હજી મિથ્યાત્વમાં પ્રાપ્ત નથી થયોપણ એની સમ્મુખ થયો છે) માટે જ્યાં સુધી એ જીવ મિથ્યાત્વરૂપી ભૂમિને પ્રાપ્ત નથી થયો, અર્થાત્-જ્યાં સુધી સમ્યક્ત્વરૂપી પર્વતથી પડીને વચમાં જ છે. તે સમય તે જીવનું જે સમ્યક્ત્વ છે તેનું નામ સાસાદન છે (૪).

(૫) વેદક-સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ કહે છે—‘વેદયતિ=અનુભવતિ સમ્યક્ત્વપુદ્ગલાનુ
ઈતિ વેદકઃ=અનુભવિતા, તદર્થાન્તર્ભૂતત્વાત્ સમ્યક્ત્વમપિ વેદકમ્’

અર્થાત્—સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિના પુદ્ગલોનો જે અનુભવ કરવાવાળો છે, એને વેદક-અનુભવિતા કહે છે. એનાથી અલિપ્ત હોવાથી સમ્યક્ત્વ પણ વેદક કહેવાય છે. સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિના જેટલા પણ પુદ્ગલપુંજ છે, એમાંથી અધિકતર પુદ્ગલપુંજનો નાશ થયા પછી બાકી જે ચરમ પુદ્ગલ રહે છે એના આસની સમીપ (નાશ કરવાના સમય)માં તે વેદક-સમ્યક્ત્વ થાય છે. ક્ષપકશ્રેણીને પ્રાપ્ત થયેલા જીવ અનંતાનુભયિ-ચતુષ્ટયનું પણ ક્ષપણ કરીને મિથ્યાત્વપ્રકૃતિ અને મિશ્રપ્રકૃતિના પુદ્ગલપુંજોનો જ્યારે ક્ષય કરી નાખે છે ત્યારે પછી સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિના પુંજની પોતાના અનુભવથી ઉદ્દીરણ કરીને નિર્જરા કરે છે. એમ કરવાથી-ઉદ્દીરણીય-ઉદ્દીરણ કરવા યોગ્ય સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિના પુંજનો અભાવ થઈ જાય છે. આ પ્રકારે અન્તિમ આસના રહેવાથી તે સમય પણ કેટલાક અંતિમ અંશવર્તી સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિના પુદ્ગલપુંજોનો અનુભવ થાય છે. એનો અનુભવ કરવો તે વેદક-સમ્યક્ત્વ છે. આ સમ્યક્ત્વ પણ પૌદ્ગલિક જાણવું જોઈએ.

આનો ફલિતાર્થ એ છે કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વવાળા જીવ સમ્યક્ત્વ-માહનીય કર્મના પુદ્ગલપુંજના અધિકાંશ ભાગનો ક્ષય કરીને જ્યારે એ સમ્યક્ત્વ-માહનીય કર્મના અંતિમ પુદ્ગલોનું વેદન કરે છે તે સમયમાં ઉત્પન્ન થવાવાળા આત્મપરિણામ વેદક-સમ્યક્ત્વ છે, વેદક-સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પછી ક્ષાયિક-સમ્યક્ત્વને જીવ પ્રાપ્ત કરી જ લે છે.

શાંકા—જો એ વાત છે કે જ્યારે એ બન્ને સમ્યક્ત્વોમાં સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિના પુંજોનું વેદન થાય છે તો પછી વેદક-સમ્યક્ત્વના ક્ષાયોપશમિક-સમ્યક્ત્વથી લેદ જ શો રહ્યો ?

સમાધાન—વેદક-સમ્યક્ત્વમાં સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિના ચરમ પુદ્ગલોનું વેદન થાય છે, અને ક્ષાયોપશમિક-સમ્યક્ત્વમાં એનાથી અવશિષ્ટોનું વેદન થાય છે. બસ આજ આ બંનેમાં લેદ છે.

આજ વાતને “વેદકે ક્ષલુ સર્વોદિતસમ્યક્ત્વપુદ્ગલપુજ્જચરમગ્રાસવેદનમ્ ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વકાલે તુ ચરમગ્રાસવર્તિસમ્યક્ત્વપુદ્ગલા અવશિષ્ટાસ્તિઠન્તિ ”

આ પંક્તિઓમાં ટીકાકારે સ્પષ્ટ કરી છે. અર્થાત્ વેદક-સમ્યક્ત્વમાં સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિના ઉદિત થયેલ બધા પુદ્ગલપુંજોમાંથી ફક્ત ચરમગ્રાસવર્તી પુદ્ગલોનું જ વેદન થાય છે.

ક્ષાયોપશમિક-સમ્યક્ત્વના સમયમાં તો આ ચરમગ્રાસવર્તી પુદ્ગલપુંજથી અવશિષ્ટ સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિના અવ્યવહિત પૂર્વવર્તી પુદ્ગલપુંજોનું વેદન થાય છે. કદપના કરિયે કે સમ્યક્ત્વ-પ્રકૃતિના સમસ્ત પુદ્ગલપુંજોની સંખ્યા ૧૦૦ છે. આમાંથી ૯૯ સુધીના પુદ્ગલપુંજોનું વેદન ક્ષાયોપશમિક-સમ્યક્ત્વમાં થશે. અન્તિમ ૧૦૦ માનું વેદન વેદક-સમ્યક્ત્વમાં થશે (૫).

ઔપશમિક-સમ્યક્ત્વાદિકોનું સ્વરૂપ આ ગાથાઓમાં પણ સંક્ષેપરૂપથી આ પ્રકારે કહ્યું છે:—

“ સ્ત્રીણે દંસણમોહે, તિવિહમ્મિ વિ સ્વાહ્યં ભવે સમ્મં ।

વેયગમિહ સવ્વોહ્ય, -ચરમિહ્યપુગલગ્ગાસં ॥ ૧ ॥

ઉવસમસેહિગયસ્સ ઉ, હોહ હુ ઉવસામિયં તુ સમ્મત્તં ।

જો વા અકયતિપુંજો, અસ્થવિયમિચ્છો લહ્હ સમ્મં ॥ ૨ ॥

ઉવસમસમ્મત્તાઉ, ચહુ મિચ્છં અપાવમાણસ્સ ।

સાસાયણ-સમ્મત્તં, તયંતરાલમ્મિ છાવલિયં ॥ ૩ ॥

મિચ્છત્તં જમુહ્નં, તં સ્ત્રીણં અણુહ્યં ચ ઉવસંતં ।

મિસ્સીભાવપરિણયં, વેહુજ્જં તં સ્થાવસમં ” ॥ ૪ ॥ ઇતિ ॥

“ મિથ્યાત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય અને સમ્યક્ત્વમોહનીયરૂપ દર્શનમોહનીય કર્મનો ક્ષય થયા પછી જ ક્ષાયિક-સમ્યક્ત્વ થાય છે, બધા ઉદિત પુદ્ગલોમાં ચરમ-અન્તિમ-અંશવર્તી પુદ્ગલોનું વેદન થવું વેદક-સમ્યક્ત્વ છે (૧)

ઉપશમશ્રેણિપ્રાપ્ત જીવોને ઉપશમ-સમ્યક્ત્વનો લાભ થાય છે. અથવા જોજી મિથ્યાત્વકર્મના ત્રણ પુંજ નથી કર્યા, એવા મિથ્યાદષ્ટિ જીવને તથા મિથ્યાત્વનો ક્ષય કર્યો નથી પણ તેનો ઉપશમ કર્યો છે, એ જીવને ઉપશમ-સમ્યક્ત્વ થાય છે. મિથ્યાદષ્ટિ જીવની સાત ૭ પ્રકૃતિયો (અનન્તાનુબંધી ૪, મિથ્યાત્વમોહનીય ૫, મિશ્રમોહનીય ૬, સમ્યક્ત્વમોહનીય ૭)ના ઉપશમથી ઉપશમસમ્યક્ત્વ થાય છે; એવું સિદ્ધાંતકારોએ કહ્યું છે. ૮ માં, ૯ માં, ૧૦ માં અને ૧૧ માં ગુણસ્થાનમાં ઉપશમસમ્યક્ત્વ થાય છે, કારણ કે એ ઉપશમશ્રેણીનું સ્થાન છે. તથા અનાદિ

મિથ્યાદષ્ટિ જીવને સર્વ પ્રથમ ઉપશમસમ્યક્ત્વ થાય છે. આ જીવ મિથ્યાત્વ કર્મના ૩ ત્રણ પુંજ નથી કરતો, તેમજ મિથ્યાત્વનો ક્ષય પણ નહિ. (૨) ઉપશમસમ્યક્ત્વથી જીવ પડી મિથ્યાત્વને નહિ પ્રાપ્ત થયેલ જીવને અંતરાણ સમયમાં ઓછામાં ઓછું ૧ એક સમય અને વધારેમાં વધારે ૬ છ આવલીકાળ સુધી સાસ્વાદન-સમ્યક્ત્વ રહે છે. (૩)

ઉદયપ્રાપ્ત મિથ્યાત્વનો નાશ અને અનુદિત મિથ્યાત્વનો ઉપશમ, એ બે અવસ્થાઓથી મિશ્રિત ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વ છે. (૪)

આ સમ્યક્ત્વમાં ઉદયપ્રાપ્ત મિથ્યાત્વનો વિનાશ-ક્ષય થાય છે, અને અનુદીર્ણ મિથ્યાત્વનો ક્ષય નથી; પણ એનું પરિણમન મિશ્રપ્રકૃતિના રૂપમાં છે, અને તેનો અહીંયા ઉપશમ છે. આ પ્રકારે સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિના પુંજ પણ જે અનુદીર્ણ છે તે પણ ઉપશમ અવસ્થામાં છે. આ વાત પણ શ્લોકમાં આવેલ “ચ” શબ્દથી પ્રગટ છે, માટે ‘જે ક્ષય અને ઉપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્ષયોપશમ-સમ્યક્ત્વ છે’ એવી રીતે જે ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વનું લક્ષણ કહ્યું છે, તે પણ સુઘટિત થઈ જાય છે, કારણ કે આ ઠેકાણે મિથ્યાત્વમોહનીય મિશ્રમોહનીય અને સમ્યક્ત્વમોહનીય પ્રકૃતિયોના અનુદીર્ણ પુંજ ઉપશમ અવસ્થામાં રહે છે, એવું ઉદીર્ણ મિથ્યાત્વનો ક્ષય છે અને સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિના દળિઓનો વર્તમાનમાં ઉદય થાય છે.

પ્રકારાન્તરથી પણ સમ્યક્ત્વ દશ પ્રકારના છે, તે સ્થાનાંગ આદિ સૂત્રોમાં વર્ણિત છે. જેમ:-(૧) નિસર્ગરૂચિ, (૨) ઉપદેશરૂચિ, (૩) આજ્ઞારૂચિ, (૪) સૂત્રરૂચિ, (૫) બીજરૂચિ, (૬) અધિગમરૂચિ, (૭) વિસ્તારરૂચિ, (૮) ક્રિયારૂચિ, (૯) સંક્ષેપરૂચિ, (૧૦) ધર્મરૂચિ.

નિસર્ગ નામ સ્વભાવનું છે; સ્વભાવથી જ જે જીવને જીનોક્ત તત્ત્વોમાં રૂચિ-અભિલાષા થાય છે તેને આ સમ્યક્ત્વ થાય છે. અર્થાત્-સ્વભાવથી જ જીવની રૂચિ જેના દ્વારા જિનકથિત તત્ત્વોમાં થયા કરે છે, તે નિસર્ગરૂચિ છે (૧). ગુર્વાદિકના ઉપદેશથી તત્ત્વોમાં જે રૂચિ જીવને માટે પેદા કરવામાં આવે છે તેનું નામ ઉપદેશરૂચિ છે (૨). સર્વજ્ઞ વીતરાગ પ્રભુના વચનોમાં જે રૂચિ જીવની થાય છે તેને આજ્ઞારૂચિ કહે છે (૩). આચારાંગ આદિ અંગપ્રવિષ્ટ એમજ આવશ્યક, દશવૈકાલિક, આદિ અંગબાહ્યો દ્વારા તત્ત્વોમાં જીવની જે પ્રીતિ-શ્રદ્ધા કરાવામાં આવે છે તે સૂત્રરૂચિ નામનું સમ્યક્ત્વ છે (૪). જેવી રીતે એકજ બીજથી અનેક ફલોની ઉત્પત્તિ થાય છે એ પ્રકારે એક જ વચનથી અનેક પદાર્થોની જે પ્રતીતિ થાય તેનું નામ બીજ છે, તેનાથી જે જીવને તત્ત્વોમાં રૂચિ જાગૃત થાય છે તેનું નામ બીજરૂચિ છે (૫). વિશિષ્ટ જ્ઞાનને અધિગમ કહે છે. એના દ્વારા જે જીવને તત્ત્વોમાં રૂચિ થાય છે અને અધિગમરૂચિ કહે છે. (૬) સંપૂર્ણ નયોના દ્વારા સકલ દ્વાદશાંગનું પર્યાલોચન કરવું તેનું નામ વિસ્તારરૂચિ છે, એના દ્વારા જીવની રૂચિ તત્ત્વોમાં પરિવર્ધિત કરવામાં આવે

છે (૭). શાસ્ત્રવિહિત વિધિના અનુસાર સંયમનું જે અનુષ્ઠાન કરવું તે ક્રિયા છે, તેમાં જે જીવની રૂચિ થાય તે ક્રિયારૂચિ નામનું સમ્યક્ત્વ છે (૮). સંક્ષેપ નામ સંગ્રહનું છે. એમાં જેની રૂચિ હોય તે સંક્ષેપરૂચિ છે. અર્થાત્-જે જીવને વિસ્તૃતરૂપથી પદાર્થપરિજ્ઞાન નથી તેને સંક્ષેપમાં રૂચિ થયા કરે છે, એ અપેક્ષાથી એ સમ્યક્ત્વનું નામ સંક્ષેપરૂચિ છે. આ સમ્યક્ત્વવાળા જીવ જીવાદિક પદાર્થોમાં વિસ્તારરૂપથી રૂચિસંપન્ન નથી થતા; પણ સંક્ષેપરૂપથી જ તેને સમ-જીવે એમાં દૃઢ આસ્થાવાળા બની રહે છે (૯). ધર્માસ્તિકાયાદિક જે અમૂર્તિક પદાર્થ છે એમાં, અથવા શ્રુત એમજ ધર્માદિકમાં જીવની જેના દ્વારા રૂચિ થાય છે તે ધર્મરૂચિ છે (૧૦). યદ્યપિ સમ્યક્ત્વ આત્માનો નિજગુણ છે; પરંતુ આ દશ પ્રકારના સમ્યક્ત્વ કથનમાં તેનું જીવથી ભિન્નરૂપમાં જે કથન કર્યું છે તે એ વાતની પુષ્ટિ કરે છે કે ગુણ અને ગુણીમાં કથયિત્ ભિન્નતા અને કથયિત્ અભિન્નતા છે. દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાથી ગુણ અને ગુણી અભિન્ન છે, પર્યાયાર્થિક નયની વિવક્ષાથી એ બન્ને લક્ષણ સંખ્યા આદિની અપેક્ષાથી ભિન્નભિન્ન છે. આ દશ પ્રકારના સમ્યક્ત્વનું વર્ણન થયું ૧૦

સમ્યક્ત્વકી સ્થિતિ ।

(૧) સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ

સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ જઘન્ય એક સમય માત્ર અને ઉત્કૃષ્ટ છ આવલોકાપ્રમાણ છે. ઔપશમિક અને વેદક સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુદ્દર્તની છે. ક્ષાયોપશમિક-સમ્યક્ત્વની જઘન્ય એકસમયમાત્ર, ઉત્કૃષ્ટ કાંઈ અધિક ૬૬ છાસક સાગર પ્રમાણ છે, અને ક્ષાયિક-સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ સાદિ અન્ત છે.

સમ્યક્ત્વકે પ્રાદુર્ભાવકી વ્યવસ્થા ।

(૨) સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિની વ્યવસ્થા

એક જીવની અપેક્ષાએ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અને સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ જઘન્યથી એક વાર જ ઉત્પન્ન થાય છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પાંચ વાર. વેદક સમ્યક્ત્વ ઉત્કૃષ્ટથી અને જઘન્યથી એક જ વાર ઉત્પન્ન થાય છે. ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ જઘન્યથી એક વાર અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાતવાર ઉત્પન્ન થાય છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થયા પછી ફરી નિવૃત્ત થતું નથી. તે તો ઉત્પન્ન થયા પછી અવિચ્છિન્નરૂપથી સર્વાદા રહે છે.

(૩) સમ્યક્ત્વનો અન્તરકાલ

ઔપશમિક, સાસ્વાદન અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ, એ પ્રત્યેકના વિરહ-કાલ જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કાંઈ ઓછું અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તનકાળ પ્રમાણુ છે. વેદક સમ્યક્ત્વમાં વિરહકાળ સંલવિત નથી, કારણુ કે આ સમ્યક્ત્વની પછી નિયમથી ક્ષાયિક-સમ્યક્ત્વનો લાભ જીવને થઈ જાય છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમાં અન્તરકાલ નથી, કારણુ કે એનો સદ્ભાવ થવાથી જીવને મુક્તિનો લાભ થઈ જાય છે, તેથી આ સમ્યક્ત્વ સાદિ અને અનન્ત છે. એક વાર સમ્યક્ત્વ થઈને પછી જ્યારે તે છુટી જાય છે ત્યારે ફરીથી તેની પ્રાપ્તિ થવામાં જેટલો સમય લાગે છે તેનું નામ વિરહકાળ છે. વેદક-સમ્યક્ત્વમાં વિરહકાળનો અભાવ છે; કારણુ કે વેદક-સમ્યક્ત્વ થયાં પછી ક્ષાયિક-સમ્યક્ત્વ થાય છે, વેદક-સમ્યક્ત્વ નહિ. વેદક-સમ્યક્ત્વના છુટ્યા પછી જો વેદક-સમ્યક્ત્વની ફરીથી પ્રાપ્તિ થતી હોત તો વિરહકાળ ત્યાં સંલવિત થાત. એ પ્રકારે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થયા પછી જીવ પોતાની સ્થિતિને પૂર્ણ કરીને મુક્તિસ્થાનનો સ્વામી બની જાય છે. તેથી એક વાર ક્ષાયિક-સમ્યક્ત્વ થતાં તે જ જીવને પછીથી ક્ષાયિક-સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરવી પડતી નથી, મારે આ ઠેકાણે પણ વિરહકાળ સંલવિત નથી.

સમ્યક્ત્વકા ફલ ।

(૪) સમ્યક્ત્વનું ફલ

સમ્યક્ત્વ થવાથી જીવ કદાચહસંપન્ન થતો નથી, એની દષ્ટિ-શ્રદ્ધા આપ્ત વચનથી અબાધિત પદાર્થોમાં જ અનુરાગવાળી થાય છે, એથી ભિન્ન પદાર્થોમાં નહિ. કેમ કે કદાચહનું કારણુ મિથ્યાત્વનો ઉદય બતાવ્યો છે, અને મિથ્યાત્વના ક્ષયોપશમાદિથી સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. સમ્યક્ત્વના હોવાથી મિથ્યાત્વનો અભાવ થઈ જાય છે. કારણુના અભાવમાં કાર્યનો અભાવ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. કદાચહનું

કારણ મિથ્યાત્વ છે. સમ્યક્ત્વની જીવને એનો અભાવ છે

સમ્યક્ત્વના હોવાથી શ્રુતશ્રવણની અભિલાષા, શ્રુતધર્મ પ્રતિ અનુરાગ અને ચારિત્રધર્મ પ્રતિ અનુરાગ એમજ ચતુર્વિધ સંઘની વૈયાવૃત્તિ કરવાનો નિયમ જીવને જાગૃત થાય છે. એમાં આગળ ના પ્રતિ પૂર્વર માં કારણતા છે. અર્થાત્ શ્રુતધર્મનો અનુરાગ જીવને ત્યારે જ જાગૃત થાય છે, જ્યારે એના અંતરંગમાં શ્રુતશ્રવણની ઇચ્છા થાય છે. શ્રુતશ્રવણેચ્છા વિના શ્રુતમાં અનુરાગ થઈ જ શકતો નથી. જ્યારે સદ્ગુણોમાં અનુરાગ છે તો એ શ્રુતભક્તિરૂપ કાર્ય શ્રુતશ્રવણ વિના નથી થતું. શ્રુતશ્રવણ પણ વગર ઇચ્છાએ સંભવિત નથી. શ્રુતધર્મના અનુરાગની પ્રતિ શ્રુતશ્રવણની ઇચ્છા કારણ છે. ચારિત્રધર્મના પ્રતિ અનુરાગ પણ જીવને ત્યારે જ થશે જ્યારે એના અંતરંગમાં શ્રુતધર્મનો અનુરાગ હોય. શ્રુતાનુરાગનો અભિપ્રાય એ છે કે શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત માર્ગ પર દૃઢ આસ્થાવાળા જીવ જ ચારિત્રધર્મનું સ્વયં આરાધન કરવાવાળા, અથવા એના ધારક મુનિયોની પ્રતિ અનુરાગી બને છે, અનાસ્થાવાળા નહિ, માટે ચારિત્ર ધર્મના અનુરાગનું કારણ શ્રુતાનુરાગ જ છે. ચારિત્રધર્મમાં જ્યાં સુધી અનુરાગ નહિ થાય ત્યાં સુધી એ જીવ કોઈ પ્રકારે પણ ચતુર્વિધ સંઘની સેવા કરવાનો નિયમકર્તા નથી થતો. માટે એની સેવા કરવારૂપ નિયમની પ્રતિ ચારિત્રધર્મનો અનુરાગ જ કારણ રૂપ થાય છે.

શંકા—માન્યું કે અસદ્ગુણ મિથ્યાત્વોદયજન્ય હોવાથી મિથ્યાત્વના ક્ષયોપશમથી એ અસદ્ગુણનો અભાવ થઈ જાય છે. પરંતુ શ્રુતશ્રવણેચ્છા વિગેરે જે જ્ઞાન અને ચારિત્રના અંશરૂપ છે એને સમ્યક્ત્વનું રૂપ કેવી રીતે માનવામાં આવે? કારણ કે એના રોધક જ્ઞાનાવરણીય ચારિત્રમોહનીય અને વીર્યાન્તરાય કર્મ છે. એના ક્ષયોપશમથી એનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. માટે શ્રુતશ્રવણેચ્છા વિગેરેને સમ્યક્ત્વનું રૂપ ન માનીને જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોના ક્ષયોપશમનું જ રૂપ માનવું જોઈએ.

વિશેષાર્થ—શંકાકારનો એ અભિપ્રાય છે કે:—શ્રુતશ્રવણેચ્છા મિથ્યાત્વના ક્ષયોપશમાદિથી નથી થતી કિન્તુ તે શ્રુત જીવને જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી જ થાય છે. શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો એક ભેદ છે. ચારિત્રધર્મની પ્રતિ જીવનો અનુરાગ પણ ચારિત્રમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમાધીન છે. માટે એને સમ્યક્ત્વનું રૂપ ન માનીને ચારિત્રમોહનીયના ક્ષયોપશમનું જ રૂપ

માનવું ઉપયુક્ત પ્રતીત થાય છે. નિષ્કર્ષ એ છે કે શ્રુતશ્રવણેચ્છાદિકોને સમ્ય-
ગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રનું જ ફળ માનવું જોઈએ, સમ્યક્ત્વનું નહિ.

સમાધાન—શંકાકારની શંકા ઠીક નહિ, કારણ કે જે વખતે મિથ્યાત્વનો
ક્ષયોપશમ થાય છે તે વખતે જ્ઞાનાવરણીય અને અનંતાનુબંધિકષાયરૂપ ચારિત્ર
મોહનીયાદિક કર્મોનો પણ ક્ષય થાય છે.

એ ધ્યેયને લઈને જ—‘ સમ્યક્ત્વના થવાથી શ્રુતશ્રવણેચ્છાદિક થાય છે ’—
એવું કહેવામાં આવ્યું છે. જેવી રીતે કેવળજ્ઞાન કેવળ જ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી ઉત્પન્ન
થાય છે; પરંતુ જ્યાં સુધી ચારિત્રમોહનીય કર્મના અંશ—ભેદ—સ્વરૂપ કષાયોનો ક્ષય
નથી થતો ત્યાં સુધી કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ નથી થતી, માટે કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ
એનો ક્ષય થવાથી જ થાય છે. એવી જ રીતે સમ્યક્ત્વ પણ યદ્યપિ મિથ્યાત્વના
ક્ષયોપશમથી જ થાય છે, પરંતુ જ્યાં સુધી અનંતાનુબંધિકષાયરૂપ ચારિત્ર
મોહનીયનો ઉદય બન્યો રહે છે ત્યાં સુધી તે પ્રાપ્ત થતું નથી.

વિશેષાર્થ—કારણ બે પ્રકારે થયા કરે છે—એક સંનિકટ—કારણ, બીજું
વ્યવહિત—કારણ. સંનિકટ—કારણને મુખ્ય કારણ અને વ્યવહિત કારણને ગૌણ
કારણ પણ કહે છે. પ્રકૃતમાં શ્રુતશ્રવણેચ્છાદિકોનું મુખ્ય કારણ સમ્યગ્દર્શન
છે, કારણ કે સમ્યગ્દર્શન વિના તેનો સદ્ભાવ નથી થતો. સમ્યગ્દર્શનના થવાથી
તે થાય છે, તેથી તે સમ્યગ્દર્શનના ફળરૂપથી કહેવામાં આવે છે. “ એક કાર્યના
અનેક કારણો પણ થાય છે પરંતુ જે મુખ્ય થાય છે તે જ પ્રધાન માનવામાં
આવે છે ” આ નીતિ—અનુસાર ભલે શ્રુતશ્રવણેચ્છાદિકોનું કારણ જ્ઞાનાવરણીય આદિ
કર્મોનો ક્ષયોપશમ પણ હોય, પરંતુ એ બધા વ્યવહિત કારણ છે. દષ્ટાન્તને માટે—
કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું મુખ્ય કારણ કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય જ છે, પરંતુ
જ્યાં સુધી મોહનીયકર્મનો ક્ષય નથી થતો ત્યાં સુધી કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો
ક્ષય નથી થતો.

“ સ્વીણમોહસ્સ ણે અરહ્ઓ તઓ કમ્મંસા જુગવં સ્વિજ્જંતિ, તં જહા—નાણા-
વરણિજ્જં, દંસણાવરણિજ્જં અંતરાદ્ધયં (સ્થા. સ્થા. ૩ ૭ ૪)

આ વાત આ સૂત્રથી પ્રગટ કરી છે. એ પ્રકારે સમ્યગ્દર્શન પણ મિથ્યા-
ત્વના ક્ષયોપશમથી થાય છે, પરંતુ જ્યાં સુધી અનંતાનુબંધી કષાયનો ક્ષયોપ-
શમ નથી થતો ત્યાં સુધી મિથ્યાત્વનો ક્ષયોપશમ નથી થતો.

એથી મિથ્યાત્વના ક્ષયોપશમના અવસરમાં અનંતાનુબંધી કષાયનો ક્ષયો-
પશમ અપેક્ષણીય થાય છે. નિષ્કર્ષ-શ્રુતશ્રવણેચ્છાદિકોનું અવ્યવહિત-મુખ્ય-કારણ
સમ્યગ્દર્શન જ છે, માટે એ એના જ ફલસ્વરૂપથી અહીંયા પ્રગટ કરવામાં
આવેલ છે. કહ્યું પણ છે—

“ પદમિલ્લુયાણ ઉદયે, નિયમા સંજોયણા કસાયાણં ।

સમ્મહંસણલંભં, ભવસિદ્ધિયા વિ ન લહંતિ ” ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

શંકા—વૈયાવૃત્ય નિયમને આપે સમ્યક્ત્વનું ફળ કેવી રીતે કહ્યું, કારણ
કે તે તો અન્તરંગ ચારિત્રનો એક ભેદ છે. યદિ સમ્યક્ત્વ થવાથી એનો અવ-
શ્યભાવ માનવામાં આવે તો પછી અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ નામનું ચતુર્થ ગુણસ્થાન
બની શકતું નથી, કારણ કે આ અવસ્થામાં પણ આંશિકરૂપથી ચારિત્રનો સદ્ભાવ
આ માન્યતાથી સિદ્ધ થાય છે.

શંકાકારની શંકાનો ખુલાસો આ પ્રકારે છે:—ચતુર્થગુણસ્થાનવર્તી જીવને
ચારિત્રનો સદ્ભાવ માનવામાં નથી આવ્યો, કારણ કે તે અવિરતદશાસંપન્ન છે.
તેને ફક્ત એક સમ્યગ્દર્શનરૂપી જ્યોતિનો પ્રાદુર્ભાવ છે, ચારિત્રનો નહિ. ચારિત્રનો
સદ્ભાવ પંચમગુણસ્થાનથી પ્રારંભ થાય છે. હવે જો વૈયાવૃત્યનિયમને સમ્ય-
ગ્દર્શનનું ફળ માનવામાં આવે તો સમ્યગ્દર્શનના થવાથી એનો સદ્ભાવ અવશ્ય
માનવો પડે. આવી દશામાં ચતુર્થગુણસ્થાનવર્તી જીવને પણ આંશિકરૂપથી ચારિ-
ત્રનો સદ્ભાવ સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે એ અવિરતિ ન રહીને વિરત જ સિદ્ધ થાય છે.

સમાધાન—વૈયાવૃત્યનિયમ ચારિત્રનો એક ભેદ છે, પરંતુ તે પૂર્ણ ચારિત્ર
નથી, આંશિક ચારિત્ર છે, અને તે અહીંયા ઘણો જ અદ્ય દશામાં છે, એથી
એના ચારિત્રરૂપથી આ ઠેકાણે વિવક્ષા નથી. મહાવ્રતાદિરૂપ વિશિષ્ટ ચારિત્ર જ
ચારિત્રરૂપથી વિવક્ષિત થાય છે, તે આ ઠેકાણે નથી; માટે સમ્યગ્દર્શનનું અસ્તિત્વ
હોવા છતાં પણ આ દશામાં આ પ્રકારનું કોઈ પણ ચારિત્ર આ ઠેકાણે નથી,

તેથી આ અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય છે. અદ્યતમ ચારિત્રના સદ્ભાવથી એ ચારિત્રરૂપથી વિવક્ષિત નથી થઈ શકતું. જેમ સંમૂર્છન જન્મથી ઉત્પન્ન થયેલ જીવ અત્યન્ત સામાન્ય સંજ્ઞાનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ વિશિષ્ટ સંજ્ઞાનો અભાવ હોવાથી અસંજ્ઞી કહેવાય છે. હાં, મહાવ્રતાદિકરૂપ વિશિષ્ટ ચારિત્ર યદિ કોઈ હોત તો તે વ્રતી કહેવાત ? કારણ કે—સમસ્ત મહાવ્રતરૂપી ચારિત્રના સદ્ભાવમાં જ વ્રતિત્વ સ્વીકાર કરવામાં આવે છે, એ જ વસ્તુને ટીકાકાર કહે છે:—

“વિરત્ત્વં हि महाव्रतादिरूपानरूपचारित्रसद्भाव एव स्वीक्रियते” ઇતિ.

ઠીક પણ છે; જેમ ફક્ત એક રૂપિયાના રહેવાથી કોઈ ધનવાન નથી કહેવાતો, જેમ એક ગાય રહેવાથી કોઈ ગોપાલ નથી કહેવાતો, અને જેમ સુંઠની એક ગાંઠ રાખવાથી કોઈ ગાંધી નથી થતો, તે પ્રકારે આ અદ્યતમ આંશિક ચારિત્રના અસ્તિત્વથી પણ સમ્યગ્દષ્ટિ (અવિરતદશાસંપન્ન સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ) ચારિત્રી બની શકતો નથી.

શંકા—ઉપશાન્તમોહવાળા જીવોને સમ્યક્ત્વ હોવા છતાં પણ શ્રુતશ્રવણે-અછાદિક નથી થતાં, કારણ કે તે કૃતકૃત્ય થયેલ છે, તેથી કાર્યકારણભાવનું નિયામક અન્વય અને વ્યતિરેકનું વિઘટન હોવાથી સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતશ્રવણેઅછાદિકોમાં પરસ્પરમાં કાર્યકારણભાવ બની શકતો નથી.

સમાધાન—શ્રુતશ્રવણેઅછાદિકોનો મોહોપશાંતિ ફળવાળા હોવાથી ફળરૂપથી ત્યાં પણ સદ્ભાવ છે.

વિશેષાર્થ:—અત્યારે પ્રતિવાદીએ જે સમ્યગ્દર્શન અને શ્રુતશ્રવણેઅછાદિકોના આ ઠેકાણે કાર્યકારણ-ભાવ અન્વયવ્યતિરેકના નહિ ઘટવાથી સ્વીકાર કરેલ નથી, એનું સમાધાન કરતાં આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે—ભાઈ! ઉપશાન્તમોહવાળા જીવોમાં પણ શ્રુતશ્રવણેઅછાદિકોનો સદ્ભાવ છે. જો તેનો ત્યાં સદ્ભાવ ન માનવામાં આવે તો આ જીવોના મોહની જે ઉપશાંતતા થઈ છે તે ઘટિત થતી નથી. મોહની ઉપશાંતતા શ્રુતશ્રવણેઅછાદિકોનું ફળ છે, અને શ્રુતશ્રવણાદિક સમ્યગ્દર્શનનું ફળસ્વરૂપ છે, તેથી તે સમ્યગ્દર્શન નિષ્ફળ થાય એવી કોઈ વાત નહિ; કારણ કે ફળ પણ સ્વયં ફળવાન થયા કરે છે, તેથી ઉપશાન્ત-મોહવાળા જીવોમાં વિદ્યમાન સમ્યગ્દર્શન સફળ થાય છે; નિષ્ફળ નહિ. આ માટે

સમ્યગ્દર્શન અને શ્રુતશ્રવણેચ્છાદિકોમાં પરસ્પર 'કાર્યકારણ સંબંધ સુઘટિત થઈ જાય છે. અથવા-સમ્યગ્દર્શન અને શ્રુતશ્રવણેચ્છાદિકોમાં જે કાર્યકારણભાવ સંબંધ કહેવામાં આવ્યો છે તે શ્રાવક-અવસ્થામાં બનવાવાળા સમ્યગ્દર્શનની અપેક્ષાથી સમજી લેવું જોઈએ. શ્રાવક-અવસ્થામાં વિદ્યમાન સમ્યક્ત્વ શ્રુતશ્રવણેચ્છાદિકોનો ઉત્પાદક ત્યાં અવશ્ય થાય છે.

સદ્ભાવનાપૂર્વક વ્રતાદિકોનું અંગીકાર કરવું તે પણ સમ્યક્ત્વનું ફળ છે. અહીંઆ ટીકામાં જે “અપિ” શબ્દ આપ્યો છે એનો અભિપ્રાય એ છે કે સમ્યક્ત્વના થવાથી વ્રતાદિકોનું આચરણ કોઈ વખત થાય પણ છે અને કોઈ વખત નથી પણ થતું. એ નિયમ નથી કે સમ્યક્ત્વના થવાથી વ્રતાદિક અનુષ્ઠાનોનો સદ્ભાવ જીવોને થાય જ. કદાચ રાગદ્વેષની પ્રબલ અનિથના લેદ્ધથી જ સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, અને સમ્યક્ત્વની જીવ વ્રતાદિક અનુષ્ઠાનોનું અંગીકાર કરવું શ્રેયસ્કર માને છે, પરંતુ જેટલી કર્મની સ્થિતિ રહેવાથી સમ્યક્ત્વનો લાભ થાય છે તેટલી સ્થિતિમાં વ્રતનું અંગીકાર કરવું સંભવિત નથી. સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થવી એક વાત છે અને ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થવી એનાથી ભિન્ન વાત છે. સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનું કારણ મિથ્યાત્વના (દર્શનમોહનીયાદિના) ક્ષયોપશમાદિક છે. ચારિત્રની ઉત્પત્તિનું કારણ ચારિત્રમોહનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ છે. આ ક્ષયોપશમ, સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિના કારણની અપેક્ષાએ વ્રત અંગીકાર કરવામાં અધિકતર રૂપથી કારણ માનવામાં આવે છે. સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય તો પણ જો ચારિત્રમોહનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ નહિ થયો હોય તો ચારિત્રની પ્રાપ્તિ જીવને નથી થતી. સમ્યક્ત્વના થવાથી જ ચારિત્રમોહનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ નથી થતો; પણ સમ્યક્ત્વના થવાથી જ્ઞાનવરણીયાદિક કર્મોની સ્થિતિ પોતપોતાની સ્થિતિમાંથી જેથી માંડીને નવ પદ્ય સુધી ઘટી જાય છે ત્યારે જીવ, ભાવની અપેક્ષા વ્રતોને અંગીકાર કરે છે. એનો ક્રમ આ પ્રકારે છે-

મોહનીયાદિ કર્મોની જેટલી જેટલી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે તે જ્યારે અન્તઃકોટાકોટી સાગર પ્રમાણ રહી જાય છે ત્યારે જ જીવ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય થાય છે. જેમ મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ (૭૦) સિત્તેર કોડાકોડી સાગર પ્રમાણ છે. આ સ્થિતિનો યથાપ્રવૃત્તિકરણ પરિણામથી જીવ ક્ષય કરીને જ્યારે પદ્યના અસંખ્યાતમાં ભાગ ન્યૂન કોડાકોડી સાગરની કરે છે ત્યારે રાગદ્વેષરૂપી પ્રબલ ગ્રન્થિના ભેદથી સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે, આયુકર્મને છોડીને આ જ પ્રકારે શેષ કર્મોની સ્થિતિ પણ અન્તઃકોટાકોટીસાગરપ્રમાણ રહેવી જોઈએ. કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં અને જઘન્ય સ્થિતિમાં સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ જીવને નથી થતી, એ નિયમ છે. સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ આયુકર્મને છોડીને શેષ મોહનીયાદિ (૭) સાત કર્મોની એક કોડાકોડ સાગરની સ્થિતિ રહેવાથી જ થાય છે. ત્યાર બાદ અવશિષ્ટ કર્મસ્થિતિ જ્યારે પદ્યોપમપૃથક્ત્વપ્રમાણ ક્ષીણ થઈ જાય છે તે વખતે જીવ, ભાવની અપેક્ષા અણુવ્રતરૂપ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ કરે છે. આ પ્રકારે કર્મસ્થિતિમાં એટલું જ્યારે પરિવર્તન થાય છે ત્યારે ભાવથી વ્રતપ્રાપ્તિ થાય છે. એથી એ સાબિત થાય છે કે ‘સમ્યગ્દર્શનના થવાથી જીવ, ભાવથી વ્રત-ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરી જ લે છે’ એ નિયમ નથી, દીર્ઘાતર-ઉત્કૃષ્ટ કર્મસ્થિતિમાં દ્રવ્ય-થી જ (ભાવશૂન્ય) અણુવ્રત મહાવ્રતરૂપ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરે છે, જેનું ક્ષણ કર્મ-ક્ષય નથી. દ્રવ્યચારિત્રનો અભિપ્રાય ભાવશૂન્ય ચારિત્ર છે. આ ચારિત્ર સમ્યગ્દર્શન-મૂલક નથી થતું. ભાવચારિત્ર જ સમ્યગ્દર્શનમૂલક થાય છે. કહ્યું પણ છે:—

“સવ્વજિયાણં જમ્હા, સુત્તે ગેવિજ્જગેસુ ઉવ્વાઓ ।

મણિઓ જિણેહિ સો ન ચ, લિંગં મોત્તું જઓ મણિયં ॥ ૧ ॥

જે દંસણવાવળ્લા લિંગગ્રહણં કરિંતિ સામન્ને ।

તેસિંપિ ચ ઉવ્વાઓ ઉક્કોસો જાવ ગેવિજ્જા ” ॥ ૨ ॥

આ બધા પૂર્વોક્ત કથનનો સાર એ છે કે જેટલી કર્મસ્થિતિના રહેવાથી સમ્યક્ત્વનો લાભ થાય છે, આ સ્થિતિમાંથી ઓછામાં ઓછું પદ્યોપમ પૃથક્ત્વ (એ થી માંડી ૮ પદ્ય સુધી) પ્રમાણ સ્થિતિ વીર્યોદ્ધાસથી ક્ષપિત થઈ જાય ત્યારે દેશવિરતિનો લાભ થાય છે. દેશવિરતિ—શ્રાવકચારિત્ર પાંચમા ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિની પછી સંખ્યાતસાગરપ્રમાણ સ્થિતિનો ક્ષય થવાથી સર્વવિરતિ—મુનિવ્રત—છટ્ઠા ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાર બાદ સંખ્યાતસાગરપ્રમાણ સ્થિતિના વ્યતીત થઈ જવાથી ઉપશમશ્રેણિ, અને પછી સંખ્યાતસાગરપ્રમાણ સ્થિતિનો ક્ષય થવાથી ક્ષયકશ્રેણીનો લાભ થાય છે. વળી એ જ ભવથી તેને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. દેશવિરતિ આદિ ચારિત્રનો લાભ તે જ જીવને થાય છે કે જેણે પોતાના સમ્યક્ત્વની વિરાધના દેવ મનુષ્ય ભવોમાં રહીને નથી કરી. અર્થાત્—દેવપર્યાયમાં અગર મનુષ્યપર્યાયમાં જેને સમ્યક્ત્વની વિરાધના થઈ ગઈ છે એ જીવને દેશવિરતિ આદિ ચારિત્રનો લાભ નથી થતો. તે સમ્યક્ત્વ અનંત આનંદરૂપ અનુપમ મોક્ષસુખનું કારણ છે. જેમ કહ્યું છે:—

“ જાત્યન્ધસ્ય યથા પુંસશ્ચક્ષુર્લભે શુભોદયે ।
 સદ્દર્શનં તથૈવાસ્ય, સમ્યક્ત્વે સતિ જાયતે ॥ ૧ ॥
 આનન્દો જાયતેડત્યન્તં, સાત્ત્વિકોડસ્ય મહાત્મનઃ ।
 સદ્બોધ્યુપગમે યદ્વદ્, વ્યાધિતસ્ય સદૌષધમ્ ” ॥ ૨ ॥

અન્યત્ત્વ—“ દ્વારં ૧ મૂલં ૨ પ્રતિષ્ઠાનં ૩, —માધારો ૪ ભાજનં ૫ નિધિઃ ૬
 દ્વિષટ્કસ્યાસ્ય ધર્મસ્ય, સમ્યક્ત્વં પરીકીર્તિતમ્ ” ॥ ૩ ॥

અપરં ચ—“ સસ્યાનીવોષરક્ષેત્રે, નિશ્ચિન્તાનિ કદાચન ।
 ન વ્રતાનિ પ્રરોહન્તિ, જીવે મિથ્યાત્વવાસિતે ” ॥ ૪ ॥

અર્થાત્—જન્મમાં યુરૂપને શુભ કર્મના ઉદયથી નેત્રોના ખુલવાથી જે પ્રકારે
 સદ્દર્શન (દરેક વસ્તુઓનું દેખવું) થાય છે, તે પ્રકારે આ જીવને સમ્યક્ત્વનો
 લાભ થવાથી યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. (૧)

જે પ્રકારે રોગીને શ્રેષ્ઠ ઔષધિથી આરોગ્યપ્રાપ્તિ થવાથી આનંદ થાય
 છે તે પ્રકારે સદ્બોધિ (સમ્યક્ત્વ) ની પ્રાપ્તિ થવાથી તે મહાત્મા યુરૂપને સાત્ત્વિક
 અત્યાનન્દ થાય છે. (૨)

ફરી—આ સમ્યક્ત્વ બાર પ્રકારના શ્રાવક ધર્મનું દ્વાર છે ૧, મૂલ છે ૨, પ્રતિ-
 ષ્ઠાન (આલંબન) છે ૩, આધાર છે ૪, ભાજન—પાત્ર છે ૫ અને નિધિ છે ૬. (૩)

વળી—જે પ્રકારે ઉપર ક્ષેત્રમાં વાવેલા ખીજ ઉગતા નથી તે પ્રકારે મિથ્યા-
 ત્વવાસિત જીવમાં વ્રતનો ઉદય થતો નથી. (૪)

શંકા—સમ્યક્ત્વના થવાથી વ્રતનો લાભ કોઈ વખત નહીં પણ થાય, આ વાત
 કેમ સંભવે છે?

સમાધાન—સમ્યક્ત્વના થવાથી પણ વ્રતનો લાભ નથી થતો, એ વાત એક તો
 ઉપર કથિત પ્રકારથી પ્રગટ કરી છે, અને ખીજે પ્રકાર એ પણ છે—જે જીવને સમ્યક્ત્વનો
 લાભ થયો છે તે પોતાની આયુના અંતમાં નવ પદ્યથી અધિક સ્થિતિનો બંધ કરીને
 દેવપર્યાયમાં ઉત્પન્ન થયો, તે વખત તે પર્યાયમાં જેટલી સ્થિતિનો ક્ષય કરે છે તેટલી
 ખીજ સ્થિતિનો તે બંધ પણ કરે છે. એ પ્રકારે સમ્યક્ત્વના ઉત્પાદનના સમયની
 કાંઈ ઓછી કોટાકોટીસાગરોપમ સ્થિતિમાંથી પદ્યોપમપૃથક્ત્વરૂપ સ્થિતિનો
 અપગમ—અભાવ નહિ થવાથી દેવપર્યાયમાં દેશવિરતિનો લાભ સંભવિત થતો નથી.

જે સમ્યક્ત્વોને વ્રતપ્રાપ્તિ નથી થતી તે અવિરતસમ્યક્દષ્ટિ શ્રાવક
 કહેવાય છે. એને કોઈ વખત (અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તન કાળની પછી) મુક્તિનો
 લાભ અવશ્ય થાય છે. પણ જેના મૂળમાં સમ્યક્ત્વ નથી તેને મુક્તિપદની પ્રાપ્તિ
 થતી નથી. મિથ્યાદષ્ટિ જીવ (દ્રવ્યલિંગી મુનિ જેવા) ખોટા ખોટા શાસ્ત્રોદ્ધારા
 પ્રતિપાદિત સંયમનિયમાદિરૂપ ચારિત્રનું પાલન કરવાથી સ્વજન ધન અને પંચે-
 ન્દ્રિયોના વિષયોનો પરિત્યાગી હોવા છતાં પણ, અને અનેક પ્રકારથી શીત,
 ઉષ્ણ, ભૂખ અને ખ્યાસ આદિ પરિષ્ક્રમન્ય કષ્ટોનો કઠોરમાં કઠોર સામનો કરવા
 છતાં પણ સમ્યક્ત્વથી રહિત હોવાના કારણે મોક્ષરૂપી સિદ્ધિનો લાગી માનવામાં
 આવતો નથી. એ તો અટલ સિદ્ધાંત છે કે—સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ વિના કર્મ ક્ષય

થતાં નથી, સમ્યક્ત્વ વિના જ્ઞાન અને ચારિત્ર નિષ્કળ છે, એની સફળતાનું મૂળ કારણ જો કોઈ હોય તો તે એક સમ્યક્ત્વ જ છે. સમ્યક્ત્વની જીવને જ જ્ઞાન તપ ચારિત્ર સફળ થાય છે. અણુવ્રત, ગુણુવ્રત અને શિક્ષાવ્રતરૂપ શ્રાવકનું દેશચારિત્ર પણ સમ્યક્ત્વના સદ્ભાવમાં જ સફળ મનાય છે, તેથી સમ્યક્ત્વ જ મોક્ષનું કારણ છે.

શંકા—સમ્યક્ત્વ તો આત્માનું એક પરિણામ છે, તેનું અસ્તિત્વ કેવી રીતે બાણી શકાય? શંકાકારનો અભિપ્રાય આ ઠેકાણે આ પ્રકારનો છે કે જ્યારે સમ્યક્ત્વ આત્માનું એક પરિણામ છે તો તે પણ અમૂર્ત થશે. અર્થાત્—જે પ્રકારે આત્મા અમૂર્ત છે તે પ્રકારે તે સમ્યક્ત્વ પણ અમૂર્ત થશે, પછી તેના અસ્તિત્વનો બોધ કેવી રીતે થાય? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે—વાત ઠીક છે; પરંતુ તેના કાર્યોથી તેના અસ્તિત્વનું ભાન થાય છે. શમ, સંવેગ નિર્વેદ, અનુકંપા, આસ્તિક્ય, સાધુઓની સમાચારીરૂપ પ્રવૃત્તિ આદિ, અને સામાયિક પોષધ, પ્રતિક્રમણ, ત્યાગ, પ્રત્યાખ્યાન આદિ જે બાહ્ય પ્રશસ્ત વ્યાપાર છે તે જ તેના કાર્યો છે, તેનાથી જ તેના અસ્તિત્વનો બોધ થાય છે.

(૧) શમ—શમરૂપ સમ્યક્ત્વના પરિણામવાળો જીવ કોઈ વખત પોતાથી પ્રતિકૂળ આચરણ કરવાવાળા ઉપર પણ ક્રોધ કરતો નથી. અર્થાત્ કષાયોના શમનરૂપ આ પરિણામ છે, અથવા કષાયોનો શમન જ શમ છે.

(૨) સંવેગ—‘સંસારાઢ્ઢીરૂતા સંવેગઃ’ સંસારથી ભયભીત થવું તે સંવેગ છે. આ પરિણામવાળા જીવ ચક્રવર્તી અને ઇંદ્રોના વૈષયિક સુખોને પણ પોતાની દૃષ્ટિથી દુઃખરૂપ જ માને છે. કારણ કે તે એના સુખ, કર્મ (સાતાવેદનીય) ના ઉદયાધીન હોવાથી સાંત-નાશવાન છે, એ આત્મિકસ્વભાવથી જ પ્રતિકૂળ છે, અને મોક્ષ તો એનાથી વિપરીત સ્વભાવવાળો છે. એથી એનાથી અતિરિક્ત બીજો કોઈ પણ સાંસારિક પદાર્થ એની દૃષ્ટિનો મોહક નથી બની શકતો, તેથી મોક્ષના અતિરિક્ત કોઈ પણ પદાર્થની પ્રાપ્તિની વાંછના એને રહેતી નથી. ‘મોક્ષ એથી વિપરીત સ્વભાવવાળો છે’ એનો તાત્પર્ય એ છે કે તે કર્મના ઉદયને આધીન નથી પણ આત્માનો નિજસ્વભાવ છે. એક વાર જે જીવને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ તો પછી એને આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવું પડતું નથી. અને જીવને ત્યાં નિરતિશય અનંત આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી તે મોક્ષ પોતે અપૂર્વ અનંત આનંદનો ધામ છે. સંવેગપરિણામવાળો જીવ આવા પ્રકારના મોક્ષ-સુખનીજ અભિલાષા કરે છે.

(૩) નિર્વેદ—નિર્વેદગુણવાળો જીવ—‘નરક, તિર્થંચ, દેવ અને મનુષ્ય ભવમાં સર્વત્ર દુઃખનું સામ્રાજ્ય જ પથરાયેલું છે, એથી સમસ્ત આ જગત દુઃખનું એક ભાજન છે’ એવું સમજીને તેને નિઃસાર-સારરહિત માને છે. મમતારૂપી ઝેરથી તે દૂર જ રહે છે.

(૪) અનુકંપા—દુઃખી જીવો ઉપર દયા કરવી તેનું નામ અનુકંપા છે. આ ગુણવાળા જીવ સંસારના સમસ્ત પ્રાણિવર્ગને અનેક શારીરિક માનસિક કષ્ટોથી

વ્યથિત જ અનુભવ કર્યા કરે છે. અને પોતાના સમાન જ તેઓને માનીને તેઓના તે દુઃખોનો અનુભવ સ્વયં કરીને નિષ્પક્ષદષ્ટિયુક્ત થઈ તેઓના તે દુઃખોને દૂર કરવાની યથાશક્તિ કોશિશમાં રહે છે, પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં તેની રક્ષા કરે છે. મરતા જીવોને તથા ઘાતકીદ્વારા મરતા જીવોને યથાશક્તિ બચાવે છે, અને મોક્ષમાર્ગથી વિપરીત જનોને સદ્ધર્મના ઉપદેશથી ભાવિત કરી તેને મોક્ષમાર્ગમાં લગાડવામાં પોતાની શક્તિ-અનુસાર ચેષ્ટા કરે છે.

(૫) આસ્તિક્ય—“જે જિનેન્દ્ર દેવે કહ્યાં છે તે સર્વે સત્ય છે.” આ પ્રકારની દૈદ આસ્થાવાળી મતિ જ આસ્તિક્ય ભાવ છે. આ આસ્તિક્યભાવવાળાં જીવ જિનપ્રતિપાદિત તત્ત્વોમાં નિશંક થઈને દૈદ આસ્થાવાળા થઈ જાય છે. તે જીવ જિન વચનોમાં શંકાકાંક્ષાદિરહિત હોય છે.

આ પૂર્વોક્ત શમાદિભાવરૂપ ચિહ્નોથી સમ્યક્ત્વનું અસ્તિત્વ જાણવામાં આવે છે. જીવ જે સમ્યગ્દર્શનનો એક અંતર્મુહૂર્ત પણ સ્પર્શ કરી લે તો તે નિયમથી વધારેમાં વધારે અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તન કાળ સુધી જ આ સંસારમાં રહે છે, અને ત્યાર પછી મોક્ષસ્થાનને પ્રાપ્ત કરી જ લે છે. કહ્યું છે:—

“અંતોમુહુત્તમિત્તં, -પિ ફાસિઅં હુજ્જ જેહિં સમ્મત્તં ।

તેસિં અવહ્લપુગ્ગલ, -પરિવટ્ટો ચેવ સંસારો” ॥ ૧૧ ॥

જે જીવોએ એક અંતર્મુહૂર્ત માત્રપણ સમ્યક્ત્વનો સ્પર્શ કર્યો છે તે જીવોનો સંસાર અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તનકાળ સુધી જ અવશિષ્ટ રહે છે, આ વિષયમાં વધારે શું કહેવું ? સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ, જે તે વિગતસમ્યક્ત્વ નથી તથા બદ્ધાયુષ્ક નથી તો નિયમથી તે વૈમાનિક દેવોમાં જન્મ ધારણ કરે છે. કહ્યું છે:—

“સમ્મદ્ધિટ્ટી જીવો, ગચ્છઈ નિયમા વિમાણવાસીસુ ।

જઈ ન વિગયસંમત્તો, અહવ ન વદ્ધાઝઝો પુલ્લિ ॥ ૧ ॥”

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ મરીને નિયમથી વૈમાનિક દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. જે એનો સમ્યક્ત્વ વિગત નથી થયો અને તેને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિના પહેલાં અન્ય ગતિની આયુ નહિ બાંધી હોય તો ॥ ૧ ॥

તેથી પ્રત્યેક સંજી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્ત પ્રાણીનું કર્તવ્ય છે કે તે આવા સુંદર સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરતો રહે. કહ્યું છે:—

“જં સક્કઈ તં કીરઈ, જં ચ ન સક્કઈ તયમ્મિ સદ્દહણા ।

સદ્દહમાણો જીવો, વચ્ચઈ અચરામરં ઠાણં” ॥ ૧ ॥

જે શુભ કર્તવ્ય પ્રાણીથી બની શકતું હોય તે આત્મવીર્ય-બલ પરાક્રમને છુપાવ્યા વિના અવશ્ય કરવું જોઈએ. જે ન બની શકે તો પણ તેમાં શ્રદ્ધા રાખવી જ જોઈએ, કારણ કે શુદ્ધ શ્રદ્ધાના પ્રભાવથી જ જીવ અજર-અમર પદનો અધિકારી બને છે ॥ ૧ ॥

શંકા—જે આવી વાત છે તો પછી તીવ્રતર કષ્ટોદ્ધારા સાધ્ય અહિંસાદિ

મહાવ્રત સંયમ અને તપ વિગેરેનું પાલન અને આરાધન કરવાની આવશ્યકતાજ શી છે? અર્થાત્—એક સમ્યગ્દર્શનથી જ જીવને મુક્તિનો લાભ થઈ જાય તો પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત લેહ-વિશિષ્ટ એકેન્દ્રિય-પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, અને વનસ્પતિકાય—ના જીવોની, અને એકેન્દ્રિયાદિક અનેક પ્રકારના ત્રસ જીવોની કૃત કારિત અનુમોદના અને મનવચન કાયાથી વિરાધનાનો ત્યાગ કરવો, અને તેનું રક્ષણ કરવું જે અહિંસામહાવ્રત છે તેનું પાલન ૧, તથા અનેક પ્રકારના મૃષાવાહર, અનેક પ્રકારના અદત્તાદાન—ચોરી ૩, મૈથુન ૪, અને પરિગ્રહ ૫ ના ત્યાગરૂપ પાંચ મહાવ્રતોનું આરાધન, અને કઠિનતર પરિપહોનું સહનપૂર્વક સતર પ્રકારે સંયમનું સેવન કરવું, તથા ધન્યમુનિની પેઠે અનશનાદિક ખાર પ્રકારના તપના આચરણથી ઉત્પન્ન શરીરાદિક શોષણથી ઘોરતર કષ્ટોનું સહન કરવું, એ બધા બિલકુલ જ વ્યર્થ છે? તથા સામાયિકદ્વિદ્વાદશાંગરૂપ શ્રુતજ્ઞાન, કે જે મહાવિસ્તારસંપન્ન અને હરધિગમ છે; તેનું શ્રવણ મનન આદિ કરવું પણ નિસ્સાર જ છે?

સમાધાન—શંકાકારની શંકા ઠીક નથી; કારણ કે સમ્યગ્દર્શન મોક્ષનું સ્વ-તન્ત્ર કારણ માનવામાં આવ્યું નથી. જ્યાં સુધી જીવને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ નથી થતી ત્યાં સુધી તેનું જ્ઞાન અને ચારિત્ર મિથ્યારૂપમાં રહે છે. જ્ઞાન અને ચારિત્રમાં સમ્યક્પણું આ સમ્યક્ત્વદ્વારા આવે છે, એથી સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્રની ઉત્પત્તિ દ્વારા જ સમ્યક્ત્વ મોક્ષનો હેતુ થાય છે. આ અભિપ્રાયને લઈને જ સમ્યક્ત્વને મોક્ષનું કારણ કહેવામાં આવ્યું છે. જ્યાં સુધી સમ્યક્ત્વ પૂર્ણ જ્ઞાન અને પૂર્ણ ચારિત્રને ઉત્પન્ન નથી કરતું ત્યાં સુધી તે મોક્ષનું કારણ નથી થતું. મુક્તિ સમ્યક્-ચારિત્રથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, આ કારણથી સમ્યક્ ચારિત્ર જ મુક્તિનું સાક્ષાત્ કારણ છે. આ ચારિત્ર સમ્યક્ત્વનું કાર્ય અને તેનું અભિવ્યંજક (પ્રગટ કરવાવાળું) થાય છે.

સમ્યગ્જ્ઞાન પણ સમ્યક્-ચારિત્રને ઉત્પન્ન કરતાં મોક્ષનું કારણ માનવામાં આવે છે. જ્ઞાનની સત્તા લલે જ આત્મામાં છે, પરંતુ જ્યાં સુધી તે આત્મામાં ચારિત્રપરિણામને ઉત્પન્ન નથી કરતું ત્યાં સુધી મોક્ષનું ઉત્પાદક નથી થતું. આ અભિપ્રાયને લઈને લગવાને આ પ્રથમ અધ્યયનમાં “સે હુ મુળી પરિણાયકમ્મા” અર્થાત્—જે છ કાયના આરંભને જ્ઞપરિજ્ઞાથી બાણીને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞાથી ત્યાગે છે તે જ મુનિ ચારિત્રવાન માનવામાં આવે છે. આ કથન દ્વારા પણ સમ્યક્-ચારિત્રને જ મોક્ષપ્રાપ્તિનું કારણ પ્રગટ કર્યું છે. ઉત્તરાધ્યયન અધ્યયન ૨૮માં પણ એની પુષ્ટિ કરી છે. જેમ—

“નાદંસણિસ્સ નાણં, નાણેણ વિણા ન હંતિ ચરણગુણા ।

અગુણિસ્સ નત્થિ મોક્ખો, નત્થિ અમોક્ખસ્સ નિવ્વાણં” ॥૧॥ ઉત્ત૦અ૦૨૮॥

અર્થાત્—સમ્યગ્દર્શનરહિત આત્મામાં સમ્યગ્જ્ઞાન નથી થતું. સમ્યગ્જ્ઞાનથી રહિત આત્માને ચારિત્ર ગુણની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ચારિત્રગુણની પ્રાપ્તિ કર્યા વિના મોક્ષ થતું નથી, અને અમુકતનું (કર્મથી મુક્ત નહિ તેનું) નિર્વાણ થતું નથી. ૧

સૂત્રકૃતાંગમાં પણ એ જ લખ્યું છે--

“એવં છુ નાણિણો સારં, જં ન હિંસઈ કિંચણં ।

અહિંસા સમયં ચેવ, ઇયાવંતં વિચાણિયા” ॥ ૧ ॥ સૂત્ર ૦ અ ૦ ૧૧ ।

જ્ઞાન જ્યાં સુધી ક્રિયાત્મક (ચારિત્રરૂપ) નથી થતું ત્યાં સુધી તે કોઈ પણ ઇષ્ટ અર્થની પુષ્ટિ નથી કરી શકતું. જેમ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવામાં કુશલમતિ મનુષ્ય એના અર્થનો વિશિષ્ટ જ્ઞાતા હોવા છતાં પણ જ્યાં સુધી શાસ્ત્રવિહિત માર્ગને જીવનમાં ક્રિયાત્મકરૂપથી નથી ઉતારતો ત્યાં સુધી તે તેના અભ્યાસના જ્ઞાનથી પોતાના કોઈ પણ ઇચ્છિત કાર્યની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, અને યથાર્થ વિદ્વત્તાના પદથી પણ તે વિભૂષિત થઈ શકતો નથી. એથી તેને ક્રિયાત્મક રૂપ આપ્યા વિના જેમ તેનો આ અભ્યાસ તેમજ જ્ઞાન નિષ્ફળ છે તે પ્રકારે સમ્યગ્દર્શન પણ જ્ઞાન-ક્રિયાના અભાવમાં મોક્ષતું સાધક થતું નથી. વૈદ્યનો ઔષધવિષયક અભ્યાસ અને પરિપક્વ જ્ઞાન ઔષધિસેવનના વિધિની અનભિજ્ઞતામાં નીરોગતાનું કારણ કોઈ વખત બની શકે છે?—નથી બની શકતું. જો બની શકે તો પછી તેનું નામ લેવાવાળા રોગી પુરૂષોની વાત જ શું કહેવી? તેને પણ તેનાથી ફાયદો થવા જોઈએ. કહ્યું પણ છે:—

“શાસ્ત્રાણ્યધીત્યાપિ ભવન્તિ મૂર્ખા, —યસ્તુ ક્રિયાવાન્ પુરુષઃ સ વિદ્વાન ।

સુચિન્તિતં ચૌષધમાનુરાણાં, ન નામમાત્રેણ કરોત્યરોગમ્” ॥ ૧ ॥

શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને પણ મનુષ્ય મૂર્ખ રહી જાય છે. જે ક્રિયાવાન છે તે વિદ્વાન છે. બીમાર મનુષ્યને સુચિન્તિત પણ ઔષધિ નામમાત્ર લેવાથી આરોગ્યદાયક નથી થતી ॥ ૧ ॥

સમ્યક્ત્વના સદ્ભાવમાં શમસંવેગાદિક ગુણોની ઉત્પત્તિ અવશ્ય થાય છે, એને શકવાને માટે કોઈ સમર્થ થતું નથી. કારણ કે તે સર્વગુણસંપન્ન છે. કહ્યું પણ છે:—

“અસમસુખનિધાનં ધામ સંવિગ્નતાયાઃ, ભવસુખવિમુક્ત્વોદીપને સદ્વિવેકઃ ।

નરનરકપશુલ્લોચ્છેદદેતુર્નરાણાં, શિવસુખતરુવીજં શુદ્ધસમ્યક્ત્વલાભઃ” ॥ ૧ ॥

આ સમ્યક્ત્વ અનુપમ સુખનું નિધાન છે. વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિનું કારણ છે. વૈરાગ્યને પ્રગટ કરવામાં શુદ્ધ વિવેક છે. ચાર ગતિના દુઃખના ઉચ્છેદ કરવામાં કારણ છે અને મોક્ષસુખરૂપ વૃક્ષનું એ બીજ છે. ॥ ૧ ॥ વળી પણ કહ્યું છે—

“સમ્યક્ત્વરત્નાન્ન પરં હિ રત્નં, સમ્યક્ત્વબન્ધોર્ન પરોઽસ્તિ બન્ધુઃ ।

સમ્યક્ત્વમિત્રાન્ન પરં હિ મિત્રં, સમ્યક્ત્વલાભાન્ન પરોઽસ્તિ લાભઃ” ॥ ૨ ॥

સમ્યક્ત્વરત્નથી કોઈ ઉત્કૃષ્ટ રત્ન નથી. એનાથી વધીને કોઈ બંધુ નથી. આ સમ્યક્ત્વ પરમ મિત્ર છે, અને એનો લાભ જ પરમ લાભ છે ॥ ૧ ॥

એથી એ સિદ્ધ થયું કે સમ્યક્ત્વ મોક્ષતું મૂળ કારણ છે.

સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનો ક્રમ

અનાદિમિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ જ્યારે સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિને સમ્મુખ થાય છે તે વખતે તેને યથાક્રમથી ત્રણ કરણ થાય છે—(૧) યથાપ્રવૃત્તિકરણ (૨) અપૂર્વકરણ, (૩) અનિવૃત્તિકરણ.

અનાદિ પરંપરાથી જે પ્રવર્તમાન છે તે યથાપ્રવૃત્તિ છે, અન કર્મક્ષય જેના દ્વારા કરવામાં આવે છે તે કરણ છે. આ કરણ જીવના પરિણામસ્વરૂપ છે. યથાપ્રવૃત્તિ-રૂપ જે કરણ છે તેનું નામ યથાપ્રવૃત્તિકરણ છે. તે એનો નિરૂક્ત-અર્થ છે. આ પ્રકારે આગળ પણ કરણ-શબ્દની સાથે કર્મધારયસમાસનો સંબંધ કરી લેવો જોઈએ. આ પ્રકારે અનાદિકાળથી કર્મક્ષય કરવામાં પ્રવૃત્ત જીવનું પરિણામ વિશેષ જ યથાપ્રવૃત્તિકરણ છે, તે તેનું ફલિતાર્થ છે. એ ત્રણ કરણ ભવ્યોને થાય છે. અભવ્યોને રૂક્ત પ્રથમ જ કરણ થાય છે, બાકીનાં બે નથી થતાં.

યથાપ્રવૃત્તિકરણરૂપ પરિણામ જીવને થતાં જ રહે છે. એના દ્વારા જીવ ઉદયમાં આવેલા જ્ઞાનાવરણીયાદિક આડ કર્મોની પ્રકૃતિયોનો ક્ષય કરતો રહે છે. તેથી આ પરિણામ કર્મક્ષયનું કારણ હોવાથી આ જીવ તેના બલ ઉપર યથાસંભવ કર્મસ્થિતિનો ક્ષય કરતાં ધન-કઠિનતર રાગદ્વેષરૂપી અનિધિની સમીપ સુધી પહોંચી જાય છે, આ અનિધિ એટલી ગાઢ-પ્રબલતમ છે કે જેનું આ પરિણામદ્વારા ભેદન કરવું સર્વથા અશક્ય કાર્ય છે. જીવને આ અનિધિના દેશ સુધી પહોંચ્યાડવું જ આ પરિણામનું કામ છે. અનિધિનું ભેદન એના દ્વારા તે માટે નથી થતું કે આ પરિણામ મન્દવિશુદ્ધિવાળું છે.

શંકા—આપનું કથન ઠીક છે; પરંતુ હજી સુધી એ માલૂમ નથી કે આ પરિણામદ્વારા કેટલી કર્મસ્થિતિનો ક્ષય થાય છે.

ઉત્તર—જેમ પર્વતીય નદીમાં પાષાણખંડ એના પ્રબલ પ્રવાહના વેગથી આમ-તેમ અથડાઈને ઘસાતો ઘસાતો સ્વાભાવિક રીતિથી ગોળમોલ થઈ જાય છે, તે જ પ્રકારે અનાદિ કાળથી કર્મની અનવચ્છિન્નસંતતિ-અતુટપરંપરાને વશીભૂત રહીને ચતુર્ગતિસ્વરૂપ આ સંસારમહાસાગરમાં ગોથા ખાતાં અને અનંત દુઃખોની પરંપરાને સહન કરતાં એ જીવને સ્વાભાવિક રીતિથી—વિના કોઈ

પ્રયત્ને વિશુદ્ધ યથાપ્રવૃત્તિકરણ નામનું પરિણામ પ્રાદુર્ભૂત (પ્રગટ) થાય છે. જેના દ્વારા આ જીવ દીર્ઘતર કર્મસ્થિતિને પણ એટલી ખપાવી દે છે કે જેથી આયુકર્મને છોડીને શેષ જ્ઞાનાવરણીયાદિક સમસ્ત સાત કર્મોની સ્થિતિ પદ્યના અસંખ્યાતમાં ભાગ હીન એકકોટાકોટિસાગરપ્રમાણુ અવશિષ્ટ રહી જાય છે.

વિશેષાર્થ—જેમ પર્વતપ્રદેશમાં વહેવાવાળી નદીનો પત્થર એની પ્રબલ ધારાથી અહીં—તહીં અથડાઈ કુટાઈને સ્વાભાવિક રીતિથી ગોળમોળ થઈ જાય છે, તે પ્રકારે અનાદિ કાળથી કર્મના વશીભૂત થઈને સંસારરૂપી સમુદ્રમાં પડી રહેલા આ જીવરૂપી પાષાણખંડ પણ અતુર્ગતિના હુખરૂપ પ્રબલ પ્રવાહથી રાતદિન અથડાઈને ગોળમોલસ્વરૂપ યથાપ્રવૃત્તિકરણરૂપ—અવસ્થાસંપન્ન થઈ જાય છે. જેમ નદીના પાષાણ, કેઈ પ્રયત્ન વિના અને અનાભોગરૂપથી (સ્વાભાવિક રૂપથી) ગોળ થયા કરે છે તે પ્રકારે આ કરણ પણ કેઈ પ્રયત્ન વિના સ્વાભાવિક રૂપમાં જ જીવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આ જીવનો વિશુદ્ધ પરિણામ છે. આના પ્રભાવથી એ જીવના આયુકર્મને છોડીને અવશિષ્ટ (શેષ) સાત કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ઘટીને પદ્યના અસંખ્યાતમાં ભાગ હીન એક કોટાકોટીસાગર પ્રમાણુ (અન્તઃકોટાકોટિસાગરપ્રમાણુ) રહી જાય છે.

ત્યાર બાદ જીવની કર્મજનિત-કર્મોથી ઉત્પન્ન થયેલી—અને સઘન કઠિનતર રાગદ્વેષપરિણામવાળી કર્મોની વિશેષ સ્થિતિરૂપ એક ગ્રન્થિ હોય છે, જે અત્યન્ત કઠોર, સઘન અને જીની ગૂઢ—ગાંઠની સમાન હુલેધ હોય છે. જેમ ઘણી જીની કંઠણુ ગાંઠનું, કે જે ચિકણાપણા વિગેરેના સંબંધથી અત્યન્ત ચોટી ગયેલ છે, અને જેનો સાંધો પણ નજર નથી આવતો, અને જે વાંકીચુકી લાગેલી છે; એનું તોડવું જેમ અશક્ય હોય છે. તે જ પ્રકારની આ કર્મસ્થિતિ પણ એક હુલેધ ગાંઠ છે.

અભવ્ય જીવ પણ આ યથાપ્રવૃત્તિકરણદ્વારા આયુકર્મ સિવાય અન્ય સાત કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને ખપાવીને એકકોટાકોટીસાગરપ્રમાણુ કરી દે છે, પરંતુ ગ્રન્થિભેદન કરી શકતા નથી. એના પશ્ચાત્ કેઈ પણ મહાત્મા ભવ્ય જીવ યથાપ્રવૃત્તિકરણથી પણ અધિકવિશુદ્ધિસંપન્ન અપૂર્વ—કરણને પ્રાપ્ત કરે છે. એના દ્વારા તે ઘન—રાગદ્વેષરૂપ અતિદૃઢ ગ્રન્થિને સર્વ પ્રકારથી છેદી

નાંખે છે અને ભેદી નાંખે છે. આ પરિણામ જીવને પહેલાં કોઈ વખત પણ પ્રાપ્ત નથી થયું તેથી એની અપૂર્વકરણ સંજ્ઞા છે. જે પહેલા નથી થયું તે અપૂર્વ છે. અપૂર્વ જે કરણ તે અપૂર્વ કરણ છે. આ પરિણામ જીવને માટે એક વાર જ થાય છે, વારંવાર નહિ. યથાપ્રવૃત્તિકરણ તો અભવ્યોને અનંત વાર પણ થાય છે. આથી તે એના દ્વારા કર્મોનું ક્ષપણ કરીને અનિદેશ સુધી અનંતી-વાર આવે છે.

અપૂર્વકરણ-પરિણામથી અનિદેશ સર્વથા ભેદ થવાથી એના પછી આનાથી પણ અધિક વિશુદ્ધ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે, જેનું નામ અનિવૃત્તિકરણ છે. એના દ્વારા વ્યવધાનરહિત એના ઉત્તરકાળમાં (એ જ વખતે) જીવ નિયમથી સમ્યકત્વની પ્રાપ્તિ કરી લે છે. આ પરિણામ સમ્યકત્વપ્રાપ્તિ કરાવ્યા વગર છુટતો જ નથી, તેથી તેનું નામ “અનિવૃત્તિકરણ” પડ્યું છે, એની સ્થિતિ અંતર્મુદૂર્તની છે. જીવને અપૂર્વકરણની અપેક્ષા આ સમયે અધિક માત્રામાં વીર્યોદ્ભાસ વધે છે. અંતર્મુદૂર્તપ્રમાણ સ્થિતિમાંથી સંજ્યાત ભાગ ઘટતાં ઘટતાં જ્યારે તેનો અંતિમ સંજ્યાતભો ભાગ અવશિષ્ટ રહી જાય છે તે વખતે અંતરકરણ થાય છે. આ મિથ્યાત્વના પ્રદેશોના વેદન કરવા યોગ્ય દલિયોના અભાવ (ક્ષય) નું કારણ થાય છે. એની પણ સ્થિતિ અંતર્મુદૂર્તની છે. આ અંતર્મુદૂર્ત જઘન્ય અંતર્મુદૂર્ત છે. અનિવૃત્તિકરણના કાળનું અંતર્મુદૂર્ત ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુદૂર્ત છે. અંતર્મુદૂર્તના પણ અસંજ્યાત ભેદ છે.

અનિવૃત્તિકરણના અંતિમ ભાગમાં અંતરકરણનું કાર્ય પ્રારંભ થાય છે. મિથ્યાત્વના પ્રદેશોના વેદન કરવા યોગ્ય દલિયોનો અભાવ કરવો, એ જ અંતરકરણનું કાર્ય છે, આ કાર્ય એના દ્વારા જીવ જે પ્રકારથી કરે છે તે કહે છે-જેને અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ, આ બે વિશુદ્ધ પરિણામોથી વિશિષ્ટ શક્તિનો વિકાસ થયો છે આવા ભવ્ય જીવ વ્યવધાનરહિત અનિવૃત્તિકરણની પછી અંતર્મુદૂર્ત સમયમાં આગામી કાળમાં ઉદય આવવા યોગ્ય મિથ્યાત્વના દલિયોના બે ટુકડા-ભાગ કરે છે. એમાં એક ટુકડાને અનિવૃત્તિકરણના અંતિમ સમયના અંતમાં ઉદયાગત મિથ્યાત્વના દલિયોમાં પ્રક્ષિપ્ત કરે છે. અને બીજા ભાગને અનિવૃત્તિકરણના અવ્યવહિત ઉત્તરકાલીન અંતર્મુદૂર્તની સમાપ્તિના અનંતર (અંતરરહિત) કાળમાં ઉદય આવવા યોગ્ય મિથ્યાત્વના દલિયોની સાથે સંયુક્ત કરે છે. આ રીતે અનિવૃત્તિકરણકાળના વ્યવધાનરહિત ઉત્તર કાળમાં પ્રથમ અંતર્મુદૂર્તકાળ એક એવો કાળ થાય છે કે જેમાં મિથ્યાત્વ કર્મનો એક પણ દલિયું શેષ નથી રહેતું. આ અંતરકરણ-પરિણામદ્વારા ભવ્ય જીવ આ અંતર્મુદૂર્તકાળમાં ઉદયયોગ્ય મિથ્યાત્વના દલિયોના પ્રથમ સ્થિતિરૂપ એક ભાગને એનો પૂર્વકાળવર્તી જે અનિવૃત્તિકરણનો

અંતિમ ભાગ છે તેમાં ઉદયમાન મિથ્યાત્વના દલિયોની સાથે સંયુક્ત કરીને તેને પોતાના નિજ ઉદયકાળથી પહેલા જ ઉદયમાં લઈ આવે છે, આ કારણે તે ભવ્ય જીવ તે મિથ્યાત્વના દલિયાના ઉદયને તેના પોતાના ઉદયકાળમાં રોકી દે છે, અને બીજી સ્થિતિરૂપ મિથ્યાત્વનો જે બીજો ભાગ છે જે તે અન્તર્મુદ્ધર્તથી વ્યવધાનરહિત ઉત્તર કાળમાં ઉદયમાં આવવા યોગ્ય છે તેના ઉદયને તેના પોતાના ઉદયકાળમાં રોકી દે છે. આ પ્રકારે અનિવૃત્તિકરણના અનન્તર ઉદયયોગ્ય મિથ્યાત્વના દલિયોના ઉદયમાં વ્યવધાન કરવાવાળા હોવાથી આ ‘અન્તરકરણ’ કહેવાય છે.

આ કરણ મિથ્યાત્વના દલિયોને આગળ અને પાછળના ભાગમાં બેડી આપે છે, અને અનિવૃત્તિકરણનો અંતિમ સમય પૂર્ણ થતાં તેની પછી અંતર્મુદ્ધર્ત સુધી મિથ્યાત્વના દલિયોનો કોઈ પણ પ્રકારથી ઉદય થતો નથી. તે જે મિથ્યાત્વના દલિયોનો ઉદય સંભવ હતો, તેમાંથી કેટલાક દલિયોમાં પોતાના ઉદયકાળના પહેલાં જ ઉદયમાં આવવાની યોગ્યતા આવે છે, અને કેટલાક દલિયોમાં પોતાના ઉદયકાળની પછી ઉદયમાં આવવાની યોગ્યતા આવે છે. અનિવૃત્તિકરણના ચરમ સમયના અંતિમભાગમાં મિથ્યાત્વના દલિયોનો ઉદય હોવાથી એટલા સમય સુધી જીવ મિથ્યાત્વી રહે છે, પરંતુ બ્યારે અનિવૃત્તિકરણનો કાળ સમાપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે જ જીવ ઝટિતિ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ સમયે મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના નથી વિપાકોદય જ રહેતા અગર નથી પ્રદેશોદય જ. સર્વ પ્રકારથી તેના ઉદયનો આ વખત અભાવ રહે છે તેથી ‘જીવનું’ નૈસર્ગિક ઔપશમિકસમ્યક્ત્વરૂપ પરિણામ પ્રગટ થઈ જાય છે. કહ્યું છે:—

“જા ગંઠી તા પદમં, ગંઠિં સમઙ્છઓ મવે વીયં ।

અણિયટ્ટીકરણં પુણ, સમ્મત્તપુરક્કલ્હે જીવે” ॥ ૧ ॥

અનિથદેશ સુધી જીવને પહોંચાડવો એ યથાપ્રવૃત્તિકરણ (પ્રથમ કરણ)નું અને એનું ભેદન કરવું અપૂર્વકરણ (બીજા કરણ)નું, અને સમ્યક્ત્વની સન્નુપ્ત જીવને કરવો, એ અનિવૃત્તિકરણ (ત્રીજા કરણ)નું કાર્ય છે ॥ ૧ ॥ વળી:—

“કાઝળ ગંઠિભેયં, સહસંમઙ્ગાણ પાણિણો કેહ્ ।

પરવાગરણા અન્ને, લહંતિ સમ્મત્તવરરયણં” ॥ ૨ ॥

અનિથભેદ કરીને કેટલાંક પ્રાણી નિસર્ગ-સ્વભાવ-જાતિસ્મરણ આદિથી સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે, અને કેટલાક બીજાના ઉપદેશથી મેળવે છે ॥ ૨ ॥

સમ્યગ્દષ્ટિ (સમ્યગ્દર્શનસહિત જીવ) બે પ્રકારના હોય છે. (૧) મન્દ વિશુદ્ધિપરિણામવાળાં અને (૨) તીવ્રવિશુદ્ધિપરિણામવાળાં.

આમાંથી (૧) મન્દવિશુદ્ધિપરિણામવાળાં ભવ્ય જીવ અપૂર્વકરણ પરિણામના અવલંબનથી અનિથનું ભેદન કરીને પણ તીવ્ર અધ્યવસાયનો અભાવ હોવાથી

મિથ્યાત્વના ત્રણ પુંજ કરવાની શક્તિથી શૂન્ય રહે છે. તેથી આ અનિવૃત્તિકરણને પ્રાપ્ત કરીને અને અન્તરકરણ કરીને ઉપર બતાવેલી રીતિથી સર્વ પ્રથમ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. અન્તર્મુહૂર્તની ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની સ્થિતિનો અનુભવ કરીને પછી તેના પૂર્ણ થતાં જ અવશ્ય સર્વપ્રતિપાતથી તે પુનઃ મિથ્યાત્વી થઈ જાય છે.

જે (૨) તીવ્રવિશુદ્ધપરિણામી હોય છે તે અપૂર્વકરણમાં રહીને મિથ્યાત્વના ત્રણ પુંજ કરીને પછી અનિવૃત્તિકરણમાં પ્રવિષ્ટ થઈને સમ્યક્ત્વમોહનીય પુંજના ઉદયથી સર્વ પ્રથમ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વનો લાભ કરે છે, ઉપશમ-સમ્યક્ત્વનો નહિ.

ઔપશમિક-સમ્યક્ત્વના બે ભેદ છે (૧) એક અન્થિભેદજન્ય અને બીજો (૨) ઉપશમશ્રેણિભાવી. આમાં અન્થિભેદજન્ય ઉપશમસમ્યક્ત્વ મન્દવિશુદ્ધિ-પરિણામવાળા જીવને થાય છે. બીજું ઉપશમશ્રેણિપ્રાપ્ત જીવને થાય છે. ઉપશમશ્રેણિપ્રાપ્ત જીવ નિયમથી ત્યાંથી સર્વ દેશના પ્રતિપાતથી અથવા એક દેશના પ્રતિપાતથી નીચેના ગુણસ્થાનોમાં આવીને આખરે મિથ્યાત્વગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

જેવી રીતે જન્માંધને નેત્રનો લાભ થતાં જ પદાર્થોની પ્રતીતિ કોઈ જાતના સંદેહ વિના સ્ફુટરૂપથી થવા માંડે છે, તે પ્રકારે આ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થતાં જ જીવાદિ પદાર્થોની પ્રતીતિ પણ કોઈ જાતના સંદેહ વગર સ્ફુટરૂપથી જીવને થાય છે. તથા જે પ્રકારે નિર્દોષ ઔષધના સેવનથી રોગનો નાશ થતાં જ રોગી પુરૂષ અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ કરે છે તેવી રીતે મિથ્યાત્વ-મહારોગનો નાશ થતાં જ આ સમ્યક્ત્વવાળા જીવ પણ અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ કરે છે.

અન્થિ-ભેદથી ઉત્પન્ન સમ્યક્ત્વ (ઔપશમિક-સમ્યક્ત્વ) અનાદિમિથ્યા-દષ્ટિ લબ્ય જીવોને થાય છે. આ સમ્યક્ત્વનું બીજું નામ પ્રથમોપશમ-સમ્યક્ત્વ પણ છે. ઉપશમશ્રેણિગત જીવોને જે સમ્યક્ત્વ થાય છે તે ઉપશમશ્રેણિભાવી ઔપશમિક-સમ્યક્ત્વ છે. આ સમ્યક્ત્વ ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા ગુણસ્થાનોમાંથી કોઈ એક ગુણસ્થાનમાં થઈ શકે છે, પરંતુ આઠમા ગુણસ્થાનમાં તો તેની પ્રાપ્તિ જીવને અવશ્ય જ થઈ જાય છે.

મિથ્યાત્વના ત્રણ પુંજ કર્યા બાદ જીવ આ ત્રણ પુંજોમાંથી એક સમ્યક્ત્વમોહનીયપુંજના ઉદયથી ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કર્યા કરે છે. આ જે વાત ઉપર કહેવાઈ ગઈ છે ત્યાં આ પ્રકારનો ક્રમ સમજવો જોઈએ-કેવળી વિગેરેનું વચન સુણીને અથવા જાતિસ્મરણાદિકથી સમ્યક્ત્વના સ્વરૂપને જાણીને અપૂર્વકરણમાં જેનો પરિણામ વૃદ્ધિગત થઈ રહ્યો છે; એવો જીવ દર્શનમોહનીય કર્મને, જેનું બીજું નામ મિથ્યાત્વપુદ્ગલ છે તેને એકસાથે ત્રણ ભેદોમાં, અર્થાત્ મિથ્યાત્વ-માહનીય, મિશ્રમોહનીય અને સમ્યક્ત્વમોહનીયના રૂપમાં પરિણમી શકે છે.

સમ્યક્ત્વ મોહનીયનું સ્વરૂપ આ પ્રકારે છે—

સમ્યક્ત્વમોહનીયનું સ્વરૂપ—જે કર્મના પ્રભાવથી જીવાદિક નવ તત્ત્વોમાં જીવને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ સમ્યક્ત્વમોહનીય છે. જેવી રીતે ચક્ષુ માં નેત્રોના પ્રતિબંધક હોવા છતાં પણ પદાર્થોના દેખવામાં દષ્ટિનો વિઘાત નથી કરતાં તેમ આ સમ્યક્ત્વમોહનીય કર્મ જો કે મિથ્યાત્વનો અંશ હોવાથી આવરણસ્વરૂપ છે તો પણ તેના શોધિત અંશ હોવાથી વિશુદ્ધ છે, તેથી તે તત્ત્વ-શ્રદ્ધાનનો વિઘાતક નથી થતું. જીવને નવતત્ત્વોમાં શ્રદ્ધા આ સમ્યક્ત્વ-મોહનીય દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે, જો કે આ મિથ્યાત્વનો જ અંશ છે તો પણ શ્રદ્ધાનો વિઘાતક નથી. કારણ કે અપૂર્વકરણરૂપ પરિણામ આમાંથી શ્રદ્ધાવિઘાતક અંશોને જેનું બીજું નામ મિથ્યાત્વ-સ્વભાવ છે તેને દૂર કરે છે. આ શોધિત મિથ્યાત્વપુદ્ગલપુંજ છે. આ જ શોધિત મિથ્યાત્વપુદ્ગલપુંજ તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનરૂપ જીવના પરિણામનો અનાવારક હોવાથી કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

જેમ સતુષ (તુષયુક્ત) કોદ્રવ (અન્નવિશેષ) ખાવાથી માદકતા ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ જ્યારે તે જ કોદ્રવ નિસ્તુષ કરી દેવામાં આવે છે અને તક (છાસ) વિગેરે દ્વારા તેનો માદક અંશ દૂર કરવામાં આવે છે ત્યારે તેમાંથી માદક શક્તિનો અભાવ થઈ જાય છે, અને ખાવાથી ફરી તે માદકતા પેદા કરતું નથી. ઠીક આ પ્રકારે આ મિથ્યાત્વમોહનીય જ્યાં સુધી અશોધિત અવસ્થામાં રહે છે ત્યાં સુધી જીવને હિતાહિતવિવેકથી શૂન્ય કરતું રહે છે, કારણ કે આમાં દ્વિસ્થાનથી લઈને ચારસ્થાનવાળા સર્વધાતી રસ રહે છે, પરંતુ જ્યારે જ તેમાંથી સર્વધાતી રસનો ક્ષય થઈ જાય છે. ત્યારે જ શુદ્ધ અવસ્થાવાળા પુંજ

કહેવાવામાં આવે છે. મિથ્યાત્વપ્રકૃતિ એ સર્વધાતિ પ્રકૃતિ છે. એમાં ઘણો ભાગ સર્વધાતિ રસ છે અને શેષ એક ભાગ દેશધાતિ રસ છે. કર્મોમાં મંદ, તીવ્ર, તીવ્ર-તર અને તીવ્રતમ, આ પ્રકારની ચાર શક્તિરૂપ રસ રહે છે. એનાંથી આ મિથ્યાત્વ કર્મમાં તીવ્ર, તીવ્રતર અને તીવ્રતમ, એ ત્રણ શક્તિઓ—જેને સર્વ-ધાતિ રસ કહેવામાં આવે છે—રહે છે. જો કોઈ ભવ્ય જીવ પોતાના વિશુદ્ધ પરિણામના બળથી એમાંથી આ ત્રણ શક્તિરૂપ સર્વધાતિ રસનો ક્ષય કરી દે છે તો તેમાં સ્વભાવતઃ એક સ્થાનક રસનો જ સદ્ભાવ રહે છે. આ પરિસ્થિતિમાં મિથ્યાત્વમોહનીયનું નામાન્તર જ સમ્યક્ત્વમોહનીય થઈ જાય છે. શુદ્ધ હોવાથી તે કર્મ જો કે તત્ત્વરૂચિરૂપ સમ્યક્ત્વનું પ્રતિરોધક નથી થતું તો પણ એના સદ્ભાવમાં એક તો આત્મસ્વભાવરૂપ ઔપશમિકસમ્યક્ત્વ અને ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વનો પ્રાદુર્ભાવ નથી થતો, બીજું એના અસ્તિત્વમાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની ગવેષણા કરતી સમય શંકાઓની પણ ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે; જેથી સમ્યક્ત્વમાં મલિનતા આવી જાય છે. આ દોષના કારણથી આ કર્મની “સમ્યક્ત્વમોહનીય” એ સંજ્ઞા પડી છે.

મિશ્રમોહનીય ।

મિશ્રમોહનીય —

જે કોદ્રવોનો કોઈ કોઈ અંશ સતુષ છે અને કોઈ કોઈ અંશ નિસ્તુષ છે, એ કોદ્રવોની સાથે મિશ્રમોહનીયના પુદ્ગલોની સમાનતા સમજવી જોઈએ. આ કર્મના ઉદયથી નથી તત્ત્વરૂચિરૂપ સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થતું અને નથી અતત્ત્વરૂચિરૂપ મિથ્યાત્વજ. આ કર્મના પુદ્ગલોમાં સર્વધાતિ રસનો બીજો (તીવ્રતર) અંશ છે.

મિથ્યાત્વમોહનીય ।

મિથ્યાત્વમોહનીય —

સતુષ કોદ્રવોના સ્થાનાપન્ન મિથ્યાત્વમોહનીયના પુદ્ગલો છે. આ કર્મના ઉદયથી જીવ અહિતકારી પદાર્થોને હિતકારી, અને હિતકારી પદાર્થોને અહિતકારી માનતો રહે છે. આ કર્મના પુદ્ગલોમાં ચતુઃસ્થાનક, ત્રિસ્થાનક, અને દ્વિ-સ્થાનક રસ રહે છે.

એક રસનો ચતુર્થાંશ ચતુઃસ્થાનક, તૃતીય અંશ ત્રિસ્થાનક, અને દ્વિતીય અંશ દ્વિસ્થાનક હોય છે. અર્થાત્ શુભ અને અશુભ-રૂપ પોતપોતાનાં ફળ દેવાવાળાં પ્રત્યેક કર્મોની તીવ્રતમ અંશની ચતુઃસ્થાનક, તીવ્રતર અંશની ત્રિસ્થાનક અને દ્વિતીય તીવ્ર અંશની દ્વિસ્થાનક અને પ્રથમ મંદ અંશની એકસ્થાનક સંજ્ઞા છે. પ્રથમ અંશ સ્વાભાવિક છે, તેથી તેને એક સ્થાનક કહે છે. આ વિષયનો ખુલાસો બીજા શાસ્ત્રોમાં વિસ્તારથી આપ્યો છે.

પ્રશ્ન—આ ત્રણ પ્રકારના પુદ્ગલોના પરસ્પરમાં સંક્રમણ થાય છે કે નહિ ?

ઉત્તર—હાં, થાય છે. જેનો અધ્યવસાય અહર્નિશ વૃદ્ધિગત થતો રહે છે એવો સમ્યક્ત્વી જીવ મિથ્યાત્વના દલિયાથી પુદ્ગલપુંજને ખેંચીને મિશ્ર અને સમ્યક્ત્વ-પ્રકૃતિના પુદ્ગલપુંજોમાં એને સંક્રમિત કરે છે. મિશ્રપ્રકૃતિના પુદ્ગલોના સંક્રમણ મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વ, એ બંને પ્રકૃતિઓમાં થાય છે. પ્રવર્ધમાન પરિણામવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ મિશ્રપ્રકૃતિથી મિશ્ર પુદ્ગલપુંજને ખેંચીને સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિના રૂપમાં, અને મિથ્યાદષ્ટિ જીવ તે જ પુદ્ગલોને મિથ્યાત્વપ્રકૃતિના રૂપમાં પરિણમાવે છે. તથા સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિના દલિયાથી પુદ્ગલોને લઇ-લઇને તે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ મિથ્યાત્વમાં જ તેનું સંક્રમણ કર્યા કરે છે, મિશ્રમાં નહિ; કારણ કે તેને સમ્યક્ત્વનો અંશ પણ નથી.

સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થતાં પણ જેના પરિણામ હીયમાન છે એવો સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ મિશ્રપ્રકૃતિના પુદ્ગલપુંજોનું અને મિથ્યાત્વપ્રકૃતિના પુદ્ગલપુંજોનું સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિના પુદ્ગલપુંજોમાં સંક્રમણ નથી કરતો. કારણ કે એની નજીક બીજા કોઈ શોધિત પુદ્ગલ નથી કે જેને તે વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિના પુદ્ગલોની સમાપ્તિ કાળમાં વેદન કરી શકે. તેથી તે જીવ જો કે લબ્ધસમ્યક્ત્વ છે તો પણ હીયમાન પરિણામવાળા હોવાથી સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિના અંતિમ પ્રાપ્તિનો વેદન કરી પછીથી મિથ્યાત્વમાં જ સંક્રમણ કરે છે.

મિથ્યાત્વપુંજનો જેણે ક્ષય નથી કર્યો એવો જીવ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થતાં ત્રિપુલ, મિથ્યાત્વનો ક્ષય થતાં દ્વિપુલ, મિથ્યાત્વપુંજ અને મિશ્રપુંજનો ક્ષય થતાં એકપુલ (સમ્યક્ત્વપુંજવાળો) થાય છે, તથા એક પુંજ-સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિનો ક્ષય થતાં જ ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વી થઇ જાય છે.

સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિમાં આઠ દૃષ્ટાન્તો છે. (૧) ગિરિનદીપ્રસ્તર, (૨) માર્ગ, (૩) જવર, (૪) વસ્ત્ર, (૫) જળ, (૬) કીડી, (૭) પુરૂષ, અને (૮) કોદ્રવ. એનો સ્પષ્ટ અર્થ આ પ્રકારે થાય છે—

(૧) પહેલો દૃષ્ટાન્ત યથાપ્રવૃત્તિનામવાળા કરણમાં છે. જેમ પર્વતથી વહેવાવાળી નદીમાં પત્થરનો ટુકડો તેના પ્રવાહના વેગથી અહીં-તહીં ઘસડાઈ જેમ ગોળ થઇ જાય છે, તે પ્રકારે યથાપ્રવૃત્તિકરણના પ્રભાવથી ઉત્કૃષ્ટી

કર્મસ્થિતિ ઘટતી ઘટતી એટલી ઓછી રહી જાય છે કે જેના કારણથી એ જીવ અનિચ્છેશ સુધી પહોંચી જાય છે, અર્થાત્ આ કરણના પ્રભાવથી ઉત્કૃષ્ટી કર્મસ્થિતિ ક્ષય થતાં થતાં અનિચ્છપ્રમાં અવશિષ્ટ રહી જાય છે.

(૨) સમ્યક્ત્વના સન્મુખ થયેલ જીવને અનિવૃત્તિકરણ થાય છે. સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિના બે ઉપાયો છે—(૧) ગુર્વાદિકનો ઉપદેશ, (૨) નિસર્ગ. આ ઠેકાણે માર્ગનો દૃષ્ટાન્ત છે. જેમ કોઈ કોઈ માર્ગભૂલ્યા મુસાફર તે માર્ગ પર ચાલતાં બીબાને દેખીને અગર તેને પૂછીને, તથા કોઈ કોઈ સ્વયં તર્ક વિતર્ક કરીને પોતાના માર્ગની પ્રાપ્તિ કરી લે છે. તેવી રીતે કોઈ કોઈ પ્રાણી આચાર્યાદિક ગુરુઓના ઉપદેશથી અને કોઈ સ્વયં પોતે પોતાના જાતિસ્મરણાદિક સાધનોથી સમ્યક્ત્વનો લાભ કરી લે છે.

(૩) જ્વરનો દાખલો પણ આ ઠેકાણે ઘટિત થાય છે. જેમ કોઈ કોઈ રોગીને જ્વર ઓષધીના સેવનથી, અને કોઈ કોઈનો ઓષધિ વિના લાંઘનાદિક કરવાથી શાંત થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે કોઈ કોઈ જીવનો મિથ્યાત્વ ગુર્વાદિકના ઉપદેશથી, અને કોઈ કોઈનો પોતાની મેળે તત્ત્વોની પર્યાલોચનાથી નષ્ટ થઈ જાય છે.

(૪-૫) તીવ્ર વિશુદ્ધ પરિણામવાળા જીવને અપૂર્વકરણના પ્રભાવથી સર્વ-પ્રથમ ક્ષાયોપશમિક-સમ્યક્ત્વ થાય છે. અપૂર્વકરણના પ્રભાવથી જ જીવ મિથ્યાત્વના ત્રણ ભાગ કરે છે—(૧) મિથ્યાત્વ, (૨) સમ્યગ્મિથ્યાત્વ, (૩) સમ્યક્ત્વ. આ ઠેકાણે વસ્ત્ર અને જળ, આ બે દૃષ્ટાન્ત ઘટિત થાય છે. જેમ કોઈ વસ્ત્ર અથવા જળ અત્યન્ત મલિન છે, અને કોઈ એનાથી ઓછું મલિન, અને કોઈ કોઈ બિલ્કુલ સાફ-નિર્મળ હોય છે, તેમજ જીવ અપૂર્વકરણના પ્રભાવથી મિથ્યાત્વના પણ ત્રણ ભાગ કરી નાંખે છે. તેમાં કોઈ ભાગ બિલ્કુલ મલિન અને કોઈ ભાગ થોડો મલિન, કોઈ ભાગ તદ્દન સાફ-શુદ્ધ હોય છે. તદ્દન મલિન ભાગનું નામ મિથ્યાત્વ, થોડો ઓછો મલિન ભાગનું નામ સમ્યગ્મિથ્યાત્વ, અને સર્વથા શુદ્ધ ભાગનું નામ સમ્યક્ત્વ છે.

(૬) અલબ્ધ જીવ કેવીરીતે યથાપ્રવૃત્તિકરણ કરે છે ? અને કેવી રીતે પછી ત્યાંથી પતિત થઈ જાય છે ? તથા લબ્ધ જીવ અનિચ્છનું ભેદન કરીને કેવી રીતે એનાથી આગળ વધી જાય છે ? આવી શંકાને દૂર કરવાને માટે પીપીલિકા ઓ (કિડીઓ)ના દૃષ્ટાન્તની સાર્થકતા છે. જેમ કેટલીક પિપીલિકાઓ (કીડીઓ) એમજ પોતાના દરથી બાહર નિકળીને અહીંતહીં ફરવા લાગે છે, અને તેઓમાંથી કેટલીક કીડીઓ વૃક્ષાદિકની ઉપર ચઢી જાય છે. બાહમાં તેઓમાંથી પાંખરહિત કેટલીક કીડીઓ ત્યાં જ રહી જાય છે, અને કેટલીક કીડીઓ ત્યાંથી ઉતરી આવે છે, તથા કેટલીક કીડીઓ-કે જેઓ પાંખરહિત હોય છે તેઓ ત્યાંથી ઉડી જાય છે. જેમ કીડીઓનું અહીંતહીં ફરવું યથાપ્રવૃત્તિકરણથી થાય છે, વૃક્ષાદિકની ઉપર તેઓનું ચઢવું અપૂર્વકરણથી થાય છે, અને ત્યાંથી તેઓનું ઉડવું અનિવૃત્તિકરણથી થાય છે; તે જ પ્રમાણે જીવનું અનિચ્છેશ સુધી જવું તે યથાપ્રવૃત્તિકરણદ્વારા થાય

છે. અન્થિનું ભેદન કરવું, તે અપૂર્વકરણદ્વારા થાય છે, અને સમકિતની પ્રાપ્તિ કરવી તે અનિવૃત્તિકરણ દ્વારા થાય છે. પાંખરહિત કીડિઓ જેમ વૃક્ષાદિની ઉપર ચઢીને ઉતરે છે. તે પ્રમાણે અધ્યવસાયની મંદતાથી જીવ પણ તીવ્ર વિશુદ્ધ-સંપન્ન પરિણામના અભાવે અપૂર્વકરણદ્વારા અન્થિભેદ કરવામાં તૈયાર હોવા છતાં પણ તીવ્રરાગદ્વેષપરિણામના ઉદયથી ત્યાં જ રોકાઈ જાય છે અને પછી ત્યાંથી ફરી આવે છે અને આગળ વધી શકતાં નથી.

(૭) એ જ ઠેકાણે પુરૂષનો દૃષ્ટાન્ત પણ લાગુ પડે છે. જેમ-સાચંકાળની વખત વિકટ માર્ગથી જતાં ત્રણ મનુષ્ય ભયથી ડુઃખી હતા, અને પોતાના સ્થાનની તરફ ઘણી જ શીઘ્રતાથી આગળ વધી રહ્યા હતા. તેમાં એકની પાસે તલવાર હતી. આ વખતે તલવારવાળા બે ચોર જે તેમની પછવાડે પડ્યાં હતાં તે એમની સામે આવી બોલ્યાં ‘-તમે લોક ક્યાં જાઓ છો? તમારી પાસે જે હોય તે અમોને આપી દો, નહિ તો તમારો મોત આ વખતે નજીક છે’ આ સાંભળતાં જ તેમાંથી એક પુરૂષ તો પહેલેથી જ ક્યાંક લાગી ગયો, બીજો તેમની વાત સાંભળી અને તલવાર દેખીને ચુપચાપ ઉભો રહ્યો, ત્રીજો જે ઘણો સાહસિક હતો તેણે પોતાની તલવાર કાઢીને સામે થઈ ગયો અને તેમને ભગાડીને આગળ વધી ગયો.

આ ઠેકાણે ત્રણેનું જવું તે યથાપ્રવૃત્તિકરણનું, તથા આમાંથી બીજાનું ભયભીત થઈ ત્યાં રોકાઈ જવું તે અપૂર્વકરણનું, અને ત્રીજાનું ચોરોને હરાવીને આગળ વધવું તે અનિવૃત્તિકરણનું સ્થાનાપન્ન સમજવું જોઈએ. જે ભાગવું તે પતનનું સ્થાનાપન્ન છે.

(૮) અપૂર્વકરણ પરિણામ દ્વારા આ જીવ જે મિથ્યાત્વના ત્રણ ખંડ કરે છે ત્યાં કોદ્રવનો દૃષ્ટાન્ત લાગુ પડે છે. આ દૃષ્ટાન્તનો સમન્વય પહેલાં જ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રથમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર પ્રથમ સૂત્ર ।

‘અર્હંત પ્રભુદ્વારા પ્રતિપાદિત ધર્મ જ શ્રદ્ધા કરવાયોગ્ય છે’ આ વાતનો પ્રતિબોધ કરવાને માટે શ્રી મુધર્માસ્વામી કહે છે-‘સે બેમિ’ ઇત્યાદિ.

હું જન્મ્યૂ! તીર્થંકરોએ તેમ જ ગણધરાદિકોએ પોતપોતાના શિષ્યોને માટે જે સમ્યક્ત્વનો ઉપદેશ આપ્યો છે તે સમ્યક્ત્વનું હું પણ વ્યાખ્યાન કરું છું. અથવા ભગવાન શ્રી વર્ધમાન તીર્થંકર પાસે તેમના વચનોથી જે સાંભળ્યું છે તે હું કહું છું પણ મારી તરફથી કંઈ પણ કહેતો નથી.

૭૪

અતીતકાળમાં જેટલા પણ અનંત તીર્થકર થયાં છે, તથા પાંચ ભરત પાંચ ઐર-વત અને પાંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જેટલાં વિદ્યમાન છે, અને ભવિષ્યકાળમાં જેટલાં પણ તીર્થકર થશે તે બધા બીજાના પ્રસ્થાવસરમાં આ પ્રકારથી કહ્યું છે, કહે છે અને કહેશે. આ ઠેકાણે “આહ્યાન્તિ” તે વર્તમાનકાલિક ક્રિયા છે, એથી ભૂત અને ભવિષ્યકાલિક ક્રિયા પણ સમજી લેવી જોઈએ. આગળ પણ જે ઠેકાણે વર્તમાનકાલિક ક્રિયાપદનો પ્રયોગ છે, ત્યાં પણ ભૂત અને ભવિષ્યકાલિક ક્રિયા-પદનો ઉપલક્ષણથી અધ્યાહાર કરી લેવો જોઈએ.

“એવં માષન્તે” આ સમસ્ત તીર્થકર મહાપ્રભુઓએ દેવ મનુષ્યોની સભામાં પોતાની અર્ધભાગધીભાષાદ્વારા—જે ભાષા સમસ્ત જીવોની ભાષામાં પરિણત થઈ જાય છે—આ પ્રકારે સ્પષ્ટ કહ્યું છે.

‘એવં પ્રજ્ઞાપયન્તિ’ હેતુદષ્ટાન્તાદિકથી સારી રીતે સમજાવ્યું છે અને “એવં પ્રરૂપયન્તિ” ભેદપ્રભેદપૂર્વક સ્પષ્ટ રીતિથી નિર્ણય કર્યો છે.

સમસ્ત તીર્થકરોએ શું કહ્યું? આ પ્રકારની જાણવાની ઇચ્છા થવાથી ભગ-વાન કહે છે—‘સર્વે પાળા’ ઇત્યાદિ.

સમસ્ત પ્રાણી, સમસ્ત ભૂત, સમસ્ત જીવ અને સમસ્ત સત્વોને અર્થાત્ કોઈને પણ ‘ન હંતવ્વા’ લાકડી આદિથી ન મારે. ‘ન અજ્ઞાવેયવ્વા’ ન મારવાને માટે આજ્ઞા આપે, ‘ન પરિષેતવ્વા’ ‘આ નોકરાદિ મારી આજ્ઞામાં છે’ એવું સમજીને તેઓને દાસ ન બનાવે. ‘ન પરિચાવેયવ્વા’ અન્ન પાણી આદિ બંધ કરીને તથા તડકા આદિમાં રાખીને ન પીડા પહોંચાડે. ‘ન કિલમેયવ્વા’ બંધનાદિથી ખેદ ન

પહોંચાડે. ‘ ન ઉદ્દેવ્યવા ’ વિષ શસ્ત્રાદિકથી તેના પ્રાણોનો વિયોગ ન કરે. પ્રાણી, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વ, આ બધા શબ્દો જે કે જીવના જ પર્યાય શબ્દો છે તો પણ ભિન્ન ભિન્ન રૂપથી જેઓનો આ ઠેકાણે નિર્દેશ કર્યો છે તે પર્યાયભેદ માનીને જ કર્યો છે, અને પર્યાયભેદથી અર્થભેદ થાય છે, માટે આ ઠેકાણે પુનઃ રૂક્તિ દોષની સંભાવના નથી. જે ઇન્દ્રિયાદિક દશ પ્રાણોને યથાસંભવ ધારણ કરે છે તે પ્રાણી કહેવાય છે. તે ત્રસ અને સ્થાવરના ભેદથી બે પ્રકારે હોય છે. બે ઇન્દ્રિયથી લઈને પંચેન્દ્રિયપર્યન્ત જીવ ત્રસ, અને એકેન્દ્રિય-પૃથ્વીકાયાદિક જીવ સ્થાવર છે. આ બધા-છે; થશે. તેમજ થએલ છે, તેથી ભૂત કહેવાય છે. તે ચૌદ પ્રકારના છે. એ બધા જીવે છે આગળ પણ જીવશે અને ભૂતકાળમાં જીવ્યા તેથી તેની ‘ જીવ ’ સંજ્ઞા સાર્થક છે. નારકી, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવના ભેદથી એ ચાર ગતિવાળા છે. તથા એ સમસ્ત પોતપોતાનાં કર્મોદયજન્ય સુખ દુઃખોની સત્તાવાળા હોય છે તેથી સત્ત્વ છે.

તીર્થંકરપ્રભુ તત્ત્વોની વિવેચના, ભેદ અને પર્યાયો દ્વારા કરે છે. આ જ્યાંથી પણ પર્યાય-શબ્દોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. અથવા ‘ સર્વ જીવોની ઉપર અત્યંત દયા રાખવી જોઈએ ’ આ વાતને વારંવાર સમજાવવાના અભિપ્રાયથી આ પર્યાય-શબ્દોનું કથન છે ॥ સૂ. ૧ ॥

દ્વિતીય સૂત્રકા અવતરણ ઔર દ્વિતીય સૂત્ર । /

યહ સર્વપ્રાણાતિપાતવિરમણાદિરૂપ ધર્મ-શુદ્ધ, નિત્ય ઔર શાસ્વત હૈ । ઇસ ધર્મકો ભગવાનને ષડ્જીવનિકાયરૂપ લોકકો દુઃખ-દાવાનલકે અન્દર જલતે હુએ દેખકર પ્રરૂપિત કિયા હૈ । ભગવાનને ઇસ ધર્મકા પ્રરૂપણ ઉત્થિત

અનુત્થિત

આદિ સખોડે લિયે કિયા હૈ ।

સમ્યક્ત્વ પ્રગટ કરવા માટે જીનેન્દ્ર પ્રતિપાદિત ધર્મનો મહિમા કહે છે- ‘ એસ ધર્મે ’ ઇત્યાદિ.

સમસ્ત જીવોના ઘાત કરવાના નિષેધરૂપ આ જ ધર્મ કે જેને સમસ્ત તીર્થંકરોએ પ્રતિપાદિત કર્યો છે, પાપાનુબંધથી રહિત હોવાથી નિર્મળ છે. એનાથી અતિરિક્ત બૌદ્ધાદિકોનો અભિમત જે સિદ્ધાંત છે તે હિંસાદિદોષવિશિષ્ટ હોવાથી નિર્મળ નથી; આ વાત “ નિર્મલ ” આ પદથી પ્રગટ થાય છે. પંચ-મહાવિદેહોમાં સદા વર્તમાન હોવાથી આ અવિનાશી-ધ્રુવ સ્થિતિવાળો છે. શાશ્વત-ગતિ-મોક્ષનું કારણ હોવાથી, અથવા નિત્ય હોવાથી તે શાશ્વત છે. તેથી આ જ

ધર્મ, શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય અને ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે, આ વાતનો અન્ય વિશેષણોદ્ધારા ખુલાસો કરતાં શ્રી સુધર્માસ્વામી કહે છે કે—સમસ્ત જીવોના નાના પ્રકારના કલેશોના જ્ઞાતા શ્રી તીર્થંકરપ્રભુએ હુંખરૂપી દાવાનળથી બળતાં આ પડજીવનિકાયસ્વરૂપ લોકને પોતાના કેવળજ્ઞાનથી પ્રત્યક્ષ કરીને આ જ ધર્મને ઉપદેશ આપ્યો છે. એથી આ ધર્મના આદિપ્રવર્તક શ્રી તીર્થંકરપ્રભુ જ છે, આ પ્રકારે શ્રીસુધર્માસ્વામી પોતાના શિષ્ય જંબુસ્વામીને સૂચિત કરે છે કે—મેં મારી પોતાની કલ્પનાથી કાંઈ પણ નથી કહ્યું.

આ તીર્થંકરોનો ઉપદેશ—પ્રવાહ જે એકરૂપથી જ્યાં જ્યાં થયો તેને જ પ્રકાશિત કરતાં શ્રીસુધર્માસ્વામી કહે છે કે—એમનો ઉપદેશ કેવલ તેવા જીવો માટે નથી થયો કે જે ધર્માચરણ કરવામાં ઉદ્યત હતા, કિન્તુ જે જીવો ધર્માચરણ કરવામાં અનુદ્યત હતા તેમને પણ પ્રભુએ ધર્મ સમજાવ્યો. અર્થાત્ એમનો ઉપદેશપ્રવાહ બંનેને માટે સાધારણ—બરાબર છે. અથવા જે જીવો ધર્માચરણથી તે વખત બહાર પણ હતા, કિન્તુ ભગવાનના દિવ્ય ઉપદેશનું પાન કરીને જે સુમાર્ગમાં આવવાની યોગ્યતા રાખતા હતા, તેને પણ ભગવાને ઉપદેશ આપ્યો જેમ ગ્યારહ (૧૧) ગણધરો જે દ્રવ્યથી ઉત્થિત હતા તેઓને શ્રીવર્ધમાન પ્રભુએ સદ્ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવીને સન્માર્ગ તરફ વાળ્યા. અનુત્થિતોમાં પણ આ પ્રકારે પ્રભુનો ઉપદેશપ્રવાહ ચાલ્યો છે, જેમ ચંડકૌશિકાદિકોમાં. ઉપસ્થિત—ધર્મને સાંભળવાની અભિલાષા રાખવાવાળા ચિલાતિપુત્રાદિકોને, અને અનુપસ્થિત—એનાથી બહિર્ભૂત ઈન્દ્રનાગાદિકોને પણ પ્રભુએ પોતાના ધર્મના ઉપદેશનું પાન કરાવ્યું છે. ધર્મ સાંભળવાની અભિલાષાથી રહિત પ્રાણીને પણ જે ધર્મ સાંભળાવવામાં આવે છે તેનું કારણ એ જ છે કે જે પ્રકારે અનિચ્છાથી પિવાએલું પણ અમૃત પોતાના ગુણને પ્રગટ કરે છે, તે જ પ્રકારે શ્રુતધર્મ પણ કર્મના પરિણમનની વિચિત્રતાથી ક્ષયોપશમનું કારણ થતાં પોતાનો પ્રભાવ પ્રગટ કરે છે. આ વિષયમાં રોહતક ચોરનો દષ્ટાન્ત શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રકારે ઉપસ્થિતો અને અનુપસ્થિતોમાં, ઉપરતદંડવાળામાં અને અનુપરતદંડવાળામાં, સોપધિકોમાં અને નિરૂપધિકોમાં, તથા સંયોગરતોમાં અને અસંયોગરતોમાં પણ પ્રભુનો ધાર્મિક ઉપદેશ એક જ સરખો છે. જે પ્રભુનો ધાર્મિક ઉપદેશ સાંભળવાની ભાવનાથી સમવસરણમાં આવે છે તેઓ ‘ઉપસ્થિત’ કહેવાય છે. અને તેનાથી વિપરીત ‘અનુપસ્થિત.’ એકેન્દ્રિયાદિક સ્થાવર અને બેન્દ્રિયાદિક ત્રસ જીવોની હિંસાના કારણભૂત માનસિક વાચિક અને કાયિક વ્યાપારોથી જે નિવૃત્ત થઈ ચુકેલાં તે ‘ઉપરતદણ્ડ’ કહેવાય છે, જેમ મુનિઓ. એનાથી ઉલટાં “અનુપરતદણ્ડ” છે, જેમ ગૃહસ્થો. જે ગ્રહણ કરવામાં આવે તેને ‘ઉપધિ’ કહે છે. આ બે પ્રકારની છે. એક દ્રવ્ય—ઉપધિ અને બીજી ભાવ—ઉપધિ. દ્રવ્ય—ઉપધિ હિરણ્યસુવર્ણાદિ અને ભાવ—ઉપધિ રાગદ્વેષાદિ છે. આ ઉપધિસહિત જે હોય છે તે ‘સોપધિક’ જેમ

ભરતાદિક અને આ ઉપધિરહિત જે છે તે 'નિરુપધિક' છે, જેમ કઠિયારાદિક. પુત્રકલત્રાદિના મોહમાં જે ફસેલા છે એવા ગૃહસ્થી 'સંયોગરત્' જેમ દેશવિરતિ શ્રાવક, અને તેના ત્યાગી સંયમી સાધુ 'અસંયોગરત્' કહેવાય છે, જેમ ઉપશમ-શ્રેણ્યાદિસંપન્ન. એનો ભાવ એ છે કે જેમ સૂર્યનો ઉદય ઉત્તરીચના પક્ષપાતથી રહિત થઈને સમસ્ત જગતને પ્રકાશ આપે છે તે જ માફક પ્રભુનો દિવ્ય ધાર્મિક ઉપદેશ પણ ઉત્થિત અને અનુત્થિતાદિકોના પક્ષપાતથી રહિત થઈને સમસ્ત જીવના હિતને માટે એક જ સરખો હોય છે, કેમ કે પક્ષપાતાદિ દોષોનું કારણ રાગ-દ્વેષ જ છે અને પ્રભુ વીતરાગી છે; તેથી તે પક્ષપાતાદિદોષથી રહિત છે ॥ સૂ. ૨ ॥

તૃતીય સૂત્રકા અવતરણ ઔર તૃતીય સૂત્ર । /

ભગવાનૂકા વચન સત્ય હી હૈ, ભગવાનૂને વસ્તુકા સ્વરૂપ જિસ પ્રકાર પ્રતિપાદન કિયા હૈ વહ વસ્તુ વૈસી હી હૈ-ઈસ પ્રકારકે શ્રદ્ધાનલક્ષણ સમ્યક્ત્વકા પ્રતિપાદન કેવલ આર્હતાગમમેં હી કહા ગયા હૈ; અન્યત્ર નહીં !

સમ્યક્ત્વના સ્વરૂપને પ્રકટ કરીને શ્રીસુધર્માસ્વામી કહે છે-‘તત્ત્વં જેયં’ ધ્યાદિ. ભગવાન તીર્થંકર પ્રભુના તે વચનો સત્ય જ છે, કારણ કે જે પદાર્થોનું જે

સ્વરૂપમાં ભગવાને પોતાની દિવ્ય વાણીદ્વારા પ્રતિપાદન કર્યું છે તે પદાર્થોનું સ્વરૂપ અને તેનું અસ્તિત્વ તે પ્રકારનું જ છે; અન્યથા નહિ. આ પ્રકારનું તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-રૂપ સમ્યક્ત્વ ફક્ત અર્હંતપ્રભુદ્વારા પ્રતિપાદિત વચનોમાં જ વિશ્વાસ રાખવાથી જીવોને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ સૂત્રમાં જે ત્રણ વાર “ચ” શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે નિયમનો ઘોતક છે. તેથી એ સમજવાનું છે કે ભગવાને જે ત્રસ સ્થાવર જીવને નહિ મારવારૂપ શુદ્ધ, નિત્ય, શાશ્વત ધર્મના ઉપદેશરૂપ વચન કહ્યું છે તે સત્ય જ છે, કારણ કે જે પદાર્થોનું પ્રતિપાદન પ્રભુએ પોતાની વાણીદ્વારા કર્યું છે તે પદાર્થોનું સ્વરૂપ તેવું જ છે. અર્થાત્ ભગવાનનું વચન એટલા માટે પ્રમાણ છે કે તે વચનોના પ્રતિપાદ્ય અર્થમાં કોઈ પણ પ્રકારથી વિસંવાદાદિક નથી દેખાતું.

અર્થની પ્રમાણતાથી જ વચનમાં પ્રમાણતા આવે છે. જ્યારે પ્રતિપાદ-અર્થરૂપ ધાર્મિક ઉપદેશ વિસંવાદ આદિથી રહિત છે તો પછી તેના પ્રતિપાદક વચનોમાં કેમ સત્યતા ન આવે? અવશ્ય જ આવે. આ પ્રકારની દૃઢ આસ્થા જ તત્વાર્થ શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વ છે ॥ સૂ. ૩ ॥

ચતુર્થ સૂત્રકા અવતરણ ઔર ચતુર્થ સૂત્ર । /

ઉસ સમ્યક્ત્વકો પ્રાપ્ત કર, ધર્મકો ઉપદેશ – આદિ ઉપાયદ્વારા જાન કર સમ્યક્ત્વ કો પ્રશમ – સંવેગાદિદ્વારા પ્રકાશિત કરે, સમ્યક્ત્વકા પરિત્યાગ ન કરે ।

પૂર્વોક્ત રીતિથી સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરીને તેની પ્રાપ્તિ પછી તેમાં સુસ્થિર કરવાને માટે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવનું કર્તવ્ય પ્રગટ કરતાં શ્રીસુધર્માસ્વામી કહે છે-‘ તં આજ્ઞતુ ન નિદે ’ ઇત્યાદિ.

જીવ તે સમકિતને પ્રાપ્ત કરી ગુરુ-ઉપદેશ આદિ કોઈ પણ પ્રકારે શ્રુત ચારિત્રરૂપ ધર્મને અથવા વસ્તુસ્વભાવને જાણીને તે સમકિતને ઢાંકે નહિ, અને તેને છોડે પણ નહિ. સમકિત મેળવ્યા પછી સમકિતી જીવને શમ, સંવેગ નિર્વેદ અને અનુકમ્પા આદિ જે સમકિતના કાર્ય છે તે પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તેનાથી જ સમકિતનું અસ્તિત્વ જાણવામાં આવે છે. માટે તે કાર્યોને કરવાથી સમકિતનો પ્રકાશ થાય છે, અને નહિ કરવાથી તે ઢંકાઈ જાય છે, અને કદાચ મિથ્યાદષ્ટિ-ઓની સંગત પણ થઈ જાય અને તેને મિથ્યાત્વની તરફ લઈ જવાનો પ્રયાસ પણ કરે તો પણ તે વખત પોતાની શક્તિનો પ્રકાશ કરી સમકિતનો ત્યાગ નહિ કરવો જોઈએ. અથવા જેમ કોઈ જીવ આચાર્યની સમીપ વ્રતોને ધારણ કરીને પછી કાળાન્તરમાં તેની નજીક તેનો વમન-ત્યાગ કરી ચાલ્યો જાય છે અને ફરી આવીને જેમ તેને ધારણ કરી લે છે તે પ્રકારે આ સમ્યક્ત્વનો વમન-ત્યાગ કરવો નહિ જોઈએ, પણ પ્રાપ્ત થયા પછી તેને પ્રયત્નપૂર્વક જીવજીવ-જીવનપર્યન્ત પાળતાં રહેવું જોઈએ. અથવા સમકિતના કાર્યરૂપ શ્રુતચારિત્ર ધર્મની જે પ્રકારે અવસ્થિતિ છે તે રૂપમાં તેને જાણીને છોડવું ન જોઈએ ॥સૂ. ૪॥

પ્રથમ સૂત્રકા અવતરણા ઔર પ્રથમ સૂત્ર । /
એહિક ઔર પાર લૌકિક ઇષ્ટ-અનિષ્ટ શબ્દાદિ વિષયોંમેં વૈરાગ્ય રખે ।

ખીબું પણ સમ્યગ્દષ્ટિનું કર્તવ્ય કહે છે-“ વિદ્વેહિ ” . ઇત્યાદિ.

દેખીત પદાર્થોમાં નિર્વેદ-ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ શબ્દાદિ નિષયોમાં વિરક્તભાવ હોય, સંસારના જેટલા પણ મનોરૂ અને અમનોરૂ પંચેન્દ્રિયોના વિષયભૂત શબ્દ આદિ પદાર્થ છે તેમાં સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને વિરક્તભાવ રાખવો જોઈએ, કારણ કે એ બધા પૌદ્ગલિક છે. જે કોઈ વખત મનોરૂ પ્રતીત થાય છે તે જ કાળાન્તરમાં અમનોરૂરૂપથી પણ પરિણમિત થતાં દેખવામાં આવે છે. અથવા જે એકની અપેક્ષા મનોરૂ છે, તે બીજાની અપેક્ષા અમનોરૂ થઈ જાય છે. લીંબડો આપણી અપેક્ષાએ મનોરૂ છે, પરંતુ ઊંટની અપેક્ષાએ મનોરૂ છે. ફલિતાર્થ એ છે કે સંસારનો કોઈ પણ પદાર્થ સર્વથા મનોરૂ પણ નથી તેમજ અમનોરૂ પણ નથી. મનની કલ્પના-શક્તિ જ તેને મનોરૂ અને અમનોરૂ પ્રતિક્રિયિત કરાવે છે, માટે તેમાં રાગદ્વેષ કરવો તે સમકિતી જીવનું કર્તવ્ય નથી. એ જ પ્રકારે સ્વર્ગાદિક સુખોની ઇચ્છા પણ સમકિતીને માટે યોગ્ય નથી. અનુકૂળ શબ્દ સાંભળીને હર્ષિત થવું, અને પ્રતિકૂળ શબ્દ સાંભળીને દુઃખી થવું, સ્વાદિષ્ટ રસાદિક મળવાથી આનંદ માનવો, અને પ્રતિકૂળ રસાદિકથી વ્યાકુળ થવું, સુગંધિત પદાર્થોના સૂંઘવામાં પ્રેમ દેખાડવો અને દુર્ગંધિત વસ્તુઓ ઉપર અરૂચિ રાખવી, કોમલાદિ સ્પર્શમાં આનંદિત થવું અને કઠણ આદિ સ્પર્શોમાં મોઢું બગાડવું; આ બધું સમકિતીને માટે સર્વથા અયોગ્ય જ છે, સમકિતી તો સમદષ્ટિ હોય છે. આવા પ્રકારની રાગદ્વેષવાળી વિષમદષ્ટિ તેને હોવી જોઈએ નહિ. પ્રતિકૂળ અને અનુકૂળ શબ્દ વિગેરેમાં તેણે લાવના રાખવી જોઈએ કે આ બધા પર્યાયો છે. પર્યાય સદા બદલાતી જ રહે છે, પર્યાય સ્થિરરૂપ નથી, માટે આ અસ્થિર પર્યાયોમાં રાગ કરવાથી અને દ્વેષ રાખવાથી મને શું લાભ થવાનો છે ॥ સૂ. ૫ ॥

તથા—‘ નો લોગસે ’ ઇત્યાદિ.

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ લોકૈષણા કરે નહિ, અર્થાત્—જે પ્રકારે લોક, અનુકૂળ શબ્દો આદિમાં ઉપાદેય બુદ્ધિ અને પ્રતિકૂળ વિષ કાંટા વિગેરેમાં હેયબુદ્ધિ રાખે છે તે પ્રમાણે આ સમકિતી જીવને અનુકૂળ પદાર્થોમાં ઉપાદેયબુદ્ધિ અને પ્રતિકૂળ પદાર્થોમાં હેયબુદ્ધિ રાખવી જોઈએ નહિ, બલકે મધ્યસ્થ ભાવ રાખવો જોઈએ ॥ સૂ. ૬ ॥

સાતવેં સૂત્રકા અવતરણા ઓર સાતવાં સૂત્ર । /

જિસકો લોકૈષણા નહીં હૈ ઉસકો સાવધ-વ્યાપારમેં પ્રવૃત્તિ કહાંસે હો !

અથવા—જિસકો યહ સમ્યક્ત્વપરિણતિ નહીં હૈ ઉસકો સાવધાનુષ્ઠાનસે રહિત કરનેવાલી વિવેકયુક્ત પરિણતિ કહાંસે હો !

લોકૈષણાનું ક્ષણ કહે છે—‘ જસ નત્થિ ’ ઇત્યાદિ.

આ પ્રકારની લોકૈષણાની બુદ્ધિ રાખવાવાળા જીવને વ્યાપારોમાંથી નિવૃત્તિ થતી નથી. ભોગેચ્છાદિ જ લોકૈષણા છે, જે સાધુને આ પ્રકારની લોકૈષણા નથી થતી તેની પ્રવૃત્તિ શબ્દ આદિ વિષયોમાં થતી નથી. અનુકૂળ પ્રતિકૂળ પદાર્થોમાં હેય-ઉપાદેય-બુદ્ધિ રાખવાવાળા જીવ નિયમથી આ પ્રકારના કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરીને પોતાની મનોવૃત્તિને દૂષિત કર્યા કરે છે, જ્યારે સમકિતી હમેશા પોતાની પ્રવૃત્તિને નિર્મળ બનાવવાની મહેનત કર્યા કરે છે, માટે આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ મનોવૃત્તિને દૂષિત કરવાવાળી હોવાથી જ સમકિતીને માટે હેય છે, એમ કહ્યું છે.

અથવા સમ્યક્ત્વની અપ્રાપ્તિમાં સમ્યગ્જ્ઞાન થતું નથી. આ વાતને પણ આ સૂત્રમાં કહે છે—‘ જસ નત્થિ ’ ઇત્યાદિ.

જે જીવની પાસે સમ્યક્ત્વપરિણતિ નથી તેને સાવધ વ્યાપારોથી દૂર કરવાવાળી વિવેકપરિણતિ પણ કેવી રીતે થઈ શકે ? અર્થાત્ થઈ શકતી નથી ॥ સૂ. ૭ ॥

આઠવે સૂત્રકા અવતરણ ઔર આઠવાં સૂત્ર । /

ઈસ સમ્યક્ત્વકો જે મૈને કહા હૈ ઉસે તીર્થકરોને દેખા હૈ, ગણધરોને સુના હૈ, લઘુકર્મા ભવ્યજીવોને માના હૈ; જ્ઞાનાવરણીય કે ક્ષયોપશમસે ભવ્યજીવોને જાના હૈ ।

સમ્યક્ત્વમાં શિષ્યની ખુદ્ધિને દબ કરવાને માટે સુધર્માસ્વામી ફરીથી કહે છે—‘ વિદ્વં સુયં ’ ઇત્યાદિ.

જે સમકિતનું મેં વર્ણન કર્યું છે તે દષ્ટ, શ્રુત, અનુમત અને વિજ્ઞાત છે. આ ઠેકાણે સુધર્માસ્વામી સમકિતવિષયમાં ખુલાસો કરીને કહે છે કે—હે જમ્બુ ! જે સમકિતનું આ ઠેકાણે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે મેં પોતાની ખુદ્ધિથી નથી કર્યું; પણ ‘ દૃષ્ટં ’ તીર્થકરોએ તેનો પોતાના કેવળજ્ઞાનરૂપી પ્રકાશથી સાક્ષાત્કાર કર્યો છે. ‘ શ્રુતં ’ ગણધરાદિકોએ તેમનાથી સાંભળ્યું છે. ‘ મતં ’ હજીકર્મી ભવ્યોએ તે માન્યું છે, અને ‘ વિજ્ઞાતમ્ ’ પોતાના જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ અનુસાર તેઓને તેમણે જાણ્યાં છે, તેથી સમ્યક્ત્વનો લાભ થઈ ગયા પછી તેની રક્ષા કરવામાં હમેશાં સાવધાન રહેવું જોઈએ ॥ સૂ. ૮ ॥

નવમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર નવમ સૂત્ર । /

જિનવચનમેં શ્રદ્ધારૂપ સમ્યક્ત્વકે અભાવસે માતાપિતા આદિકે સાથ સાંસારિક સંબન્ધ રખતા હુઆ, મૃત્યુદ્ધારા ઉનસે વિયુક્ત હોતા હુઆ, યા શબ્દાદિ વિષયોમેં આસક્તિ કરતા હુઆ મનુષ્ય એકેન્દ્રિયાદિક ભવોં મેં ભટકતા રહતા હૈ ।

જે જીવ આ સુંદર સમકિત પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ રાખે છે તેનો આ અનંત દુઃખરૂપ સંસારનો અંત આવતો નથી. આ વાત કહે છે—‘ સમેમાણા ’ ઇત્યાદિ.

જે પ્રાણી પ્રભુપ્રતિપાદિત આગમની શ્રદ્ધારૂપ આ સમકિતથી શૂન્ય રહે છે તે સંયોગ-વિયોગને મેળવતો જન્મ મરણ કરીને વારંવાર એકેન્દ્રિયાદિક ભવોમાં ભટકતો ફરે છે.

જે પ્રાણી આ સમકિતના લાભથી વંચિત રહે છે તે અનંતકાળસુધી અનંતી વાર માતા-પિતાની સાથે ‘ આ મારા માતા-પિતા છે, હું એમનો પુત્ર છું ’ આ પ્રકારના સંબંધ કરે છે, અને છેવટમાં મરીને એકેન્દ્રિયાદિક કુયોનિઓમાં ભ્રમણ કરે છે. અથવા શબ્દ આદિ વિષયોમાં આસક્તિ ધારણ કરી અનંતીવાર એકેન્દ્રિયાદિક પર્યાયોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તથા ત્યાંના અનંત દુઃખોને સહન કરતો રહે છે. અર્થાત્-અસમ્યક્ત્વી જીવ સંસારના દુઃખોથી ક્યારે પણ છુટતો નથી. ॥સૂ.૦૬॥

દશમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર દશમ સૂત્ર । /

દિન-રાત મોક્ષપ્રાપ્તિકે લિયે ઉધોગયુક્ત ઔર સર્વદા ઉતરોતર પ્રવર્ધ્માન હેયોપાદેયવિવેકપરિણામસે યુક્ત હોતે હુએ તુમ પ્રમત્તો કો-અસંચત્તો કો આર્હત ધર્મસે બહિર્ભૂત સમજો; ઔર પશ્ચવિધ પ્રમાદોસે રહિત હો મોક્ષપ્રાપ્તિકે લિયે અવિચિન્ન પ્રયત્ન કરો, અથવા-અષ્ટવિધ કર્મશત્રુઓ કો જીતનેકે લિયે પરાક્રમ કરો । ઉદેશસમાપ્તિ ।

જો આ પ્રમાણે છે તો શું કરવું જોઈએ ? તે કહે છે—‘અહો ય રાઓ ય’ ઇત્યાદિ. હે જમ્બૂ ! તમે અહ્નિશ મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્નશીલ બનો, અને ધીર વીર બનીને હ્રમેશાં ઉત્તરોત્તર હેયોપાદેયના વિવેકથી વિશિષ્ટ બનીને અસંચમી જીવોના સંસર્ગથી સદા દૂર રહો, અને સ્વકર્તૃવ્યમાં અપ્રમત્ત થાવ, સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ અને તેના રક્ષણને માટે, અથવા કર્મશત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવવાને માટે કટિબદ્ધ રહો. હે જમ્બુ ! મેં જેમ ભગવાન પાસેથી સાંભળ્યું છે તેમ તમને કહું છું.

આ સૂત્રમાં જમ્બૂસ્વામીને સંબોધન કરીને શ્રીસુધર્માસ્વામી કહે છે કે— હે જમ્બૂ ! જ્યારે દરેક પ્રાણીનું લક્ષ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવાનું છે તો તેનું એ મુખ્ય કર્તૃવ્ય છે કે પહેલાં સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે હ્રમેશાં તૈયાર રહે, કારણ કે એક તો તેના અભાવમાં મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેમજ બીજું સાંસારિક અનંત દુઃખોનો અંત પણ નથી આવતો. જો કે આ વાત નિશ્ચિત છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ પોતાના સંસર્ગથી મિથ્યાત્વની સ્થાપના કરવામાં કસર રાખતો નથી, તો પણ ભવ્ય જીવનું કર્તૃવ્ય છે કે તે આવા સમયમાં પોતાની વિશુદ્ધ પરિણામધારાને ન રોકી રાખે; પણ પરિણામોમાં વિશુદ્ધતા જે પ્રકારે વધે તે પ્રકારે, તેને વધારવામાં ઉત્તરોત્તર પ્રયત્ન કરતા રહે. એનાથી હેયોપાદેયનો વિવેક બગશે

અને આ વિવેકબુદ્ધિથી તે એ સમજી શકશે કે ‘જે સમકિતથી શૂન્ય છે તે આ ધર્મથી બહિર્ભૂત છે, તેથી હું પણ પાંચ પ્રકારના પ્રમાદોને ત્યાગીને મોક્ષવૃક્ષના બીજસ્વરૂપ સમકિતની પ્રાપ્તિ કરવામાં, અને મેળવેલાં સમકિતની રક્ષા કરવામાં કારણભૂત વિશુદ્ધ પરિણામધારાને વધારવામાં હમેશાં યત્ન કરતો રહું.’ અથવા— ‘આ અનન્ત સંસારમાં અનંત દુઃખ આપવાવાળા કર્મરૂપ શત્રુ જ છે, તેનો પરાજય કરવાને માટે પણ મારા અંતરની વિશુદ્ધ પરિણામોની ધારા વહાવીને વીર્યગુણ—સ્વરૂપ મારી શક્તિનો વિકાસ કરું તો અવશ્ય સફળતા પ્રાપ્ત થશે.’ એવા પ્રકારે હમેશાં ભવ્ય જીવે ઉત્સાહી રહેવું જોઈએ. ॥ સૂ. ૧૦॥

ચોથા અધ્યાયનનો પ્રથમ ઉદ્દેશ સંપૂર્ણ ॥ ૪-૧ ॥

પ્રથમ ઉદ્દેશકે સાથ દ્વિતીય ઉદ્દેશકા સંબન્ધ-પ્રતિપાદન;
પ્રથમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર પ્રથમ સૂત્ર ।

ચોથા અધ્યાયનો બીજો ઉદ્દેશ

સમ્યક્ત્વ નામના ચોથા અધ્યાયના પહેલા ઉદ્દેશમાં સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે. ત્યાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે—તે સમ્યગ્દર્શન નવ તત્ત્વોની શ્રદ્ધાસ્વરૂપ છે. આ નવ તત્ત્વ નીચે પ્રમાણે છે—

જીવ ૧, અજીવ ૨, પુણ્ય ૩, પાપ ૪, આસ્રવ ૫, સંવર ૬, નિર્જરા ૭, બંધ ૮, અને મોક્ષ ૯. જ્યાં સુધી મોક્ષાભિલાષીને એ નિશ્ચય નથી થતો કે આમાંથી કયું તત્ત્વ સંસારનું કારણ છે? અને કયું મોક્ષનું?, ત્યાં સુધી તેને સમકિતની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એથી તેને માટે આ સમ્યક્ત્વબોધનના પ્રકરણમાં આવેલ તત્ત્વોમાંથી આસ્રવ સંસારનું અને નિર્જરા મોક્ષનું કારણ છે, આ વાતને સ્પષ્ટ કરવાને માટે કહે છે— ‘જે આસવા’ ઇત્યાદિ.

જો આસ્ત્રવ-કર્મબન્ધકે કારણ હૈં વે પરિસ્ત્રવ - કર્મનિર્જરાકે કારણ હો જાતે હૈં, ઔર જો પરિસ્ત્રવ - કર્મનિર્જરાકે કારણ હૈં વે આસ્ત્રવ - કર્મબન્ધકે કારણ હો જાતે હૈં । જો અનાસ્ત્રવ - કર્મનિર્જરાકારક વ્રતવિશેષ હૈં વે અપરિસ્ત્રવ - કર્મબન્ધકે કારણ હો જાતે હૈં, જો અપરિસ્ત્રવ - કર્મબન્ધકે કારણ હૈં વે

અનાસ્ત્રવ - કર્મનિર્જરાકારક વ્રતવિશેષ હો જાતે હૈં ।

‘યે આસ્ત્રવાઃ’ જે કોઈ અપેક્ષાથી કર્મબંધના હેતુ છે ‘તે પરિસ્ત્રવાઃ’ તે જ કોઈ બીજી અપેક્ષાએ કર્મોની નિર્જરાના હેતુ છે. ‘યે પરિસ્ત્રવાઃ’ જે નિર્જરાના હેતુ છે ‘તે આસ્ત્રવાઃ’ તે આસ્ત્રવના પણ હેતુ છે. ‘યે અનાસ્ત્રવાઃ’ જે આસ્ત્રવથી ભિન્ન છે ‘તે અપરિસ્ત્રવાઃ’ તે કર્મબંધના પણ કારણ છે. ‘યે અપરિસ્ત્રવાઃ’ જે કર્મબંધના કારણ છે ‘તે અનાસ્ત્રવાઃ’ તે કર્મબંધના કારણ હોતા પણ નથી.

(૧) ‘યે આસ્ત્રવાસ્તે પરિસ્ત્રવાઃ’ જ્ઞાનાવરણાદિક આઠ પ્રકારના કર્મ જે દ્વારા આવે છે એવા કર્મબંધના કારણરૂપ જે વિષયકષાયાદિક છે તેને આસ્ત્રવ કહે છે. તથા જે દ્વારા આઠ પ્રકારના કર્મ સર્વથા નિર્જરિત થાય છે, એવા નિર્જરાના જે કારણ છે તેને પરિસ્ત્રવ કહે છે. વિષયસુખોમાં આસક્તમનવાળાને માળા, ચંદન અને સ્ત્રી આદિક જે પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષય છે તે કર્મબંધનાં કારણ હોવાથી આસ્ત્રવ થાય છે, કારણ કે તે તેના સેવનથી પોતાને ઘણું સુખી માને છે, અને તેને શાશ્વત-નિત્ય સમજે છે. ‘આ મારા છે અને હું તેમનો છું’ આ પ્રકારની તેની સદા માન્યતા રહે છે. તેના બગડવામાં પોતાનું ખરાબ થયેલ, અને તેના સુધારામાં પોતાનો સુધારો માન્યા કરે છે. ત્યારે જ્ઞાની કે જેના હૃદયમાં હેયોપાદેયનો વિવેક જાગ્રત થયેલ છે અને કર્મના ઉદયથી તેનું સેવન પણ કરે છે તો પણ તેનાથી પોતાને જળમાં કમળની માફક સર્વથા ભિન્નપણે દેખે છે. આ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો તેને સાંસારિક અનન્ત દુઃખોનું કારણરૂપ પ્રતીત થવાથી તેના માટે તેવૈરાગ્યના કર્તા બને છે, આ કારણ તેના માટે તે કર્મની નિર્જરાના જ કારણ છે. જેમ છ ખંડનું રાજ્ય કરવાવાળા ભરત ચક્રવર્તીને માટે અને સમુદ્રપાલ તથા નભિરાજર્ષિને માટે તે જ પદાર્થો, જે અજ્ઞાનીને માટે આસ્ત્રવના કારણ હતા; નિર્જરાના જ કારણ થયા. જેમ કહ્યું છે—

“યથાપ્રકારા યાવન્તઃ, સંસારાવેશહેતવઃ ।

તાવન્તસ્તદ્વિપર્યાસાઃ, નિર્વાણસુખહેતવઃ” ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

અર્થાત્—જે પ્રકારના જેટલા સંસારપરિભ્રમણના કારણ થાય છે, તેનાથી વિપરીત પ્રકારના તેટલા જ મોક્ષસુખના કારણ થાય છે. (૧)

રાગદ્વેષથી વ્યાકુળ તેમજ વૈષયિક સુખમાં રાચેલાં જીવોને માટે પાંચ ઈન્દ્રિયોના બધા વિષયો સંસારના કારણ થાય છે, જેમ લીંબડાનો રસ પીવાથી જેની જીભનો સ્વાદ કડવો બનેલ છે તેવી વ્યક્તિને માટે મીઠો પદાર્થ પણ કડવો લાગે છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ કે જેનું ચિત્ત વિષયાદિકની તૃષ્ણાથી રહિત છે તે માળા, ચંદન આદિ સમસ્ત વિષયોને અપવિત્ર અને દુઃખનું કારણ માને છે, તેથી તે વિષયોથી તેનું ચિત્ત હમેશાં વિરક્ત રહ્યા કરે છે. આ માટે તેના પ્રતિ સંવેગભાવની જાગૃતિ થવાથી તે જ વસ્તુઓ તેને માટે નિર્જરાનું કામ કરે છે.

નિર્જરા જ મોક્ષનું કારણ છે. આ વાતને દૃઢ કરવાને માટે ઉપર કહેલા અર્થને જ ફેરવીને કહે છે—(૨) ‘યે પરિસ્ત્રવાસ્તે આસ્ત્રવાઃ’ ઇત્યાદિ. જે તપ, સંયમ આદિ ભાવો જ્ઞાની માટે ‘પરિસ્ત્રવાઃ’ નિર્જરાના કારણ થાય છે, તે અજ્ઞાની માટે—જેની પોતાના કર્મના ઉદયથી શુભપરિણામધારા બંધ છે, સાવધ—ક્રિયાઓ કરવામાં જ જેની પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે, અને જે ઋદ્ધિ, રસ, સાત ગૌરવની પ્રાપ્તિ કરવામાં જ તપસંયમાદિનું આરાધન કરે છે તેને માટે આસ્ત્રવના—નવા નવા કર્મોના આવવાના—દ્વાર થાય છે. સમક્રિત વગર કરવામાં આવેલી બધી ક્રિયાઓ કર્મ-બંધના કારણ થાય છે. અજ્ઞાનિઓના તપ સંયમાદિ સમક્રિતના અભાવમાં મિ-થ્યારૂપ—અસંયમરૂપ થાય છે, તેથી તે નિર્જરાના હેતુ ન થઈને આસ્ત્રવના જ કારણ બને છે. સમક્રિતીના કર્મનિર્જરાને માટે જેટલા પણ સંયમ—સ્થાનો છે તેટલા જ અજ્ઞાનિઓના કર્મબંધના માટે અસંયમ—સ્થાનો પણ છે. આ વિષયમાં નાગેશ્વરી પ્રાક્ષણીનું દંબાંત પ્રસિદ્ધ છે. તેને માટે પરિસ્ત્રવ, આસ્ત્રવરૂપથી પરિણત થયેલ છે.

(૩) ‘યે અનાસ્ત્રવાસ્તે અપરિસ્ત્રવાઃ’ જેનાથી કર્મબંધ નથી થતા એવા જે વ્રત—વિશેષ છે તે પણ કર્મોદયના વશથી જેના અધ્યવસાય અશુભ જ રહેલા છે, એવા અજ્ઞાની જીવને માટે કર્મબંધના જ કારણ બને છે.

(૪) ‘યે અપરિસ્ત્રવાઃ તે અનાસ્ત્રવાઃ’ જે કર્મબંધ કરાવવામાં કારણ બને છે, પ્રવચનના ઉપકાર કરવાના અભિપ્રાયથી કરવામાં આવેલ તે જ કર્મબંધના કારણ થતા નથી, જેમ બાળ—ગ્લાનાદિ માટે નિત્યપિંડાદિનું ગ્રહણ કરવું. આ સૂત્રમાં આદિઅંતના બે ભંગ બતાવેલ છે, મધ્યના નહિ. આના ગ્રહણ કરવાથી આ સૂત્રમાં ચતુર્ભંગી આ પ્રકારે બને છે—

(૧) યે આસ્ત્રવાઃ — તે પરિસ્ત્રવાઃ, (૨) યે આસ્ત્રવાઃ — તે અપરિસ્ત્રવાઃ,

(૩) યે અનાસ્ત્રવાઃ — તે પરિસ્ત્રવાઃ, (૪) યે અનાસ્ત્રવાઃ — તે અપરિસ્ત્રવાઃ ।

(૧) અહીં પ્રથમ ભંગમાં સમસ્ત સંસારી જીવોનો સમાવેશ થઈ જાય છે, કારણ કે તે જ જીવ પ્રતિક્ષણ મિથ્યાત્વાદિક જે કર્મબંધના કારણ છે તે-ઓથી કર્મનો બંધ કરે છે, અને પૂર્વોપાર્જીત સંચિત કર્મોની નિર્જરા કરે છે.

(૨) બીજો ભંગ શૂન્ય છે; કારણ કે એવો કોઈ પણ જીવ નથી જે આસ્ત્રવકર્તા

હોવા છતાં નિર્જરાનો કર્તા ન હોય ? જે કર્મબંધનો કર્તા હોય છે તે અવશ્ય જ કર્મની નિર્જરાનો પણ કર્તા હોય છે.

(૩) ત્રીજા ભંગમાં અયોગિકેવળી નામના ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં રહેવાવાળા જીવોનું ગ્રહણ છે, કારણ કે તેને નવા કર્મના બંધનો અભાવ છે, અને પૂર્વોપાજીત કર્મોની નિર્જરાનો સદ્ભાવ છે.

(૪) ચોથા ભંગમાં સિદ્ધ જીવોનું ગ્રહણ કરેલું છે. ત્યાં નથી કર્મોનું આસ્રવ અને નથી તેઓની નિર્જરા.

અથવા—જે જીવો આસ્રવ—કર્મોના બંધ કરવાવાળા છે તે પરિસ્થિતિ—કર્મ—નિર્જરાના કરવાવાળા છે, તથા જે પરિસ્થિતિ—કર્મનિર્જરાના કરવાવાળા છે તે આસ્રવ—ફરી નવીન કર્મોના બંધ કરવાવાળા છે.

શંકા—‘ જે પરિસ્થિતિ આસ્રવ : ’ અર્થાત્—“ જે નિર્જરા કરવાવાળા છે તે નવીન કર્મોના બંધ કરવાવાળા છે. ” આ પ્રકારે જો માનવામાં આવે તો સયોગિકેવળીનામના તેરમાં ગુણસ્થાનવર્તી જીવોને પણ નવા કર્મના બંધનો સદ્ભાવ માનવો પડશે, કારણ કે ત્યાં નિર્જરા પણ થાય છે અને ઇર્થાપથક્રિયાથી નવા કર્મનો બંધ પણ થાય છે. આવા પ્રકારની માન્યતાના અનુસારે તો ત્યાં કોઈ વખત પણ કર્મબંધની પરંપરાનો ઉચ્છેદ થઈ શકે નહિ, તો પછી આગમમાં જે મુક્તિવાદનું સમર્થન કરેલું છે તે સર્વથા અસંગત જ થઈ જશે.

ઉત્તર—આ આપનું કહેવું ત્યારે સંગત થાય, જ્યારે ત્રયોદશગુણસ્થાનવર્તી જીવના આગત—કર્મોની નિર્જરા કોઈ પ્રયત્નવિશેષાધીન માનવામાં આવે, પરંતુ એવી માન્યતા તો છે જ નહિ, કેમ કે તે ઠેકાણે આગત (આવેલા) કર્મોની નિર્જરા સ્વભાવથી જ થાય છે.

“ પરિસ્થિતિ ” આ શબ્દમાં જીવના પ્રયત્નથી થવાવાળી નિર્જરાનું જ ગ્રહણ કરેલ છે, તેથી આ ગુણસ્થાનવર્તી જીવનું નવીન કર્મબંધ કરવામાં કર્તાપણું કોઈ પણ પ્રકારે સંભવિત થઈ શકતું નથી. ત્યાં પ્રથમ સમયમાં ઇર્થાપથક્રિયાથી આગત (આવતા) કર્મનો બંધ થાય છે, બીજા સમયમાં તેનું વેદન અને ત્રીજા સમયમાં તેની નિર્જરા. આ પ્રકારનો ક્રમ તે જીવને ત્યાં સુધી ચાલુ રહે છે જ્યાં સુધી તે જીવને તે ગુણસ્થાનવર્તીપણું રહે છે. આથી એમ માનવું કે ‘ તેના આગત કર્મની નિર્જરા કોઈ પ્રયત્નવિશેષાધીન હોય છે. ’ એ એક ભ્રમ જ છે, કારણ કે તે કર્મોની નિર્જરા તો સ્વભાવથી જ થાય છે.

તથા—ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવમાં અવશિષ્ટ (બાકી રહેલા) અઘાતિયા કર્મોની નિર્જરા પ્રતિ કર્તાપણું કોઈ એક પ્રયત્ન વગર સ્વતઃ જ છે. તેનું કારણ એ છે કે કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતાં જ તેના પ્રભાવથી તે અઘાતિયા કર્મોની

નિર્જરા નિયમથી થઈ જાય છે, તેને રોકવાવાળી કોઈ પણ શક્તિ નથી, માટે ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવના પ્રતિ પણ આ આક્ષેપ થઈ શકતો નથી.

આ પ્રકારે “યે આસ્રવાસ્તે પરિસ્ત્રવાઃ, યે પરિસ્ત્રવાસ્તે આસ્રવાઃ” આ પૂર્વાર્ધ વાક્ય ચતુર્ગતિયોમાં જમણ કરવાવાળા જીવોની અપેક્ષાથી જ કહેલ છે. તથા—“યે અનાસ્રવાસ્તે અપરિસ્ત્રવાઃ, યે અપરિસ્ત્રવાસ્તે અનાસ્રવાઃ” આ ઉત્તરાર્ધ વાક્ય સિદ્ધોની અપેક્ષાએ કહેલ છે. કારણ કે એક તો તે નવા કર્મબંધના કર્તા નથી તેથી તે અનાસ્રવ છે. બીજું તેમાં પૂર્વના સકળ કર્મનો ક્ષય અને આગામી નવા કર્મબંધનો અભાવ પણ થઈ ચુકેલ છે, માટે નિર્જરા કરવાયોગ્ય કર્મોનો અભાવ થવાથી તે નિર્જરાના પણ કર્તા માનવામાં આવેલ નથી, માટે તે અપરિસ્ત્રવ છે. તથા—તેમાં પૂર્વસંચિત સકળ કર્મના ક્ષયથી, અને નવીન કર્મોનાં નહિ આવવાથી, નિર્જરા કરવાયોગ્ય કર્મોનો અભાવ થવાથી કર્મોની નિર્જરાના કર્તા નહીં હોવાને લીધે તે અપરિસ્ત્રવ છે. અને નવીન કર્મો તો બંધ નહીં કરવાથી તે અનાસ્રવ છે.

અથવા—અનાસ્રવ અને અપરિસ્ત્રવના ક્રમને બતાવે છે—

“યે અનાસ્રવાસ્તે અપરિસ્ત્રવાઃ” જે પ્રથમ સમયમાં અનાસ્રવ છે—કર્મબંધના કર્તા નથી તે ત્યારબાદના સમયમાં અપરિસ્ત્રવ છે—કર્મની નિર્જરા કરવાવાળાં નથી, કારણ કે જે કર્મોથી બંધાયેલા રહે છે તે તેની નિર્જરા કરવાવાળા પણ હોય છે. જે કર્મોથી બંધાયેલા જ નથી તે નિર્જરા પણ કોની કરશે ? આ જ પ્રકારે “યે અપરિસ્ત્રવાસ્તે અનાસ્રવાઃ” આ વાક્ય પણ સમજ લેવું જોઈએ. આ વિવેચન પણ સિદ્ધોની અપેક્ષાથી જ કરેલ છે. ॥ સૂ. ૧ ॥

દ્વિતીય સૂત્ર । /

જો આસ્રવ હું વે પરિસ્ત્રવ હું જો પરિસ્ત્રવ હું વે આસ્રવ હું, જો અનાસ્રવ હું વે અપરિસ્ત્રવ હું જો અપરિસ્ત્રવ હું વે અનાસ્રવ હું - ઇન પદોંકો જનતા હુઆ એસા કૌન મુનિ હું જો ષડ્ગુવનિકાયકો બંધતે હુએ ઔર મુક્ત હોતે હુએ જિનાગમાનુસાર જન કર, તથા સભી તીર્થકરરો દ્વારા ભિન્ન - ભિન્નરૂપ સે પ્રતિબોધિત બન્ધકારણ ઔર નિર્જરાકારણ કો જનકર ધર્માચરણમે પ્રવૃત ન હો !

જો એમ છે તો તેનાથી શું ? આનું ઉત્તર કહે છે—‘एष पण संवुज्झमाणे’ ઇત્યાદિ । તે પૂર્વોક્ત પદોને ઘણી સારી રીતે જાણનાર કોણ તેવો પ્રાણી હશે જે આસ્રવથી આવેલા કર્મોથી બંધાયેલા અને તપ સંયમના આરાધનથી રહિત આ

ષડ્ભવનિકાયરૂપ લોકને, તથા અતીત અનાગત અને વર્તમાન સમસ્ત તીર્થંકરો દ્વારા જુદા જુદા પ્રકારથી ઉપદિષ્ટ બંધના કારણોને અને નિર્જનના કારણોને જુના-ગમથી જાણીને ધર્માચરણ કરવામાં પ્રવૃત્ત ન થાય ? પરંતુ અવશ્ય જ થાય. ॥સૂ.૦૨॥

તૃતીય સૂત્રકા અવતરણા ઔર તૃતીય સૂત્ર । /

પ્રવચનજ્ઞાનસે યુક્ત મુનિ, હેયોપાદેયકો તથા યથોપદિષ્ટ ધર્મ કો જનનેવાલે સંસારિયોં કે લ્યે ઉપદેશ દેતે હૈં । જ્ઞાનીકા ઉપદેશ સુનકર, આર્ત અથવા પ્રમત્ત લી પ્રબુદ્ધ હો જાતે હૈ । મૈને જો કુછ કહા હૈ ઔર મૈ જો કુછ કહતા હૂં વહ સત્ય હી હૈં । મૈને યહ સબ ભગવાનુસે સુનકર હી કહા હૈ । મોક્ષાભિલાષીકો ઇસમેં સમ્યક્ત્વ-શ્રદ્ધાન રખના ચાહિયે ।

અહિંન્ત પ્રભુના પ્રવચન અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરનાર ચતુર્દશ-ચૌદ પૂર્વના પાઠી ગણધરાદિક પણ જીવના હિતને માટે જ ઉપદેશ કરે છે. આ વાત પ્રગટ કરવામાં આવે છે-‘આઘાઙ નાળી’ ઇત્યાદિ.

જીનેન્દ્ર ભગવાને કહેલાં પ્રવચનના જ્ઞાનથી સંપન્ન જ્ઞાની ગણધરાદિક શાસ્ત્રવિહિત ધર્મનું પ્રતિપાદન હેયોપાદેયવિવેકશીલ સંસારી મનુષ્યોને માટે કરે છે. આ સૂત્રમાં જીનેન્દ્રપ્રતિપાદિત સદ્ધર્મનો ઉપદેશ સંસારી જીવોને માટે જે પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે તેનું કારણ એ જ છે કે તેમાં સર્વ-સંવર અને સર્વ-વિરતિરૂપ ચારિત્રનું આરાધન કરવાની યોગ્યતા રહેલી છે. તેમાં પણ જે ધર્મ શ્રદ્ધા કરવાની યોગ્યતાથી સંપન્ન હોય છે તેને જ ધર્મનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે, અને ત્યાં જ તે અસરકારક પણ થાય છે. જે અપર્યાપ્તાવસ્થામાં રહેલાં છે તે ધાર્મિક ઉપદેશને પાત્ર નથી, આ વાત ‘સંબુદ્ધમાન’ અને ‘વિજ્ઞાનપ્રાપ્ત’ આ બે વિશેષણોથી પ્રગટ કરેલ છે. જે ધાર્મિક ઉપદેશને યથાવત્ નથી સમજી શકતા તે એ ઉપદેશથી કાંઈ પણ લાભ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તેમજ જે અપર્યાપ્ત છે-અસંસી છે તેની ઉપર પણ ઉપદેશ પોતાનો કાંઈ પણ પ્રભાવ પાડી શકતો નથી. મન વગર વિચાર-શક્તિનો અભાવ હોવાથી તે એ લાભથી સર્વથા દૂર જ રહે છે, પણ જે સંસી છે જેમાં ‘આ હેય છે, આ ઉપાદેય છે’ આવા પ્રકારના જ્ઞાનની જાગૃતિ છે તેવાઓને ધર્મનો ઉપદેશ પોતાનો પ્રભાવ બતાવી શકે છે.

જ્ઞાનીએ આપેલ ધાર્મિક ઉપદેશ પણ આ પદ્ધતિનો હોય છે જે પૂર્વોક્ત વિશે-
 પણુ-વિશિષ્ટ મનુષ્યોમાં પોતાના કર્તાવ્ય માર્ગની અવશ્ય અવશ્ય જાગૃતિ કરતાં
 કરતાં તેમાં ધર્મની ભાવના ભરી દે છે. કદાચ કોઈ કોઈ કારણથી પીડિત અગર
 પ્રમાદદશાવાળા પણુ હોય તો પણુ તે આ ઉપદેશદ્વારા પ્રતિબોધિત થઈ જાય છે,
 માટે “અદ્વા વિ સંતા અદુવા પમત્તા” આ પદોથી સ્પષ્ટ કરેલ છે. કોઈ કારણ-
 વશ જે આત્મધ્યાનમાં તત્પર છે, અથવા રાગદ્વેષ આદિ કારણોથી યા વૈષયિક
 કોઈ પણુ સંબંધથી જે પ્રમત્ત થઈ રહ્યા છે; એવા મનુષ્ય પણુ જ્ઞાનીના દિવ્ય
 ઉપદેશથી ધાર્મિક લાભ પ્રાપ્ત કરે છે, જેમ આત્મ-ચિલાતિપુત્ર વિગેરે, અને
 પ્રમત્ત-શાલિભદ્રાદિકોએ ધર્મનો લાભ જ્ઞાનીના ઉપદેશથી લીધો છે.

આ સૂત્રમાં “મનુષ્યોને માટે જ્ઞાની ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે” આ જે
 પ્રગટ કરેલ છે તેનું કારણ એ છે કે-તેમાં સર્વ-સંવર અને સર્વ-વિરતિરૂપ
 ચારિત્ર આરાધન કરવાની યોગ્યતા છે. પ્રભુનું ધાર્મિક આખ્યાનશ્રોત વરસાદધારાની
 માફક એક ધારાથી સર્વત્ર પક્ષપાતરહિત વહે છે. તેમની પર્ષદા-સમવસરણુ-માં
 જે બાર પ્રકારની પરિષદ ભરાય છે તેમાં બધાને માટે પ્રભુની દિવ્ય વાણી
 કોઈ પણુ ભેદભાવ વિના-એક રૂપમાં તે તે જીવોની ભાષામાં પરિણત થાય છે,
 તો પણુ જે આ ઠેકાણે ‘મનુષ્યોને માટે જ્ઞાની પુરૂષ ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે’
 આવું જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ તેમાં સર્વ-સંવર અને સર્વ-વિરતિરૂપ
 ચારિત્ર આરાધન કરવાની યોગ્યતા જ છે. અને તે યોગ્યતાને ધ્યાનમાં રાખીને
 આ કહેવામાં આવેલ છે.

મનુષ્ય સિવાય બીજી ગતિઓના જીવોમાં આ યોગ્યતા નથી. તિર્યંચ
 ગતિના જીવો પાંચ ગુણુસ્થાનથી આગળ વધી શકતા નથી. દેવગતિમાં જીવોને
 ચાર ગુણુસ્થાન જ દેખાય છે, બીજા ગુણુસ્થાનો નથી. મનુષ્યોમાં જ ચૌદ ગુણુ-
 સ્થાન આરાધન કરવાની યોગ્યતા છે. આટલું હોવા છતાં જે પર્યાપ્ત નથી પણુ
 અપર્યાપ્તદશાવર્તી છે તે ઉપદેશને પાત્ર નથી.

‘નિર્વૃત્યપર્યાપ્તક’ તે છે, જેની હજી પર્યાપ્તિઓ પુરી થઈ નથી, એક
 અંતર્મુહૂર્તમાં નિયમથી પૂર્ણ થશે. ‘લઙ્ઘ્યપર્યાપ્તક’ તે છે જે પર્યાપ્તિઓની પૂર્ણ-
 તાથી રહિત છે, અને અંતર્મુહૂર્તમાં જેનું મરણ અવશ્યભાવી છે, તે સંમૂર્ચ્છિમ

મનુષ્ય હોય છે, આ જ વાતને પ્રગટ કરવાને માટે સૂત્રમાં ‘સંબુધ્ધમાન’ અને ‘વિજ્ઞાનપ્રાપ્ત’ એ બે વિશેષણો આપેલા છે.

કેવી કેવી દશાવાળા જીવોને પ્રભુની ધર્મદેશનાથી ધર્મનો લાલ થયેલ છે તે વાત ચિલાતિપુત્ર અને શાલિભદ્ર આદિના દષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ છે. (આની કથા શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી છે)

હે જમ્બૂ ! આ વિષયમાં જે મેં કહ્યું છે અને આગળ પણ જે કહેવામાં આવશે તે બધું સાચું જ છે. મોક્ષાલિલાધીનું કર્તવ્ય છે કે તે આ વિષયમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધાળુ રહે; કારણ કે પ્રભુના મુખથી જેવું સાંભળ્યું છે તેવું જ હું તમોને કહું છું, માટે હે જમ્બૂ ! હૃલ્લ સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રને પ્રાપ્ત કરીને પ્રમાદનું સેવન ન કરો, એ જ વારંવાર કહેવાનું છે. ॥ સૂ. ૩ ॥

ચતુર્થ સૂત્રકા અવતરણ ઔર ચતુર્થ સૂત્ર । /

સંસારી જીવ મૃત્યુસે નહીં બચ સકતે । વે ધર્મસે બહિર્ભૂત હોનેકે કારણ ઇચ્છાકે અધીન રહતે હૈં, અતિ-અસંયમી હોતે હૈં, કાલ-મૃત્યુસે ગૃહીત હોતે હૈં, અથવા-આગામી વર્ષમેં યા ઉસકે બાદ કે વર્ષોમેં ધર્માચરણ કરનેકે સંકલ્પ

કરતે રહતે હૈં, ઔર ધાન્યાદિ સંગ્રહ કરનેમેં હી લગે રહતે હૈં; એસે સંસારી જીવ અનન્તવાર એકેન્દ્રિયાદિક ભવોમેં જન્મ લેતે રહતે હૈં ।

પ્રમાદી સંસારી જીવોના વારંવાર મરણ અને જન્મ નિરંતર થયા કરે છે, તેને પ્રગટ કરવામાં આવે છે—‘ નાનાગમો ’ ઇત્યાદિ.

એવો કોઈ સંસારી જીવ નથી જે નિમિત્તથી અથવા વગર નિમિત્તથી મૃત્યુના મુખમાં ન પડતા હોય. કહ્યું છે—

“ નયતિ નૌતિ યાતિ વિતનોતિ કરોતિ રસાયનક્રિયાં,
ચરતિ ગુરુવ્રતાનિ વિવરાણ્યપિ વિશતિ વિશેષકાતરઃ ।
તપતિ તર્પાસિ ખાદતિ મિતાનિ કરોતિ ચ મન્ત્રસાધનં,
તદપિ કૃતાન્તદન્તયન્ત્રક્રકચક્રમૈર્વિદાર્યતે ” ॥ ૧ ॥

અર્થાત—કાયર પુરૂષ મૃત્યુના ભયથી ભલે કોઈ જગ્યાએ ભાગી જાય, અથવા મૃત્યુની લાચારી કરે, કોઈ જગ્યાએ ચાલી જાય, કોઈ પ્રપંચ કરે, અથવા અમર થવાને માટે રસાયન ક્રિયા (કાયાકલ્પ) કરે, તથા મોટા વ્રત કરે, પહોડોની શુક્રાઓમાં છુપાઈ જાય, અનેક પ્રકારના તપ કરે, પરિમિત ખોરાક ખાય, મંત્ર—

સાધના કરે તો પણ તે કરાળકાળના તીખા દાંતથી ચિરાઈ જ જાય છે, અર્થાત્ પ્રાણી મૃત્યુથી કેઈ પ્રકારે પણ બચી શકતો નથી. ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ—મૃત્યુનું નિમિત્તકારણ, જેમ—દંડ, ચાળુક, શસ્ત્ર, રસ્સી, વિષ આદિ.

નિરુપક્રમ—નિમિત્તરહિત—આયુષ્ય પુરૂ થવાથી આપમેળે મૃત્યુને વશ થવું.

આ સૂત્રમાં એમ કહેવામાં આવેલ છે કે જેઓ રાગ અને દ્વેષથી અંધ બનીને પ્રમાદી બને છે અને ધર્મને જાણતા નથી તેઓ વિષયસુખની ઈચ્છાથી વિષયોમાં આસક્ત બને છે. પોતાની આ ઈચ્છાને પૂર્ણ કરવામાં જ પોતાનું પરમ કર્તવ્ય સમજે છે. આ વખતે ન્યાય અન્યાયનો કોઈ ખ્યાલ રાખતો નથી. ઈચ્છાને પૂર્ણ કરવાનો જ માત્ર એક ખ્યાલ રાખે છે. ઈન્દ્રિયોને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિનું નામ જ ઈચ્છા છે. જે ઈન્દ્રિયોને અનુકૂળ ગમ્યું તેમાં જ અંધ બનીને તેઓ પડે છે. ‘એનું ભવિષ્યમાં શું પરિણામ આવશે ?’ આ વિચાર એને નથી આવતો. ઈચ્છાઓને આધીન બનેલો મનુષ્ય સંસારની તરફ જ દોટ લગાવે છે. નિવૃત્તિ માર્ગથી તે દૂર છે. નિવૃત્તિ માર્ગની પ્રાપ્તિ વિના ઈચ્છાઓ પર અંકુશ થતો નથી, તે નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે. જ્યાં સુધી પ્રવૃત્તિમાર્ગ છે ત્યાં સુધી સંસાર છે. નિવૃત્તિમાર્ગની પ્રાપ્તિ સંસારનો સાક્ષાત્ અગર પરંપરાથી અંત છે. ઈચ્છાઓ ઉપર વિજય મેળવવો તે જ સંયમ—ભાવ છે. તેથી વિપરીત અસંયમભાવ છે. અસંયમી જીવ ધર્મની પ્રાપ્તિ કરવામાં સમયનું બહાનું બતાવે છે—‘હજી તો જીવાનીનો સમય છે, સાંસારિક આનંદ ભોગવી લઉં, વૃદ્ધાવસ્થા આવ્યા પછી ધર્મ ધારણ કરી લઈશ. અથવા—આગામી વર્ષમાં, અગર તેના બાદના વર્ષમાં, અથવા પુત્ર—પુત્રીઓના વિવાહ થયા પછી ધર્મ કરીશ.’ આવા પ્રકારના વિચાર કરી કરીને તે કાળનો ગ્રાસ બની જાય છે, અને ધર્મના લાભથી વંચિત રહી જાય છે. વિષ-યેચ્છાને આધીન બનેલા સંસારી મનુષ્ય જે કોઈ પ્રકારથી હિરણ્ય-સુવર્ણાદિક પરિગ્રહનો સંચય કરવામાં જ પોતાના જીવનના અધિકાંશ ભાગને નષ્ટ કરે છે, અને ઉપાજીત-કર્માનુસાર એકેન્દ્રિયાદિક યોનિયોમાં અનંત વાર જન્મ મરણના અનંત દુઃખોને સહન કરતા રહે છે. આ કથનનો સાર એ છે કે—રાગ દ્વેષના કારણથી સંસારી જીવ ધર્મને નહિ સમજીને ઈન્દ્રિયો અને મનના અનુકૂળ વિષયોમાં મુગ્ધ થઈને વારંવાર કર્મપરંપરાની વૃદ્ધિ કરે છે, અને કર્મોથી રહિત થતા નથી. ॥સૂ. ૪॥

પ્રથમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર પ્રથમ સૂત્ર । /

ઇસ લોકમેં કિતનેક જીવોંકો વારંવાર ઉત્પન્ન હોને કે કારણ ઉન સે પરિચય હો જતા હૈ, નરકાદિ સ્થાનોંમેં ઉત્પન્ન હુએ વે જીવ નરકાદિ સમ્બન્ધી દુઃખોં કા અનુભવ કરતે હૈ ।

પ્રમાદશાળી જીવોની એકેન્દ્રિયાદિક યોનિયોમાં જન્મ ધારણ કરવાથી શું નુકસાન થાય છે ? એવી શિષ્યની જાણાસા થવાથી ઉત્તર આપે છે—‘इहमेगेंसि’ ઇત્યાદિ.

આ સંસારમાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ અને કષાયવાળા જીવોને છેદન ભેદન, બન્ધન આદિ દુઃખોના સ્થાનભૂત નરકાદિમાં વારંવાર ઉત્પન્ન થવાથી તે નરકાદિકોની સાથે અધિક પરિચય થઈ જાય છે, તે ત્યાંના દુઃખોને ભોગવતા રહે છે.

જે મનુષ્ય કર્મબન્ધના કારણ મિથ્યાત્વ અવિરતિ પ્રમાદ અને કષાયના સેવન કરવામાં રાત-દિન રચ્યો-પચ્યો રહે છે, અને વિષયભોગોની ઇચ્છાને અધીન હોવાથી ધાર્મિક આચાર વિચારથી શૂન્ય છે, ઇન્દ્રિયોના અનુકુળ આચરણ કરવામાં જ જે લાગેલ છે, તે મૃત્યુનો આસ બનીને નરકાદિ યોનિયોમાં કે જે ઠેકાણે છેદન-ભેદન બન્ધનાદિ અપાર દુઃખો છે, ત્યાં વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાંના તે અનન્ત દુઃખોને ભોગવતો રહે છે. ॥ સૂ. ૦ ૫ ॥

છઠે સૂત્રકા અવતરણ ઔર છઠા સૂત્ર । /

કૂરકર્મ કરનેવાલા જીવ બહુતકાલ તક નરકમેં રહતા હૈ ઔર કૂરકર્મ નહીં કરનેવાલા જીવ કલી લી નરકમેં નહીં જતા હૈ ।

શું વિષયભોગોની ઇચ્છાને પરાધીન બનેલા સમસ્ત પ્રાણી નરકાદિ યોનિયોમાં દુઃખોને ભોગવે છે કે તેમાંથી કેઈ કેઈ ભોગવે છે ? આ પ્રકારના પ્રશ્નના જવાબમાં કહે છે—‘ चिट्ठं कूरेहि ’ ઇત્યાદિ.

જેના પરિણામ ઘોરતર છે એવા વધ અંધનાદિક જે જે કૂર કર્મ છે તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા પ્રાણી મરીને નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને ચિરકાળ સુધી અનેક સાગર પર્યન્ત ત્યાંના દુઃખને ભોગવવું, વૈતરણી નદીમાં તરવું, શાદમલી-સેમર જાતના વૃક્ષોના તલવારની ધાર જેવા પાંદડાઓના પડવાથી દેહનું ચીરાઈ જવું આદિ જે ભયંકર દુઃખો છે તેઓને ભોગવતાં ભોગવતાં ત્યાં જ પોતાના ભુજ્યમાન આયુષ્યને વ્યતીત કરે છે, જે આવા કૂર કર્મોનું સેવન કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરતા નથી તે નરક-નિગોદમાં ઉત્પન્ન થતા નથી.

અથવા—અતિકુટિલ જે પ્રાણાતિપાત આદિ કર્મો છે તેઓ દ્વારા આવા પ્રાણી ચિરકાળ સુધી નરકમાં નિવાસ કરે છે, અને મંદ કૂર કર્મો દ્વારા ત્યાં ચિરકાળ સુધી નહિ પણ કાંઈક ઓછા સમય સુધી શ્રેણિક રાજની માફક રહે છે. ॥સૂ.૦૬॥

સાતવાં સૂત્રકા અવતરણ ઔર સાતવાં સૂત્ર । /

ચતુર્દશપૂર્વધારી ઔર કેવલજ્ઞાનીકે કથનમેં થોડાસા ભી અન્તર નહીં હોતા !

શ્રી જમ્બૂસ્વામી શ્રી સુધર્માસ્વામીને પૂછે છે કે—હે ભદ્રન્ત ! આવી પ્રરૂપણા કોણ કરે છે જે તેનાં વચનોમાં અમે શ્રદ્ધા કરીએ ? શ્રી સુધર્માસ્વામી કહે છે—
—‘ एमे वयंति ’ ઇત્યાદિ.

આ પ્રકારનો પ્રતિપાદન ચતુર્દશ પૂર્વના પાઠી, શ્રુતકેવળી, શ્રીગણધરાદિક દેવ કરે છે, અને આ વાત નિરાવરણજ્ઞાનશાળી શ્રી સર્વજ્ઞ ભગવાન પણ કહે છે. આ વિષયમાં બન્નેના એક મત છે. આ વિષયની આચાર્ય મહારાજ ફરીથી પુષ્ટિ કરે છે કે જે અર્થનું પ્રતિપાદન કેવળી કરે છે તેજ અર્થનું પ્રતિપાદન શ્રુતકેવળી મહારાજ કરે છે, કારણ કે કેવળી અને શ્રુતકેવળીના વચનોમાં જરા પણ ફરક પડતો નથી. કેવળી ભગવાન કેવળજ્ઞાન-વિશિષ્ટ છે અને શ્રુતકેવળી ચૌદ પૂર્વના પાઠી છે, માટે આ બન્ને યથાર્થવક્તા છે. જે કે કેવળી અને શ્રુતકેવળીના જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રૂપથી ભિન્નતા છે પરન્તુ વસ્તુસ્વરૂપના પ્રતિપાદન કરવામાં અગર તેને બાણુવામાં બંનેના જ્ઞાનમાં જરા પણ ભિન્નતા નથી. કેવળી અને શ્રુતકેવળી યથાર્થવક્તા હોવાથી એક જ અર્થનો પ્રતિપાદન કરે છે, વિરૂદ્ધ અર્થનો નહિ. ॥સૂ.૦૭॥

આ જ પ્રકારે આગળ કહેવામાં આવનારા અર્થમાં પણ એકવાક્યતા થાય છે; તે બતાવે છે—‘आवंती केयावंती ’ ઇત્યાદિ.

અષ્ટમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર અષ્ટમ સૂત્ર । /

ઇસ મનુષ્યલોકમેં કિતનેક શ્રમણ બ્રાહ્મણ- સભી પ્રાણી, સભી ભૂત, સભી જીવ ઔર સભી સત્ત્વ હનન કરનેયોગ્ય હૈ, હનન કરને કે લિયે આજ્ઞા દેનેયોગ્ય હૈ, હનન કરનેકે લિયે ગ્રહણ કરને યોગ્ય હૈ ઔર વિષશસ્ત્રાદિદ્વારા મારને

યોગ્ય હૈ; ઇસમેં કોઈ દોષ નહીં હૈ ઇસ પ્રકાર કહતે હૈ । યહ સબ અનાર્યવચન હી હૈ ।

આ લોકમાં જેટલા પણ શ્રમણ એટલે દંડી શાક્યાદિક અને બ્રાહ્મણ એટલે ઔદેશિક આહાર લેવાવાળા છે તે બધા, ધર્મની વિરૂદ્ધ બુદ્ધા બુદ્ધા રૂપે પ્રરૂપણ કરે છે અને કહે છે—“જે કંઈ અમારી માન્યતા છે તે અમારી દેખેલી છે, અમારી સાંભળેલી છે, અમારી માનેલી છે અને અમારી જાણેલી છે તથા ઉર્ધ્વ- (ઉંચી) અધઃ (નીચી) અને તિર્યગ્ (તિરછી) આ સમસ્ત દિશાઓમાં અમે તથા અમારા આચાર્યોએ ઘણી સારી રીતે તેનું પર્યાલોચન કર્યું છે કે સમસ્ત પ્રાણી, સમસ્ત ભૂત, સમસ્ત જીવ, અને સમસ્ત સત્ત્વ મારવા યોગ્ય છે, મારવા માટે આજ્ઞા આપવા યોગ્ય છે, મારવા માટે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, પરિતાપિત કરવા યોગ્ય છે, અને વિષ શસ્ત્રાદિક દ્વારા વધ કરવા યોગ્ય છે, આ અમારો અભિપ્રાય નિર્દોષ છે.” આ બધા અનાર્યોના વચન છે, આર્યોના નથી.

સ્પષ્ટાર્થ—પરસ્પર વિરૂદ્ધાર્થનું કથન અસ્પષ્ટતા હોવાથી થાય છે, કેવળી અને શ્રુતકેવળી પદાર્થોના જાણકાર છે, માટે તેમણે જે કંઈ પ્રતિપાદન કર્યું છે તે નિર્દોષ અને પરસ્પર વિરૂદ્ધતાથી રહિત છે. અદ્વયજ્ઞાના વચનોમાં આ વાત દેખવામાં આવતી નથી. તેના વચન સંદોષ અને પરસ્પર વિરૂદ્ધાર્થપ્રરૂપક થયા કરે છે. આ વાત આ સૂત્રમાં ભાષ્યરૂપથી પ્રગટ કરેલ છે.

સંસારમાં જેટલા શ્રમણ, દંડી બુદ્ધમતાનુયાયી આદિ છે અને બ્રાહ્મણ-ઔદેશિક આહારના લેવાવાળા છે ધર્મતત્ત્વના યથાર્થ સ્વરૂપથી અનભિજ્ઞ છે, તેમની માન્યતા પરસ્પરવિરૂદ્ધાર્થપ્રરૂપક છે, હિંસાદિક ‘પાપોનું’ સેવન કરવામાં તેમની માન્યતા મુજબ કોઈ દોષ નથી. તે આવા કૃત્યોની પુષ્ટિ કરતાં કહે છે કે-જે કંઈ અમેને કહેવામાં આવ્યું છે તે કપોળકલ્પિત-અસત્ય નથી; પણ અમે પોતાના દિવ્યજ્ઞાનથી એનો સાક્ષાત્કાર કરેલ છે. અથવા-અમારા આચાર્યોએ પોતાના દિવ્ય જ્ઞાનથી એનો સાક્ષાત્કાર કરેલ છે. અમેએ આ અમારા આચાર્યોદિકોથી સાંભળ્યું છે. યુક્તિયુક્ત હોવાથી અમેને તેમજ અમારા આચાર્યોને માટે માન્ય છે, પદાર્થોના ભેદ પર્યાયોદ્વારા પૃથક્કરણ કરવાથી અમે અને અમારા આચાર્યોએ આ ભેદો સારી રીતે જાણી લીધેલ છે. પ્રત્યેક દિશામાં અમે તથા અમારા આચાર્યોએ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી તેનો સારી રીતે શાંતચિત્તે નિર્ણય પણ કર્યો છે કે—સમસ્ત પ્રાણી,

સમસ્ત ભૂત, સમસ્ત જીવ, અને સમસ્ત સત્ત્વ મારવા યોગ્ય છે, મારવાની આજ્ઞા દેવા યોગ્ય છે, મારવા માટે અહંબુ કરવા યોગ્ય છે, પરિતાપિત કરવા યોગ્ય છે, અને વિષશસ્ત્રાદિક દ્વારા વધ કરવા યોગ્ય છે. પ્રાણી સત્ત્વ આદિ શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ પહેલાં જ પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.

આ પ્રકારે જનપ્રતિપાદિત ધર્મમાં પણ મંદિરાદિક નિર્માણ કરવાનું, તેમજ જિનપ્રતિમા બનાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરવાની જે પ્રથા ચાલુ છે તે પદ્ધતિ પણ સદોષ છે, ઉપાદેય નથી. તથા સાધુઓમાં ઔદેશિક આહાર લેવાની તેમજ વિહારાદિક કરતી વખતે પોતાની સેવા કરવાના બહાને શ્રાવકોને સાથે લઈને તેના દ્વારા તૈયાર કરેલા આહાર પાણી લેવાની એક પ્રકારની જે પ્રથા ચાલુ થઈ છે, અને તેમાં જે દોષ-પાપાનુબંધ નથી માનતા, અને દરેક તે બાબતને બીજા રૂપથી સમર્થન કરે છે તે બધા પૂર્વોક્ત કથન અનાર્યોના જ સમજવા જોઈએ.

સાવધ વ્યાપારથી જે દૂર રહે છે તેની આર્ય સંજ્ઞા, અને તેનાથી વિપરીતની અનાર્ય સંજ્ઞા છે. તે કૂરકર્મી હોય છે. પ્રાણીઓને માટે પીડાકારક આ સમસ્ત પૂર્વોક્ત કથન આ અનાર્યોના જ પ્રતિપાદિત કરેલાં છે. ॥ સૂ. ૮ ॥

નવમ સૂત્રકા અવતરણા ઔર નવમ સૂત્ર । /

સભી પ્રાણી, સભી ભૂત-આદિ જનન કરનેકે યોગ્ય હૈ, ઇત્યાદિ જો કોઈ શ્રમણ-બ્રાહ્મણ કહતે હૈ, ઉનકા યહ કથન અનાર્યવચન હૈ ઇસ પ્રકાર આર્યોકા કથન હૈ ।

આ પૂર્વોક્ત સમસ્ત ધર્મવિરૂદ્ધ કથન અનાર્યોના છે તો પછી આર્યોની માન્યતા કેવી છે? આ પ્રકારની શિષ્યની શંકાનું સમાધાન કરે છે—‘તથા જે આરિયા’ ઇત્યાદિ.

આ પૂર્વોક્ત કથનમાં આર્યોની આ પ્રકારની પ્રત્યુત્તરરૂપ માન્યતા છે, અર્થાત્—દેશથી ભાષાથી અને ચારિત્રથી જે આર્ય છે તેનું આ પ્રકારનું કથન છે કે—તમોએ તમારા આચાર્યોએ જે દેખ્યું છે, સાંભળ્યું છે, માન્યું છે અને જે

જાણ્યું છે તેમજ પ્રત્યેક દિશામાં જેની પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોદ્ધારા સારી રીતે શોધ કરી છે તે સર્વથા સદોષ છે. તે તમારું તેમજ તમારા આચાર્યોનું દેખવું, સાંભળવું, માનવું, તેમજ જાણવું અને પર્યાલોચના કરવી તે દોષોથી મુક્ત નથી, માટે તમોએ તેમજ તમારા આચાર્યોએ જે દેખ્યું છે તે સુંદર-નિર્દોષ નથી દેખ્યું, જે સાંભળ્યું છે નિર્દોષ નથી સાંભળ્યું, જે માન્યું તે નિર્દોષ નથી માન્યું, તેમજ જે જાણ્યું છે તે નિર્દોષ નથી જાણ્યું, અને જે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોદ્ધારા પ્રત્યેક દિશામાં પર્યાલોચના કરી છે તે પણ નિર્દોષ નથી કરી, આ બધું તેઓનું તેમજ તમારું નામમાત્રનું દેખવું સાંભળવું વિગેરે થયું છે, કારણ કે તમારું પૂર્વોક્ત કથન જીવોની હિંસાદિક પાપોમાં પ્રવૃત્તિ જાગ્રત કરવાવાળું છે, માટે ‘સમસ્ત પ્રાણી, સમસ્ત ભૂત, સમસ્ત જીવ, અને સમસ્ત સત્ત્વ મારવા યોગ્ય છે, મારવાની આજ્ઞા હેવા યોગ્ય છે, મારવાને ઝડપી કરવા યોગ્ય છે, પરિતાપિત કરવા યોગ્ય છે, અને વિષશસ્ત્રાદિકો દ્વારા વધ કરવા યોગ્ય છે, આમાં કાંઈ પણ દોષ નથી.’ આ પ્રકારે જે તમારું કથન છે, તમારું ભાષણ છે, તમારી પ્રજ્ઞાપના છે, તમારી પ્રજ્ઞપણા છે, તથા એને જે તમોએ નિર્દોષ પ્રગટ કરેલ છે તે બધા અનાર્યોના જ વચનો છે અને સદોષ છે, કારણ કે તમારા તેમજ તમારા આચાર્યોના આ વચનોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાવાળાં પ્રાણી કેવળ પાપના જ ઉપાર્જન કરવાવાળા બને છે, ધર્મના નહીં, માટે અનાર્યવચન હોવાથી તે તજવા યોગ્ય છે. આ પૂર્વોક્ત કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે આ બધા કથન ધર્મ-વિરૂદ્ધ હોવાથી જીવોને અસહાચારની પ્રવૃત્તિનું કારણ હોવાથી સદોષ અને પાપાનુબંધનો હેતુ છે, માટે અનાર્યવચન હોવાથી તે સર્વથા નિન્દનીય તેમજ ગર્હણીય છે. ॥૨૪૦ ॥

દશમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર દશમ સૂત્ર । /

સભી પ્રાણી, સભી ભૂત આદિ હનન કરનેયોગ્ય નહીં હૈં-
ઇત્યાદિ કથન આર્યોકા હૈ ઇસ પ્રકાર સ્વહિંસા-તપ્રતિપાદન ।

કેવળી ભગવાન આ પ્રકારે દંડી શાક્યાદિકોના કથનમાં હિંસાદિક દોષોનો સદ્ભાવ હોવાથી ધર્મ-વિરૂદ્ધતા પ્રદર્શિત કરી પોતાનો સિદ્ધાંત પ્રગટ કરવાને માટે કહે છે-‘વયં પુન’ ઇત્યાદિ.

આ સૂત્રમાં ‘પુનઃ’ આ શબ્દ પૂર્વોક્ત શ્રમણાદિકોની માન્યતાથી કેવળી-યોની માન્યતામાં ભિન્ન-પ્રકારતા પ્રકાશિત કરે છે. અર્થાત્-કેવળીઓનું કથન આ પ્રકારનું નથી પણ આમ છે જેનાથી કોઈ પણ પ્રકારે ધર્મથી વિરોધ આવી શકતો નથી. એમનું કહેવું છે કે-અમે તો આ પ્રકારનું કથન કરીએ છીએ, ભાષણ કરીએ છીએ, પ્રજ્ઞાપના કરીએ છીએ અને પ્રરૂપણા કરીએ છીએ કે સમસ્ત પ્રાણી, સમસ્ત ભૂત, સમસ્ત જીવ અને સમસ્ત સત્ત્વ મારવા યોગ્ય નથી, મારવાની આજ્ઞા દેવા યોગ્ય નથી, મારવાને માટે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી, પરિતાપિત કરવા યોગ્ય નથી, તેમજ વિષ અને શસ્ત્રાદિકોથી વધ કરવાને યોગ્ય નથી. (આ સમસ્ત પદાર્થોનું વિવેચન પહેલાં કરવામાં આવ્યું છે) આ અમારું કથન હિંસાદિક પાપોમાં જીવોની પ્રવૃત્તિ કરવાવાળું નહિ હોવાથી પ્રમાણરૂપ નિર્દોષ છે. એ તમો સારી રીતે સમજ લ્યો. દેશથી, ભાષાથી અને ચારિત્રથી જે આર્ય છે તેનું આ જ કથન છે, આ માટે જ આ નિર્દોષ છે. આર્ય દેશમાં જે ઉત્પન્ન થયાં છે તે દેશથી આર્ય, આર્યોની ભાષા ખોલે છે માટે ભાષાથી આર્ય અને ચારિત્રનું જે આરાધન કરે છે તે ચારિત્રથી આર્ય કહેવાય છે. ॥ સૂ. ૧૦ ॥

ગ્યારહવે સૂત્રકા અવતરણ ઔર ગ્યારહવાં સૂત્ર । /

દુઃખ જૈસે અપને લિયે અપ્રિય હૈ ઉસી પ્રકાર વહ સભી પ્રાણી, ભૂત-આદિકે લિયે ભી અપ્રિય હૈ । અતઃ કિસીકો દુઃખ નહીં દેના ચાહિયે । ઉદેશસમાપ્તિ ।

દંડીશાક્યાદિક પાખંડિયોના ધર્મવિરૂદ્ધ કથનને શાંત કરવા માટે કેવળીઓનું જે કથન છે તે કહે છે—‘પુર્વં નિકાય’ ઇત્યાદિ.

હે વાદવિવાદ કરવાવાળા! અમે સૌથી પ્રથમ આગમોક્ત અર્થ-તત્ત્વ-ની વ્યવસ્થા કરીને તમારે લોકોમાંથી દરેકને પૂછીએ છીએ કે તમો દુઃખ કોને માનો છો? જે

શાતા-મનને અનુકૂળ છે તે દુઃખ છે ? અગર જે અશાતા-મનને પ્રતિકૂળ છે તે દુઃખ છે ?

મનને અનુકૂળ-શાતાને કદાચ દુઃખ માનવામાં આવે તો તેમાં પ્રત્યક્ષ તથા આગમપ્રમાણથી અને લોકથી પણ વિરોધ આવે છે, કારણ કે મન પોતાના અનુકૂળ પદાર્થના સેવનમાં સુખ માને છે એ પ્રત્યક્ષ-સિદ્ધ વાત છે. આગમમાં પણ ‘મનોડનુકૂલં સુખં’ એમ લખેલ છે, અર્થાત્-મનના અનુકૂળ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ જીવોને શાતાવેદનીય કર્મના ઉદ્દયથી જ થાય છે, એવું શાસ્ત્રનું વચન છે, લોક પણ ‘મનને અનુકૂલ પદાર્થના સેવનમાં સુખ છે’ એવું જ કહે છે તેમ જ માને છે. મનને પ્રતિકૂળ અશાતાને કદાચ દુઃખ માનવામાં આવે તો જે યથાર્થવક્તા-સમજદાર પ્રવાહી છે અને જે આ વિષયમાં કેવળ મૌન છે તેને પણ અમે એ જ કહીશું કે —જે પ્રકારે અશાતા તમોને દુઃખરૂપ પ્રતીત થાય છે તે માફક સમસ્ત પ્રાણિયો સમસ્ત ભૂતો; સમસ્ત જીવો અને સમસ્ત સત્ત્વોને આ અશાતા મહાઘોર અને તેમના પ્રાણોને દુઃખ પહોંચાડવાવાળી હાવાથી મહાભયરૂપ પ્રતીત થાય છે, માટે સમસ્ત પ્રાણી, સમસ્ત ભૂત, સમસ્ત જીવ અને સમસ્ત સત્ત્વ નહિ મારવાયોગ્ય છે, નહિ મારવાની આજ્ઞા દેવા યોગ્ય છે, નહિ મારવાને પ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, નહિ પરિતાપિત કરવાને યોગ્ય છે, નહિ વધ કરવા યોગ્ય છે. અશાતા દેવાથી હિંસાદિક દોષોનું ભાગી બનવું પડે છે. જે હિંસાદિક પાપો કરવામાં દોષ નથી માનતા તે અનાર્થ છે, અને “હિંસાદિક પાપો કરવામાં દોષ નથી” એમ જે તેનું વચન છે આ અનાર્થવચન છે. સુધર્માસ્વામી કહે છે—હે જમ્બૂ! જેવું મેં ભગવાન સમીપે સાંભળ્યું છે તેવું કહું છું. ॥ સૂ. ૧૧ ॥

એથા અધ્યયનનો બીજો ઉદ્દેશ સમાપ્ત ॥ ૪-૨ ॥

દ્વિતીય ઉદ્દેશકે સાથ તૃતીય ઉદ્દેશકા સમ્બન્ધપ્રતિપાદન,
પ્રથમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર પ્રથમ સૂત્ર ।

ચોથા અધ્યયનનો ત્રીજો ઉદ્દેશ.

પાછળનાં બીજા ઉદ્દેશમાં દ્વંડી-શાક્યાદિક પાંખડીઓની માન્યતાનું નિરાકરણ કરીને સમ્યક્ત્વને સુસ્થિર કર્યું, પણ આટલાથી જ કર્મક્ષય થઈ શકે નહિ. કર્મક્ષય તો નિરતિયાર તપશ્ચરણથી જ થાય છે, માટે તે તપમાં જીવોની પ્રવૃત્તિ કરવાને માટે આ ત્રીજા ઉદ્દેશના કથનનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે. આમાં સર્વપ્રથમ ધર્મથી બહિર્ભૂત જે વ્યક્તિ છે તે અનાર્થ છે અને તેની સાથે રાગ દ્વેષ ન કરતાં ઉપેક્ષા ભાવ જ રાખવો જોઈએ, આ વાતનું પરિજ્ઞાન કરવાને માટે કહે છે—‘ ઉવેહિ જં’ ઇત્યાદિ.

ધર્મસે વહિર્ભૂત લોગોંકી ઉપેક્ષા કરો, એસે લોગોંકી ઉપેક્ષા
કરનેવાલા મનુષ્ય હી વિદ્વાન હૈ ।

ધર્મથી બહિર્ભૂત વ્યક્તિયોની સદા ઉપેક્ષા જ રાખવી જોઈએ. અર્થાત્-દ્વંડી શાક્યાદિક જે ધર્મથી બહિર્ભૂત છે, ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ નથી જાણતા તેમજ હિંસાદિક પાપ કાર્યોમાં જીવોની પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં મિથ્યા ઉપદેશ આપે છે તેનું અનુસરણ નહિ કરવું જોઈએ. જેમ ઘાસના તણખલા ઉપર સમજદાર જીવના હૃદયમાં રાગ તેમજ દ્વેષ હોતો નથી પણ હમેશાં મધ્યસ્થ ભાવ રહે છે, તે પ્રકારે જે આહૃત ધર્મથી વિપરીત ચાલવાવાળાં છે, અને તેનાથી જેની વૃત્તિ વિરૂદ્ધ બનેલી છે તેના પ્રત્યે પણ ભગવાનનો એ જ આદેશ છે કે-હે દેવાનુપ્રિય ! તમે રાગ દ્વેષ ન કરતાં તે પ્રત્યે ઉપેક્ષા ભાવજ રાખો, કારણ કે આ ઉપેક્ષાભાવથી આત્મામાં શાંતિની માત્રા અધિક રૂપમાં જાગૃત થાય છે. નવીન કર્મોના બંધ, જે તે પ્રત્યે રાગ દ્વેષ કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે રોકાઈ જાય છે, તેથી ધર્મવિમુખ મનુષ્યોને અનાર્થ સમજીને જે તેનું અનુસરણ નથી કરતા તે મનુષ્ય આ લોકમાં જેટલાં વિદ્વાનો છે તે બધાં કરતાં પણ અધિક વિદ્વાન છે, પણ આ ઠેકાણે તે વ્યક્તિ જેને બધા વિદ્વાનો કરતા વધારે જાણવાવાળો બતાવેલ છે તે તત્ત્વોના સમ્યક્ પ્રકારથી જાણવાવાળા હોવાથી જ સમજવું જોઈએ; કારણ કે તે સમક્ષિતી જીવ પોતાના પ્રયોજન-ભૂત તત્ત્વોથી જ મતલબ રાખે છે. એનાથી વિમુખ તત્ત્વોમાં

તેની સદા ઉપેક્ષા જ રહે છે. જે જીવમાં સ્વ-પરનો વિવેક જાગૃત રહે છે તે જ સંસારમાં સૌ વિદ્વાનો કરતાં પણ અધિક વિદ્વાન છે. અનેક શાસ્ત્રોનો જાણકાર હોવા છતાં પણ જે જ્ઞાનથી શૂન્ય છે તે વિદ્વાન હોવા છતાં પણ સિદ્ધાંતોની દૃષ્ટિમાં મૂર્ખ જ છે. ॥ સૂ. ૧ ॥

દ્વિતીય સૂત્રકા અવતરણ ઔર દ્વિતીય સૂત્ર ।

જિનધર્મથી વિમુખ વ્યક્તિયો પ્રતિ ઉપેક્ષાલાવ ધારણ કરવાવાળા મનુષ્યને વિદ્વાન કેમ માનવામાં આવેલ છે? આ પ્રકારની શિષ્યની જાણસા થવાથી કહે છે—‘અણુવીડ’ ઇત્યાદિ.

વિદ્વાન મનુષ્ય મનોવાક્કાચકે સાવધવ્યાપારરૂપ દણ્ડકે યાગી હોતે હૈં, અષ્ટવિધ કર્મોકે ત્યાગી હોતે હૈં, ઉનકે શરીર શોભા સંસ્કાર આદિસે રહિત હોતે હૈં, અતએવ વે સરલ હોતે હૈં એવં આરમ્ભજનિત દુઃખોકે અભિજ્ઞ હોતે હૈં । વિદ્વાનકે ઇસ સ્વરૂપકો સમ્યક્ત્વદર્શી-કેવલીને કહા હૈ ।

જે મનુષ્ય વારંવાર વિચાર કરીને તથા જ્ઞાન દૃષ્ટિથી જોઈ મન, વચન અને કાયાના સાવધવ્યાપારરૂપ દંડોથી રહિત થઈ જાય છે તે જ અનાદિ કાળથી એક જ ક્ષેત્રમાં રહેવાવાળા હોવાથી આત્માની સાથે બંધાયેલા પુરાતન અષ્ટવિધ કર્મોને-ધૂળ જેમ વસ્ત્રાદિકોને મલિન કરે છે તેમ આત્માને જેઓ મલિન કરી રહ્યા છે તેઓને-પોતાથી દૂર કરી નાખે છે, અને તે જ વિદ્વાન પણ છે. શિષ્યે જે પ્રશ્ન કરેલો હતો કે ‘જિનધર્મથી વિમુખ વ્યક્તિઓમાં ઉપેક્ષાલાવ ધારણ કરવાવાળી વ્યક્તિને ઉત્તમ વિદ્વાન કેમ માનવામાં આવે છે?’ તેનું આ સમાધાન છે—‘વેત્તીતિ વિદ્વાન્’—અર્થાત્ જેની અંદર સ્વ-પરનો વિવેક જાગૃત છે તે જ વિદ્વાન છે. આ પ્રકારની વિદ્વત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટે સર્વ પ્રથમ આ વાતનું જ્ઞાનદૃષ્ટિથી વિચાર અવશ્ય કરવો જોઈએ કે આ કર્મો જે અનાદિ કાળથી મારા આત્માની સાથે દૂધ-પાણીની માફક એક થઈ રહ્યા છે તેનું કારણ શું છે? સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાથી જ્ઞાત થશે કે એની સાથે હજી સુધી સંબંધ રહેવાનું કારણ મન, વચન અને કાયાની સાવધ પ્રવૃત્તિ જ છે, માટે જેમ જેમ આ પ્રવૃત્તિ રોકાશે તેમ તેમ નવા કર્મોનો આસ્રવ અને સંચિત કર્મોની નિર્જરા થશે. મન, વચન અને કાયાની સાવધ પ્રવૃત્તિ રોકવાને માટે તપ સંયમ આરાધન કરવાની આવશ્યકતા શાસ્ત્રકારોએ બતાવી છે. તપ સંયમની આરાધના કરવાથી સાવધ વ્યાપારોનો જેટલા જેટલા અંશે અલાવ થશે, તેટલા તેટલા અંશે આત્મામાં

નિર્મળતા જન્ય થશે. આ નિર્મળતા આવવાથી શબ્દાદિવિષયોમાં જીવને ઉપેક્ષા ભાવની જન્ય થાય છે. મનુષ્યને તપ સંયમ જ વિદ્વત્તાના સ્થાન પર લાવીને રાખવાવાળા છે, માટે સિદ્ધાંતકારોએ આવા મનુષ્યને વિદ્વાનોમાં ઉત્તમ માનેલ છે.

આ ઠેકાણે ‘પલિત’ શબ્દનો અર્થ ‘પુરાતનકર્મ’ છે. અનાદિકાલિક હોવાના કારણે પુરાતન કર્મો પણ પલિત-સ્વેતકેશસદૃશ છે, માટે તેઓને અહીં પલિત કહ્યા છે. આનો અભિપ્રાય આ છે કે-જે પ્રકારે મનુષ્ય પલિત-સફેદ વાળને શીઘ્ર ઉખાડી નાખે છે તે પ્રકારે મન વચન કાયાની સાવધ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવાવાળા મનુષ્ય પણ આ પુરાણા કર્મોને શીઘ્ર નષ્ટ કરી દે છે. આ કામ સામાન્ય જીવથી થઈ શકતું નથી; માટે આ કાર્યને કરવાવાળા કોઈક જ જીવ હોય છે. આ વાતને પ્રગટ કરવાને માટે સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં “નરાઃ” આ પદ રાખ્યું છે; કેમ કે બધા કર્મોનો નાશ કરવાની સાક્ષાત્ શક્તિ મનુષ્યમાં જ રહેલી છે. આમાં પણ બધા મનુષ્યો સકળ કર્મોનો ક્ષય કરવામાં સમર્થ થતા નથી. આ વાત ‘મૃતાર્ચ’ આ શબ્દથી પ્રગટ કરવામાં આવી છે.

“મૃતેવ મૃતા અર્ચાશરીરં ચેષાં તે મૃતાર્ચાઃ” અર્થાત્ શારીરિક શુશ્રૂષા વિભૂષાદિપ સંસ્કાર રહિત હોવાથી મૃતકસદૃશ જેનું શરીર છે; આવા પોતાના શરીરમાં નિસ્પૃહ વૃત્તિ રાખવાવાળા મનુષ્યશિરોમણિ જ આ કર્મો ઉપર વિજય લાલ કરે છે, અથવા “અર્ચા-અર્ચિઃ”નો અર્થ જવાળા છે. જે પ્રકારે અગ્નિની જવાળા લાલ હોય છે તે પ્રકારે ક્રોધ પણ લાલ છે, માટે જવાળાની સદૃશતાથી ક્રોધને પણ અર્ચા કહે છે, ક્રોધ-શબ્દ ખીન્ન કષાયોનું ઉપલક્ષણ છે. આમાં માન, માયા અને લોભનો પણ સમાવેશ થાય છે. જેના આત્માથી કષાયરૂપી અર્ચાનો નાશ થયેલ છે, અર્થાત્-જે કષાયરહિત છે તે જ મનુષ્ય આઠ પ્રકારના કર્મોનો ક્ષય કરવામાં વિશિષ્ટશક્તિશાળી છે. સંસારમાં એવા પણ ઘણા માણસો છે કે જેને શારીરિક શૃંગાર કરવાનો અવસર જીવનમાં કોઈ વખત પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, ભીલ આદિ એવા મનુષ્યો છે, માટે તેની પણ આ અવસ્થા કર્મક્ષયપણુયોગ્ય માનવી જોઈએ ? આ પ્રકારની શંકાને દૂર કરવાને માટે જ “મૃતાર્ચ” શબ્દનો અર્થ “કષાયરહિત”

કર્મો છે. જો કે અસાતા-અશુભ કર્મ-નો તીવ્ર ઉદય હોવાથી તે તેવા પ્રકારની સામગ્રીથી રહિત છે તો પણ તે તેવા પ્રકારના કષાયથી રહિત નથી, માટે શારીરિક સંસ્કારથી રહિત થઈને પણ જે કષાયોથી રહિત થાય છે તે જ કર્મક્ષણ કરવામાં શક્તિસંપન્ન થાય છે. સાચા શારીરિક સંસ્કારથી દૂર તેજ થશે જે આ શરીરને અપવિત્ર અને મળ, લોહી, રસની થેલી માનીને નિસ્સાર સમજશે. શારીરિક સંસ્કાર કરવો તે પણ એક જાતનો કષાય છે. આ પ્રકારના મનોભાવની જાગૃતિ આત્મામાં શ્રુતચારિત્ર ધર્મનું જ્ઞાન થયા વગર થતી નથી માટે ‘ધર્મ-વિદઃ’ આ વિશેષણ આ વાતની પુષ્ટિ કરે છે. ધર્મના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણીને તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાવાળા મનુષ્ય જ ધાર્મિક નિયમોને પોતાના આત્મામાં ઉતારવાની ચેષ્ટા અને ઉત્સાહ રાખે છે. ધાર્મિક જ્ઞાન પણ તેના જ આત્મામાં પોતાનો પ્રભાવ પાડે છે, અને તે જ ‘અમાયાવી’ સરળ હૃદયવાળો હોય છે. માયાવી—માયા-કપટથી ચાલવાવાળો—મનુષ્ય ભલે તે ધર્મનું સેવન કરતો હોય તો પણ જેવું કળ તેને મળવું જોઈએ તેના કળથી તે સદા વંચિત જ રહે છે. આ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ સૂત્રકારે “ઋજવઃ” આ પદથી કર્યું છે.

ખેતી, વ્યાપાર આદિ સાવધ કાર્યોનું નામ આરંભ છે. આ આરંભથી જ સર્વ જીવોને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, અને આ દુઃખને સર્વ જીવ પોતપોતાના સ્વાનુભવરૂપ પ્રત્યક્ષથી સાક્ષાત્ અનુભવ કરે છે. એવું સમજીને જે મનુષ્ય આવા સાવધ વ્યાપારથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે તે જ સર્વ ક્રમોનો ક્ષય કરે છે. આવા પ્રકારના આ કથનમાં ભવ્ય પ્રાણિઓએ શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. આ પ્રકારની સૂચના કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે—આવા પ્રકારનું આ કથન સમકિતને પ્રાપ્ત થયેલાં કેવળી આદિ મહાપુરૂષોએ, અથવા સમદર્શી છે, રાગદ્વેષ રહિત હોવાથી સર્વ જીવોને પોતાના તુલ્ય માને છે, તેઓએ કર્યું છે, આ વિષયમાં નિશ્ચંક થઈને દૈવ શ્રદ્ધા જ રાખવી જોઈએ ॥ સૂ. ૨ ॥

તૃતીય સૂત્ર કા અવતરણ ઔર તૃતીય સૂત્ર ।

સમ્યક્ત્વદર્શી કેવળી આદિ આ પ્રકારે કેમ કહે છે? આ પ્રકારની શિષ્યની જીજ્ઞાસાને શાન્ત કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે—‘તે સર્વે’ ઇત્યાદિ.

સમ્યક્ત્વદર્શી મુનિ-સર્વજ્ઞ, યથાવસ્થિત અર્થકો પ્રતિબોધિત કરનેવાલે તથા અષ્ટવિધ કર્મોકો દૂર કરનેમેં કુશલ હોતે હુએ સભી પ્રકારસે કર્મોકો જનકર જા ઔર પ્રત્યાખ્યાનરૂપ દો પ્રકારકી પરિજ્ઞાકો કહતે હૈં ।

તે બધા સર્વજ્ઞ કેવળી ભગવાન, જેઓનો સ્વભાવ ધાર્મિક મર્યાદા અનુસાર જ બોલવાનો-ઉપદેશ દેવાનો-છે, અર્થાત્ જે વાગ્મી યથાવસ્થિત પદાર્થનું પ્રતિબોધન કરવામાં કુશળ છે, અને જે શારીરિક અને માનસિક દુઃખના કારણભૂત આઠ પ્રકારના કર્મોનો નાશ કરવામાં કુશળ છે, મૂળ અને ઉત્તર પ્રકૃતિના ભેદથી વિવિધરૂપ (આઠ કર્મ અને એકસો અડતાલીસ પ્રકૃતિરૂપ કર્મ) કર્મને જાણીને જ્ઞ-પરિજ્ઞા અને પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞાના ભેદથી બે પ્રકારની પરિજ્ઞાનું પતિપાદન કરે છે. અર્થાત્-‘ જ્ઞ ’ પરિજ્ઞાથી આઠપ્રકારના કર્મને જાણીને ‘ પ્રત્યાખ્યાન ’ પરિજ્ઞાથી તે સમસ્ત કર્મનો નાશ કરે, એમ કહે છે.

પરિજ્ઞા બે પ્રકારની છે. (૧) જ્ઞ-પરિજ્ઞા, (૨) પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞા, જ્ઞાતા જ્ઞ-પરિજ્ઞાથી કર્મોના સ્વરૂપાદિક જાણીને પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞાથી જ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગથી તેનો નાશ કરવામાં ઉદ્યમશીલ રહે છે. કર્મોની મૂલ પ્રકૃતિઓ ૮ છે, અને ઉત્તર પ્રકૃતિઓ ૧૪૮ છે, સૂત્રમાં ‘ દુઃખ ’ શબ્દથી તેના કારણભૂત કર્મોનું કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી ગ્રહણ કરેલ છે. કેવળી ભગવાન તે છે જે સર્વ જીવોને ધાર્મિક મર્યાદા અનુસાર જ હિતનો ઉપદેશ આપે છે, અને પોતે આઠ કર્મમાંથી ચાર ઘાતિયા કર્મોનો નાશ કરી ચૂક્યા છે, અવશિષ્ટ રહેલાં ચાર અઘાતિયા કર્મોનો નાશ કરવામાં જે લાગેલ છે, શારીરિક અને માનસિક આધિ-વ્યાધિ જેઓમાં નથી, અને જેઓનું પ્રવચન આ પ્રકારનું છે કે-જે દુઃખથી છુટવાની અભિલાષા રાખે છે તેમનું કર્તવ્ય એ છે કે-પહેલાં દુઃખના કારણભૂત કર્મોને જાણે અને પછી જ્ઞાનપૂર્વક ચારિત્રનું આરાધન કરવાથી તેનો સમૂળો નાશ કરે ॥ સૂ૦ ૩ ॥

ચતુર્થ સૂત્રકા અવતરણ ઔર ચતુર્થ સૂત્ર ।

યદિ સર્વજ્ઞ ભગવાન કર્મ પરિજ્ઞાનું કથન કરે છે તો તેથી ભવ્ય જીવોનું શું કર્તવ્ય છે ? એવી શિષ્યની જાણસા થવાથી કહે છે-‘ હ્રદ આણાકંચી ’ ઇત્યાદિ.

ઈસ મનુષ્યલોકમાં આર્હત આગમકા શ્રવણ, મનન ઔર સમારાધન કરનેવાલા, હેયોપાદેયકે વિવેકમાં નિપુણ, રાગદ્વેષરહિત મનુષ્ય આત્માકો સ્વંજન-ધન-શરીરાદિસે ભિન્ન સમજકર શરીરમાં આસ્થા ન રખે ।

આ મનુષ્યલોકમાં સર્વજ્ઞ ભગવાનની એક માત્ર આજ્ઞાનું આરાધન કરવાનાં સ્વભાવવાળા, હેયોપાદેયના વિવેક કરવામાં નિપુણ મતિવાળા અને રાગ દ્વેષથી વિરક્ત યુદ્ધિવાળા ભવ્ય જીવ પોતાના આત્માની પર્યાલોચના કરીને શરીરને નિર્મમત્વ ભાવથી રાખે.

શરીરમાં જેટલો અધિક મમત્વ હશે તેટલો જ અધિક આ સંસારના ચક્રમાં ફસાશે. ‘મમેદં’ ભાવથી-‘આ મારું છે’-એવા ભાવથી શરીરની સેવા જ આત્મ-કલ્યાણથી વિમુખ થવાની નિશાની છે, માટે સૂત્રકાર આ ઠેકાણે આ વાતનો ઉદ્દેશ કરીને ઉપદેશ આપે છે કે-હૈ ભવ્ય ! તમે પહેલાં સમકિતને દઢ કરો. સમકિતની દઢતા હોવાથી તમને તમારા કલ્યાણનો માર્ગ આપમેળે જાણવામાં આવશે. એવે વખતે તમારો આત્મસ્વભાવ શબ્દાદિ વિષયોની તરફ ન જતાં પ્રભુપ્રતિપાદિત આગમનું શ્રવણ મનન અને તેના આરાધનની તરફ જ વળશે, અને તેથી તમે સમજી શકશો કે અમારું ઉપાદેય શું છે અને હેય શું છે ? આ પ્રકારનો પરિપક્વ-પુષ્ટ વિવેક જ્યારે આત્મામાં સ્થિર થશે ત્યારે જ બહારના પદાર્થોમાં જે રાગ દ્વેષની ભાવના જાગૃત થાય છે તે રોકાઈ જશે, ત્યાં સુધી કે શરીર આત્માનું અત્યંત નિકટ સંબંધી છે તેના પ્રતિ પણ ‘મમેદં’ ભાવનો-‘આ મારું છે’ એવા ભાવનો સર્વથા નાશ થઈ જશે, અને ‘તપ સંયમ જ ઉપાદેય વસ્તુ છે’ તેનું ભાન સારી રીતે થઈ જશે.

આનો અભિપ્રાય એ છે-મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે કે તે સાંસારિક પદાર્થો પ્રતિ ઉપેક્ષાભાવ ધારણ કરે. આથી મોહની અદ્યતા થતાં થતાં સમકિતની ઉત્પત્તિ અને પુષ્ટિ થશે. સમકિતની પુષ્ટિ થતાં જ આર્હત પ્રવચનનું આરાધન કરવાની તરફ ધ્યાન દોરાશે, અને તેથી હેયોપાદેયનો વિવેક જાગૃત થઈ આત્માને પરપદાર્થોની તરફ રાગદ્વેષપરિણુતિરહિત કરશે, ત્યારે ભાન થશે કે આ આત્મા સ્વજન સ્ત્રી પુત્ર મિત્રાદિકોથી અને શરીરથી સર્વથા જુદો છે, તેની સાથે આત્માનો કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી. તેમના સુધરવા બગડવામાં તેનો એટલે આત્માનો જરા પણ સુધારો-બગાડો નથી. આ પ્રકારની ધારણા પાકી થવાથી સાપ જેમ કાંચળીને મમતા વગર છોડી દે છે તે રીતે જ તે જ્ઞાની

આત્મા આ શરીરના મમત્વભાવનો ત્યાગ કરે છે. તે જ્ઞાની જાણે છે કે—આ સ્વજન ધન અને શરીરાદિકોની સાથે જે આ જ્ઞાતા દ્રષ્ટા આત્માનો સંબંધ થયેલ છે તે કેવળ સંયોગમાત્ર છે. સંયોગ—સંબંધવાળાઓનો વિયોગ અવશ્ય-ભાવી છે. જ્ઞાન અને આત્માનો જે પ્રકારે તાદાત્મ્ય સંબંધ છે તે પ્રકારનો સંબંધ તેની સાથે તેનો નથી, માટે આ તેનો સંયોગ ક્ષણભંગુર છે, અને આત્માનો સ્વભાવ શાશ્વત છે; પછી ક્ષણિક પદાર્થોની સાથે રાગ કરવાથી લાલ જ શું છે?, આવા પ્રકારના વિવેકપૂર્ણ સદ્વિચારોથી જ્યારે તેના પ્રતિ તેની દૃષ્ટિ રાગ-રહિત થાય છે, અને આત્મસ્વભાવની તરફ વિશેષ ઉન્મુખ થાય છે ત્યારે આ રીતે વિચારે છે કે—હું એકલો જ છું, સંસારમાં માફક કોઈ નથી, અને હું પણ કોઈનો નથી. કહું પણ છે—

“કાયઃ સંનિહિતાપાયઃ, સંપદઃ પદમાપદામ્ ।

સમાગમાઃ સાપગમાઃ, સર્વમુત્પાદિ ભંગુરમ્ ॥ ૧ ॥

નાયમત્યન્તસંવાસઃ, કસ્યચિત્કૈનચિત્સહ ।

અપિ સ્વેન શરીરેણ, કિમુતાન્યૈઃ પૃથગ્જનૈઃ ॥ ૨ ॥

માતાપિતૃસહસ્રાણિ, પુત્રદારશતાનિ ચ ।

સંસારેષ્ણુભૂતાનિ, યાન્તિ યાસ્યન્તિ ચાપરે” ॥ ૩ ॥

તથા—“એકઃ પ્રકુરુતે કર્મ, મુનક્ત્યેકશ્ચ તત્ફલમ્ ।

જાયતે મ્રિયતે ચૈક,—એકો યાતિ ભવાન્તરમ્ ॥ ૪ ॥

સદૈકોઽહં ન મે કશ્ચિત્, નાહમન્યસ્ય કસ્યચિત્ ।

ન તં પશ્યામિ યસ્યાહં, નાસૌ ભાવીતિ યો મમ ॥ ૫ ॥

ન ચ્ચલુ વિઘટિતાઃ પુનર્ઘટન્તે,

ન ચ ઘટિતાઃ સ્થિરસંગતં શ્રયન્તે ।

પિપતિષ્ઠમવશં રુજન્તિ વદ્યાઃ,

તટતરુમાપ ઇવાઽપગાગણસ્ય” ॥ ૬ ॥

આ શરીર જે મને પ્રાપ્ત થયેલ છે, તેનો નાશ જરૂર છે. સંપત્તિ અનેક વિપત્તિઓની માતા છે. ઈષ્ટ મિત્રોનો સમાગમ પણ ધ્રુવ નથી. જે ઉત્પત્તિશીલ પદાર્થો છે તે ગદ્યા ક્ષણભંગુર છે. (૧) અહીંઆ કોઈનો કોઈની સાથે નિવાસ સ્થિર નથી. બીજાની તો વાત જ શી કરવી ? અરે ! આ શરીરની સાથે આત્માનો સંબંધ પણ સ્થિર નથી. (૨) આ અનંત સંસારમાં જે મારા હજારો માતા પિતા અને સેંકડો પુત્રો અને સ્ત્રિઓ થઈ ગયા તે બીજા જ હતા; અને જે અત્યારે છે તે પણ બીજા જ છે; અને જે આગળ થશે તે પણ બીજા જ થશે. ॥૩॥ વળી પણ કહું છે—

અહીં ભુવ એકલો જ શુભાશુભ કર્મોનો કર્તા છે, અને એકલો જ શુભાશુભ ફળોનો લોકતા છે. તે એકલો જ મરે છે અને એકલો જ ભવાન્તરમાં જાય છે. (૪)

હમેશાં હું એકલો છું, મારો કોઈ નથી, તેમ જ હું પણ કોઈનાં નથી. જેનો હું છું એવા પોતાના બાપ દાદાઓને આજે હું જોતો નથી; કેમ કે—તે બધા કાળકવણિત થઈ ગયા, અને એવો પણ કોઈ નહિ થશે જેનો હું થાઉં, અર્થાત્—મારું શરીર છુટ્યા પછી હું પણ પોતાના પુત્રાદિકોનો રહીશ નહિ (૫) જે આ સંસારથી પરલોકવાસી થયા છે તે હવે મળવાનાં નથી, જે હાલ સાથે રહે છે તે પણ હમેશાં સાથે રહેનાર નથી. જેવી રીતે નદીના કિનારા ઉપરના વૃક્ષોને તેનું પાણી ઉખાડીને ફેંકી દે છે તેવી જ રીતે મારા આ સ્વજનાદિક મને કોઈ પ્રકારે આત્મસ્વરૂપથી ઉખાડી દેવાની કેશિશમાં લાગેલાં છે. (૬)

માટે મનુષ્યોને સમજવું જોઈએ કે—આ સંયોગી પદાર્થોથી મમત્વ—રહિત થઈને આત્મકલ્યાણના માર્ગમાં આગળ વધે. ॥ સૂ. ૪ ॥

પશ્ચમ સૂત્ર ।

લગવાન પોતાની દિવ્યદેશનામાં લબ્ય ભુવોને સમજવતાં કહે છે—
'કસેહિ અપ્પાણ' ઇત્યાદિ.

તપસ્યા-આદિકે દ્વારા શરીરકા શોષણ કરે, શરીરકો જીર્ણ બનાવે ।

હે ભવ્ય ! તું આ શરીરનું તપ આદિ શુભસાધનદ્વારા શોષણ કર, અને તપ પણ એવી રીતે કર કે જેથી તારું આ શરીર જરા-વૃદ્ધાવસ્થાથી જીર્ણ જેવું થઈ જાય. શરીર પ્રતિ મમતા રાખીને તેની સેવા શુશ્રૂષા અને વિભૂષા આદિ ન કર, કિન્તુ તપશ્ચર્યાદ્વારા તેને નિર્જળ અને રૂક્ષ બનાવ. ॥ સૂ. ૫ ॥

છઠે સૂત્રકા અવતરણ ઔર છઠા સૂત્ર । /

જેસે અગ્નિ જીર્ણકાષ્ટોકો ભસ્મ કર ડાલતી હૈ ઉસી પ્રકાર આત્મા કે શુભ પરિણામ સમ્યગ્દર્શનાદિકેમે સાવધાન ઔર શબ્દાદિક વિષયોમે રાગરહિત મનુષ્ય જ્ઞાનાવરણીયાદિક અષ્ટવિધ કર્મોકો ભસ્મ કર ડાલતા હૈ ।

આ પ્રકારે શરીરને નિર્જળ અને રૂક્ષ બનાવવાની આવશ્યકતા શા માટે? તો કહે છે—‘ જહા જુન્નાઈ ’ ઇત્યાદિ.

જેમ સુકા લાકડાને અગ્નિ જલ્દી બાળી નાંખે છે તેમ શબ્દાદિક વિષયોમાં મમતા વગર થઈને રૂક્ષ આત્માના શુભપરિણામરૂપ સમકિત આદિમાં સાવધાન-આત્મનિષ્ઠ થયેલો મનુષ્ય જ્ઞાનાવરણીયાદિક આઠ પ્રકારના કર્મરૂપ કાષ્ઠોને બાળી નાંખે છે-નાશ કરે છે.

શરીરમાં જ્યાં સુધી મમતાભાવ રહે છે ત્યાં સુધી બરોબર રીતે તપશ્ચર્યાદિક સાધનોનું અનુષ્ઠાન બનતું નથી, માટે બરોબર રીતે તપશ્ચર્યાદિક અનુષ્ઠાનોને કરવા શરીરમાં નિર્મમત્વ ભાવની જગૃતિની ખાસ જરૂર છે. આમ થવાથી સરળી રીતે અનુષ્ઠિત તપશ્ચર્યાદિકસાધનોદ્વારા કર્મોનો અવશ્ય નાશ થાય છે. ॥ સૂ. ૬ ॥

સાતવેં સૂત્રકા અવતરણા ઔર સાતવાં સૂત્ર । /
મુનિ ઇસ મનુષ્યલોકકો પરિમિત આયુવાલા જનકર પ્રશમ ગુણકી વૃદ્ધિ
કરકે કોધાદિ કષાયોંકા ત્યાગ કરે ।

પૂર્વોક્ત રીતિથી રાગની નિવૃત્તિ પ્રગટ કરી, હવે દ્વેષની નિવૃત્તિ કહે છે—
'વિર્ગિચ્ઙ કોહં' ઇત્યાદિ.

આ મનુષ્યલોકને અવધિ'ત-નિયમિત આયુવાળો જાણીને ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલ વિકારપરિણામથી રહિત થઈ અર્થાત્ પ્રશમગુણસંપન્ન થઈ આત્માને બાળવાવાળા કૂરઅધ્યવસાયસ્વરૂપ આ ક્રોધનો, ઉપલક્ષણથી માન માયા અને લોભનો ત્યાગ કર. તાત્પર્ય એ છે કે-જે પ્રકારે રાગભાવ ત્યાજ્ય છે તે પ્રકારે દ્વેષભાવ પણ ત્યાજ્ય છે, માટે જ્યારે કોઈ પણ સચેત-અચેત વસ્તુ ઉપર દ્વેષ થાય છે ત્યારે આત્મામાં ક્રોધ પેદા થાય છે. ક્રોધથી શરીર ધુજવા માંડે છે. શરીરના ધુજવાથી આત્માના પ્રદેશોમાં પણ એક પ્રકારની પરિસ્પર્દરૂપ ક્રિયા થાય છે જેથી તેવી હાલમાં અધિક શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ ચાલવા લાગે છે, અધિક શ્વાસોચ્છ્વાસોના ચાલવાથી આયુકર્મના અવિલાન્ય પ્રતિષેદો-વિભાગો-નો હાસ થાય છે, અને આવી રીતે અકાળે આયુકર્મની સ્થિતિ પૂર્ણ થઈ જાય છે, માટે ભગવાનનું કથન છે કે-કષાયરૂપ ક્રોધ કરતી વખતે પ્રત્યેક આત્મહિતૈષી જીવને વિચાર કરવો જોઈએ કે જેમ ઘડીયાળની ચાવી તેની નીચે ચાલતા લોલકને વારંવાર અધિક ધુમાવવાથી અસમયમાં ખાલી થઈ જાય છે, તેમ કષાયાદિ કરવાથી આયુકર્મની સ્થિતિ પણ અસમયમાં ખલાસ થઈ જાય છે. આયુ કર્મની નિર્જરા તો થાય છે પણ બદ્ધ-બાંધેલા આયુમાં ઉત્કર્ષણ (અધિકપણ) નથી હોતું. જેવી રીતે જીવ સાત કર્મોને પ્રત્યેક સમય બાંધે છે, અને તેની નિર્જરા કરે છે, તેવી રીતે આયુકર્મને નથી બાંધતો. જેટલી પણ આયુકર્મની સ્થિતિ બંધાએલી છે તે તેટલી જ રહેશે. તેમાં વધારો થઈ શકતો નથી. હાં, બાહ્ય નિમિત્તો લઈને તેમાં અપકર્ષણ (હાસ) અવશ્ય થાય છે ॥ સૂ. ૭ ॥

હે મુનિ ! ક્રોધાદિવશ ત્રિકરણ-ત્રિયોગસે પ્રાણાતિપાત કરનેસે જો પ્રાણિયોંકો દુઃખ હોતા હૈ, યા ક્રોધાદિસે પ્રજ્વલિત મનવાલે જીવકો જો માનસિક દુઃખ હોતા હૈ ઉસકો સમજો, ઔર ક્રોધજનિત કર્મવિપાકસે ભવિષ્યત્કાલમેં જો દુઃખ હોતા હૈ ઉસે ભી સમજો । એસે ક્રોધી વ્યક્તિ ભવિષ્યત્કાલમેં નરકનિગોદાદિભવ સંબન્ધી દુઃખોંકો ભોગતે હૈં ।
દુઃખાગમકે ભયસે કાંપતે હુએ જીવોંકો તુમ દયાદષ્ટિસે દેખો ।

વળી ભગવાન કહે છે—‘ દુક્ષ્વં ચ જાણ ’ ઇત્યાદિ.

એ નિશ્ચિત છે કે-ક્રોધાદિક કષાયને આધીન થઈ જ્યારે જીવ કરવું, કરાવવું, અને અનુમોદવું, આ ત્રણ કારણોથી, અને મન, વચન, કાયાથી ખીન્ન જીવોની હિંસા આદિ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે આ પ્રાણીયોને દુઃખ અવશ્ય થાય છે. અથવા-ક્રોધાદિ કષાયથી આત્મા જ્યારે સંતપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે તેને માટે માનસિક કષ્ટ અવશ્ય થાય છે. તથા ક્રોધકષાય કરતી વખતે જીવ જે કર્મોનો બંધ કરે છે, અને જ્યારે તે તીવ્ર અનુભાગરૂપથી ઉદયમાં આવે છે ત્યારે તેનું ક્ષણ દુઃખરૂપ જ થાય છે. આ ક્ષણની પ્રાપ્તિ જીવને નરકનિગોદાદિ ગતિઓમાં ત્યાંના અનંત કષ્ટોના ભોગવવારૂપે થાય છે.

આ ઠેકાણે ‘ ચકાર ’ સમુચ્ચય અર્થને પ્રગટ કરે છે, અર્થાત્-ક્રોધથી સંતપ્ત આત્મા કેવળ વર્તમાનકાળમાં (આ ભવમાં જ) મનતાપરૂપી દુઃખને ભોગવતો નથી; પરંતુ આગામી કાળમાં (પરભવમાં) પણ નરકાદિ ગતિઓમાં તે ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલાં કર્મના ક્ષણરૂપ દુઃખનો અનુભવ કરે છે, માટે ક્રોધાદિકષાયોને છોડીને મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવા સૂત્રકાર કહે છે કે-હે ભવ્ય ! દુઃખના ભયથી કંપાયમાન આ ષડ્જીવનિકાયને તું દેખ, અર્થાત્-પ્રશમભાવથી યુક્ત થઈ દુઃખના ભયથી ત્રાસેલા જીવલોકને સદા તું દયાદષ્ટિથી દેખ.

બંધ ચાર પ્રકારના છે-પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, અનુભાગબંધ અને પ્રદેશબંધ. આમાં યોગથી પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ થાય છે. કષાયથી સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ થાય છે. રંગનું કામ કપડાને રંગવાનું છે પરંતુ હરડાં અને ફટકડીથી જે પ્રકારે તે રંગ વધારે ગાઢો થાય છે તે પ્રકારે કષાયની અદ્વિપતા અને અધિકતા કર્મોના સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધની અદ્વિપતા અને અધિકતામાં કારણ થાય છે, માટે કષાય જો તીવ્ર હશે તો કર્મોના સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ તીવ્ર થશે. કષાય મધ્યમાંશવાળો હશે તો કર્મોના સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ મધ્યમ થશે. બુદ્ધિપૂર્વક પ્રાણાતિપાતાદિ સાવધ વ્યાપાર કરતી વખતે જીવને અનંતાનુબંધી ક્રોધકષાયનો તીવ્રતમ અંશ થાય છે, તેવી હાલતમાં જીવને જે તે સમયે કર્મોનો બંધ થશે તે તીવ્રતમ સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધને જ લઈને

થશે. એવી સ્થિતિમાં જ્યારે પોતાના અબાધાકાળને છોડીને તેનો ઉદ્ધય થશે ત્યારે તે પણ તીવ્રતમરૂપથી જ પોતાનું કૃણ આપશે, માટે જીવ કાં તો આ ભવમાં જ તન્નજન્ય દુઃખાદિકોને પૂર્ણરૂપે ભોગવશે, અને જો અવશિષ્ટ બચશે તો તેનું કૃણ તેણે નરક નિગોદાદિમાં જઈને ભોગવવું પડશે. આ જ વાત આ સૂત્રમાં પ્રગટ કરવામાં આવી છે. ‘ચક્રાર’ શબ્દ જે સૂત્રમાં છે, તે એમ પ્રગટ કરે છે કે—ક્રોધ-ક્રપાયને વશ થઈ પ્રાણુતિપાતાદિકમાં પ્રવૃત્તિ કરવાવાળાં જીવ તન્નજન્ય દુઃખને આ ભવમાં અને પરભવમાં (નરકનિગોદાદિકોમાં) પણ ભોગવે છે.

ક્રોધ-ક્રપાયથી જે વખતે આત્મા સંતપ્ત થઈ જાય છે, તે વખતે તે આત્માનું મન સંતપ્ત થાય છે. મનનું સંતપ્ત થવું એ જ ભાવહિંસા છે.

મનના સંતાપથી અશુભ કર્મેના આસ્રવ થાય છે. અંતમાં સૂત્રકાર ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે—જ્યારે ક્રોધાદિક ક્રપાયો કરવાથી જીવોને દુઃખ ભોગવવું પડે છે અને સંસારમાં ક્રોધ પણ પ્રાણી દુઃખને નથી ચાહતો, બધા સુખના જ અભિલાષી છે, ત્યારે ભવ્ય પ્રાણીનું કર્તવ્ય છે કે આ દુઃખના અભાવરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરે. સંસારમાં થોડું પણ સુખ નથી, જીવે જેને સુખ માન્યું છે તે કાલ્પનિક છે. આકુળતાનો જ્યાં સુધી સર્વથા અંત નથી થતો ત્યાં સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી, સાંસારિક જીવનમાં એક પણ ક્ષણ આકુળતા વગર નથી. આ આકુળતારૂપ પરિણુતિનો અભાવ તો મોક્ષમાર્ગમાં જ છે, માટે આત્મકલ્યાણ ઇચ્છવાવાળા પ્રત્યેક જીવને તે માર્ગમાં જ લાગવાની પરમ આવશ્યકતા છે. જ્યાં સુધી જીવ તે માર્ગમાં નહિ જશે, ત્યાં સુધી દુઃખ અને આકુળતાનો અંત થઈ શકતો નથી. મોક્ષમાર્ગમાં લાગેલા પ્રાણી જરૂર જ દુઃખ આવવાના ભયથી ત્રાસેલા આ પ્રત્યક્ષમાં દેખાતા ષડ્જીવનિકાયને પ્રશમભાવથી સમન્વિત થઈ દયાદષ્ટિથી જોશે, ક્રોધને પણ સ્વપ્નમાં પણ સત્તાવવાની ભાવના રાખશે નહિ. તેની ભાવના સદા એવી જ રહેવાની કે ક્યારે આ પ્રાણી દુઃખથી છૂટે ॥ સૂ. ૮ ॥

નવમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર નવમ સૂત્ર । /

જો ભગવાન તીર્થંકરકે ઉપદેશમેં શ્રદ્ધાયુક્ત હૈં, ઔર ઉનકે ઉપદેશ કો ધારણ કરનેકે કારણ કોધાદિક્રપાયરૂપ અગ્નિકે પ્રશાન્ત હો જાનેસે શીતીભૂત હો ગયે હૈં, અતએવ જો પાપકર્મોકે વિષયમેં નિદાનરહિત હૈં, વે હી મોક્ષસુખકે ભાગી કહે ગયે હૈં ।

જે ક્રોધાદિક ક્રપાયોથી રહિત છે તે કેવા છે ? તે કહે છે—‘જે નિવ્વુદા’ ઇત્યાદિ.

ભગવાન તીર્થંકરના ઉપદેશમાં જેને શ્રદ્ધા છે અર્થાત્—પ્રભુના દિવ્ય ઉપદેશની ધારણાથી જેનો ક્રોધાદિક્રપાયરૂપ અગ્નિ શાંત થઈ ગયેલ છે, અને તેથી

તે સર્વથા શાંત થયેલ છે. આથી જે પાપકર્મોમાં નિદાનબંધથી રહિત છે તેને પરમ સુખના સ્થાનરૂપ કહેવામાં આવેલ છે. ટીકાકારે કૌષાદિક કષાયોને માટે જે અગ્નિની ઉપમા આપી છે તે બરોબર છે, કારણ કે જે પ્રકારે અગ્નિથી અત્યન્ત તપાવેલો લોખંડનો ગોળો પાણીમાં નાંખવાથી પોતાના ચારે બાજુના પાણીને ખેંચે છે તે પ્રકારે જ્યારે આત્મા પણ કષાયોથી અત્યન્ત સંતપ્ત થાય છે ત્યારે પોતાની ચારે બાજુ ભરેલી કાર્મણુવર્ગણુઓને મન-વચન-કાયારૂપ નાળિયોથી ખેંચે છે. જેવી રીતે બાંધેલું અનાજ રસ રૂધિર આદિ રૂપમાં પરિણત થાય છે તે પ્રકારે ગૃહીત આ કાર્મણુ-વર્ગણુઓ પણ જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મરૂપથી એક જ સાથે પરિણત થઈ જાય છે. કર્મ-રૂપથી બાંધેલી આ કાર્મણુવર્ગણુઓની ચાર પ્રકારની અવસ્થાઓ થાય છે-પ્રકૃતિબંધ સ્થિતિબંધ, અનુભાગબંધ અને પ્રદેશબંધ, એ નિશ્ચિત છે કે જ્યારે કોઈ એક પદાર્થ કોઈ બીજા પદાર્થને આવૃત કરે છે અગર તેની શક્તિનો ઘાત કરે છે ત્યારે આવરણ કરનાર પદાર્થોમાં-આવરણ કરવાનો સ્વભાવ ૧, આવરણ કરવાનો કાળ ૨, આવરણની શક્તિની હીનાધિકતા ૩, અને આવરણ કરનાર પદાર્થનું પરિમાણ ૪. આ ચાર અવસ્થાઓ એક સાથે પ્રગટ થાય છે, આ વાત બંધના ભેદોમાં પણ સમજવી જોઈએ. આત્મા આનુચિત છે અને કર્મ આવરણ છે, માટે બંધ સમયમાં કર્મની પણ ચાર અવસ્થાઓ પ્રગટ થાય છે. આ ચારે અવસ્થાઓ કર્મ-બંધના પ્રથમ સમયમાં જ સુનિશ્ચિત થઈ જાય છે. દાખલા તરીકે જ્યારે બત્તીને વસ્ત્રથી ઢાંકીએ ત્યારે આવરણ કરવાવાળા તે વસ્ત્રમાં ચાર અવસ્થાઓ સ્પષ્ટ પ્રતિભાસિત થાય છે— (૧) વસ્ત્રનો સ્વભાવ બત્તીના પ્રકાશને રોકવું. (૨) નિશ્ચિત સમય સુધી બત્તીના પ્રકાશને રોકી રાખવો. (૩) બત્તીનો પ્રકાશ આવૃત કરવાની શક્તિનો વસ્ત્રમાં હીનાધિકરૂપથી સદ્ભાવ. (૪) આવૃત કરનાર વસ્ત્રનું પરિમાણ. ગ્રહણ કરવામાં આવેલી તે કાર્મણુવર્ષણુઓની વહેંચણી પ્રત્યેક કર્મમાં આ પ્રકારે થાય છે—જે આયુ કર્મનો બંધ થઈ રહ્યો છે તો આયુ કર્મને બધાથી થોડું દ્રવ્ય મળે છે, નામ-ગોત્રમાં પ્રત્યેકને તેથી અધિક દ્રવ્ય મળે તો પણ આ બંને કર્મોના દ્રવ્ય સમાન રહે છે. જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાયમાં પ્રત્યેકને તેથી અધિક દ્રવ્ય મળે છે તો પણ તેઓનું દ્રવ્ય પરસ્પર સમાન હોય છે. એનાથી મોહનીય કર્મને અધિક દ્રવ્ય મળે છે અને વેદનીય કર્મને એનાથી પણ અધિક દ્રવ્ય મળે છે. ધાતિયા કર્મોને જે દ્રવ્ય મળે છે તેમાં જે સર્વધાતિક દ્રવ્ય છે તે સર્વધાતિક દ્રવ્યનો અનંતમો ભાગ હોય છે, અને જે દેશધાતિક દ્રવ્ય છે તે દેશધાતિક દ્રવ્યનો અનંત બહુભાગ હોય છે. આમાં પણ દેશધાતી દ્રવ્યની વહેંચણી દેશધાતિ પ્રકૃતિઓમાં જ થાય છે, સર્વધાતિ દ્રવ્યની વહેંચણી સર્વધાતિ દેશધાતિ બંને પ્રકારની પ્રકૃતિઓમાં થાય છે, અને નવનોકષાયોને દેશધાતિ દ્રવ્ય જ પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વધાતિ નહિ ॥ સૂ. ૬ ॥

દશમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર દશમ સૂત્ર । /

હે શિષ્ય ! જિસલિયે કોધાદિકષાયોંસે યુક્ત જીવ અનન્ત દુઃખ પાતા હૈ,
ઇસલિયે તુમ આર્હતાગમ પરિશીલન-જનિત સમ્યગ્જ્ઞાનસે યુક્ત
અતિવિદ્વાન્ હોકર કોધાદિકષાયજનિત સન્તાપસે અપનેકો બચાઓ ।

ઉદ્દેશસમાપ્તિ ।

ઉક્ત અર્થનો ઉપસંહાર કરતાં સૂત્રકાર કહે છે-‘ તમ્હા અતિવિજ્ઞો ’ ઇત્યાદિ.

જ્યારે આ નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે કે કોધાદિક કષાયવાળો જીવ અનંત યાત-
નાઓને આ લોકમાં અને પરલોકમાં ભોગવે છે ત્યારે હે શિષ્ય ! અતિવિદ્વાન્-અર્હંત
પ્રતિપાદિત આગમનના પરિશીલનથી સમ્યગ્જ્ઞાનસંપન્ન થતાં તમે ક્રોધરૂપ અગ્નિથી
પોતાના આત્માને કોઇ વખતે પણ સળગાવશો નહિ. આ જગ્યાએ ક્રોધની પ્રધા-
નતા બતાવી છે તેથી બીજા કષાયોનો પણ પરિત્યાગ સમજી લેવો જોઈએ.

હે જમ્બૂ ! ભગવાનની પાસે જેવું મેં સાંભળ્યું છે તેવું જ તને કહું છું.

એથા અધ્યયનનો ત્રીજો ઉદ્દેશ સમાપ્ત ॥ ૪-૩ ॥

તૃતીય ઉદ્દેશકે સાથ ચતુર્થ ઉદ્દેશકા સમ્બન્ધપ્રતિપાદન,
પ્રથમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર પ્રથમ સૂત્ર ।

ચોથા અધ્યયનનો ચોથો ઉદ્દેશ.

આ પહેલાં ત્રીજા ઉદ્દેશમાં નિરવધ-નિર્દોષ તપનું વર્ણન કરેલ છે, પરંતુ નિર્દોષ તપની આરાધના સંપૂર્ણ રીતિથી જ્યાં સુધી જીવ સંયમમાં સ્થિત નથી થતો ત્યાં સુધી થઈ શકતી નથી; માટે સંયમને પ્રતિષ્ઠાપિત કરવાને માટે આ ચોથા ઉદ્દેશનો પ્રારંભ થાય છે. તેમાં પણ જેણે દીક્ષા ધારણ કરેલી છે. તેનું સર્વ પ્રથમ શું કર્તવ્ય છે તેનું નિરૂપણ સૂત્રકાર કરે છે-‘ આવીલણ ’ ઇત્યાદિ.

માતાપિતા આદિકે સમ્બન્ધો યા અસંયમકો છોડકર ઔર સંયમકો પ્રાપ્તકર, શરીરકો પ્રથમ પ્રવ્રજ્યાકાલમેં સાધારણ તપસે, બાદમેં પ્રકૃષ્ટ તપસે, ઔર અન્તમેં પણ્ડિત મરણ દ્વારા શરીરત્યાગકી ઇચ્છાસે યુક્ત હો માસાર્દ્ધમાસ ક્ષપણાદિ તપોસે પીડિત-કૃશ કરે ।

પૂર્વકાળથી સંબંધ રાખનાર માતા પિતા આદિના, તથા પછીના કાળમાં સંબંધ રાખવાવાળા શ્વશુરાદિના સંબંધને, અથવા અનાદિ જન્મપરંપરાથી સંબંધિત હોવાને કારણે પૂર્વકાલિક જે અસંયમભાવ છે તેના આજ સુધીના સંબંધને છોડી કર્મોના ઉપશમનું કારણ હોવાથી ઉપશમસંયમને પ્રાપ્ત કરી પ્રથમ દીક્ષાના અવસરે સાધારણ તપ દ્વારા શરીરને આપીડિત-કિંચિત્ દુબળું કરે. પછી ઉત્કૃષ્ટ તપથી શરીરને પૂર્ણ રૂપથી દુબળું કરે. ત્યાર પછી પંડિતમરણથી શરીરનો નિયમપૂર્વક પરિત્યાગ કરે.

અથવા—સમ્યગ્દૃષ્ટ્યાદિક-ચોથા આદિ-શુભસ્થાનોમાં જ્ઞાનાવરણીયાદિક કર્મોની સ્થિતિને ઘટાડે. પછી અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિ કરણમાં તેની સ્થિતિનો પહેલાંની અપેક્ષા વધારે ઘટાડો કરે, ત્યાર બાદ સૂક્ષ્મસાંપરાય નામના દશમા શુભ સ્થાનમાં એથી વધારે ઘટાડો કરે.

અથવા—ઉપશમ-શ્રેણીમાં જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મોનો ઘટાડો કરે, ક્ષપકશ્રેણીમાં એથી અધિક ઘટાડો કરે, તથા શૈલેશી અવસ્થામાં તેનો સમૂળો નાશ કરે. ॥૨૦૦ ૧॥

દ્વિતીય સૂત્રકા અવતરણ ઔર દ્વિતીય સૂત્ર । /

ઉપશમકા આશ્રયણ કરકે કર્મવિદારણમે સમર્થ, સંયમારાધનમે ખેદરહિત, જીવનપર્યન્ત સંયમારાધનમે તત્પર ઔર સમિતિ એવં સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ગુણોસે યુક્ત હો કર મુનિ સર્વદા સંયમારાધનમે પ્રયત્નયુક્ત રહે ।

ઉપશમ—સંયમના આશ્રય કરવાના ક્ષણને દેખાડતાં સૂત્રકાર જેણે દીક્ષા અંગીકાર કરેલી છે એવા મોક્ષાભિલાષી મુનિનું કર્તવ્ય કહે છે—‘તમ્હા અવિમણે’ ઇત્યાદિ.

ઉપશમ—સંયમનો આશ્રય કરવાથી કર્મને નષ્ટ કરવાની શક્તિવાળાં જીવ સંયમનું આરાધન કરવામાં ખેદરહિત થઈને યાવજીવન સંયમના આરાધનમાં તત્પર બનીને સમિતિથી અને સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનાદિ ગુણોથી યુક્ત થઈને હમેશાં સંયમના આરાધનરૂપી ભારને વહન કરવાના નિયમને અંગીકાર કરીને તેનું પાલન કરવામાં પ્રયત્નશીલ બને. ॥ સૂ. ૨ ॥

તૃતીય સૂત્રકા અવતરણ ઔર તૃતીય સૂત્ર । /

મોક્ષગામી વીરોંકા યહ સંયમરૂપ માર્ગ કઠિનતાપૂર્વક સેવનીય હૈ ।

વારંવાર સંયમનું અનુષ્ઠાન કરવાના ઉપદેશમાં કારણ પ્રગટ કરીને સૂત્રકાર કહે છે—‘દુરગુચ્છરો’ ઇત્યાદિ.

આ સંયમરૂપ માર્ગ, મુક્તિને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનાર પુરૂષ જે વીર એટલે કે કર્મનો ક્ષય કરવામાં શક્તિશાળી અને અપ્રમાદી છે તેના મટે પણ દુરનુચર અર્થાત્ અતિકષ્ણસાધ્ય છે, કારણ કે પહેલાંના તીર્થકરોએ તેનું આચરણ કરવાની જે વિધિ બતાવી છે તદનુસારે જ એનું આચરણ કરવામાં આવે છે, માટે એનું અનુષ્ઠાન કરવાનો ઉપદેશ વારંવાર કરવામાં આવેલ છે. ॥ સૂ. ૩ ॥

ચતુર્થ સૂત્રકા અવતરણ ઔર ચતુર્થ સૂત્ર । /

અન્તપ્રાન્ત આહારાદિસે ઔર અનશનાદિસે અપને શરીરકે માંસ શોણિતકો સુખાઓ । ઇસ સ્વશરીરશોષક મોક્ષાર્થી પુરૂષકો તીર્થકરોંને કર્મવિદારણ કરનેમે સમર્થ ઔર શ્રદ્ધેયવચન કહા હૈ । ઔર જો બ્રહ્મચર્ય મહાવ્રતમે તત્પર હોકર કર્મોપચયકા ક્ષપણ કરતા હૈ વહ ભી શ્રદ્ધેયવચન હૈ ।

આ સંયમરૂપ માર્ગનું આચરણ પ્રમાદના ત્યાગથી થાય છે આ વાતની પુષ્ટિ કરે છે—‘વિગિંચ મંસસોણિયં’ ઇત્યાદિ.

સંયમી પોતાના શરીરના માંસ લોહીને સુકાવે, અર્થાત્ અન્ત-પ્રાન્ત આહાર

રાદ્ધિકૃતી અથવા અનશનાદિક તપ દ્વારા શરીરનું શોષણ કરે.

આ ક્રિયાનું આચરણ કરવાવાળો તે મોક્ષાભિલાષી સંયમી જીવ કર્મોને નષ્ટ કરવાની શક્તિથી સંપન્ન થઈ ભવ્ય પુરૂષો માટે ઉપાદેય વચનવાળો થઈ જાય છે, એમ તિર્થંકરોએ કહ્યું છે. તથા જે બ્રહ્મચર્યમાં અને સંયમમાં તત્પર થઈ કર્મોનો નાશ કરે છે તે પણ ભવ્યોને માટે માનનીય-વચનવાળો થાય છે.॥ સૂ. ૪ ॥

પ્રથમ સૂત્રકા અવતરણા ઔર પ્રથમ સૂત્ર । /

સાધુ વિષયોસે અપની ઇન્દ્રિયોંકો હટા કર ભી બ્રહ્મચર્યમેં સ્થિત હો કર ભી ઔર શ્રદ્ધેયવચન હો કર ભી યદિ શબ્દાદિ વિષયભોગોંમેં આસક્ત હોતા હૈ તો વહ બાલ અપને કર્મબન્ધકો કાટનેમેં સમર્થ નહીં હોતા ! વહ બાલ માતાપિતા આદિકે સમ્બન્ધકોયા અસંયમ સમ્બન્ધકો નહીં છોડ પાતા ! આત્મહિતકો નહીં જનનેવાલા ઉસ બાલકો ભગવાન્ તીર્થંકરકે ઉપદેશરૂપ પ્રવચનકા અથવા સમ્યક્ત્વ કા લાભ નહીં હોતા !

પ્રમાદસહિત વ્યક્તિઓમાં શું શું દોષ ઉત્પન્ન થાય છે? આ વાત સૂત્રકાર કહે છે—‘ નિત્તેર્હિ ’ ઇત્યાદિ.

પોતાપોતાના વિષયોથી નિવારિત ચક્ષુ-આદિ ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત થઈને, બ્રહ્મચર્યમાં સ્થિત રહીને અને આદ્યાનીય-લોકમાન્ય પણ થઈને જે આદ્યાનસ્રોતો-ગૃહ્-અર્થાત્ શબ્દાદિ વિષયભોગોમાં આસક્ત બની જાય છે તે બાળ-અજ્ઞાનીનો કર્મબન્ધ ક્યારે પણ છૂટતો નથી અને તે માતા-પિતા-આદિના સંબંધને અથવા અસંયમભાવને પોતાથી દૂર કરી શકતો નથી. તથા અજ્ઞાનરૂપ અંધકારમાં રહેનાર તે બાળ અજ્ઞાની જે પોતાના હિતને પણ સમજતો નથી તેને ભગવાન તીર્થંકરના ઉપદેશરૂપ પ્રવચનનો લાભ પણ મળી શકતો નથી.

વિશેષાર્થ:—સંયમનું લક્ષણ સિદ્ધાન્તકારોએ ‘ ઇન્દ્રિયવૃત્તિનિરોધઃ સંયમઃ ’ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિનો નિરોધ કરવો, તેમ બતાવેલ છે. ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિનો નિરોધ કરી લેવા છતાં પણ જે સંયમી વ્યક્તિના હૃદયમાં તેના વિષયભૂત પદાર્થોના સેવન કરવાની લાલસા એટલે રાગભાવ થાય તો શાસ્ત્રકારની દૃષ્ટિમાં તે વ્યક્તિ

અસંયમી જ છે, ભલે તે પદાર્થોનું સેવન તે ન કરતો હોય, પ્રદ્વચ્ચર્ચ જેવા મહા વ્રતમાં ભલે તે સ્થિત હોય, બીજા ભવ્ય પ્રાણી પણ તેના ઉપદેશને શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિથી દેખતા અને માનતા હોય, તો પણ તેના સંસારના કારણભૂત કર્મોનો બંધ કોઈ વખત પણ નષ્ટ થતો નથી. એવી વ્યક્તિ એક પ્રકારના ‘બકવૃત્તિ’ જ છે. તે ઉપરથી શુભ-નિર્દોષ દેખાતા છતાં પણ અંતરથી અશુભ-મલિન જ છે. દેખાડવાને જ માટે તેણે બાહ્યરૂપમાં માતા-પિતાદિક, અથવા અસંયમ ભાવોથી સંબંધ છોડી દીધેલ હોય છે, પણ અંતરથી નહિ, માટે આવી વ્યક્તિ-ઓને-કે જેઓને વાસ્તવિક રીતિથી હેયોપાદેયનો વિવેક હોતો નથી, અને જેઓ એટલા ગાઢ અંધકારમાં પડેલા હોય છે કે માંડું સ્વયંનું-પોતાનું હિત શેમાં છે? એની પણ જેઓને સમજ હોતી નથી; તેઓને વીતરાગ પ્રભુની વાણીનો રસાસ્વાદ ક્યારે પણ આવી શકતો નથી.

આદીયતે યત્ તત્ આદાનમ્—અર્થાત્-સાવધ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ રાખનાર પ્રાણી દ્વારા જે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે આદાન-કર્મ છે, અને તે સંસારના બીજરૂપ છે. બીજથી જ વૃક્ષ તૈયાર થાય છે, બીજ વિના નહિ. આ સંસારરૂપ મહા-વૃક્ષ પણ આ કર્મરૂપ બીજનું જ રૂપ છે. આથી એ સારાંશ નિકળે છે કે—ન્યારે કોઈ પણ નિમિત્તથી બીજની અંકુરોત્પાદનશક્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે ત્યારે તે જે પ્રકારે પોતાના કાર્યને નથી કરી શકતું તે પ્રમાણે રાગદ્વેષાદિક કષાયોના અભાવમાં ગૃહીત કાર્મણુવર્ગણુઓની પણ જીવને પરતંત્રાદિરૂપ કરવાની, અથવા જીવના જ્ઞાનાદિક ગુણોનો ઘાત આદિ કરવાની શક્તિનો નાશ થાય છે. આ ‘આદાન’નું સ્રોત (માર્ગ) શબ્દાદિક ઇન્દ્રિયોના વિષયભોગ જ છે, આમાં જે ગૃહ્-આસક્ત છે તે આદાનસ્રોતોગૃહ્ છે, એટલે કર્મ આવવાના કારણોમાં ગૃહ્ રહે છે. જે મોહના ઉદયથી પરપદાર્થોમાં આસક્ત છે તેમજ હેયોપાદેયના જ્ઞાનથી વિકળ છે તે જ આ ઠેકાણે બાળ છે. જે મોહાધીન-આત્મ-જ્ઞાનથી રહિત છે, ભલે તે વ્યાકરણાદિક અને ન્યાય શાસ્ત્રોના અર્થોનો અભ્યાસી કેમ ન હોય તો પણ તે બાળ-મૂર્ખ જ છે. મોટામાં મોટો વિદ્વાન પણ સંય-મને ગ્રહણ કરી પાછળથી પ્રબળ મોહના ઉદયથી અસંયમભાવને પ્રાપ્ત કરવા-વાળો મોટામાં મોટો વિદ્વાન પણ શાસ્ત્રોમાં ‘બાળ’ આ નામથી કહેવામાં આવ્યો છે. એ જ વાતને ટીકાકાર આ સારાંશથી પ્રગટ કરે છે—

“યઃ પૂર્વં ગૃહીતપ્રવ્રજ્યઃ પશ્ચાદ્ વિષયમોગાસક્તો ભવતિ ચેત્તર્હિ સ મૂઢઃ કદાપિ=શતસહસ્રભવાન્તેऽऽપિ કર્મબન્ધોચ્છેદં નાપ્નોતિ, નાપિ માતાપિત્રાદિસાંસારિક-સમ્બન્ધાવસાનં પર્યતીતિ ”

જે પહેલાં દીક્ષા અંગીકાર કરીને પછી મોહના પ્રબળ ઉદયથી પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયભોગોમાં આસક્ત થઈ જાય છે તે મૂઢ છે-બાળ છે, તેના કર્મના બંધનો ઉચ્છેદ લાખો ભવોમાં પણ નથી થતો, તેમ જ તે માતાપિતાદિરૂપ સંબંધનો પણ અંત લાવી શકતો નથી.

“તમસિ” આ પદ ગાઢ અંધકારનું વાચક સાતમી વિભક્તિનું એકવચન છે. જે પ્રકારે અંધકારમાં કોઈ માણસ પોતાના હાથ ઉપર પણ રાખેલી વસ્તુને દેખી શકતો નથી તે પ્રકારે મોહરૂપ ભાવ-અંધકારમાં રહેલો જીવ પણ આત્મામાં રહેલાં પોતાના હિતરૂપ કર્તવ્યને જાણી શકતો નથી, એવા જીવને ભગવાન તીર્થંકર પ્રભુની ઉપદેશ વાણીનો પણ લાભ થઈ શકતો નથી, કારણ કે અનાદિ કાળના મિથ્યાત્વથી તેનું વિવેકજ્ઞાન લુપ્ત થયેલું છે, અને પ્રબળ મોહના ઉદયથી તે અર્હન્તપ્રભુની વાણીનો લાભ લેવામાં અસમર્થ બનેલ છે, તેથી તેને તેમની વાણીનું શ્રવણ કરવામાં અંતરંગથી પ્રવૃત્તિ પણ થતી નથી. અથવા હેયો-પાદેયના વિવેકને અયોગ્ય હોવાથી આવા મનુષ્યને સમ્યક્ત્વનો લાભ અસંભવ છે આ પણ “આજ્ઞાયાઃ લાભો નાસ્તિ” આ વાક્યનો અર્થ થાય છે; કેમ કે ‘આજ્ઞા’નો બીજો અર્થ બોધિ એટલે સમકિત છે, તેનો લાભ આવા મનુષ્યને થતો નથી. ॥ સૂ. ૫ ॥

છઠે સૂત્રકા અવતરણ ઔર છઠા સૂત્ર । /

જિસકો પૂર્વકાલમે સમ્યક્તવ નહીં મિલા હે ઔર ભવિષ્યત્કાલમે લી જિસે સમ્યક્ત્વ નહીં મિલનેવાલા હે ઉસે વર્તમાનમે સમ્યક્તવ કહાંસે મિલે ?

ભાવ-અંધકારમાં રહેલાં બાળ જીવ સમ્યક્ત્વના લાભથી વંચિત રહે છે. આની પુષ્ટિ સૂત્રકાર કરે છે-‘જસ્સ નત્થિ પુરા’ ઇત્યાદિ.

મોહરૂપી અંધકારમાં રહેનાર અજ્ઞાની જીવ પૂર્વ જન્મમાં અને આવતા જન્મમાં સમકિતના લાભથી વંચિત રહે છે, તો પછી મધ્ય અર્થાત્ વર્તમાન જન્મમાં તે સમકિતનો લાભ કરી લેશે, તેનો સંભવ કેવી રીતે હોય? અર્થાત્ સંભવ હોતો નથી. “આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ વર્તમાનેऽપિ તત્તથા”-જેની સત્તા આદિ અને અંતમાં નથી તેની સત્તા વર્તમાનમાં પણ નથી હોતી, એ એક સામાન્ય નિયમ છે.

પ્રશ્ન—જેઓએ પૂર્વમાં સમકિત પ્રાપ્ત નથી કર્યું અને આવતા કાળમાં પણ જેઓ સમકિત પ્રાપ્ત કરશે નહિ, આ પ્રકારના જ જીવો વર્તમાનમાં સમકિતની પ્રાપ્તિ કરે છે. જો “આદાવન્તેડપિ યન્નાસ્તિ વર્તમાનેડપિ તત્તથા” આ અટલ નિયમ માનવામાં આવે તો પછી કોઈ પણ જીવને સમકિતનો લાભ થઈ શકે નહિ ?

ઉત્તર—આ કથન અવ્યવહાર-રાશિમાં રહેનાર જીવોની અપેક્ષાથી જ સમજવું જોઈએ, વ્યવહાર-રાશિમાં રહેલાં જીવોની અપેક્ષાએ નહિ.

અથવા આ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન આ પ્રકારે પણ થાય છે—લોગોના વિષાકને મહા કષ્ટપ્રદ જાણીને જે પૂર્વમાં લોગવેલાં પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયસુખનું સ્મરણ સુદ્ધાંત કરતો નથી, અને તે સુખની લવિષ્યમાં પણ પ્રાપ્તિની વાંછાથી સર્વથા દૂર છે, એવા જીવને વર્તમાનકાળમાં પ્રાપ્ત તે સુખ લોગેચ્છારૂપ રાગનું કારણ કેવી રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ નથી થતું.

વાત પણ ઠીક છે, જેને મોહનીય કર્મનો ઉપશમ થયેલ છે તે વ્યક્તિને માટે લોગેચ્છા-વિષયસુખોને લોગવવાની લાલસા જ કેવી રીતે થઈ શકે ?, લોગેચ્છા તે મોહનીય કર્મનું જ એક કાર્ય છે, માટે જ્યારે મોહનીય કર્મ જ ઉપશમ અવસ્થામાં છે ત્યારે લોગેચ્છારૂપ કાર્યનો આવિર્ભાવ કેવી રીતે થઈ શકે ? અર્થાત્ થઈ શકતો નથી. ॥ સૂ. ૬ ॥

સાતવેં સૂત્રકા અવતરણા ઔર સાતવાં સૂત્ર । /

જો ભોગવિલાસસે રહિત હોતા હૈ વહી જીવાજીવાદિ પદાર્થો કા સમ્યગ્જ્ઞાતા તત્ત્વજ્ઞ આરમ્ભસે ઉપરત હોતા હૈ । યહ આરમ્ભસે ઉપરમણ હોના હી સમ્યક્ત્વ હૈ । ઇસ આરમ્ભોપરમણ સે જીવ ધોર દુઃખજનક કર્મબન્ધકો, વધકો ઔર દુસ્સહ શારીરિક પરિતાપકો નહીં પાતા હૈ । અથવા જિસ આરમ્ભસે જીવ ધોર દુઃખજનક કર્મબન્ધ ઔર વધકો તથા દુસ્સહ શારીરિક માનસિક પીરતાપ કો પાતા હૈ ।

જેને ત્રણ કાળમાં પણ લોગેચ્છા નથી તેની પ્રશંસા કરતાં સૂત્રકાર કહે કે—‘સે હુ’ ઇત્યાદિ.

લોગોને લોગવવાની અભિલાષાથી રિકત હોવાના કારણે જીવાજીવાદિક નવ તત્ત્વોના વાસ્તવિક સ્વરૂપના જ્ઞાતા તે સંયમી તત્ત્વજ્ઞ બનીને આરંભ-સાવધ વ્યાપારરૂપ પ્રવૃત્તિથી દૂર થઈ જાય છે, એ જ સમ્યક્ત્વ છે, જો કે આરંભની

નિવૃત્તિ સમકિતનું કાર્ય છે, કારણ કે સમકિતના થવાથી જ આરંભનિવૃત્તિ થાય છે; તો પણ કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી આરંભનિવૃત્તિને જ સમકિત કહેવામાં આવેલ છે, એમ સમજવું જોઈએ.

જીવ આ સાવધ-વ્યાપારના પરિત્યાગથી કર્મબંધ, વધ અને હઃસહ શારીરિક માનસિક કષ્ટોથી સદા બંધે છે, માટે આત્મહિતૈષીનું કર્તવ્ય છે કે તે સદા આ સાવધ-વ્યાપારથી દૂર રહે.

વિશેષાર્થ—એ નિશ્ચિત સિદ્ધાન્ત છે કે સાવધ વ્યાપારથી જીવોના પરિણામોમાં સદા હુવૃત્તિ જાગૃત રહે છે, તે થકી જીવ તરહ-તરહના સાધનોને એકત્રિત કરવામાં જ પોતાના જીવનને વ્યતીત કરી દે છે. એમ કેમ બને છે? ન્યારે અમો તેનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરીએ છીએ ત્યારે અમોને ચોકસપણે તેનું સમાધાન મળી જાય છે કે તે આ વિષય ભોગોજ છે.

એની પકડમાં ફસેલાં જીવ જ્ઞાતા અને તત્ત્વજ્ઞ બનવાના ઢાંગ જ કરે છે. તેની પાસે પોતાના હિતને માટે કાંઈ પણ હોતું નથી, પોતાના વિષય કષાયની પુષ્ટિ માટે તે વિહિત અવિહિત બધા પ્રકારના ઉપાયો કરે છે. ઉપરથી જ તે સાધુવેષધારી છે પણ અંતરથી તે પોતાના સાચા હિતના સાધનોનો નાશ જ કરે છે. સંસારમાં ધર્મનું પતન પણ આવા જીવોના નિમિત્તે થયું છે, થઈ રહેલું છે અને આગળ પણ થશે.

આ મોટી બળવાન વ્યાધિ છે. એની ચિકિત્સા સદ્ગુરુ જ કરી શકે છે. માટે તેમનું કથન છે—સર્વ પ્રથમ આત્મહિતૈષી જીવ તેની ચિકિત્સા કરાવવા માટે પોતાનામાં યોગ્યતા લાવે. યોગ્યતા એક જ ભવમાં જીવને પ્રાપ્ત થતી નથી. જે વર્તમાન ભવમાં યોગ્ય થયેલ છે તે બધા પૂર્વના આરાધક જીવ હતા, માટે આ વ્યાધિની ચિકિત્સા કરાવવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જીવમાં કટિબદ્ધતા હોવી જોઈએ. આ કટિબદ્ધતા જ સમકિત છે, ભલે તે રવભાવથી હોય અગર પારકાના ઉપદેશથી હોય.

આ નિશ્ચિત છે કે આવી યોગ્યતાથી સંપન્ન આત્મા ભોગોમાં લાલસા રાખનાર નથી થતા. તેની પ્રવૃત્તિ ત્યાં તપેલા લોહા ઉપર પગ રાખવા જેવી થાય છે, માટે તે ધીરે ધીરે પોતાની યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી વિષય ભોગેચ્છાથી સદાને માટે દૂર થઈ જાય છે, અને સાવધ વ્યાપારોને અનેક પ્રકારના ઘોર બંધ, બંધન અને દાણુ-પરિતાપનું કારણ સમજીને તેનાંથી સર્વથા વિરક્તજ રહે છે. ॥ સૂ.૦૭ ॥

આઠવે સૂત્રકા અવતરણ આઠવાં સૂત્ર । /

હિરણ્યરજત માતાપિતા આદિકા સમ્બન્ધરૂપ અથવા પ્રાણાતિપાતરૂપ બાહ્ય આસ્રવકો ઔર વિષયાભિલાષરૂપ આન્તર સ્ત્રોતકો રોક કર ઇસ લોકમેં મનુષ્યોકે બીચ મોક્ષાભિલાષી હો સાવધવ્યાપારકા પરિત્યાગ કરે । અથવા ઇસ લોકમેં મનુષ્યોકે બીચ બાહ્ય સ્ત્રોતકો છિન્ન કર નિષ્કર્મદર્શી હો જવે ।

આ વિષયની પુષ્ટિ કરતાં સૂત્રકાર કહે છે—‘પલ્લિચ્છદિય’ ઇત્યાદિ.

માતા-પિતા-આદિક સચિત્ત, સુવર્ણ રજતાદિક અચિત્ત પરિગ્રહરૂપ અથવા હિસાદિક-પાપરૂપ બહિરંગ સ્ત્રોત (માર્ગ) નો તેમજ રાગ દ્વેષ અથવા વિષયાભિલાષરૂપ અંતરંગ સ્ત્રોતનો નિરોધ કરી આ લોકની અંદર મનુષ્યોમાં વસવાવાળો નિષ્કર્મદર્શી-મોક્ષાભિલાષી જીવ સાવધ વ્યાપારનો પરિત્યાગ કરે.

શાસ્ત્રકારોએ પરિગ્રહ બે પ્રકારનો બતાવેલ છે. (૧) બાહ્ય પરિગ્રહ અને (૨) અંતરંગ પરિગ્રહ. ધન-ધાન્યાદિક અને માતા-પિતાદિક બાહ્ય પરિગ્રહ છે, અને વિષયાભિલાષાદિક, તથા રાગ-દ્વેષાદિક અંતરંગ ગરિગ્રહ છે. પરિગ્રહ શબ્દનો અર્થ એ જ છે કે જેનાથી જીવ કર્મોને ગ્રહણ કરે, અર્થાત્ મમત્વ-ભાવથી ગ્રહણ કરવું તેને પરિગ્રહ કહે છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ, એ બધા અંતરંગ-પરિગ્રહ છે, એનાથી જ જીવ નવા નવા કર્મોનો બંધ કરે છે.

જેમ નૌકામાં પાણી આવવાનું કારણ છિદ્ર છે તેમ આત્મામાં નવા નવા કર્મોને આવવાને માટે પરિગ્રહ છિદ્ર છે. મિથ્યાદર્શનજન્ય કર્મોનો બંધ, પ્રથમ ગુણસ્થાન સુધી, અવિરતિજન્ય કર્મોનો બંધ ચોથા ગુણસ્થાન સુધી, પ્રમાદજન્ય કર્મોનો બંધ છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી, કષાયજન્ય કર્મોનો બંધ દશમા ગુણસ્થાન સુધી અને યોગજન્ય કર્મોનો બંધ સયોગકેવળીનામક તેરમા ગુણસ્થાન સુધી જીવોને થાય છે. સ્ત્રોત શબ્દનો અર્થ પ્રવાહ પણ છે, જેમ જળાશયોમાં પ્રવાહ-દ્વારા પાણી આવે છે તેમ આ અંતરંગ અને બહિરંગ પરિગ્રહરૂપ પ્રવાહદ્વારા આત્મામાં નવા નવા કર્મોનો બંધ થયા કરે છે, માટે સંયમી જીવ બાહ્ય-પરિગ્રહથી સર્વથા વિરક્ત થઈ જાય છે. અંતરંગ પરિગ્રહથી પણ તે પોતાના પદના અનુસાર વિરક્ત જ છે. આ માટે જ સૂત્રકારનું કથન છે કે જે સંયમી મુનિનું લક્ષ્ય એક મોક્ષપ્રાપ્તિ કરવાનું જ છે તે મનુષ્ય લોકમાં રહેવા છતાં પણ સાવધ

વ્યાપારથી સદા વિરક્ત રહે. જેનાથી જીવોને થોડો પણ કષ્ટાદિકનો અનુભવ થાય તેવું કોઈ કાર્ય તેઓ ન કરે. સાવધ—વ્યાપાર કરવાવાળા મનુષ્યોનાં સંપર્કમાં રહેવા છતાં પણ પોતાની જાતને તેવા વ્યાપારથી દૂર રાખવું, એ જ સંયમી મુનિની વિશેષતા છે.

‘નિષ્કર્મદર્શી’ આ શબ્દનો અર્થ મેક્ષાલિલાષી છે, કારણ કે કર્મોના સંબંધથી રહિત જે સ્થાન છે તે નિષ્કર્મ છે; તે સ્થાનને દેખવાનો જેનો સ્વભાવ છે તેવો જીવ નિષ્કર્મદર્શી કહેવાય છે. સૂત્રમાં “ચ” શબ્દ અંતરંગ પરિચ્છેદનો બોધક છે. ॥સૂ. ૮॥

નવમ સૂત્રકા અવતરણા ઔર નવમ સૂત્ર । /

જ્ઞાનાવરણીયાદિક કર્મ અવશ્યમેવ સ્વ-સ્વફલજનક હોતે હૈં—એસા જનકર આર્હતાગમજનિત સમ્યગ્જ્ઞાનવાન્ મુનિ કર્મબન્ધકે કારણ સાવધ વ્યાપારકો છોડતા હૈ ।

શું સમજીને સંયમી મુનિ કર્મોને આવવાના કારણરૂપ આ સ્રોતને બંધ કરે ? આ પ્રકારની જાણસાનું સમાધાન કરતાં સૂત્રકાર કહે છે:—‘કમ્મુણો’ ઇત્યાદિ.

કર્મોને પોતપોતાના ફળને દેવાવાળા જાણીને તે સંયમી મુનિ તે કર્મોથી અને તેના કારણોથી દૂર જ રહે છે.

મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગદ્વારા જે કરવામાં આવે છે તે કર્મ છે. તે જ્ઞાનાવરણીયાદિકના ભેદથી આઠ પ્રકારના છે. આત્માની સાથે તેનો સંબંધ અનાદિ કાળથી થઈ રહ્યો છે. કોઈ પણ કર્મ જ્યાં સુધી પોતાનું ફળ નથી આપતું ત્યાં સુધી તે આત્માથી નષ્ટ થતું નથી; એ નિયમ છે. તેથી તે વેદ-વિત્=સમ્યગ્જ્ઞાની પુરૂષ કર્મોથી અને તે કર્મોના કારણ મિથ્યા-દર્શનાદિકો અને મિથ્યાદર્શનાદિકોના કારણ કષાયોથી સદા દૂરજ રહે છે. અર્થાત્ કર્મબંધના કારણભૂત સમસ્ત સાવધ વ્યાપારનો તે સદા ત્યાગ કરી દે છે. ॥ સૂ. ૯ ॥

દશમ સૂત્રકા અવતરણ ઔર દશમ સૂત્ર । /

હે શિષ્ય ! જો કોઈ કર્મવિદારણ કરનેમેં ઉત્સાહયુક્ત, સમિતિયુક્ત, સ્વહિતમેં ઉધોગયુક્ત અથવા-સમ્યગ્જ્ઞાના દિયુક્ત, સર્વદા સંયમારાધનમેં સાવધાન, હેયોપાદેયકે ઉપર સર્વદા દષ્ટિ રખનેવાલે, અવ્યાબાધ

આનન્દસ્વરૂપ

મોક્ષકે અભિલાષી ઔર કષાયોં સે નિવૃત્ત હોતે હુએ યથાવસ્થિત લોકકી-કર્મલોક અથવા વિષયલોકકી ઉપેક્ષા કરતે હુએ થે, વે ચાહે પૂર્વ-આદિ કિસી ભી દિશામેં રહે હુએ હોં; સત્ય માર્ગ મેંહી સ્થિત થે ।

આ કથનમાં બધા તીર્થંકરોની સંમતિ પ્રદર્શિત કરે છે-‘જે જાલુ મો’ ઇત્યાદિ. અથવા સમકિત કહ્યું, નિર્દોષ તપ ચારિત્ર પણ કહ્યું; હવે તેનું ફળ કહે છે-‘જે જાલુ મો’ ઇત્યાદિ.

પાંચ સમિતિઓમાં રાચવાવાળાં, આત્મહિતની પ્રાપ્તિમાં ઉદ્યમી, અથવા સમ્યગ્જ્ઞાનાદિક ગુણોથી યુક્ત, સર્વદા સંયમની આરાધના કરવામાં સાવધાન, હેયોપાદેયના વિવેકથી યુક્ત, અથવા અવ્યાબાધ-આનન્દસ્વરૂપ મોક્ષના અભિલાષી, કષાયવિશિષ્ટ આત્માથી સદા દૂર રહેવાવાળાં, અને યથાવસ્થિત કર્મ-લોકની અથવા શબ્દાદિવિષયોની સદા ઉપેક્ષા કરવાવાળાં કર્મોનું વિદારણ કરવામાં ઉત્સાહશાળી જે ભવ્ય વીરો, પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશાઓમાં થયાં છે તે બધા સત્ય-મોક્ષસ્થાનમાં સ્થિત થઈ ચૂકેલ છે.

સૂત્રકાર આ સૂત્રમાં નિર્દોષ તપ-ચારિત્રની આરાધનાનું ફળ પ્રગટ કરીને શિષ્યોને કહે છે કે જે ભવ્ય વીરોએ પાંચ સમિતિઓનું નિર્દોષ રીતિથી પાલન કર્યું છે, આત્મહિતની પ્રાપ્તિમાં જેમણે કાંઈ પણ બાકી ન રાખ્યું, નિર્દોષ સંયમની આરાધના કરવામાં જે જેમણે પોતાના જીવનને વીતાવ્યા, હેયોપાદેયના સુંદર વિવેકથી જેઓએ મોહ મમત્વ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો, જેઓએ કષાયના

વિવેકમાં જરા પણ ભૂલ ન આવવા દેવી, કષાયોથી સદા સાવધાન રહેવું, આ બધી વાતો—ક્રિયાઓ—કર્મશત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવવામાં સૈન્યનું કામ કરે છે. મોક્ષાભિલાષી આત્મા સેનાપતિ છે. કર્મોની મૂળ—ઉત્તરપ્રકૃતિરૂપ સેના શત્રુસૈન્ય છે, તેના ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવામાં આ યોદ્ધાની તે પૂર્વોક્ત ક્રિયાઓ એક અક્ષૌહિણી સેના જેવી છે, માટે તે આત્મા નિયમથી કર્મસેનાનો પરાલભ કરીને પોતાના સ્વભાવથી જ મોક્ષનો પૂર્ણ ભોક્તા બની જાય છે, તેમાં જરા પણ સંદેહ નથી.

સૂત્રમાં “ભો” શબ્દ શિષ્યોના સંબોધનને માટે આવેલ છે, તે લગવાને કહેલા વચનોમાં શિષ્યોનું વારંવાર ધ્યાન આકર્ષિત કરવાને માટે કહેવામાં આવેલ છે. મૂળમાં ‘પરિવિચિટ્સિ’ આ ભૂતકાલિક ક્રિયાપદ છે. આ વર્તમાન અને ભવિષ્યકાલિક ક્રિયાપદનું પણ ઉપલક્ષણ છે, આનો અભિપ્રાય એ છે કે—ભૂતકાળમાં જેટલા વીરો થયેલાં છે તે બધાએ મોક્ષનો માર્ગ પ્રાપ્ત કરી જ લીધેલ છે. વર્તમાનમાં પણ જે પાંચ ભસ્ત્રક્ષેત્ર, પાંચ ઔરવત ક્ષેત્ર અને પાંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સંખ્યાત વીરો છે, તેઓ અને આવતા કાળમાં જે અનંત વીરો થશે તેઓ બધા મોક્ષના ભોક્તા બનશે.

કર્મોનું વિદારણ કરવામાં ઉત્સાહસમ્પન્નને ‘વીર,’ પાંચ સમિતિઓનું પાલન કરવાવાળાને ‘સમિત’, આત્મકલ્યાણમાં ઉદ્યમશાળી અથવા જ્ઞાનાદિક ગુણોથી યુક્તને ‘સહિત’, સર્વદા સંયમની આરાધનામાં સાવધાનને ‘સદાયત’, હેયોપાદેયના વિવેકથી યુક્ત અથવા અવ્યાબાધઆનંદસ્વરૂપ મોક્ષની અભિલાષાવાળાને ‘સંઘટદર્શી’ અને કષાયોથી ઉપરત-નિવૃત્ત જીવોને ‘આત્મોપરત’ કહે છે. ॥સૂ. ૧૦॥

ગ્યારહવે સૂત્રકા અવતરણ ઔર ગ્યારહવાં સૂત્ર । /

વીર-સમિત-આદિ વિશેષણોંસે યુક્ત ઉન મહાપુરૂષોંકે જ્ઞાનકા વર્ણન હમ આગે કરેંગે । કયા ઉનકો ઉપાધિ હૈ ? પરચકકો ઉપાધિ નહીં હોતી હૈ ।

ઉદેશ સમાપ્તિ ।

મોક્ષમાર્ગમાં રહેવાવાળા તે વીર-આત્માઓના જ્ઞાનના વિષયમાં સૂત્રકાર કહે છે:—“સાહિસ્સામો નાણં” ઇત્યાદિ.

અમે વીર, સમિત, સહિત, સદાયત, સંઘટદર્શી, આત્મોપરત અને યથા-વસ્થિત ભોક્તા ઉપેક્ષા કરવાવાળાં તે મોક્ષના પથિકોના જ્ઞાનના વિષયમાં આગળ કહીશું. હમણાં તો આટલું કહીએ છીએ કે તે વીરાદિવિશેષણુવિશિષ્ટ આત્માઓને કર્મજનિત (કર્મથી થનારી) કોઈપણ ઉપાધિ નથી.

ભાવાર્થ—જ્યાં સુધી જીવ પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપ-નિર્વિકાર આનંદ-સ્વરૂપ મુક્તિને પ્રાપ્ત નથી કરી લેતો, ત્યાં સુધી તે કર્મોથી નિર્લિપ્ત થતો નથી. આવી અવસ્થામાં જ્યાં સુધી સાંસારિક દશા છે, અથવા સંસારમાં રહેવાનું છે ત્યાં સુધી કર્મોના ચક્કરમાં પ્રત્યેક પ્રાણી ફસાયેલાં જ છે. જે કર્મોનો કર્તા છે તે તેના ફળનો પણ ભોક્તા મનાય છે. જો કે આ નિયમ અટલ છે છતાં પણ જ્ઞાની જીવ તેના અપવાદસ્વરૂપ છે, કેમ કે ચારિત્રમોહનીયના ઉદયથી જ્યાં સુધી ચારિત્રનો અભાવ તેના આત્મામાં નથી થયો ત્યાં સુધી દર્શન-મોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થનાર કર્મબંધ તેને થતું નથી. જેટલા અંશમાં પરપદાર્થોની નિવૃત્તિ છે તેટલા અંશોમાં આત્મામાં શુદ્ધિનો સહભાવ પણ છે, અર્થાત્ દર્શન-મોહનીય કર્મના ઉપશમ, ક્ષય, અને ક્ષયોપશમથી આત્મામાં જેટલી પણ અતત્ત્વશ્રદ્ધાન પરિણતિનો અંત થશે તેટલી જ આત્મજાગૃતિરૂપ શુદ્ધ પરિણતિનો વિકાસ ત્યાં થશે.

સમક્રિત પ્રાપ્ત થતાં જ આત્મામાં આત્મસ્વરૂપનું ભાન થવાથી આંશિક રૂપમાં સમ્યગ્જ્ઞાન અને સ્વાનુભવમાં રમણરૂપ આંશિક ચારિત્ર પણ સમક્રિતીને ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આ ઠેકાણે સૂત્રકાર મોક્ષમાર્ગના પથિકોને કર્મજન્ય ઉપાધિનો અભાવ બતાવે છે, કેમકે અજ્ઞાની જીવોને જ કર્મજન્ય ઉપાધિ થાય છે, જ્ઞાની જીવોને નહિ.

આ પ્રકરણની સમાપ્તિ કરતાં શ્રી સુધર્માસ્વામી કહે છે કે હે જમ્બૂ ! જે પ્રકારે મેં ભગવાનની સમીપ આ સાંભળ્યું છે તે પ્રકારે હું કહું છું. ॥સૂ.૦૧૧॥

ચતુર્થ ઉદ્દેશકી ટીકાકા ઉપસંહાર ।

ચોથા અધ્યયનનો ચોથો ઉદ્દેશ સમાપ્ત ॥ ૪-૪ ॥

ચોથા અધ્યયનમાં જે વિષય કહેવાયા છે તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન શ્લોકદ્વારા કરે છે—‘સમ્યક્ત્વકરયા’ ઇત્યાદિ.

સમ્યક્ત્વને પુષ્ટ કરવાવાળી મુક્તિથી સમ્યક્ત્વનું વર્ણન, તથા અનાર્યોના વચનોનું નિરાકરણ કરીને સમ્યક્ત્વનું ફળ આ ચોથા અધ્યયનમાં કહ્યું છે. ॥ ૧ ॥

આ આચારાંગસૂત્રના સમ્યક્ત્વનામના ચોથા અધ્યયનની આચાર-ચિંતામણિ-ટીકાનો ગુજરાતી અનુવાદ સંપૂર્ણ ॥ ૪ ॥

